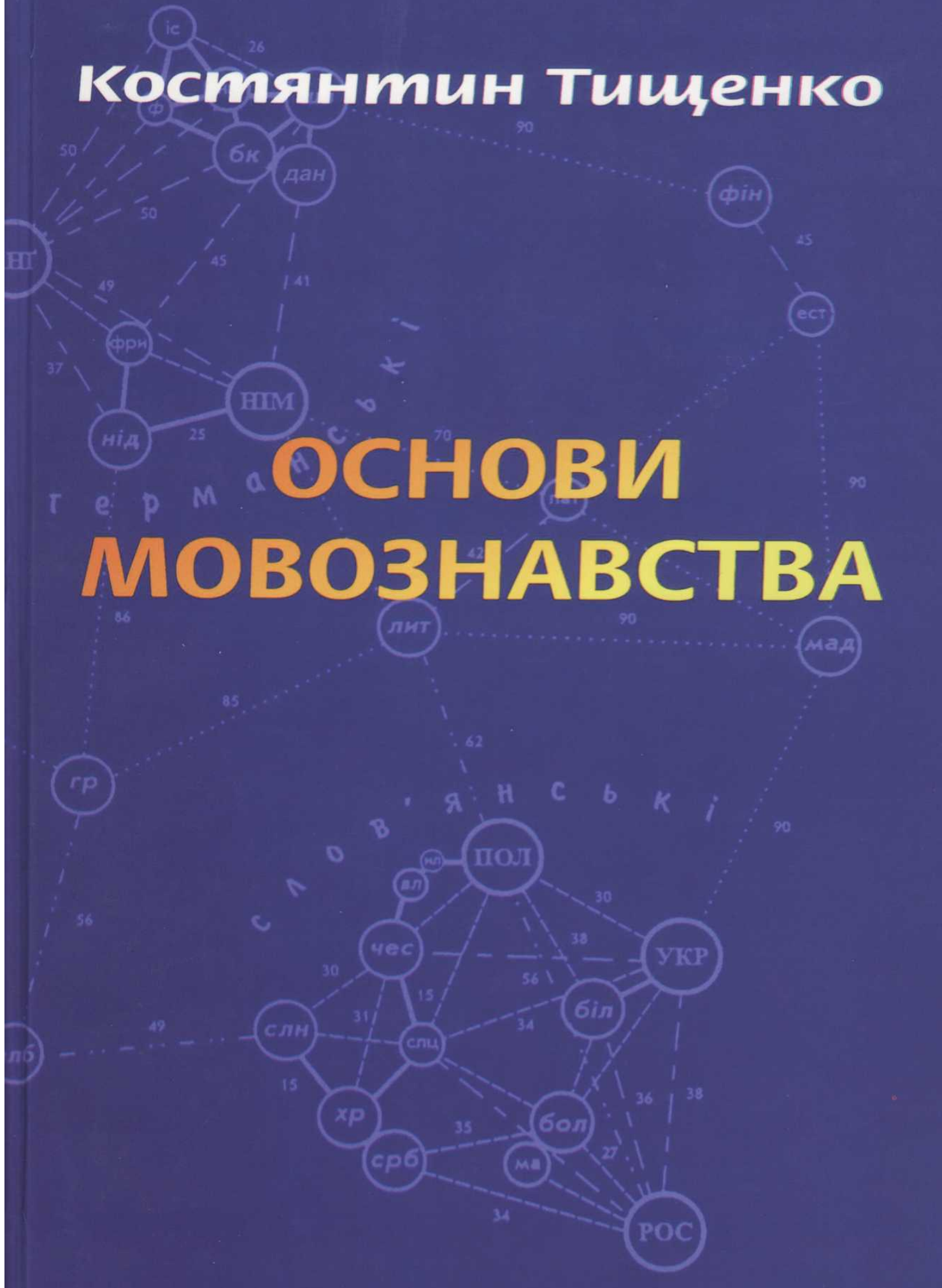
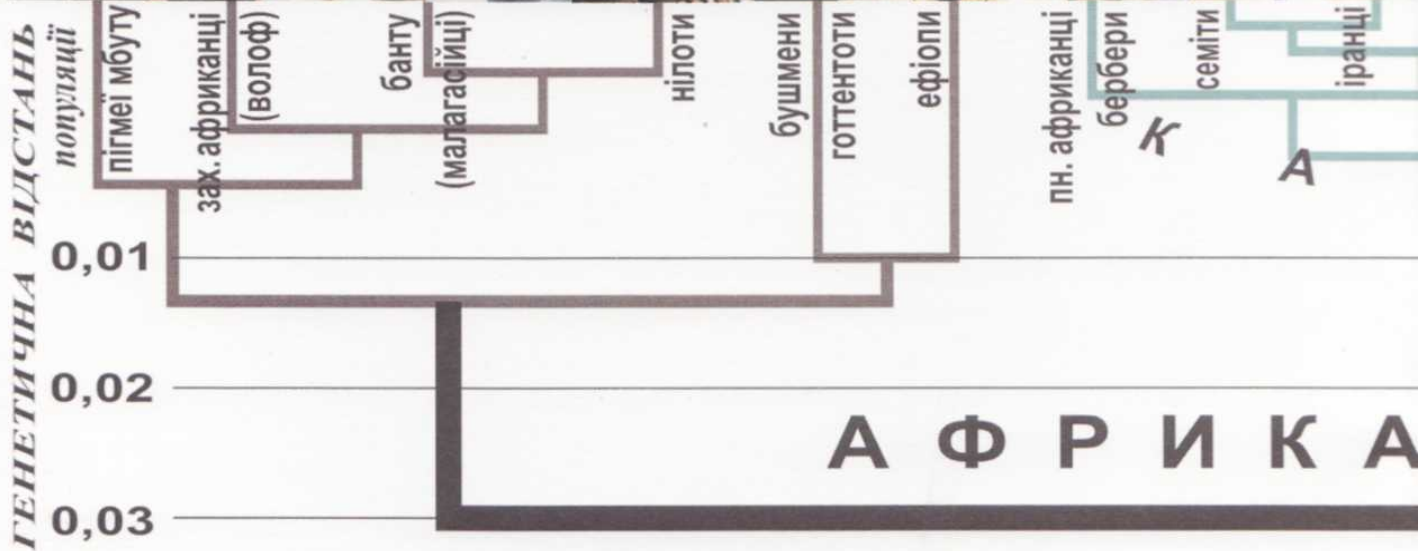
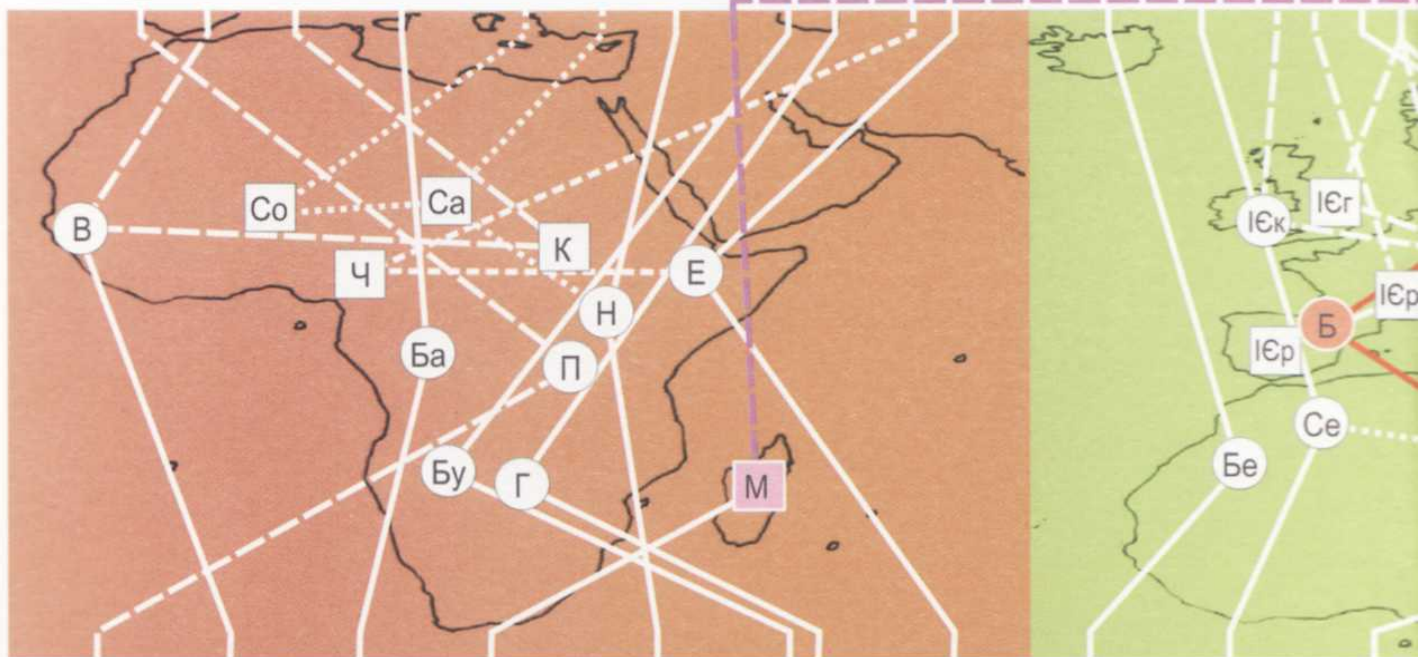

Костянтин Тищенко

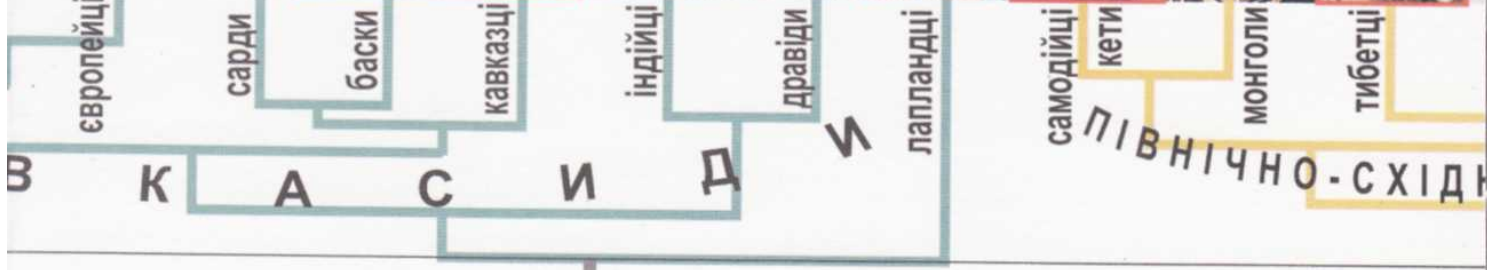
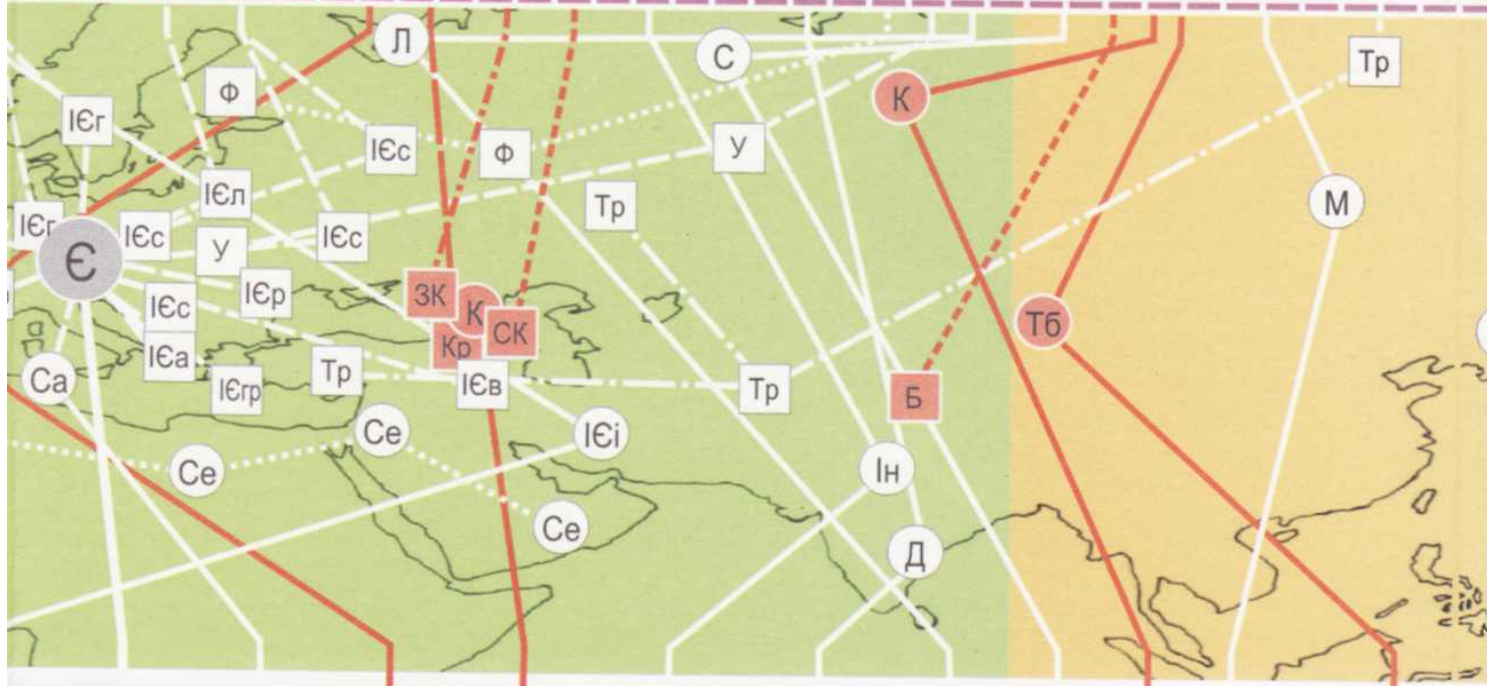
ОСНОВИ
МОВОЗНАВСТВА

МОВИ РОДИНИ ФІЛІ

ЛЬНА 3. СІНО-КАВКАЗЬКА₁ (НОС

Н І Д И

А З

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Костянтин Тищенко

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА

СИСТЕМНИЙ ПІДРУЧНИК

УДК 811.161.2(075.8)
ББК 81(4Укр)я73
Т48

Рецензенти:

чл.-кор. НАН України, д-р філол. наук, проф. Ніна Клименко
(Інститут української мови НАН України),
канд. філол. наук, старш. наук. співроб. Пилип Селігей
(Інститут мовознавства НАН України)

*Рекомендовано до друку Вченою радою університету
5 березня 2007 року*

Тищенко К.М.

Т48 Основи мовознавства: Системний підручник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2007. – 308 с.

ISBN 966-594-905-5

Системний курс основ мовознавства опрацьовано на підставі нової метатеоретичної наукової парадигми лінгвістики (її викладено у вступному розділі). За обґрунтованими критеріями ця нова парадигма відображає сучасну наукову норму мовознавства системно, тобто всебічно і у взаємозв'язку її частин. Лінгвістичні знання першої частини підручника (логічне мовознавство) вперше упорядковано за ієрархією одиниць мовознавства, а другу частину (історичне мовознавство) – подано в часовій послідовності розвитку мови. Кожній із семи галузей мовознавства присвячено по розділу: п'ять розділів у першій частині – *лінгвістична етнопрагматика, аксіопрагматика, ідіопрагматика, синтактика, десигніка* – і два розділи у другій частині – *генетичне й еволюційне (діахронічне) мовознавство*. Усього вісім розділів книги містять 185 навчальних сюжетів курсу, пов'язаних перехресними посиланнями, і стільки ж ілюстрацій, що становить дидактичну норму курсу. Матеріал кожного розділу водночас розподілено за видами знань – це галузеві *предмети* дослідження, *одиниці, концепції* (логічні й історичні) та *закономірності*.

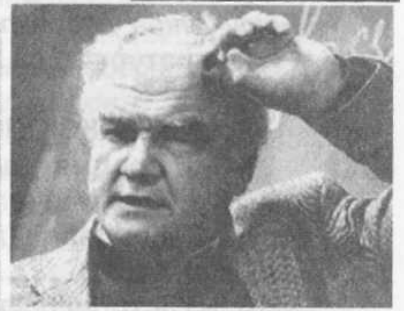
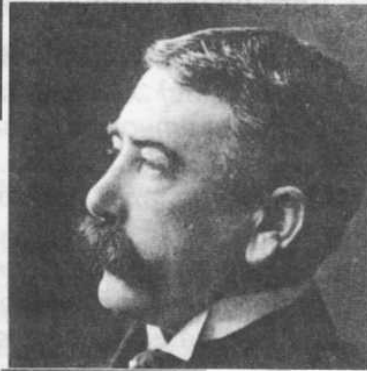
Для студентів і дисертантів філологічних спеціальностей, а також психологів, логіків, математиків, філософів, істориків і всіх, хто мав нагоду прослухати цей курс в авторському викладі на різних етапах його становлення.

ISBN 966-594-905-5

© Костянтин Тищенко, 2007

© Оформлення обкладинки. Василь Марущинець, 2007

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2007

ЗМІСТ

Передмова	6
Вступ	
Розділ 1. МЕТАТЕОРІЯ МОВОЗНАВСТВА	11
§ 1-0. Предмет (структура лінгвістики як системи наукових знань про мову).....	11
§ 1-1. Одиниці (сукупна, галузеві, окремі теорії мовознавства; теоретичні положення; поняття; номенклатура)	12
§ 1-2. Концепції (вихідних методологічних параметрів дидактичної норми мовознавства)	12
§ 1-3. Історія (виділення і становлення концепцій та закономірностей)	17
§ 1-4. Закономірності (Зіпфа і Гаусса в розподілі одиниць; історичного і логічного).....	22
Література	28
Частина I. Логічне (синхронічне) мовознавство	
Розділ 2. ЕТНОПРАГМАТИКА: ТЕОРІЯ ЕТНОМОВ	29
§ 2-0. Предмет (лінгвосфера етномов)	29
§ 2-1. Одиниці (глобальна система етномов, регіональні, державні, парціальні, локальні етномови).....	29
§ 2-2. Концепції (вегікулярних мов, ареалів; перекладу; етномовної відносності; універсалей)	37
§ 2-3. Історія (спорідненість мов, генеалогія; зрідненість мов, типи динаміки ареалів, ареальна класифікація мов, субстрат, глосохронологія; етномовні релікти)	47
§ 2-4. Закономірності (Гаусса і Зіпфа у розподілі етномов і родин мов; Есту-Зіпфа у перекладі; Сводеша)	60
Література	63
Розділ 3. АКсіОПРАГМАТИКА: ТЕОРІЯ (ДІА)ЛЕКТІВ	65
§ 3-0. Предмет (лінгвосфера діалектів, говірок, вернакул)	65
§ 3-1. Одиниці (етномова, діалекти, говірки, вернакули, ідіолекти)	65
§ 3-2. Концепції (ізоглос, лектів, аксіологічного нормування мов, функціональних стилів)	67
§ 3-3. Історія (історична інтерпретація ізоглос, історичні зміни норми, аксіомовні контакти).....	76
§ 3-4. Закономірності (Есту-Зіпфа у жанрах і стилях, терміносистемах; Лотки; Бредфорда; Асколі; периферійних архаїзмів)	84
Література	90
Розділ 4. ІДіОПРАГМАТИКА: ТЕОРІЯ ІДіОЛЕКТІВ	92
§ 4-0. Предмет (лінгвосфера ідіолектів, доробків, творів)	92
§ 4-1. Одиниці (доробок, ансамблі, твори, частини, уривки)	92
§ 4-2. Концепції (діалогу, сугестії, риторики, жанрів, стилів, мовлення і мови, мислення і мовної пам'яті; лінгвопедагогіки)	94
§ 4-3. Історія (мовна рекапітуляція, мала дитяча мова; аутосугестія, мовні регресії, інтердикція-1,2,3; гальмівна домінанта у формуванні II сигнальної системи).....	104
§ 4-4. Закономірності (Гіро; шкала читальності Флеша; парадокс Мура; Еббінгауза-Джонза; I і II залежність Єркса-Додсона, Берча, Йоста; FIXAT)	112
Література	123

Розділ 5. СИНТАКТИКА: ТЕОРІЯ СИНТАГМ І ПАРАДИГМ	125
§ 5-0. Предмет (лінгвосфера речень, синтагм і парадигм)	125
§ 5-1. Одиниці (пасаж = "текст", синтактичні комплекси, речення, синтагми, словоформи)	125
§ 5-2. Концепції (когезії та її видів, руху думки, речення / судження / висловлення / репліки, синтагми, парадигми)	127
§ 5-3. Історія (архаїчні синтаксичні сполуки (судження, синтагми), еволюція синтаксису; історія граматичних категорій)	137
§ 5-4. Закономірності (Есту-Зіпфа у тексті, Кедінґа-Зіпфа-Флеша, Зіпфа-Юла, Зіпфа-Гердана, Бумера; Грінвуда-Юла, Голованя-Старинця; IV закон Зіпфа)	140
Література	150
Розділ 6. ДЕСИГНІКА: ТЕОРІЯ СЛІВ	152
§ 6-0. Предмет (лінгвосфера слів, звуків і значень)	152
§ 6-1. Одиниці (вокабула, баземи, морфеми, артикулеми, диферентеми)	152
§ 6-2. Концепції (мовного знака, семантики, фоніки, графіки; ало-емічна теорія)	154
§ 6-3. Історія (семіозис, пластія; еволюція лексики: демотивація знаків і "народна етимологія"; моногенез письма)	189
§ 6-4. Закономірності (Мілевського; розподілу літер, орфограм, звукових кластерів; закономірність Вебера-Фехнера у фонології; константи Кожевникова-Чистович)	192
Література	204
Частина II. Історичне мовознавство	
Розділ 7. ГЕНЕТИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО: ТЕОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ МОВИ	206
§ 7-0. Предмет (виникнення і формування людської мови). Фонові відомості.	206
§ 7-1. Генетична аксіопрагматика (генезис групової сугестії з міжвидової)	212
§ 7-2. Генетична ідіопрагматика (мовна рекапітуляція, мала дитяча мова; генезис міжіндивідуальної сугестії як зародок соціуму)	219
§ 7-3. Генетична етнопрагматика (генезис етносугестії з внутрішньовидової)	227
§ 7-4. Генетична десигніка (концепція Поршнева; генезис мовних знаків; знакові релікти)	235
§ 7-5. Генетична синтактика (генезис пропозиційної функції; синтактичні релікти)	240
Література	243
Розділ 8. ЕВОЛЮЦІЙНЕ МОВОЗНАВСТВО: ТЕОРІЯ ЕВОЛЮЦІЇ МОВИ	245
§ 8-0. Предмет (еволюційний розвиток людської мови)	245
§ 8-1. Еволюційна десигніка (еволюція знаків, вираження, змісту)	245
§ 8-2. Еволюційна синтактика (концепція Климова-Лосева; відповідність граматик і логік у контенсивній типології мов; СЛД; еволюція синтактичних конструкцій)	250
§ 8-3. Еволюційна ідіопрагматика (вікова еволюція ідіолекту)	265
§ 8-4. Еволюційна аксіопрагматика (розвиток діалектів прамови та письма)	267
§ 8-5. Еволюційна етнопрагматика (спорідненість і зрідненість етномов; історичний розвиток української мови, історична стратиграфія мов; глосхронологія)	274
Література	294
Предметний показчик	296
Географічний показчик	299
Іменний показчик	300
Показчик мов	302

*Цей перший системний курс мовознавства
присвячено пам'яті
професора А.О. Білецького*

ПЕРЕДМОВА

У житті суспільства існує важлива галузь, безпосередньо не пов'язана ні з науковими дослідженнями, ані з практикою, – але в якій нове наукове знання очікують, вивчають, засвоюють. Ця галузь – викладання і навчання. Справді, дидактична функція підручника полягає в тому, щоб заповнити інформаційний розрив між знаннями студента і *знаннями про сучасний стан науки*, які є у фахівців, уособлених укладачем підручника [Dubois, 7]. Об'єктивно наявна відмінність між науковим пошуком і освітою зумовлює неминуче відставання змісту підручників від переднього краю науки. Проте саме *рівень наукових знань, досягнутих у сфері дослідження* має передусім визначати відбір для підручника і систематизацію в ньому вже відомих наукових фактів [Шапоринский, 16]. Без "викладу вже одержаних і в цьому розумінні вже готових [нових] результатів наукового пізнання" [там само, 63] зміст підручника знецінюється, бо щораз більше відстає від життя і виводить студента всього лише на рівень "передових рубежів минулого".

Нові знання переднього краю науки за самою своєю природою мають новаторський, індивідуальний характер і, отже, виходять за рамки усталеної *наукової норми*, – дидактична ж праця, навпаки, нормативна. Тому нові знання неможливо викласти в підручнику безпосередньо в оригінальній, дослідницькій версії. Вважають, що для того, аби стати "банальним", нове в науці мусить *щоразу* знайти адекватну форму методики викладання як навчальної дисципліни [Иванов, Лезгина, 167]. З цією метою нове дослідне знання піддають у підручнику *дидактичному перекодуванню*, тобто переказують нормативною науковою субмовою, досяжною для студентів.

Цілком очевидно, що *дидактична норма* сучасної лінгвістики мала б давно включати яскраві дослідницькі досягнення другої половини ХХ століття: як мінімум – теоретичні основи контенсивної типології (Г. Климов, О. Лосев), бореальної та інших теорій віддаленої спорідненості мов (С. Старостін, С. Ніколаєв, Дж. Бенгстон), нейролінгвістики (О. Лурія), палеодесигніки (Б. Поршнєв), закономірностей становлення мови в дитини (Ж. Піаже). Відомо, що метод глосохронології М. Сводеша (1951) вже 1958 року був включений Ч. Гокетом до підручника з мовознавства [Звегинцев, 11]. Ця й інші випробувані часом і досвідом теоретичні концепції невлізнавано змінили окремі ділянки загальної структури науки про мову. Такі безперечні здобутки мовознавства не можна й далі вважати за позанормативні – адже це архаїзує цикл мовознавчих предметів в університетській освіті. Тому укладання нових переосмислених загальних курсів дисциплін слід розглядати як *необхідний складник наукового прогресу*: досить згадати класичні обставини створення й подальшу історичну долю "Курсу загальної лінгвістики" Ф. де Сосюра [Сосюр].

У плані *міждисциплінарного синтезу* мають бути відображені також ділянки, порубіжні з сусідніми науками, які лише за традицією – попри всю свою мовну природу і предметну сутність – продовжують розглядатися поза лінгвістикою: окремі питання логіки, психології, афазіології (що доводять численні пересилання з розділу "Мовознавство" в чинній УДК). До цього зобов'язує мета системного підручника – відтворити "справжні функціональні й структурні взаємозв'язки між різними підсистемами науки", аби простежити "реальне пізнавальне навантаження, що припадає на кожна з них" [Венцковский, 123-124]. Аналогічні процеси відбуваються і в сусідніх науках. Відомо, що класик соціології М. Мос залучав до своїх праць також дані досліджень з психології, археології, історії, ет-

нології та лінгвістики, – адже вони додавали істотне до розуміння його предмета. Філософському підґрунтю цих процесів свого часу приділив увагу Е. Селір, за антропологічним підходом якого людська поведінка може бути інтерпретована лише на тлі всіх взаємно зумовлених аспектів – від біологічного через фізіологічний і психічний до соціального, – а звідси необхідність об'єднати різні дисципліни в одній науці про людину. Низку впорядкованих метатеоретичних засад загальної теорії систем – з конкретними настановами до гуманітарних наук з мовознавством – знаходимо у праці Л. фон Берталанфі [Bertalanffy, 49, 194-195, 238].

Очевидно, що аргументовано судити про вагомість тої чи іншої нової концепції для розуміння цілого можна лише на підставі попереднього достатньо повного теоретичного синтезу конкретних дослідних праць. Г. Сельє колись зауважив, що "в науці – і тут вона не становить винятку – для виділення важливіших моментів з загальної картини потрібна перспектива... За словами Дж. Тиндала (англійський фізик ХІХ ст. – К. Т.), щоб оцінити... наукові досягнення певної епохи, бажано стати на точку зору епохи наступної" [Сельє, 121]. Зміст підручника охоплює 185 навчальних сюжетів, які репрезентативно відображають наукову норму мовознавства. Навколо них згруповані понад 400 термінів, номенів і імен дослідників.

Нові ідеї підручника мали змогу вирости й дозрівати у скромних, але доленосних для автора умовах на кафедрі загального мовознавства у професора А.О. Білецького. Ті умови вплинули й на пізніші параметри дидактичної норми підручника. Крім згаданої осучасненості змісту вони включають також когерентність, точність і вичерпність викладу. Корпус інформації нового підручника орієнтований на логічну цілісність і уникнення "відхилень чи пробілів у засвоюваній науковій нормі, вираженій термінологією відповідної науки" [Dubois, 50, 56].

Системний підручник забезпечує принаймні три основні дидактичні функції або умови результативності навчання: (1) системно-термінологічну, (2) редуکتивну та (3) енциклопедичну. Прийнято вважати, що в разі вагань термінологічного узусу укладач підручника мусить сам зробити аргументований вибір на користь нормативних тенденцій. Що до вимоги редуکتивності, то на перший погляд вона несумісна з вимогою енциклопедичності. Насправді інструмент редукції дає змогу періодично звільнитися від другорядного наукового матеріалу і знеціненого часом баласту, адже "не вся наука становить цінність (Кахал): окремі її ділянки лише забирають час життя і місце в голові" [Beweridge, 20]. Енциклопедична функція підручника передбачає супокладання перекодованої інформації про різні дослідження в рамках єдиного теоретичного курсу, де наука постає пірамідою знань, спорудженою на загальних відомостях [Радіотехніка, 15]. І хоча "навіть у розвинених наукових дисциплінах з дуже давніми традиціями далеко не завжди вдається згрупувати наукові дослідження навколо єдиного теоретичного ядра" [Блауберг, 62], пропонуваній системний курс прагне саме до такого згрупування принаймні першопорядкових, базових тем мовознавства. Перефразовуючи Г.Сельє, можна сказати, що добрий підручник – той, у якому оптимально різноманітний масив навчальних сюжетів розчленовано у найнаочніший з можливих способів на підставі продуманої основи з загальних понять.

На відміну від нарисних і предметних навчальних курсів (з менш досконалими логічними основами), системний підручник не просто перекодує дослідне знання, а розміщує його у єдиному координатному просторі, утвореному кількома незалежними методологічними параметрами. Такий простір не формується щоразу для переказу кожної нової оригінальної концепції, а придатний для пояснення студентові цілої низки їх. Цей набір "координатних понять" після засвоєння здатний забезпечити максимум реконструкції різних знань, у тому числі навіть ще й невідомих учневі [Брунер, 238].

Міжрівневе перекодування знань у дидактиці відіграє роль, аналогічну до ролі теоретичного синтезу в дослідженнях. На думку Дж. Міллера, коли у викладанні пощастить створити певну *систему для запам'ятовування знань*, то учневі вистачає меншого числа вправ, і вправи ці відмінні від спроб запам'ятати щось чисто механічно. Коли певний ряд змін вдається перекодувати у вигляді простого правила, то, "маючи в пам'яті цю просту формулу, ми зберігаємо тим самим усі результати вимірів" [там само, 231]. Добрим прикладом є кількаразове вдосконалення табличної форми подання синтаксичної типології мов (пор. [Гринберг; Степанов; Тищенко, 2000] і тут розділ 5, рис. 8-9), – де *той самий* дослідний зміст крок за кроком зазнає ефективнішого дидактичного перекодування, стаючи щораз наочнішим.

Навчальна послідовність викладу не може не відрізнитися від евристичної послідовності дослідження. Зокрема, у своєму теоретичному узагальненні дослідник спирається на всі відомі в науці засоби (теорії, закони, факти тощо), – натомість у навчанні самé засвоєння предмета (і відповідна аргументація) відбувається *частинами*, а узагальнене ціле – знання всього предмета – *стає можливим лише наприкінці його вивчення*. Звідси – такі дидактичні прийоми як свідоме повернення до вже пройденого та включення його до щоразу нових зв'язків [Шапоринский, 68-69]. Крім того, "пояснювати при навчанні доводиться не лише те, що стосується предмета (об'єкта), але й самі засоби опису та пояснення – логічну сітку" [там само, 141]. Тому й "наскрізні поняття" застосовуються в навчальному курсі ширше, ніж у дослідженні – а це робить їх відбір ще відповідальнішим.

Відомо, що новаторські ідеї, які далеко не безболісно сприймають поважні вчені зі сформованою власною настановою, та ще й закріпленою успіхами її застосування, легко засвоюють студенти – через брак такої дослідницької настанови і, як наслідок, брак опору новаціям [див. Иванов, Лезгина, 167]. Тому в навчанні вихідний інформаційний запас можна робити незрівнянно меншим і певною мірою поляризувати його щодо конкретної навчальної проблеми [Шапоринский, 197]. Зрозуміло, що внаслідок цього "пізнавальний перепад" між фактами й теорією стає в навчальному предметі відчутно зменшеним порівняно з дослідною сферою науки [там само, 115]. При цьому підручник зовсім не прагне замінити собою дослідні праці, натомість він орієнтує у їх багатоманітності (див. бібліографічні посилання наприкінці кожного розділу).

Таким чином, від авторів підручників чекають *тривалого і внутрішньо пов'язаного (когерентного) дидактичного мовлення про низку проблем, поєднаних обмеженою сіткою відношень* [Dubois, 57]. В разі організації змісту підручника за семантичною сіткою (галузей, функцій, центрів інтересу тощо), для забезпечення *замкненості* повідомлення доводиться терпіти *логічні розриви* й додавати *алфавітний покажчик*. У довіднику чи галузевому словнику ці незручності викладу ще помітніші.

Яке взагалі призначення науки? Аби існувати у світі, людині життєво необхідно *розуміти сутність речей*. Проте сутності речей "сховані" у незліченних явищах і за різних обставин виявляються різними також і за своєю глибиною. Людське пізнання постає як перехід у думках "*від відомого до зрозумілого*" (Арістотель), власне, перехід від *відомих фактів про явища до розуміння їхніх сутностей як основи внутрішньої єдності частин цілого об'єкта* [Коршунов, Мантатов, 75]. Понадто виявляється, що пізнати всю глибину сутності речі (Кантову "річ у собі") – неможливо. Все, що може наука, – це вивчати явища, групувати їх за певними ознаками (серед них можуть траплятися й суттєві) і знаходити в таких групах явищ певні кількісні співвідношення (Б. Парамонов). З іншого боку, хоча на кожному історичному етапі людське знання з очевидністю й недосконале, – проте в цілому воно об'єктивне і в тенденції щораз повніше, точніше, глибше. Незважаючи на свою *історичність, неповноту, недостатність*, воно все-таки відповідає об'єктивній дійсності.

Сказане дає змогу пояснити причину суперечливості сучасного інформаційного вибуху: вона полягає якраз в одночасній *нестачі істотних відомостей* про структуру цієї інформації. Залишається гостра потреба у чимраз більшому узагальненні й *систематизації* знань для їх "пакування" на підставі **зрозумілих внутрішніх суттєвих зв'язків**. Ці необхідні, стійкі, повторювані зв'язки між явищами дійсності саме й відображені у **законах науки** [Касымжанов, Кельбуганов, 103]. Тому особливе місце в системному курсі основ мовознавства надано виявленим за століття **лінгвостатистичним закономірностям**: на відміну від прикрого періоду їх недооцінки, у книзі вперше показано належне їм місце в системі наукових знань про мову, **їхню роль як основної мети теоретичного вивчення різних аспектів і ділянок мовного об'єкта** [Баженов, 404], **яка виправдовує самé існування теорій**. У підручнику відображено всі 216 досі виявлених закономірностей [Тищенко, 2005] і детальніше розглянуто 52 найістотніші – при тому, що "найважливіші закони є водночас і найпростішими" [Селье, 126].

Е. Кант твердив, що будь-яка теорія містить стільки науки, скільки в ній є математики, а тому "всі науки в міру свого вдосконалення стають математичними" (А. Вайтхед), – цит. за [Радіотехніка, 601]. Натомість численним лінгвістичним гіпотезам якраз закидають, що в них *"бракує зацікавленості кількісним боком мовних явищ*. І це при тому, що врахування кількісного аспекту часто приводило до найвизначніших результатів. Сказане можна віднести до законів Зіпфа, до гіпотези про глибину швидкодіючої пам'яті Інг'ве і Міллера або семантичних досліджень П. Гіро... Р. Карнап на прикладі закону Бойля яскраво показав, наскільки слабшими були б закони фізики без використання кількісних співвідношень" [Лекомцев, 177]. У відповідь на незгоду з "втратою мовознавством у такому разі його філологічної природи" можна сказати, що *оптимальне сучасне освоєння лінгвістичних знань, як і всяка інша оптимальна стратегія, "залежить тільки від поставленого завдання і поточного стану системи, – але не від поведінки системи в минулому"* (принцип оптимальності Белмана) [Радіотехніка, 663].

Як зазначав Г. Нейгауз, педагоги не можуть створювати таланти: вони можуть створювати лише умови, за яких таланту легше себе розкрити, – див. [Нейгауз, 191]. За нашими спостереженнями, ключову роль серед цих умов відіграють саме знання про лінгвістичні закономірності. Слід спеціально підкреслити, що лише завдяки відкриттям "власних" закономірностей мовознавство дістало незаперечну підставу претендувати на статус окремої науки. Тому студент мусить знати принаймні про всі закономірності мовознавства, адже вони важливі для теорії та практики навчання й вивчення мов, дешифрування текстів, укладання словників і граматик, навчальних посібників, оптимізації змісту й сугестивності публікацій. Що більше, їх висвітлення саме у нормативному курсі набуває першорядного значення для формування дослідницької позиції майбутніх фахівців, адже "будь-який закон науки, правильно відображаючи дійсність, разом з тим показує, як треба вести дослідження у відповідній сфері буття, і в певному сенсі стає також методом пізнання" [ФС, 287].

Над системним підручником основ мовознавства автор працював десятки років паралельно до викладання цієї дисципліни в Київському університеті імені Тараса Шевченка і створення Лінгвістичного музею, – що й видно з відповідних посилань. Понад півтораста графіків і карт з музейної експозиції набули в підручнику пластичної довершеності завдяки майстерному застосуванню науковим співробітником музею Б. Рудим сучасних електронних технологій; окремі ілюстрації графічно оптимізував працівник видавництва КНУ Д. Ананьїнський. Конструктивним рецензентом макету книги стала акад. Н. Клименко. Окрім слушних зауважень, другий рецензент канд. філол. н. П. Селігей люб'язно поділився з автором кількома портретами мовознавців з власної електронної фототеки.

Книга являє собою друге дидактичне розгортання спеціально опрацьованої і захищеної 1992 р. концепції метатеорії як логічної основи лінгвістичних знань [Тищенко, 2000]. У

тій праці було доведено можливість висвітлити дедуктивним шляхом усю тематичну різноманітність наявних лінгвістичних знань, виходячи з кількох базових категорій, а також конкретно втілено таке висвітлення на мінімізованому описовому рівні, – див. [там само, 22]: окремі теми і блоки знань були представлені при цьому лише своїми назвами (їх переліком як заголовків розділів майбутнього розгорнутого опису). Створення теперішнього підручника було б неможливим без визначеного тоді ж повного кола суб'єктних і об'єктних інтегрантів лінгвістичних знань, без аналізу, обґрунтування й відтворення іманентної послідовності розгортання категорій всередині кожного з двох рядів цих інтегрантів – загально- і конкретно-наукового.

Досліджене тоді вихідне коло системотворчих базових понять і принципів тепер, через 15 років, застосовано у підручнику для формування дидактичної проєкції цілого корпусу знань про мову, – пор. [Bertalanffy, 50]. Відтоді ж триває апробація і вдосконалення всього евристичного комплексу ідей метатеорії в рамках її першого дидактичного втілення – в експозиції Лінгвістичного музею, побудованій як великоформатний ілюстрований системний довідник до курсів мовознавчих дисциплін, – див. [там само, 342-350; сайт музею <http://www.langs.com.ua>].

Усякі ідеї, схеми, задуми можна реалізувати лише надавши їм форми певної матеріальної конструкції. Свого часу рецензенти слушно зазначали, що в метатеорії мовознавства запропоновано нову парадигму лінгвістичних знань – кумулятивну (проф. С.Семчинський); що метатеоретична модель мовознавства потужна й відкрита, а її прогностичний потенціал здатний увібрати в себе живий, імовірнісний, неозорий, а однак "впійманий" автором у сіті матричного аналізу світ мови (проф. О.Бондаренко); що наука про мову постає у світлі метатеорії не як архіпелаг дисциплін, а як науковий ландшафт, об'єднаний загальною концепцією (проф. І. Білецька).

Тепер зроблено наступний крок: обґрунтований в "Метатеорії мовознавства" теоретичний задум втілено в матеріальній конструкції, – і підручник дає уявлення, як саме нова парадигма функціонує і виглядає в деталях.

Література

- Баженов Л.Б. Структура и функции естественнонаучной теории // Синтез современного научного знания. – М., 1973. – С. 390-420.
- Блауберг – Блауберг И.В., Мирский Э.М., Садовский В.Н. Системный подход и системный анализ // Системные исследования. Методические проблемы. Ежегодник 1982. – М., 1982. – С. 47-64.
- Брунер Дж. Психология познания. – М., 1977.
- Венцовский Л.Э. Философские проблемы развития науки. Современные исследования: 70-е годы. – М., 1982.
- Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов // Новое в лингвистике. Вып. 5. – М., 1970. – С. 156-158.
- Зевгинцев В.А. Лингвистическое датирование методом глоттохронологии (лексикостатистики) // Новое в лингвистике. Вып. 1. – М., 1960. – С. 9-22.
- Иванов В.Г., Лезгина М.Л. Детерминация научного поиска. – Ленинград, 1978.
- Касымжанов А.Х., Кельбуганов А.Ж. О культуре мышления. – М., 1981.
- Коршунов А.М., Мантатов В.В. Теория отражения и эвристическая роль знаков. – М., 1974.
- Лекомцев Ю.К. Гипотеза и формальный язык описания // Гипотеза в современной лингвистике. – М., 1980. – С. 142-183.
- Нейгауз Г.Г. Об искусстве фортепианной игры. – М., 1959.
- Парамонов Б. Коментар до радіопередачі про сучасну техніку зв'язку. – РС. 12.10. 2005.
- Радіотехніка: Енциклопедичний навчальний довідник / Ред Ю.Л. Мазор, Є.А. Мачуський, В.І. Правда. – К., 1999.
- Селье Г. От мечты к открытию. Как стать ученым. – М., 1987.
- Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998.
- Степанов Ю.С. Основы языкознания. – М., 1966.
- Тищенко К. Метатеорія мовознавства. – К., 2000.
- Тищенко К. М. Класифікація закономірностей мовознавства // Наукові вісті НТУУ "КПІ". № 2 (40). – К., 2005. – С. 130-138.
- ФС – Філософський словник / За ред. В.І.Шинкарука. – К., 1973.
- Шапоринский С.А. Обучение и научное познание. – М., 1981.
- Bertalanffy L. von. General System Theory. – New York, 1969.
- Beweridge W.I.B. Sztuka badań naukowych. – Warszawa, 1960.
- Desros J. et C. Introduction à la lexicographie: Le dictionnaire. – Paris, 1971.

Розділ 1. МЕТАТЕОРІЯ МОВОЗНАВСТВА

§ 1-0. Предмет метатеорії мовознавства

Метатеорією мовознавства називають наукову теорію, предметом якої [Т1] є **структура самої лінгвістики (мовознавства) як науки про мову**. "Завданням метатеорії лінгвістики є дослідження структури мовознавства та його спеціальної мови... і текстів цією мовою з метою віднайдення їхніх **основних характеристик**" і такого переосмислення цієї науки в цілому, яке б виявило її внутрішню єдність [Іванов, 1988, 23].

Завдяки опису можливого шляху визначення *найближчого прототипу* всієї сукупності досі нагромаджених лінгвістичних знань [Тищенко, 2000] такі *основні характеристики* було відібрано і далі надійно обґрунтовано їхній оптимальний набір. Тепер його можна використати з дидактичною метою як систему вихідних методологічних параметрів підручника. Вони стають "наскрізними поняттями" в системному викладі курсу основ мовознавства, який вперше дістає опертя на *вичерпно повну* метатеоретичну систему інтегральних характеристик теоретичних знань про мову. У подальших параграфах вступного розділу подано короткий опис основних характеристик складників цієї системи, адже вона визначатиме структуру решти розділів підручника. (При вивченні розділу I зі студентами 1 курсу доцільно у викладі основних положень метатеорії обмежитися поясненням дефініцій у рамках і змісту рис. 1–5.)

Сукупність самих знань про мову, розподілених за сіткою "наскрізних понять", утворює *наукову норму* мовознавства, за яку можна умовно прийняти її відображення в реєстрі статей сучасних лінгвістичних енциклопедичних словників [CEL, DL, УМЕ, ЛЭС]. Загальнодоступні УМЕ і ЛЭС – добротні фундаментальні праці, які послідовно й репрезентативно відображають наукову норму мовознавства (брак лінгвістичних карт і відомостей про більшість лінгвостатистичних законів можна надолужити з інших джерел).

Наукова норма, визначена рівнем досягнень лінгвістичних досліджень, зумовлює *дидактичну норму* підручника. До її складу відібрано *160 навчальних сюжетів* логічного мовознавства (у тому числі й кільканадцять переказаних у II частині підручника в часовій послідовності), позначених у тексті книги напівжирними буквено-цифровими індексами без пробілів у прямих дужках на зразок [Т1], [U5], [С25]. Для практичних потреб навчання число *дидактичних видів* навчальних сюжетів обмежене п'ятьма: це *галузі та відповідні їм предмети* [Т1]; *одиниці* [U1]; *концепції* — *синхронічні* [С1] *й історичні* [Н1] — *і, нарешті, закономірності* [R1]. Позначення відповідають першим літерам слів лат. *thema, unitas, conceptio, historia, regula*.

§ 1-1. Одиниці метатеорії мовознавства

За аналогією до детально опрацьованої метатеоретичної системи *одиниць лінгвістики* (подробиці див. на с. 14) також і сама галузь метатеорії мовознавства може бути характеризована за допомогою власної *системи одиниць метатеорії [Um1/6]*, якими з очевидністю є: *сукупна теорія мовознавства, галузеві теорії, окремі теоретичні концепції, теоретичні положення, теоретичні поняття і номенклатура*.

Приблизне кількісне співвідношення цих одиниць відображено в таблиці на рис. 1.

Рис. 1. Оцінкове кількісне співвідношення одиниць метатеорії мовознавства

№	Назва одиниці	Дефініція одиниці	Зіставна характеристика одиниць			
			у науковій нормі мовознавства		у дидактичній нормі системного підручника	
			у корпусі ЛЭС	у реєстрі	змістова характеристика	сума
[Um1]	Сукупна теорія мовознавства	Сукупність масивів лінгвістичних знань	(єдина)	1	Зміст частин I і II (с. 11–298)	1
[Um2]	Галузеві теорії мовознавства	Масиви знань певної лінгвістичної галузі	(декілька)	12	Зміст кожного з розділів 2–8	7
[Um3]	Теоретичні концепції	Масиви знань з окремих тем і проблем	У реєстрі ≈ 630 статей	≈100	Зміст § виду F-2 і F-3 у розділах 2-6	71
[Um4]	Теоретичні положення	Аксиоми, гіпотези, методи, закономірності	{ЛЭС, 9-626}	≈130	Зміст § виду F-4 у розділах 2-6 і рисунки (170)	221
[Um5]	Теоретичні поняття	Лінгвістична термінологія	Показчик ≈ 7000 термінів	≈400	Сукупність термінів у показчику	≈200
[Um6]	Номенклатура	Номенклатура мовознавства	Неоглядно багато [ЛЭС, 509]	≈700	Сукупність імен і номенклатури у показчику	≈200

§ 1-2. Концепції метатеорії мовознавства

Основною концепцією метатеорії мовознавства є концепція вихідних методологічних параметрів (ВМП) дидактичної норми мовознавства: *галузей, одиниць, концепцій, історизму, закономірностей*.

[С1] Концепція *вихідних методологічних параметрів (ВМП) дидактичної норми мовознавства*. Лише оптимальний розмір теоретичного курсу дозволяє зробити його ефективно керованим [Афанасьев, 43]. "За умов навчального процесу це означає орієнтацію на засвоєння такого масиву знань, який дозволяв би на кожному етапі викладу апелювати до будь-якого фрагмента оглядної, оптимально доступної для утримання в пам'яті, науково обґрунтованої базисної теоретичної схеми" [Тищенко, 2000, 58]. Таку детально аргументовану схему описано в названому спеціальному дослідженні і тепер покладено в основу розгортання курсу. Це його п'ять незалежних вихідних методологічних параметрів: *галузі, одиниці, концепції, історія, закономірності*.

1. ВМП *ГАЛУЗЕЙ* лінгвістичних знань – перший з вихідних параметрів дидактичної норми у системному підручнику основ мовознавства, наслідок першопорядкового членування масиву лінгвістичних знань. *Кожна галузь лінгвістики* виділена на підставі наявності в неї свого специфічного *предмета* вивчення: сума цих предметів становить сумарний

предмет дослідження мовознавства – лінгвосферу. *Предмет* певної галузі мовознавства відрізняється від єдиного об'єкта мовознавства – мовної діяльності людей, неозорої множини явищ людського мовлення. Предмети галузей мовознавства – це *аспекти, властивості й відношення лінгвосфери*, виділені у процесі практики й поставлені у центр пізнавальних зусиль з метою розкриття їхніх **специфічних закономірностей і структури**. Аби певна частина мовної дійсності стала предметом однієї з галузей мовознавства, вона повинна мати якусь власну *об'єктивну якісну специфічність*, у першу чергу внаслідок чого й існують окремі науки і галузі знання [ФС, 407]. Водночас предмети вивчення різних наук та їхніх галузей визначаються не тільки якісною різноманітністю світу самого по собі, але й *практичним інтересом людини*. Саме тому протягом історичного розвитку науки зміст предмета будь-якої галузі знання не залишається незмінним [там само].

Ці загальні міркування отримують продовження у так званій тріаді Пірса – Морріса. З-поміж кількох конкурентних систем саме вона виявляє найбільшу евристичну потужність як вихідна метатеоретична основа для опису й дослідження використовуваних у суспільстві *знакових систем* на чолі з мовою. Шукаючи ще півстоліття тому шляхів узагальнення лінгвістичних знань, Ч. Морріс чітко усвідомлював, чого саме тоді для цього бракувало: **"Бракує теоретичної побудови, досить простої, але водночас достатньо широкої, аби охопити і сполучити у єдине впорядковане ціле результати різних напрямів дослідження"** [Morris, 15]. Створена ним концепція містить у собі саме ці якості.

У § 3 "В и м і р и та рівні семіозису" своєї праці "Основи теорії знаків" Ч. Морріс так визначає досліджену ним тріаду: "Виходячи з трьох пов'язаних сторін (носій знака, десигнат, інтерпретатор) тричленного знакового відношення, можемо виділити для вивчення кілька двочленних відношень. Можна вивчати відношення знаків до позначених об'єктів. Це відношення зветься *с е м а н т и ч н и м в и м і р о м* семіозису: його символізують знаком **V_{сем}**, а дослідження його буде називатися *с е м а н т и к о ю*. Предметом дослідження може бути також відношення знаків до інтерпретаторів. Це відношення назвемо *п р а г м а т и ч н и м в и м і р о м* семіозису: воно позначається **V_п**, а дослідження його зветься *п р а г м а т и к о ю*. (...) Існує ще одне важливе відношення... знаків між собою. (...) Оскільки всі знаки взаємно пов'язані хоча б віртуально, варто додати третій вимір семіозису, узгоджений з двома згаданими. Цей третій вимір – *с и н т а к т и ч н и й в и м і р* семіозису, символізований **V_{син}** і досліджуваний *с и н т а к т и к о ю*" [там само, 19]. "Три дисципліни, підпорядковані семіотиці – синтактика, семантика і прагматика, – вивчають відповідно синтактичний, семантичний і прагматичний виміри семіозису" [там само, 20] – так завершує Ч. Морріс запровадження трьох фундаментальних понять своєї концепції.

Подальші спеціальні дослідження придатності цієї тріади для метатеоретичної організації *знань про природні мови* показали, що **прагматична сторона знаків етномов** *якісно відмінна* залежно від того, чи ми розглядаємо суб'єкт мовної діяльності як цілий *етнос* (народ), *групу* людей або окремого *індивіда*, що й зумовлює дальший поділ прагматики для наукових і навчальних потреб на три види: *етномовну*, *аксіомовну* та *ідіомовну* [Тищенко, 2000]. Разом з **синтактикою** і **десигнікою** (семантикою) ці три суттєво різні прагматики становлять свого роду "вимірну рейку" з **п'ятьох** найзагальніших понять, кожне з яких відповідає одній з **ділянок мовних явищ, якісно відмінних за масштабом своїх елементів** (пор. 5 галузей на рис. 4, с. 24).

Наявність у кожній з цих областей своєї групи одиниць дає змогу сполучити принцип тріади Морріса (у нашій версії – *пентади*) з принципом *ієрархії* мовних одиниць. Як відомо, ці одиниці включені до трьох видів відношень: *синтагматичних* у тексті мовлення, *парадигматичних* у віртуальній мовній системі та *ієрархічних* у науковій системі дослідження. Ієрархічні відношення – це відношення за ступенем складності, *відношення входження одиниць нижчих рівнів до складу вищих* [ЛЭС, 149]. Саме ця їхня риса вперше послідовно врахована в організації навчального матеріалу системного курсу. Тепер така ієрархічно впорядкована

вимірною рейкою одиниць може бути покладена в основу першопорядкового поділу систематизованого навчального матеріалу частини I підручника на *галузеві розділи* (2-6). Предмет кожної з п'ятьох галузей логічного (синхронічного) мовознавства сформульовано в *параграфі виду "§ F-0"* (§ 2-0, 3-0, 4-0, 5-0, 6-0). Предмет метатеорії вказано вище у § 1-0.

Очевидно, що поза тріадою Пірса – Морріса і поділом логічного мовознавства на галузі поки що залишається таке принципово важливе для дослідження природних мов метатеоретичне поняття, як *історизм* (див. с. 15). Проте і дві області історичного мовознавства, звичайно, також мають власні *предмети* вивчення (виділені за критерієм фази розвитку мови), і ці предмети вказані у § 7-0, 8-0.

2. ВМП **ОДИНИЦЬ** мовознавства – другий незалежний вихідний методологічний параметр підручника. **Одиницями** називають "окремі класи явищ, яким надано в дослідженнях додаткові критеріальні або вимірювальні функції" [ЛЭС, 107]. Одиниці являють собою невелику кількість вихідних *універсальних мір мови*. За мінімальної монадної відповідності одиниць виділеним п'ятьом галузям це – (лінгвістичний) **знак**, (синтактичний) **такт**, (індивідуальний) **текст**, (аксіомовний) **лект**, (етномовний) **топ**. Кожна з цих універсальних мір становить ізоморфу своєї галузі лінгвістичних знань і мовних об'єктів лінгвосфери. Очевидно, що монадна система одиниць недостатньо диференційована для відображення такого великого і складного об'єкта науки, як людська мова. Теоретично можливі (і були перевірені на практиці) системи одиниць мовознавства на основі розгортання цих п'ятьох монад у діади, тріади, тетради, пентади, гептади понять, чим досягався чимраз дрібніший поділ "вимірної сітки" понять, призначеної для подальшого розміщення на ній мовних об'єктів. Оптимальною виявилася *пентадна* система, запроваджена далі як один із ВМП підручника (див. рис. 4, пентади назв у колонці "одиниці" як наслідок п'ятичленного поділу кожної з галузей).

Метамова системи *темперованих лінгвістичних одиниць* (ТЛО), застосованої в книзі, побудована на кількох попередньо досліджених і обґрунтованих метатеоретичних засадах, див. [Тищенко, 2000, 108–110]:

1. Континуальність цілого мовного об'єкта зіставлена з темперованою – монотонно, тобто рівномірно спадною (або прибувною) – послідовністю дискретних ТЛО завдяки *субординації масштабів* сусідніх галузевих груп ТЛО: найбільшими є одиниці етномовної прагматики, на порядок менші – аксіопрагматики, далі – ідіопрагматики, потім – синтактики і, нарешті, десигніки.

2. Як сказано, емпірично встановлена оптимальна кількість одиниць кожної з галузей мовознавства виявилася рівною п'яти, адже за цієї умови вдається досягнути найповнішої відповідності ТЛО і найближчих традиційно виокремлюваних елементарних мовних об'єктів: звідси кожна з галузей представлена своєю *пентадою* (з гр. πεντάς, άδος 'п'ятірка') одиниць.

3. Кожна така пентада трактується далі як *темперований* ряд одиниць, тобто рівномірно спадний або прибувний.

4. Для забезпечення нерозривності при дискретному відображенні єдиного мовного об'єкта у п'ятьох суміжних галузях мовознавства *нижча* (операційна) одиниця кожної зосібна галузі трактується як *інваріантна* щодо вищої (граничної) одиниці *нижчеприлеглої* галузі мовознавства. Це зводить загальну кількість ТЛО від 25 до 21, з яких перша, найвища (лінгвосфера етномов) є **summum genus** (найвищим родовим поняттям) єдиної "вимірної рейки" одиниць (див. рис. 4), а остання, найнижча (диферентема) – це її **infima species** (найнижче з видових понять).

5. *Редукацію надлишкових ознак* традиційних визначень одиниць здійснено за рахунок не логічних, а зайвих для логіки семантичних компонентів.

6. Традиційні визначення понять радикально розвантажені внаслідок обмеження дефініції кожної ТЛО вказівкою на її **єдине вище (сутьсьве) відношення**, відсутнє у всіх менших одиницях (див. рис. 4, колонка "назва вищого відношення").

Вичерпна система одиниць опрацьована і викладена в окремій праці 1989 р. [СЗТ], деякі деталі її згодом були вдосконалені [Тищенко, 2000, 106–110; 202–206]. Для системного і послідовного засвоєння системи одиниць мовознавства дидактичний виклад відомостей про них (щоразу про "свою" пентаду кожної галузі) представлено у розділах 2–6 частини I в параграфах виду "*§ F-1*" (§ 2-1, 3-1, 4-1, 5-1, 6-1). Як сказано, в повному вигляді єдина "вимірна рейка" одиниць мовознавства зображена на рис. 4 (с. 24). Дані про окрему групу одиниць метатеорії мовознавства наведено вище на рис. 1 (с. 12).

3. ВМП **КОНЦЕПЦІЙ** логічного мовознавства – третій незалежний вихідний методологічний параметр підручника. **Науковою концепцією** (від лат. *conceptio* 'розуміння, уявлення') називають *основну ідею будь-якої теорії*, систему теоретичних поглядів на певні явища чи процеси, спосіб розуміння, тлумачення (інтерпретації) якихось (напр., мовленнєвих) явищ [див. ФС, 240–241]. Як синонім *окремої теорії*, термін "**концепція**" вживається для позначення: *відносно завершеного теоретичного пояснення групи фактів*; теоретично опрацьованої ділянки знань у складі певної галузі науки [SJP, 293]; системи доказів якогось положення [СУМ, IV, 275]. Теоретичні концепції окремих проблем мовознавства являють собою *аналіз і пояснення певної сукупності мовних явищ*; ділянку лінгвістичних знань, які систематизовано на підставі логічного узагальнення мовленнєвого досвіду і суспільно-мовленнєвої практики [див. СУМ, IX, 75]. Концепції ґрунтуються на застосуванні *пізнавальних процедур* до досліджуваних явищ мовлення і розкривають їхню *сутність і закономірності*.

У французькій науковій традиції теоретичною концепцією називають "сукупність ідей, більш-менш організованих абстрактних понять, застосованих до вивчення певної множини фактів" [Robert, I, 1777]. Як синонім окремої теорії це – "організована синтетична розумова побудова / конструкція з викладом методу (шляху до розуміння певної ділянки явищ) і принаймні частково гіпотетична: *теорія відносності, теорія ймовірностей*; систематизована ділянка наукових знань"; "ансамбль логічно пов'язаних ідей, розглянутих у взаємозв'язках"; "теоретична побудова, що становить основу значного фрагменту наукових знань" [там само, 1734].

Відображення різноманітних концепцій наукової норми в навчальному курсі необхідно поляризувати щодо конкретної навчальної проблематики [Шапоринский, 197]: це створює потрібний для запам'ятовування і засвоєння навчальний *когнітивний дисонанс*.

Сам цей параграф присвячено опису метатеоретичної концепції як вчення про **ВМП концепцій** системи лінгвістичних знань. Відомості про три десятки основних теоретичних концепцій логічного (синхронічного) мовознавства відібрано для курсу його основ і подано далі у параграфах виду "*§ F-2*" частини I підручника (§ 2-2, 3-2, 4-2, 5-2, 6-2).

4. ВМП **ІСТОРИЗМУ** – четвертий незалежний вихідний методологічний параметр підручника. Цей принцип наукового пізнання передбачає не лише врахуванням хронологічної осі простору дослідження, а й "розгляд процесів дійсності в їхньому закономірному історичному розвитку, коли кожний попередній етап є передумовою наступного, і в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами його існування" [ФС, 195].

Через згадану принципову неможливість для будь-якої систематизаційної моделі передати *розвиток* досліджуваного об'єкта [Енгельс, 206–207], а також у зв'язку зі *зворотною послідовністю* розгляду навчальних тем в історичному викладі (порівняно з логічним) у підручнику теоретичні *концепції історичного мовознавства* розглянуто двічі. Вперше це зроблено у параграфах виду "*§ F-3*" кожного з галузевих розділів частини I (§

2-3, 3-3, 4-3, 5-3, 6-3) з метою забезпечити належну систематизовану прив'язку цих концепцій до метатеоретичної сітки "наскрізних понять" курсу. Фактично в цих параграфах зібрано ті теоретичні концепції мовознавства, висновки яких отримано з залученням *відомостей про попередні, минулі стани* дослідженої групи мовних явищ (у концепціях, викладених у параграфах виду "§ F-2", такої особливості немає). Цією настановою підручник відповідає тенденції сучасного мовознавства до об'єднання синхронічного опису з історичним: ідеться про запровадження часового, динамічного фактора саме до опису мови [див. Иванов // ЛЭС, 620].

Вдруге переказ тих самих теоретичних концепцій історичного мовознавства включено до *послідовного в часі* викладу двох історичних розділів частини II курсу (7. Генетичне мовознавство (§ 7-0,... 7-5); 8. Еволюційне мовознавство (§ 8-0,... 8-5)). У тому переказі здійснюється інша дидактична мета – відтворити основну схему сучасних знань про гіпотетичну *часову послідовність етапів* становлення й розвитку людської мови. Та послідовність на відміну від логічного розгляду явищ ніяк не може *починатися* з їхньої розвинутої форми. Окрему спробу опису історичного виміру метатеорії зроблено в § 1-3.

5. ВМП **ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ** (законів) – п'ятий незалежний вихідний методологічний параметр підручника. **Закон або закономірність науки** являє собою форму відображення на теоретичному рівні пізнання *об'єктивних законів* дійсності (природи і суспільства). *Законом* дійсності називається філософська категорія, яка відображає необхідне, істотне, *стійке, повторюване*, загальне для певної галузі *відношення між явищами* – в даному разі, для *мовної дійсності (лінгвосфери)*; закономірності мовознавства виражають певний порядок причинного, необхідного і стійкого зв'язку між явищами і властивостями мовних об'єктів, коли зміна одних явищ спричиняє певну зміну інших; закон виражає тенденцію розвитку системи, межі її сталості, а отже, *принципи її організації та функціонування*. Закони є об'єктивними відношеннями, вони діють з *необхідністю і незалежно від свідомості й бажання людей* [див. ФС, 155].

Ступінь повноти і точності відображення об'єктивних законів у законах науки залежить, зокрема, від ступеня розвиненості практики й пізнання. Факт відкриття перших законів, специфічних для певної галузі знань, є водночас обґрунтуванням *наукового статусу* цієї галузі.

Закони поділяються на динамічні і статистичні залежно від того, чи йдеться про різні часові стани тієї самої речі та їхні зміни, чи про стани *сукупностей* відносно подібних і відносно самостійних речей (як це власне і має місце в мовній дійсності). Статистичний розподіл числових значень спільної властивості – це фундаментальна риса *масової сукупності*, яка свідчить про рівень її організованості та міру повторюваності відповідних ознак [див. ФС, 497]. Оскільки закони, відкриті в будові й функціонуванні мови, здебільшого не мають строгого, абсолютного характеру (на відміну від законів точних наук), то в мовознавстві частіше прийнято говорити про відкриті *закономірності*: вони фіксують виявлені *тенденції*, повторювані й приблизно чи майже тотожно відтворювані відношення між явищами мови.

"Закономірністю (законом) науки називають фундаментальне правило, яке описує масово повторюване або принаймні повторно спостережуване відношення взаємної залежності (у вказаних межах) між кількома елементарними об'єктами даної науки або їхніми множинами. Таке правило формулюють якісно (часто на емпіричних засадах) або кількісно (у вигляді формули, рівняння чи графіка)", пор. [Zanichelli, 1028]. Найголовніше, що впадає тут в око – це те, що фундаментальні правила або закономірності науки відображають глибинні, переважно сховані, але суттєві властивості *самого її об'єкта*. Власне це й визначає виняткову важливість знання законів кожної науки.

Сучасне наукознавство з'ясувало, що відкриття законів науки становить **основну** (не головну NB) **мету і виправдання наукових теорій** [див. Баженов, 404]. До останнього часу в довідковій і навчальній літературі з мовознавства спостерігався прикрий брак не лише зведень, а й просто відомостей про численні ділянки застосування давно відкритих законів будови, функціонування й часових змін мовних явищ. Це мимоволі деформало справжній стан сучасних лінгвістичних знань. У вузькофахових науково-дослідних виданнях розпорошено фрагменти описів понад 200 ділянок застосування десятка лінгвістичних закономірностей і законів (розподіли Зіпфа, Пірсона, Гаусса; детермінативні послідовності, кореляції, константи). Фактично немає такої дисципліни сучасного мовознавства, де б уже не були відкриті свої ділянки мовного об'єкта з певними закономірностями [див. Тищенко, 2005]. Проте, як згадано, навіть найавторитетніші відображення чинної наукової норми нашої науки [див. ЛЭС] містять лише випадкові фрагменти цього багатющого цілого.

До підручника, що має на меті відтворити першорядне знання про мову, уперше заведено систематизовані елементарні відомості про **53 найістотніші закономірності** з-поміж 216 дотепер відкритих. Вони подані у **параграфах виду "§ F-4"** відповідних галузевих розділів частини I підручника (§ 2-4, 3-4, 4-4, 5-4, 6-4). Кілька закономірностей, виявлених також і в метатеорії мовознавства, наведено в § 1-4.

Дидактичні схеми супроводжують виклад у міру потреби. Призначені для унаочнення розглянутих в курсі теоретичних положень, вони ілюструють включені до підручника концепції та закономірності: це *географічні картосхеми, просторові логічні або мнемонічні блок-схеми, дендросхеми (різноманітні "логічні" й "генеалогічні дерева"), таблиці, матриці, графіки, гістограми* та їхні комбінації.

Наприкінці кожного розділу підручника наведені списки використаної літератури, на яку є посилання в попередньому тексті.

§ 1-3. Історичні концепції метатеорії мовознавства

Основною історичною концепцією метатеорії мовознавства є концепція історичного формування "наскрізних понять" курсу: *метамови, прагматики, синтактики, десигніки (семантики), історизму, системного підходу*.

[Н1] Концепція історичного формування "наскрізних понять" курсу. Вихідні методологічні параметри курсу (ВМП) спираються на "наскрізні поняття" сучасної наукової норми мовознавства, які сформувалися ще під впливом наукових ідей античності (Арістотеля, Геракліта, Протагора, стоїків) у працях логіків і філософів нового часу Лейбніца, Гегеля, Фреґе, Карнапа, Морріса та інших вчених. Свою історію має й інший складник викладу навчального матеріалу – *системний підхід*.

1. Формування наукових понять про окремі ВМП. Виявлення вихідних, визначальних властивостей людської мови започатковане у працях Лейбніца і Фреґе, які спиралися на ідеї Арістотеля і стоїків. Філософ і засновник сучасної логіки Г. Лейбніц (1646–1716) був різнобічним вченим. Маючи математичну освіту й широкі енциклопедичні знання, він, серед іншого, досліджував різні мови. У своєму проєкті *універсальної логічної мови* він прагнув опрацювати досконалий засіб пізнання елементарних понять та їхніх відношень (комбінацій) у вигляді системи простих символів і правил, які б давали змогу звести логічні операції до свого роду обчислень.

До цих ідей Лейбніца згодом звернувся математик, логік і філософ Г. Фреґе (1848–1925), який створив сучасну математичну логіку. Розсунувши рамки *Арістотелевої логіки* та відповідної їй онтології, Г. Фреґе першим почав аналізувати судження (пропозиції)

у термінах не суб'єкта і предиката, а *аргументу* і *функції*. Аргументом він називав член судження, здатний бути заміненим певною *змінною величиною* в логічній функції, а *позиційною функцією* – логічний вираз, який містить одну або кілька змінних величин.

Якщо у своєму розвитку сучасна логіка виходила зі спадщини Арістотеля, то сучасна семіотика (теорія знаків) – з учення стоїків про мовний знак як ім'я, співвіднесене з позначеною річчю та поняттям про неї [див. Секст Емпирик, I, 153]. Шлях до розвитку семіотики відкрив своїми дослідженнями саме Г. Фреґе, який уперше почав розрізняти у складі знаків *сенси* (Sinne) і *значення* (Bedeutung). Цей же вчений створив передумови для розрізнення логіки і *металогіки*, **мови** і **метамови**. Слід зазначити, що його основні праці ("Функція і поняття", "Сенс і денотація", "Поняття і об'єкт", 1891–1892) пройшли майже непоміченими в тодішній науці і лише згодом вплинули на дослідження Рассела, Вітґенштейна, Карнапа й інших філософів ХХ ст. [Robert, II, 682–683].

Одним з учнів Г. Фреґе був логік і філософ Р. Карнап (1891–1970), який викладав у Празі, Відні, а згодом у Чикаго. У своїх ранніх працях ("Логічна структура світу" / "Der logische Aufbau der Welt", 1928; "Логічний синтаксис мови", 1934) він прагнув об'єднати наукові знання на засадах формально-логічної метамови, аби уникнути понять і проблем, позбавлених сенсу. Прийнявши і розвинувши відмінність між емпіричними судженнями у природних мовах ("протоколами досвіду") і судженнями логіки (аналітичними і тавтологічними), він прагнув звести логіку виключно до проблем **синтактики**, тобто до *відношення між знаками у висловленні*. У пізніших творах ("Значення й необхідність" / "Meaning and Necessity", 1947; "Вступ до семантики", 1948; "Вступ до символічної логіки", 1954) Р. Карнап поширив свої дослідження також і на область **семантики**, тобто до *відношень мовних знаків до позначуваних ними предметів або ситуацій* [там само, 336].

Третім фундаментальним поняттям метатеорії мовознавства і вихідним методологічним параметром підручника є поняття **прагматики**, що бере початок від Протагора (485–411 до н. е.). Блискучий практик і викладач риторики, Протагор відомий завдяки своїй формулі (даремно критикованій Платоном у діалозі "Теєтет"): "*Людина є мірою всіх речей, буття тих, що є, і небуття тих, яких немає*". Це глибоке діалектичне схоплення важливої світоглядної проблеми протиставляє *абсолютності істини* *множинність, численність поглядів* у людському пізнанні [там само, 1466]. Серед філософів ХVIII ст. усвідомлення людської практики як рушія історії властиве для Г. Гегеля (історія – твір розуму, наслідок "окремих інтересів пристрастей"). Діалектичний матеріалізм (як одне з продовжень гегелівської філософії) також вважає практику критерієм істинності людських знань [ФС, 245].

Філософ і лікар В. Джеймс (1842–1910) на підставі сучасних йому праць з фізіології та психології докладав зусиль до перетворення останньої на природничу науку ("Принципи психології", 1891). Те саме прагнення до конкретного проглядає і в його дослідницькій настанові не відривати думку від практики і розглядати успіх і користь як критерій істинності: звідси важлива роль експериментальної перевірки досвіду ("Прагматизм", 1907).

Сучасник В. Джеймса філософ і логік Ч. Пірс (Peirce, 1839–1914) започаткував семіотику або загальну теорію знаків і математичну логіку відношень. Фундаментальним "прагматичним" положенням цих праць є вимога судити про істинність наших понять за їхнім практичним застосуванням, що легалізує вимогу експериментального контролю знань [Robert, II, 1385]. Цілком у дусі прагматизму сформульований так званий *принцип толерантності* Р. Карнапа, який визнає залежність засобів від *користувача* і згідно з яким саму логіку слід розглядати як систему конвенцій (умовностей), доволіно *обрану логіком (дослідником)*.

Ч. Пірс

Ч. Морріс

Нарешті, філософ і логік Ч. Морріс (1901–1979) опрацював цю проблему в 1930-х рр., спеціально дослідивши вихідні, базисні засади наукового підходу в філософії ("Логічний позитивізм, прагматика й науковий емпіризм", 1937). Разом з Р. Карнапом і О. Нейратом Ч. Морріс здійснив видання "Міжнародної енциклопедії об'єднаної науки" / "International Encyclopaedia of Unified Science", у якій, зокрема, відобразив як окрему *тріаду* фундаментальні засади пізнання знакових систем у трьох вимірах: **синтактики, семантики, прагматики** [див. Morris]. Кожен з цих вимірів зумовлює свій аспект істинності висловлень будь-яких мов, а саме 1) *синтактичну* ("логічну") істинність (зумовлену відповідністю висловлень формальній

логіці); 2) *фактичну* істинність (зумовлену відповідністю змісту висловлення до дійсності) [ФС, 258] і 3) *прагматичну* істинність (зумовлену відповідністю висловлення практиці конкретного суб'єкта пізнання або дії). Приклади видів істинності: 1) "Або **p**, або не-**p**" ($p \vee \neg p$); 2) "Якщо на Марсі є кисень, то там існує життя"; 3) лат. Qui prodest? 'Кому вигідно?'.

Л. фон Берталанфі

Німецько-канадський біолог і філософ Л. фон Берталанфі (1901–1972) у своїй загальній теорії систем [Bertalanffy] спробував сформулювати закони, потенційно застосовні до кожної наукової галузі: низка його міркувань і положень стосується й безпосередньо мовознавства [там само, 52, 195, 225, 236–241]. Зокрема, у Л. Берталанфі знаходимо підстави до можливості *дальшого членування прагматики*: вчений трактує соціологію з супутніми галузями як "науку про групи або системи людей – від маленьких груп (як-от робоча бригада) через незліченні неформальні й формальні організації до найбільших одиниць, як-от нації, блоки держав і міжнародні стосунки" [Bertalanffy, 195]. Дальший розвиток цих ідей міститься у праці Ф. Россі-Ланді "Мова як праця і ринок", де запропоновано цілу десятирівневу гомологічну модель за подібністю мови до сфери виробництва, зокрема: рівень досемантичного / довиробничого; рівень напівфабрикатів; відокремлюваних частин; знарядь; агрегатів; механізмів; їхніх сукупностей; оригінальної продукції; масової (глобальної) продукції [див. Rossi-Landi; переказ: Тищенко, 2000, 35]. Помітне місце в розбудові семіологічного (когнітивного) підходу належить Ю. Степанову, див. [Степанов].

Ю. Степанов

2. Формування поняття історизму. Порівняно з логічним підходом *історичний* підхід до вивчення дійсності формувався в інших, відмінних течіях філософської думки, в історико-філософських концепціях Дж. Віко, Й.-Г. Гердера, Д. Дідро, К. Гельвеція, Е. Канта, П. Лапласа, Ч. Дарвіна. Хоч історичний пізнавальний підхід утворює діалектичну єдність з логічним, однак *розвитку не може передати взагалі жодна систематизаційна модель* [Енгельс, 206–207], адже класифікувати можна лише дискретні й відносно стабільні явища, а не світ, у якому "все тече" (Геракліт).

У мовознавчій теорії з потреб дослідної практики сто років тому була опрацьована своя власна "версія" історизму як *діахронії* – історичного виміру мовних явищ [див. Сосяк]. З необхідності вона мусила спиратися лише на відомий з досвіду *еволюційний* етап історії мови. А проте, поза жодним сумнівом, йому мав передувати хоч і важкий для

дослідження, але за всіма ознаками якісно відмінний від еволюції "готового" явища *генетичний* етап появи та становлення мови в *передсупільний* період людської історії.

Серед студій ХХ ст. з передісторії мовлення виняткове значення має концепція історика проф. Б. Поршнева [Поршнев, 1974]. Самою логікою предмета свого дослідження – *початку* людської історії – він був поставлений перед проблемою співвідношення його з початками мови. Він перший вказав на неможливість розв'язання цієї проблеми власними засобами лінгвістики. Паралельно до численних і різноманітних історичних тем, успішно опрацьованих ученим, він усе життя наполегливо, послідовно і *професійно* досліджував різні аспекти проблеми співвідношення глосогенезу і соціогенезу, виходячи з тези про *передсупільну* природу мови, про свідомість і суспільство як *наслідки* і якісно нові сторони мовленнєвих сугестивних зв'язків людей.

Б. Поршнев зібрав і вивчив величезний матеріал до цієї теми з галузей антропології, археології, етології (наука про поведінку тварин), психології, неврології, лінгвістики і відобразив його в сімох розділах своєї підсумкової праці. На підставі сучасних досягнень цих наук вчений обґрунтовано показав, що сутність проблеми становлення людини полягає саме в надбудові другої сигнальної системи над першою. При цьому феномен мови закономірно набув ролі архіважливого регулятора людської поведінки, детермінанти на шляху перетворення передлюдських рівнів життєдіяльності на власне людські [див. Момджян, 8]. Важливі внески до вивчення генетичного етапу історії мови містяться у працях нейрохірурга О. Лурії, психологів Л. Виготського і О. Леонтьєва.

Ключову роль у відтворенні адекватної наукової картини *ранніх періодів історії мовленнєвого мислення* відіграли дослідження з еволюційної палеосинтактики, впорядковані й синтезовані Г. Климовим [Климов] і незалежно від нього О. Лосєвим [Лосев]. Історичні концепції цих вчених розглянуто в загальних рисах у розд. 8 історичної частини курсу. Лише подумки, забравши з книги ці недавні здобутки наукової думки, можна переконатися, яким непоправно збідненим виглядав би без них зміст цілого.

А.Білецький

Еволюційне мовознавство, як сказано, сформувалося раніше від генетичного у зв'язку з розвитком індоєвропейістики у ХІХ ст. (Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Ґрім, А. Шлейхер, Ф. Сосюр, О. Потєбня та ін.). Коли у Європі стали доступні тексти, написані санскритом і авестійською мовою, вчені були вражені подібністю їх до латини й греки. За висловом А. Мее, "прагнучи відтворити індоєвропейську мову, Ф. Бопп відкрив порівняльну граматику, як Х. Колумб відкрив Америку, шукаючи шляхів до Індії" [Favrod, 61]. Вагомий внесок до визначення ролі порівняльно-історичних студій у процесі становлення загальнолінгвістичної теорії зробив А. Білецький, наукова й педагогічна діяльність якого сприяла появі нового бачення теоретичного курсу мовознавства.

3. Формування системного підходу. Пізнавальні труднощі у спробах зрозуміти *мовний об'єкт* тривалий час були зумовлені, зокрема, антиноміями *явище / факт* і *явище / сутність*. **Явище спостерігають, факти конструюють.** Явища – об'єктивні, факти ж, усупереч банальній формулі, не "вперта річ", а суб'єктивний конструкт. Докази цього незліченні. Так, найпростішому *явищу* (напр., заповненості посудини наполовину) відповідають взаємно відмінні й ілюзорно протилежні людиною сконструйовані *мовні факти*: "Вона напівповна" або "Вона напівпорожня" (див. рис. 2).

Що до другої антиномії (*явище / сутність*), то мислення дуже довго не могло тут позбавитися іншої ілюзії, поки не дійшло висновку, що назви сутностей відповідають не якимось реальним речам або явищам дійсності, а всього лише їхнім групам, множинам. Більшість слів мови саме такі: слово "дерево" взагалі або "плід" взагалі "не відповідають дійсності" безпосередньо, бо "ніхто не їв плоду як такого" (Гегель). Тут безперечним до-

сягненням уже в середньовічній схоластиці був принцип "леза Оккама", згідно з яким "не слід плодити сутностей понад необхідне".

Рис. 2. Відповідність одному явищу мовлення шістьох типів мовних фактів

Рівень дослідження	Вид явища / факту	Частина лінгво-сфери:	Конститутивні ознаки фактів (зірочка * означає відхилення від мовної норми)
0. (Сприйняття)	Явище		
1. Етнопрагматика	Етнофакт	- мовної дійсності, - етномов,	*"Через їхній брак на полі рахунок матч став три-чотыры" Фрагмент телеповідомлення, складений зі слів української мови, у тому числі запозичень з германських мов
2. Аксіопрагматика	Аксіофакт	- аксіолектів,	Висловлення з субмови спортивних коментаторів
3. Ідіопрагматика	Ідіофакт	- ідіолектів,	Інтерференція свідчить про двомовність диктора, його володіння українською недосконале
4. Синтактика	Синфакт	- речень,	Речення з підметом, присудком, додатком і означенням
5. Десигніка	Дефакт	- мовних знаків,	Послідовність знаків з семантикою "спортивна подія"
6. Діахронічний	Діафакт	- в еволюції.	Фраза сучасного мовлення (XX або XXI ст.)

Декартів підхід до пояснення полягав у пізнанні *сутностей* досліджуваних явищ через формулювання їхніх досконалих дефініцій, що мали включати як дві обов'язкові умови вказівки на *genus proximum et differentia specifica* (найближчий рід і специфічну відмінність). Звідси бере початок і класичний метод пізнання нових часів – розміщення досліджуваних об'єктів у *координатному просторі вихідних (родових) понять певної науки*.

Так звана *мозаїчна культура* XX ст. додала до координатного підходу поняття *лямцевого* (або *фетрового*) пізнавального прийому [див. Моль], при застосуванні якого певні масиви знань утворюють єдності з сусідніми масивами, тримаючись лише на взаємному *механічному* притяганні за *суміжністю* своїх часточок-ворсинок. Практичним відповідником цієї концепції є преса і програми передач електронних ЗМІ, де новини чергуються зі строкатими ділянками інформації, цілковито або майже не сумісними взаємно з тематичного, морально-етичного і хронологічного погляду (фірма "все для всіх").

На відміну від стихійного накопичення побутових знань, у сучасній практиці наукового пізнання наукову *концепцію* будують на певній групі *явищ* дійсності, відображених в інструментальних *даних* і *фактах* наукового мовлення, для дослідження яких залучають певний *поняттєво-термінологічний апарат*, вироблений з вихідних *аксіом*. У більшості природничих наук на зміну описовому (дескриптивному) дослідницькому підходу позитивістів наприкінці XX ст. прийшов *системний підхід*. З позицій системного підходу [Афанасьєв, 29–30] наукова концепція має розкривати:

- *сутність* обраної для дослідження "своєї" групи явищ;
- її *склад* (*елементи*, з яких вона складається);
- її *будову* (*структуру*, яка і об'єднує ці елементи в *систему*);
- її *функції* (активність, (життє)діяльність цієї групи явищ);
- її *інтегранти* (зовнішні зв'язки, що сполучають її з іншими групами в межах більшого цілого);
- її *історію* (що веде до виявлення *причин* появи цих явищ).

Наукознавству XIX ст. вже було відомо, що виявленням причин явищ людське пізнання вичерпується, адже "позад цього нічого більше пізнавати", а *кінцевою причиною всіх речей* є взаємодія [Енгельс, 210–211].

§ 1-4. Закономірності метатеорії мовознавства

До виявлених закономірностей метатеорії мовознавства (які надають також і їй статусу окремої наукової галузі) належать п'ять зовнішніх щодо власне мовознавства *регулярних залежностей будови, функціонування і розвитку самих знань про лінгвосферу як світову систему етномов і мовлення, зокрема зіпфів і гауссів розподіл одиниць метатеорії і власне лінгвістики та зворотна відповідність логічних етапів пізнання щодо ступенів історичного розвитку мови.*

Синхронія. Закономірності Зіпфа. Розподіл одиниць метатеорії в науковій нормі мовознавства¹ (рис. 1 вище). (Тут і далі в параграфах виду § F-4 цифри індексів (ⁿ) вжиті для наскрізної нумерації досі виявлених закономірностей мовознавства. Курсивом виділено основні закономірності, детальніше розглянуті в підручнику.)

Закономірності Гаусса. Розподіл навчальних сюжетів у дидактичній нормі² (рис. 1); розподіл 21 члена повної "вимірної рейки" монотонно спадної послідовності "емічних"³ та "етичних"⁴ одиниць мовознавства від *summit genus* до *infima species* (рис. 4).

Детермінативні послідовності (ДП). Зворотна ДП розгортання логічних етапів пізнання та історичних етапів розвитку мовних явищ⁵.

У таблиці на рис. 3 показані суттєві характеристики закономірностей метатеорії.

Рис. 3. Основні закономірності метатеорії мовознавства

Назва закономірності	Тип закономірності	Суттєва характеристика
[R1] ¹ Ранговий розподіл одиниць метатеорії в науковій нормі мовознавства	Розподіл Зіпфа	Чим менша одиниця метатеорії, тим більше таких одиниць (див. рис. 1)
[R2] ² Розподіл навчальних сюжетів у дидактичній нормі	Розподіл Гаусса	Найбільше навчальних сюжетів присвячено термінам і поняттям, а не номенклатурі (див. рис. 1)
[R3] ³ Розподіл 21 "емічної" одиниці мовознавства		Кількісний розподіл мовних одиниць мовознавства відповідає кривій Гаусса (див. рис. 4)
[R4] ⁴ Розподіл 21 "етичної" одиниці мовознавства		Кількісний розподіл мовленнєвих одиниць мовознавства відповідає кривій Гаусса (див. рис. 4)
[R5] ⁵ Детермінативна послідовність (ДП) історичного та логічного	ДП	Послідовність розгортання логічних етапів пізнання зворотна щодо його історичної послідовності

[R1]¹ Кількісна характеристика одиниць метатеорії в науковій нормі мовознавства відповідає **розподілу Зіпфа** (2005) з максимальним обсягом **номенклатури** порівняно з числом теоретичних термінів, положень і концепцій (див. вище, таблиця на рис. 1). **Зіпфів розподіл** на графіку виражає **гіперболічна крива** (деталі в § 5-4).

[R2]² Кількісна характеристика навчальних сюжетів у дидактичній нормі відповідає **пірсонову** (або обтятому **гауссову** розподілу) (2005) з максимальним обсягом **концепцій** і **термінів** порівняно з номенклатурою (див. рис. 1).

Закон Гаусса у статистиці – це принцип, згідно з яким під час низки спостережень певного явища одержувані величини зосереджуються поблизу його середньої величини (точки оптимуму), розподіляючись симетрично за спадною частотою в міру віддалення від неї за *дзвоноподібною* або гауссовою кривою [див. Zanichelli, 768]. За сучасними математичними уявленнями, за допомогою гауссового і негауссового законів розподілу явищ можна описати *всі розподіли, відомі в природничих і соціальних науках.*

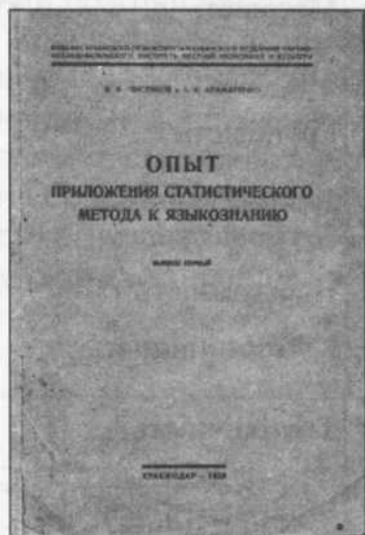
При цьому спостережено, що **соціальні** розподіли не описуються гауссовим законом, а **негауссові розподіли** згідно з теоремою Гніденка – Дебліна, **можуть бути лише зіпфовими** [Хайтун, 193]. Вважають, що **розподіл Зіпфа властивий для явищ, що несуть у собі свою історію (еволюцію)**.

Мова як специфічний об'єкт наукового дослідження **сполучає** особливості, що виявляють **і гауссів, і зіпфів характер своїх закономірностей**, і саме цим мовна галузь соціуму є унікальною: "можна вказати соціальні стаціонарні латентні розподіли..., які не описуються розподілом Зіпфа..., наприклад, розподіл індивідів за числом слів у словнику кожного" [там само, 196].

З іншого боку, в математиці відомий **об'єднавчий для обох законів розподіл Пірсона** ("закон χ^2 "), графік кривої якого, за певних граничних значень величини n (скажімо, $n = 1$ і $n = 20$) наближається відповідно до кривої закону Есту – Зіпфа і кривої закону Гаусса. К. Пірсон (Pearson, 1857–1936) – англійський математик і статистик, який опрацював так званий **біометричний метод** (математично-графічний), що сприяло застосуванню математичного апарату для розвитку антропології [Robert, 1384].

К. Гаусс

Рідкісною пам'яткою вітчизняного мовознавства 1920-х рр. є книжка В. Чистякова і Б. Крамаренка "Опыт приложения статистического метода к языкознанию" (Краснодар, 1929). З цілого накладу у 350 примірників один чудом зберігся в бібліотеці проф. А. Білецького. Як зазначено у передмові, праця була закінчена 1926 р. по трирічних дослідженнях [Чистяков, Крамаренко, 4]. Першою її метою було "**принципово обґрунтувати можливість і законність застосування статистичного методу до мовознавства**". Продовжуючи європейські студії початку ХХ ст., ця мовознавча праця випереджає щонайменше на три роки першу книгу Дж. Зіпфа.

В. Чистяков (1891–1982) – російський і український філолог, професор з 1923 р. У 1921–1933 рр. завідував кафедрою російської мови Краснодарського педінституту (Б. Крамаренко викладав там математику). В. Чистякову належать дослідження (1927–1930) українських говірок Кубані. У 1940–1951 рр. він викладав у Воронежі, згодом переїхав до Ленінграда [УМЕ, 796]. С. Хайтун наводить на-

зви низки ранніх досліджень, "присвячених застосуванню статистичного методу в мовознавстві" [Хайтун, 63]. Але книгу В. Чистякова і Б. Крамаренка не згадано.

Про рівень усвідомлення авторами важливості математичних досліджень мови дають уявлення такі пасажі: "[Продуктивність] є однією з характерних ознак кореня слова і залежить від цілої низки причин (давність кореня, частота вживання, багатоманітність уявлень і понять, пов'язаних з похідними від нього словами, від величини сфери їхнього поширення тощо). Маючи у своєму розпорядженні достатню кількість коефіцієнтів [продуктивності], можна з'ясувати, які з цих чинників є найактивнішими, а таке з'ясування дасть змогу трохи підняти завісу над історією еволюції мови й людської думки" [Чистяков, Крамаренко, 42]. Або в іншому місці: "Майбутня схема **розподілу слів за значенням**, слід гадати, буде схожа на **мережу з вузлами і сплетіннями**, адже члени кожної сукупності за певними своїми ознаками можуть виявитися належними й до інших сукупностей... Такі семантичні мережі слів... для різних мов в одну епоху та в різні епохи дали б багатий матеріал для історії культури" [там само, 44]. Прорости на місцевому ґрунті 1920-х рр. цим студіям не судилося.

[R3]³ Монотонно спадна за масштабом послідовність "емічних" одиниць мовознавства має **гауссів** характер кількісного розподілу (1992) з максимумом числа синтаксичних комплексів порівняно з числом пропозем (інваріантів речень), синтагмем, лексем, базем, морфем, артикулем і диферентем (див. рис. 4) [Тищенко, 2000, 203].

Рис. 4. Загальна "вимірна рейка" одиниць мовознавства [Тищенко, 2000 зі змінами]

Галузі	Одиниці		Приблизна кількість одиниць						Назва вищого відношення		
	№	назва	$\times 10^0$ од.	$\times 10^3$ тис.	$\times 10^6$ млн.	$\times 10^9$ мрд.	$\times 10^{12}$ трл.	$\times 10^{15}$ кдн.		$\times 10^{18}$ ктн.	
Етнопрагматика	1.	Глобальна БС (багатомовна система)	1							Глобальність	
	2.	Регіональні БС	12							Регіональність	
	3.	Домініальні БС	102							Домініальність	
	4.	Парціальні БС	140 (220)							Парціальність	
Аксіопрагматика	5.	Локальні БС / Етномови		2,5						Локальність / Цілоетнічність	
	6.	(Діа)лекти		40						Масовість	
	7.	Говірки		800						Громадовість	
	8.	Вернакули			15					Груповість	
Ідіопрагматика	9.	Ідіолекти / Доробки				6				Індивідуальність / Персональність	
	10.	Ансамблі				80				Програмність	
	11.	Твори					1			Композиційність	
	12.	Частини					14			Тектонічність	
Синтактика	13.	Уривки / Пасажі					200			Фрагментність / Когерентність	
	14.	Комплекси						2,6		Конективність	
	15.	Пропоземи					55	36		Предикативність	
	16.	Синтагмеми					1	500		Конгруентність	
Десигніка	17.	Словоформи / Вокабул(ем)и				22				3,6	Валентність / Цільнооформленість
	18.	Баземи			450					7	Одноmodalність: лексичне/граматичне
	19.	Радикалеми			9					9	Семопозитивність
	20.	Артикулеми		1						18	Семонегативність
	21.	Диферентеми	12							36	Диференційність

На рис. 4 розподіл "емічних" одиниць (деталі в § 6-2) відрізняється від розподілу "етичних одиниць" лише в ділянці найдрібніших одиниць, що зауважив іще в 1960-х рр. В'яч. Іванов: "У мові кожна одиниця вищого рівня (напр., морфема) складається з послідовності одиниць нижчого рівня (напр., фонем). *Що нижчий рівень, то менша кількість одиниць до нього належить*: якщо число слів у будь-якій із сучасних мов не менше кількох десятків тисяч, то кількість фонем, з яких складаються слова, обмежена числом від 10/15 (у деяких полінезійських мовах) до 70/80 (у деяких кавказьких мовах), а число диференційних ознак, пасма яких утворюють фонемі, згідно з концепцією Якобсона і його послідовників не перевищує 12" [Іванов, 1962, 157].

[R4]⁴ Класичний **гауссів** характер кількісного розподілу членів виявлено для монотонно спадної за масштабом послідовності "етичних" одиниць мовознавства (1992) з центральною *точкою оптимуму*, яка відповідає кількості мовців у світі (6 млрд: це сумарне населення Землі мінус немовлята віком до 3 років), див. рис. 4 [Тищенко 2000, 203]; точка 3,6 ктн. визначена за [Crystal, 244]; контрольний розрахунок функції Б.Рудого.

[R5]⁵ **Зворотна відповідність** (детермінативна послідовність) розгортання **логічних** етапів пізнання щодо реальних **історичних** етапів розвитку самого явища (XIX ст.). "Логічний розгляд іде шляхом, зворотним реальному історичному процесові, оскільки *логічне починається з розвиненої форми предмета, щоб через неї розкрити шлях його становлення*" [ФС, 197; Мареев]. Уявлення про цю зворотну відповідність дає узагальнена дефініція людської мови (рис. 5). Як сказано, історична частина курсу розгорнута в часовій послідовності у розділах 7, 8, а п'ять галузей синхронічного мовознавства детально опрацьовані у розділах 2 – 6 за тематикою, відображеною в таблиці на рис. 6. Наведена на рис. 5 дефініція мови є кінцевим підсумком метатеорії мовознавства, який використано тепер як вихідну формулу для змісту його системного підручника.

Рис. 5. Дефініція людської мови [див. Тищенко, 2000, 295]

ЛЮДСЬКА МОВА ЦЕ –		
§ 1-0	досліджувана мовознавством	(у сімох основних <i>галузях</i> і десятках дисциплін),
§ 2-0	етнічно поділена	(на 2½ тисяч <i>етномов</i> різних народів),
§ 3-0	соціально розшарована	(на мільйони <i>етносоціальних групових лектів</i>),
§ 4-0	індивідуально інтерпретована	(у 6 мільярдах <i>ідіолектів</i> окремих людей),
§ 5-0	синтактично організована	(у кількох тисячах <i>граматичних категорій</i>),
§ 6-0	історично-поняттєва за змістом і звукова за вираженням	(через кількості базових <i>значень</i>) (у десятках <i>звукотипів</i> і письмових систем)
ЗМІСТОРІЗРІЗНЯЛЬНА КОМУНІКАТИВНА ЗНАКОВА СИСТЕМА СВІДОМОСТІ, НЕВИЧЕРПНИЙ ЗАСІБ ПРЕДИКУВАННЯ ДЛЯ КОМУНІКАЦІЇ ТА МИСЛЕННЯ, А ЗВІДСИ – ЗАСІБ РЕДУКЦІЇ ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ ДЛЯ ПІЗНАННЯ СВІТУ І СЕНСОТВОРЧИЙ ЗАСІБ ДЛЯ ЙОГО СУГЕСТИВНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ У СПІЛКУВАННІ,		
§ 7-0	що виникла з потреб контрсугестії	(та зумовила формування <i>суспільства</i>)
§ 8-0	і сама еволюціонує	(через щораз <i>нові потреби</i> людей і <i>взаємодію</i> власних елементів)

Внаслідок тривалих філософських студій такого високоскладного явища дійсності проф. О. Лосеву вдалося показати, що "мовне або словесне буття є **третім видом буття** – поряд з матеріальним буттям і суто логічним буттям" [Лосев, 99]. Контури системного вивчення цього третього виду буття і окреслені на сторінках підручника.

Рис. 6. Таблиця розподілу 160 навчальних сюжетів логічного мовознавства за розділами й параграфами частини I підручника

•0. ПРЕДМЕТИ ГАЛУЗЕЙ [Т] (6)	•1. ОДИНИЦІ [У] (31)	•2. КОНЦЕПЦІЇ [С] (40)
<p><i>Розділ 1. МЕТАТЕОРІЯ</i></p> <p>§ 1-0. Предмет – структура мовознавства як сукупності знань про людську мову</p>	<p>§ 1-1. ОДИНИЦІ МЕТАТЕОРІЇ</p> <p>т1. Сукупна теорія мовознавства. т2. Галузеві теорії. т3. Концепції мовознавства. т4-5. Теоретичні положення і поняття. т6. Номенклатура</p>	<p>§ 1-2. КОНЦЕПЦІЇ МЕТАТЕОРІЇ</p> <p>1. Вихідні методологічні (аксіоматичні) параметри: галузей, одиниць, концепцій, історії, закономірностей</p>
<p><i>Розділ 2. ЕТНОПРАГМАТИКА</i></p> <p>§ 2-0. Предмет – лінгвосфера з 2,5 тис. етномов, мова людства як світове різноетномовне ціле</p>	<p>§ 2-1. ОДИНИЦІ ЕТНОПРАГМАТИКИ</p> <p>1. ГЛОБАЛЬНА БАГАТОМОВНА СИСТЕМА 2. Регіональні 3. Державні 4. Парціальні 5. Локальні етномови</p>	<p>§ 2-2. КОНЦЕПЦІЇ ЕТНОПРАГМАТИКИ</p> <p>2. Верікулярні мови 3. Ареали 4. Переклад 5. Етномовна відносність 6. Універсалії</p>
<p><i>Розділ 3. АКСІОПРАГМАТИКА</i></p> <p>§ 3-0. Предмет – лінгвосфера з ≈ 1 млн діалектів і говірок, людська мова як світове різнолектне ціле</p>	<p>§ 3-1. ОДИНИЦІ АКСІОПРАГМАТИКИ</p> <p>6. ЕТНОМОВА 7. Діалекти 8. Говірки 9. Вернакули 10. Ідіолекти</p>	<p>§ 3-2. КОНЦЕПЦІЇ АКСІОПРАГМАТИКИ</p> <p>7. Діалекти 8. Ізоглоси 9. Соціолекти 10. Аксиологічна норма мови 11. Узус (мовний вжиток)</p>
<p><i>Розділ 4. ІДІОПРАГМАТИКА</i></p> <p>§ 4-0. Предмет – лінгвосфера із 6 млрд ідіолектів, людська мова як світове різномовцеве, "різноголосе" ціле</p>	<p>§ 4-1. ОДИНИЦІ ІДІОПРАГМАТИКИ</p> <p>11. ДОРОБОК 12. Ансамблі 13. Твори 14. Частини 15. Уривки</p>	<p>§ 4-2. КОНЦЕПЦІЇ ІДІОПРАГМАТИКИ</p> <p>12. Діалог. 13. Сугестія. 14. Максими Грайса. 15. Риторика. 16. Тексти. 17. Жанри. 18. Індивідуальні стилі. 19. Мовлення і мова (код). 20. Мовлення і мислення. 21. Жанри мислення де Боно. 22. Мислення і мовна пам'ять. 23. Лінгвопедагогіка</p>
<p><i>Розділ 5. СИНТАКТИКА</i></p> <p>§ 5-0. Предмет – лінгвосфера безлічі речень з діалогів, людська мова як світове різнофразове ціле, лінгвосфера висловлених думок</p>	<p>§ 5-1. ОДИНИЦІ СИНТАКТИКИ</p> <p>16. ПАСАЖ (= текст) 17. Синтаксичні комплекси, 18. Речення 19. Синтагми 20. Словоформи</p>	<p>§ 5-2. КОНЦЕПЦІЇ СИНТАКТИКИ</p> <p>24. Когерентність та її типи в текстовому масиві. 25. Речення, судження, висловлення. 26. Рух думки в синтаксичних структурах. 27. Комунікативна семантика; сприйняття і розуміння повідомлень. 28. Синтагми, парадигми. 29. Тематичні парадигми (семантичні поля). 30. Синтаксична типологія</p>
<p><i>Розділ 6. ДЕСИГНІКА</i></p> <p>§ 6-0. Предмет – лінгвосфера слів, звуків і значень, людська мова як світове різнословне, різноморфемне і різнозвукове ціле</p>	<p>§ 6-1. ОДИНИЦІ ДЕСИГНІКИ</p> <p>21. ВОКАБУЛА 22. Баземи 23. Морфеми 24. Артикуляти 25. Диферентеми</p>	<p>§ 6-2. КОНЦЕПЦІЇ ДЕСИГНІКИ</p> <p>31. Мовні знаки, семантика. 32. Слово, словоформа, лексема. 33. Морфеми, аломорфи. 34. Морфологічна типологія мов. 35. Фонеми, алофони; артикуляція. 36. МФА. 37. Акустична фонетика, ДО, тоніми. 38. Типологія фонетичних систем. 39. Графеми, алографи. 40. Типологія графічних систем</p>

Продовження рис. 6

-3. ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ [Н] (31)	-4. ЗАКОНОМІРНОСТІ [R] (52)
<p>§ 1-3. ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ МЕТАТЕОРІЇ</p> <p>1. Історія виокремлення галузей, одиниць, концепцій, формування історизму, відкриттів закономірностей</p>	<p>§ 1-4. ЗАКОНОМІРНОСТІ МЕТАТЕОРІЇ</p> <p>1. Зіпфів розподіл одиниць метатеорії в науковій нормі. 2. Гауссів розподіл одиниць метатеорії в дидактичній нормі. 3–4. Гауссів розподіл одиниць мовознавства. 5. Зворотна відповідність етапів історичного і логічного</p>
<p>§ 2-3. ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ЕТНОПРАГМАТИКИ</p> <p>2. Спорідненість мов. 3. Генеалогія мов. 4. Етномовні контакти. 5. Зрідненість мов. 6. Типи динаміки мовних ареалів. 7. Ареальна класифікація. 8. Субстрат. 9. Глосохронологія</p>	<p>§ 2-4. ЗАКОНОМІРНОСТІ ЕТНОПРАГМАТИКИ</p> <p>6. Зіпфа в розподілі мовних родин за демографічною потужністю. 7–9. Зіпфа в статистичних розподілах етномов. 10–11. Есту – Зіпфа у перекладі. 12. Гаусса в розподілі споріднених етномов за демографічною потужністю в межах родини. 13–14. Сводеша. 15. Кореляція генетичної, мовної та географічної історії людства.</p>
<p>§ 3-3. ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ АКСІОПРАГМАТИКИ</p> <p>10. Історична інтерпретація ізоглос. 11. Кореляція ізоглос та історико-культурних явищ. 12. Аксиомовні контакти. 13. Історичні зміни норми</p>	<p>§ 3-4. ЗАКОНОМІРНОСТІ АКСІОПРАГМАТИКИ</p> <p>16. Есту – Зіпфа в жанрах, функціональних стилях і терміносистемах. 17. Розподіл Лотки. 18. Бредфорда. 19. Правило Асколі. 20. Правило периферійних архаїзмів</p>
<p>§ 4-3. ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ІДІОПРАГМАТИКИ</p> <p>14. Мовна рекапітуляція. 15. Мала дитяча мова. 16. Функціональні регресії. 17. Аутосугестія. 18. Мовні центри кори мозку. 19. Функціональна асиметрія. 20. Інтердикція-1, -2, -3. 21. Гальмівна домінанта у виникненні знаків</p>	<p>§ 4-4. ЗАКОНОМІРНОСТІ ІДІОПРАГМАТИКИ</p> <p>21. Закономірність Гіро. 22. Шкала доступності змісту текстів (читальності) Флеша. 23. Парадокс Мура. 24. Залежність Еббінгауза – Джонса. 25–26. I і II залежність Єркса – Додсона. 27. Берча. 28. Йоста. 29. ДП етапів засвоєння мови FICHAT. 30. Кореляція Пельца – Ендрюса. 31. Числові константи етапів внутрішнього мовлення</p>
<p>§ 5-3. ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СИНТАКТИКИ</p> <p>22. Пропозиційна функція найдавніших лексичних структур. 23. Контенсивна типологія мов. 24. Архаїчні речення, синтагми, когезія. 25. Частини мови. 26. Еволюція синтаксису</p>	<p>§ 5-4. ЗАКОНОМІРНОСТІ СИНТАКТИКИ</p> <p>32. Есту – Зіпфа в тексті. 33. Кедінга – Зіпфа – Флеша. 34. Зіпфа – Юла. 35. Зіпфа – Гердана. 36. Зіпфа в словотворі. 37. Бумера. 38. Розподіл речень за довжиною. 39. Грінвуда – Юла. 40. Голованя – Старинця. 41. IV закон Зіпфа. 42. Розподіл топонімів певної території. 43. Перформаційна константа частин мови</p>
<p>§ 6-3. ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕСИГНІКИ</p> <p>27. Знакові релікти (назофони, екзофони, зоофони, ідеофони). 28. Семіозис і пластія. 29. Еволюція лексики (демотивація знаків, етимологія). 30. Походження граматичних категорій. 31. Теорія моногенезу письма</p>	<p>§ 6-4. ЗАКОНОМІРНОСТІ ДЕСИГНІКИ</p> <p>44. Закономірність Мілевського. 45. Розподіл літер/фонем у тексті. 46–47. Розподіл продуктивності префіксів і основ за їхньою довжиною. 48. Лексична потужність орфограм. 49. Розподіл графем за числом диферентом. 50. Константи Кожевникова – Чистович. 51. Вебера – Фехнера у фонології. 52. Кореляція співвідношення голосних / приголосних у системі мови та генеалогічної належності мови</p>

Література до розділу 1

- Афанасьев В.Г.* Моделирование как метод исследования социальных систем // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. 1982. – М., 1982.
- Баженов Л.Б.* Строение и функции естественнонаучной теории // Синтез современного научного знания. – М., 1973.
- Белецкий А.О.* Лексикология и теория языкознания (ономастика). – К., 1972.
- Білецький А.О.* Про мову і мовознавство. – К., 1997.
- Энгельс Ф.* Дialeктика природы. – К., 1977.
- Иванов В.В.* Об исследовании структуры лингвистики и ее языка // Вопр. языкознания. – 1988. – № 2.
- Иванов В.В.* Теория фонологических различительных признаков // Новое в лингвистике. – М., 1962. – Вып. 2.
- Климов Г.А.* Принципы континентальной типологии. – М., 1983.
- ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь / Ред. В.Н. Ярцева.* – М., 1990.
- Лосев А.Ф.* В поисках построения общего языкознания как диалектической системы // Теория и методология языкознания / Ред. В.Н. Ярцева. – М., 1989.
- Мареев С.Н.* Дialeктика логического и исторического и ее место в логико-методологической концепции Маркса // Вопр. философии. – 1977. – № 2.
- Момджян – Предисловие / Х. Момджян, С. Токарев, А. Анцыферова // Поршнев Б.Ф.* О начале человеческой истории. – М., 1974.
- Поршнев Б.Ф.* О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии. – М., 1974.
- СЗТ – Методичні вказівки із системного застосування основної термінології мовознавства / Уклад. К.М. Тищенко.* – К., 1989.
- Секст Эмпирик.* Сочинения: В 2 т. – М., 1976.
- Сосюр Ф. де.* Курс загальної лінгвістики. – К., 1998.
- Степанов Ю.С.* Основы языкознания. – М., 1966.
- Степанов Ю.С.* Основы общего языкознания. – М., 1975.
- Степанов Ю.С.* Методы и принципы современной лингвистики. – М., 1975.
- Степанов Ю.С.* В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М., 1985.
- СУМ – Словник української мови : В 11 т. – К., 1970–1980.*
- Тищенко К.М.* Класифікація закономірностей мовознавства // Наук. вісті НТУУ "КПІ". – К., 2005. – № 2.
- Тищенко К.* Метатеорія мовознавства. – К., 2000.
- УМЕ – Українська мова. Енциклопедія.* – К., 2004.
- ФС – Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука.* – К., 1973.
- Чистяков В.Ф., Крамаренко Б.К.* Опыт приложения статистического метода к языкознанию. – Краснодар, 1929.
- Шапоринский С.А.* Обучение и научное познание. – М., 1981.
- ЭСЮФ – Энциклопедический словарь юного филолога (Языкознание) / Сост. М.В. Панов.* – М., 1984.
- Bertalanffy L. von.* General System Theory. – New York, 1969.
- Crystal – Cambridge Encyclopedia of Language / Ed. D. Crystal.* – Cambridge, 1985.
- DL – Dictionnaire de la linguistique / J. Dubois e.a.* – Paris, 1973.
- Morris Ch.* Fondements de la théorie des signes // Langages. – 1974. – IX. – № 35.
- Robert.* Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française: En 2 vol. / Réd. A. Rey. – Paris, 1977–1988.
- Rossi-Landi F.* Sprache als Arbeit und Markt. – München, 1972.
- SJP – Mały słownik języka polskiego.* – Warszawa, 1968.
- Zanichelli – Enciclopedia Zanichelli 1996 / A cura di Edigeo.* – Bologna, 1995.

Ч А С Т И Н А І

ЛОГІЧНЕ (СИНХРОНІЧНЕ) МОВОЗНАВСТВО

Розділ 2. ЕТНОПРАГМАТИКА: ТЕОРІЯ ЕТНОМОВ

§ 2-0. Предмет етнопрагматики

Етнопрагматикою (етномовною прагматикою, від грец. εθνος 'народ') називають галузь мовознавства, предметом якої [Т2] є *структура лінгвосфери етномов* (сукупності мов народів світу як системи). Мета етнопрагматики – виявлення й вивчення закономірностей будови, функціонування та історичних змін цілих етномовних систем у їхніх взаємних контактах – як мовленнєвих (переклад), так і мовних (запозичення).

§ 2-1. Одиниці етнопрагматики

До **одиниць** етнопрагматики належать: *глобальна багатомовна система* та її складники – *регіональні, державні, парціальні й локальні етномови*. Таким чином, етнопрагматична проблематика зосереджена в діапазоні від *всесвітньої системи етномов* до *кожної етномови* зокрема.

Очевидно, що максимально великий об'єкт мовознавства, його *sumtum genus* – найвище родове поняття, більшого від якого для певної науки немає – це *лінгвосфера етномов*, або глобальна багатомовна система як сукупність усіх мов, уживаних народами людства, у їхній взаємодії та розвитку. З практики щоденного життя відомо, що лінгвосфера складається з кількох великих етномовних регіонів, у кожному з яких є своя провідна *регіональна мова*: звичайно нею є офіційна мова найрозвиненішої держави регіону. Разом з (одно)державними мовами кількох десятків інших країн регіональні мови становлять етномовну проекцію політичної історії свого регіону. Оскільки число держав принаймні вдсятеро менше, ніж число народів і мов, населення багатьох країн включає різні за масштабом етномовні меншини: близько сотні найзначніших з них мають конституційно гарантовані права на освіту й отримання інформації власними *парціальними мовами*. Найдрібніші етномовні меншини вживають свої традиційні *локальні мови* в побуті, а в ширших суспільних зв'язках мусять користуватися мовами вищого соціального статусу – парціальними, державними й регіональними. Таким чином, на сутність кожної одиниці етнопрагматики щоразу вказує її вище відношення, пов'язане з масштабом відповідного явища соціуму (див. рис. 1).

[U1] **Глобальна багатомовна система** (ГБС; від лат. *globus terrae* 'земна куля') або **лінгвосфера етномов** (від лат. *lingua* 'мова' + грец. σφαίρα 'глобус') являє собою сукупність усіх відомих і ще невідомих етномов світу. Її просторовими моделями (ілюстраціями) є *карта етномов світу* (див. рис. 2), або різноманітні впорядковані *списки етномов*

Рис. 1. Одиниці етнопрагматики та відповідні їм явища соціуму

Одиниці етнопрагматики	Їхні вищі відношення	Відповідні явища соціуму
[U1] Глобальна багатомовна система (ГБС)	Глобальність	Людство; всесвітні міжнародні зв'язки
[U2] Регіональні мови (вегікулярні)	Регіональність	Людські раси; регіональні народи, зв'язки; союзи держав
[U3] Державні мови, національні варіанти етномов	Державність, офіційність	Державні народи, нації, держави, країни; мова громадянства
[U4] Парціальні мови, обласні варіанти етномов	Парціальність	Етномовні меншини; бездержавні парціальні народи; парціальні групи сусідніх державних етносів; автономії
[U5] Локальні етномови, місцеві варіанти етномов	Локальність	Бездержавні локальні народи; народності, племена, місцевості; локальні групи державних народів

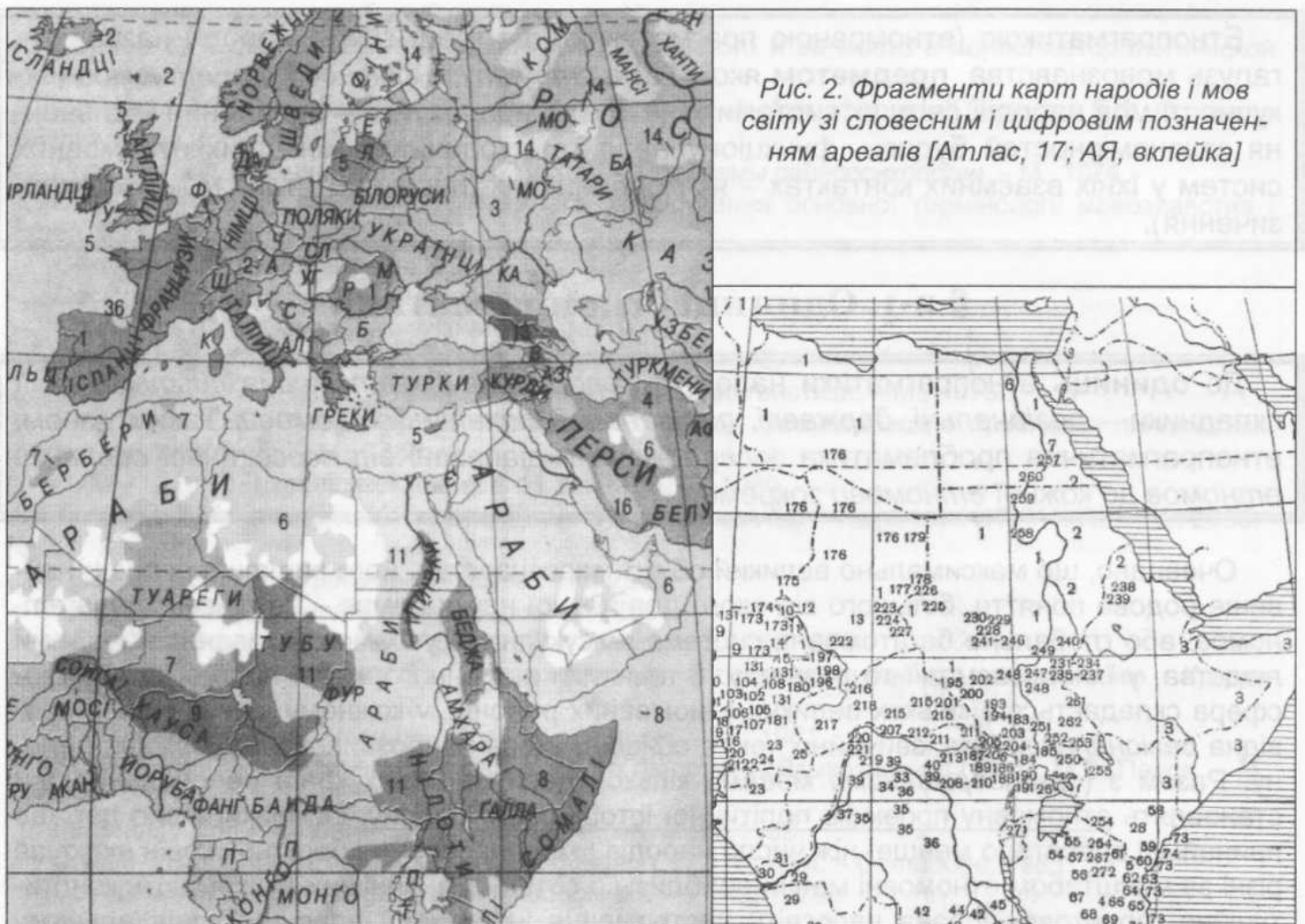

Рис. 2. Фрагменти карт народів і мов світу зі словесним і цифровим позначенням ареалів [Атлас, 17; АЯ, вклейка]

(див., напр., рис. 4). За весь час свого історичного розвитку людство з усією очевидністю так і не спромоглося виробити "єдиної мови", що і вказує на антиісторизм самого цього поняття. "Єдина (людська) мова" – це така сама фікція розуму, як і "(єдине) людство", "людська культура", "людська наука". Натомість у реальному світі замість "людства" є 40 генетичних популяцій, між якими розподілена сотня народів (не навпаки!); замість "культури людства" – хаос етнокультур, субкультур і навіть антикультур, кілька релігій, сотня конфесійних напрямів плюс атеїзм. Різноманітні фрагменти наукового знання співіснують з паранаукою і антинаукою. "Людська мова" на цьому тлі виявляється також умовною об'єднавчою назвою для 2½ тис. різних етномов народів світу (рис. 2, 29)

Рис. 3. Мовно-політичний параметр вегікулярних мов: використання їх як неодержавних (НМ)

Континенти:	АМЕРИКА	АФРИКА	ЄВРОПА	АЗІЯ	ОКЕАНІЯ	СВІТ
Усього держав (Д)	36	53	44	49	13	195
Державних мов (М)	39	70	57	64	19	249
Відношення М:Д	1,08	1,32	1,30	1,29	1,46	1,26
1. АНГЛІЙСЬКА	15: США, Канада...	18	3: Великобританія, Ірландія, Мальта	5: Індія, Пакистан, Сінгапур, Бруней, Філіппіни	13: Австралія	54
2. ФРАНЦУЗЬКА	2: Канада, Гаїті	21	6: Франція, Бельгія, Люксембург, Швейцарія, Монако, Андорра	–	1: Вануату	30
3. ІСПАНСЬКА	19: Чилі...	1: Екв. Гвінея	2: Іспанія, Андорра	1: Філіппіни	–	23
4. АРАБСЬКА	–	9: Єгипет...	1: Мальта (мальтезе)	12: Сирія, Ірак...	–	22
5. ПОРТУГАЛЬСЬКА	1: Бразилія	5: Ангола, Мозамбік, Сан Томе і Принсіпі, Гвінея-Бісау, Кабу-Верде	1: Португалія			7
6. НІМЕЦЬКА	–	1: Намібія	5: Німеччина, Австрія, Ліхтенштейн, Швейцарія, Люксембург			6
7. НІДЕРЛАНДСЬКА	1: Суринам	2: ПАР, Намібія	2: Нідерланди, Бельгія			5
8. СУАГІЛІ		4: Кенія, Танзанія, Уганда, Комори	–	–		4
9. ІТАЛІЙСЬКА		–	4: Італія, Ватикан, Сан Маріно, Швейцарія	–		4
10. МАЛАЙСЬКА		–	–	4: Малайзія, Бруней, Сінгапур, Індонезія		4
11. РОСІЙСЬКА			2: Росія, Білорусь	1: Казахстан		3
12. КИТАЙСЬКА			–	3: КНР, Тайвань, Сінгапур		3
13. ШВЕДСЬКА			2: Швеція, Фінляндія	–		2
14. РУМУНСЬКА			2: Румунія, Молдова	–		2
15. ГРЕЦЬКА			1: Греція	1: Кіпр		2
16. ТУРЕЦЬКА			–	2: Туреччина, Кіпр		2
17. ПЕРСЬКА			–	2: Іран, Афганістан		2
18. ТАМІЛЬСЬКА			–	2: Шрі Ланка, Сінгапур		2
19. КОРЕЙСЬКА			–	2: Корея, КНДР		2
Відношення М : М	38 : 39 = 0,97	61 : 70 = 0,87	31 : 57 = 0,54	38 : 64 = 0,59	14 : 19 = 0,74	184 : 249 = 0,74

Усі досі відомі спроби зламати або подолати цю реальну, історично зумовлену й успадковану різноманітність людства виливалися в незліченні криваві конфлікти: війни – з антагонізму еліт держав, геноцид, етноцид – з антагонізму еліт народів, лінгвоцид – з антагонізму мовних еліт, релігійні війни – з інтересів клерикальних еліт. Інша, внутрішньоетнічна причина наявна у національних катастроф – революцій і громадянських війн як наслідків антагонізму суспільних груп усередині країни. Виходить, конфлікти – ціна непогамованої відмінності. Їх живить та сама різноманітність, яка є водночас і найбільшим багатством людства. Ідеї свідомого зменшення різноманітності людей (хоч расової, хоч релігійної, хоч мовної) змінювалися в широкому діапазоні: від насильницьких дій (вищнення за останні 500 років близько 2000 народів і етномов у колоніях [Crystal]) до соціальної інженерії (у тоталітарних державах) або невинного на цьому тлі прожектерства (есперанто, ідо).

Рис. 4. Початок рангового списку 2500 етномов світу за демографічною потужністю (зазначено ранг, соціальний статус (шрифтом), кількість мовців (млн) і мовну родину)

% люд- ства	Континенти (* – 'з експансивними ареалами на інших континентах')			
	ЄВРОПА (без позначень – ІЄ)	АЗІЯ: Близький Схід (без позн. ІЄ)	АЗІЯ: Далекий Схід (без позн. АН)	АФРИКА (без позн. КН) (і АМЕРИКА, усі АІ)
20 30 40	2. АНГЛІЙСЬКА* 287 3. ІСПАНСЬКА* 275 7. ПОРТУГАЛЬСЬКА* 171 8. РОСІЙСЬКА* 149	4. Гінді 222 5. Бенгалі 176 6. АРАБСЬКА* 175 АФ	1. ПУТУНХУА (I) 727 СТ (КИТАЙСЬКА) 9. Японська 123 АЛ	– NB >100 млн
50 60 70	10. НІМЕЦЬКА* 97 15. ФРАНЦУЗЬКА* 69 18. ІТАЛІЙСЬКА 65 26. Українська 46 27. Польська 43	11. Бігарі 86 14. Пенджабі 70 17. Телугу 66 ДР 21. Маратхі 59 22. ТАМІЛЬСЬКА 58 ДР 25. ТУРЕЦЬКА* 46 АЛ 28. Гуджараті 42 29. Малайлам 31 ДР 30. Каннара 31 ДР	12. Яванська 79 13. Мінх-нань (II) 72 СТ 16. КОРЕЙСЬКА 67 АЛ 19. Юе (III) 62 СТ 20. У (IV) 62 СТ 23. В'єтнамська 55 АА 24. Сан (V) 51 СТ 31. Хакка (VI) 31 СТ 32. Бірманська 30 СТ	– NB <p>> 30 млн</p>
80	38. РУМУНСЬКА 24 40. НІДЕРЛАНДСЬКА* 23 56. Угорська 14 УР 63. ГРЕЦЬКА* 12 65. Чеська 11 68. Сербська 10 69. Білоруська 10	34. Пушту 26 36. Орія 25 42. ФАРСИ 22 48. Раджастхані 18 51. Узбецька 17 АЛ 52. Ленді 17 53. Сіндгі 17 55. Азербайджанська 14 АЛ 58. Курдська 14 61. Ассамі 13 62. Сингалі 12 64. Непалі 11	33. Тайська 28 ПТ 37. Ган (VII) 25 СТ 39. Бісайя 23 43. Сунда 22 45. МАЛАЙСЬКА 19 49. Мінх-пей (VIII) 18 СТ 54. Лао 17 ПТ 57. Чжуанська 14 ПТ 60. Тагалог' 13	35. Хауса 26 АФ 41. Йоруба 22 44. Фула 20 46. Ігбо 18 47. Амхарська 18 АФ 50. Галла 18 АФ АМЕРИКА: 59. Кечуа 13 АФРИКА: 66. Малагасі 10 АН 67. Кіньяруанда 10 <p>> 10 млн</p>
	71. Болгарська 9 72. ШВЕДСЬКА 9 77. Каталонська 8 79. Хорватська 8 85. Татарська 7 88. Вірменська 6 98. Данська 6	73. Казахська 9 АЛ 81. Таджицька 8	70. Мадурська 9 75. Кхмерська 8 АА 78. Хвей 8 СТ 86. Уйгурська 7 АЛ 90. Мінангкабау 6 91. Ілокська 6 92. Мяо 6 ПТ 94. Іцзу 6 СТ 97. Санталі 6 АА	74. Кі-макуа 8 76. Кі-шона 8 80. Кі-конго 8 82. Кі-лаві 7 83. Кі-рунді 7 84. Кі-зулу 7 87. Мосі 7 89. Кі-коса 6 93. Сомалі 6 АФ 95. Кі-луба 6 96. Кі-ібібо 6

<p>90</p> <p>99. Фінська 5 УР 100. Словацька 5 102. Албанська 5 105. Норвезька 5</p> <p>113. Галісійська 4,1 115. Грузинська 4,0 ІК</p> <p>91</p> <p>92</p> <p>130. Литовська 3,4</p>	<p>109. Белуджі 5</p> <p>116. Туркменська 4,0 АЛ</p> <p>123. <u>Іврит</u> 3,6 АФ 125. <u>Кашмірі</u> 3,5</p> <p>131. Гонді 3,3 ДР 132. Бглілі 3,3 133. Добрі 3,3</p>	<p>101. Монгольська 5 АЛ</p> <p>108. Маньчжурська 5 АЛ 110. <u>Тибетська</u> 4,3 СТ 114. Бугійська 4,1 118. Батакська 3,9 119. Бікольська 3,9</p> <p>129. Каренська 3,4 ПТ</p> <p>135. Балійська 3,2 136. Тіцзя 3,1 СТ</p>	<p>103. Кі-тсонґа 5 104. Канурі 5 НС 106. <u>Чі-ньянджа</u> 5 107. Кі-кую 5 111. Кі-монґо 4,2 112. <u>Се-тсвана</u> 4,2 117. Манінке 4,0 АМЕРИКА: 120. <u>Ґуарані</u> 3,9 АФРИКА: 121. Кі-лук'я 3,8 122. Ашанті 3,7 124. Біні(ело) 3,6 126. <u>Се-сото</u> 3,5 127. Кі-овімбунду 3,5 128. Тиграї 3,4 АФ</p> <p>134. Еве 3,2 137. Кі-бемба 3,1 138. Бамбара 3,0 139. Луо 3,0 НС > 3 млн</p>
<p>93</p> <p>94</p> <p>163. Словенська 2,2</p> <p>178. Македонська 1,8</p> <p>95</p> <p>96</p> <p>195. Латиська 1,5 196. Сардська 1,5 209. Циганська 1,3 233. <u>Мордовська</u> 1,1 УР 235. <u>Естонська</u> 1,1 УР 240. <u>Баскійська</u> 1,1 ІК</p> <p>250. Бретонська 1,0</p>	<p>147. Паґарі 2,7</p> <p>154. Ґіляні 2,6 158. <u>Киргизька</u> 2,5 АЛ 158а. <u>Урду</u> 2,4</p> <p>167. Лурі 2,1 176. Газарі 1,9 179. Чуваська 1,8 АЛ 180. Мунда 1,8 АА 186. Мазендарані 1,7 188. Тулу 1,7 ДР</p> <p>197. <u>Башкирська</u> 1,5 АЛ</p> <p>234. Бґотія 1,1</p>	<p>145. Банджарська 2,8</p> <p>152. Ачех 2,6 153. Шанська 2,6 ПТ 159. Буї 2,3 ПТ</p> <p>161. Макасара 2,3</p> <p>169. Яо 2,0 ПТ</p> <p>194. Дун 1,5 ПТ</p> <p>242. Тхаї 1,1 ПТ</p> <p>247. Тайї 1,1 ПТ</p>	<p>143. Кі-ґанда 2,9 148. Кабілі 2,7 АФ 149. Волоф 2,7 150. Дінка 2,7 НС 156. Шильх 2,5 АФ 160. <u>КІ-СУАҒЛІ</u> 2,3 АМЕРИКА: 162. <u>Аймаґа</u> 2,3 АФРИКА: 165. Нубійська 2,1 НС 170. Тамазигт 2,0 АФ</p> <p>190. Кі-свазі 1,6 192. Беджа 1,6 АФ 207. Сонґаї 1,3 НС 222. Нуер 1,2 НС 229. Серер 1,2 АМЕРИКА: 244. Ацтекська 1,1 АФРИКА: 246. Туарезька 1,1 АФ 249. Сусу 1,0 > 1 млн</p>
+4%	Решта 2250 етномов світу (90 % усіх мов) рідні ще для 4 % людства		

Після всіх експериментів минулого уроку історії полягає в тому, що альтернативою до насильства є свідомий "компроміс сильного" (а йому це важко дається). Попри все у ХХ ст. таки створено законодавчу базу і принаймні гарантовано права багатьом меншинам (у т. ч. й мовні) у межах автономій. Зрештою, такий шлях теж не легкий, проте

він – хоч не розв'язує, але "цивілізовано" бере до уваги одну з успадкованих людством невивгубних його сутностей – його різноманітність, розмаїтість як вічне багатство й за-кляття. Таким чином, майбутньому філологу залишається не тільки змиритися з мовним розмаїттям світу, але і сформуванню в собі ставлення до нього як до непереборної історичної даності на невизначено довгий час існування людства, яку вистачить вивчати і йому і всім наступним поколінням вчених.

З багатовікової практики мовного спілкування, перекладу і вивчення етномов їх навчилися поділяти: 1) за *роллю в суспільстві* [Chao, 86] (географічна класифікація; мови колонізаторів / колонізованих; європейські / екзотичні; поширені / рідкісні, рис. 3, 4, 5); 2) за *чисто формальними ознаками* звукової організації та структури (мови різних типологій [C26; C31]); 3) за *ступенем спорідненості* або спільністю історичного походження (мови різних генеалогічних груп, сімей, родин, філ [H3]; § 8-5); 4) за *ступенем зрідненості* внаслідок історичних мовних контактів (мови одного географічного ареалу, що належать до певної ліги або мовного союзу [H6]).

За їхнім **соціальним статусом** у сучасному світі серед 2½ тис. етномов об'єктивно виділяють найпрестижнішу групу *регіональних* або ширше – *вегікулярних* етномов [C2], далі йдуть (одно)державні мови та *парціальні* мови (автономій). Решта (переважна більшість) мов світу є "просто" *локальними* мовами без передбаченого соціального статусу.

[U2] Регіональні мови (від лат. regio 'країна, володіння, округ') – своєрідний "елітарний клуб" з 19 етномов світу (див. рис. 3). Поняття регіональної мови може бути уточнено: це мова *неодержавна*, провідна у своєму географічному регіоні (групі країн). Перше місце (ранг) серед неодержавних мов (НМ) у наш час посідає *англійська*, яка є офіційною, державною мовою 54 країн світу (зі 195). На другому місці – *французька* (30 країн), на третьому – *іспанська* (23 країни), на четвертому – *арабська* (22 країни). Причини їхньої сьогоднішньої поширеності, важливості у своєму географічному регіоні "зумовлені історично", тобто є плодом місцевої політичної історії. Цілком очевидно, що перші три мови набули регіонального поширення внаслідок насильницької військово-колоніальної експансії XVI–XVIII ст., а арабська – після джигаду ("священних війн") VIII–X ст.

Значно скромніші регіони поширення мають три мови колишніх метрополій інших колоніальних імперій (ранг 5–7), яким "в історії поталанило менше", тобто які програли більшим хижакам: *португальська* мова є державною в семи країнах, *німецька* – у шести, *ніддерландська* – у п'яти країнах. Не пов'язане з імперіалістичним минулим поширення в чотирьох країнах кожної з таких мов, як *суагілі*, *італійська*, *малайська* (ранг 8–10). На суто формальних юридичних підставах (наявність відповідної статті в конституціях трьох країн) місця 11–12 поділяють мови *російська* і *китайська* (хоч де-факто ними користуються й деінде). Ще сім мов (ранг 13–19) є офіційними кожна у двох країнах: це *шведська*, *румунська*, *грецька*, *турецька*, *перська* (фарсі), *тамільська*, *корейська* мова.

Регіональність – одна з найстабільніших суспільних характеристик етномови, проте й вона з часом змінюється. У недалекому минулому до списку входили: мова *гіндустані* як мова двох країн – Індії та Пакистану (відтоді мова остаточно поділилася на гінді й урду); *в'єтнамська* як мова двох в'єтнамських держав (які згодом об'єдналися). У списку 15 років тому в з'явилася *румунська* мова (адже було визнано тотожність з нею мови молдавської).

Названі 19 регіональних мов виділено напівжирним капітальним шрифтом (**ПУТУН-ХУА, АРАБСЬКА, АНГЛІЙСЬКА, ІСПАНСЬКА**) в іншому ранговому списку перших 250 етномов світу, найбільших за кількістю мовців, тобто за **демографічною потужністю** (див. рис. 4). Як бачимо, в цьому списку застосовано відмінний критерій упорядкування: мови вказані від демографічно найбільшої (ранг 1) до щораз менших – у монотонно спа-

дному порядку кількості мовців цими мовами як першими (рідними) за станом на 1985 р. [Брук]. Зрозуміло, що абсолютні цифри мовців рік у рік змінюються (див. рис. 7), тому вони не призначені для запам'ятовування, а наведені як типовий, добре опрацьований "миттєвий фотознімок" демографічної структури лінгвосфери етномов.

[U3] Державні мови мають офіційний статус, гарантований конституцією відповідної країни. Це мови державних установ даної країни, її війська, дипломатії, освіти, ЗМІ. З-поміж регіональних етномов усі 19 є державними у двох і більше країнах. У такому разі в них неминуче формуються *національні варіанти* відповідної етномови (британська й американська англійська; лузитанська і бразильська португальська; кастильський і кілька латиноамериканських варіантів іспанської мови; французький, бельгійський, швейцарський і канадський національні варіанти французької мови). Крім неодиодержавних мов, існує кілька десятків одиодержавних (ОМ). У таблиці на рис. 4, де наведено початок рангового списку демографічно найбільших мов світу, [54] одиодержавні мови виділено напівжирним шрифтом (**гінді, бенгалі, японська, в'єтнамська, українська, польська**).

[U4] Парціальні мови (від лат. *pars, partis* 'частина') являють собою мови *автономії та етнічних меншин* з конституційно гарантованими і різною мірою реалізованими правами (на освіту, пресу, радіо, телебачення парціальною мовою). Розрізняють *бездержавні парціальні мови* (їх у списку [23]), які є вселюдським культурним надбанням, і парціальні мови етнічних меншин, вживані як державні в інших країнах. Очевидно, що цей тип парціальних мов не потребує окремого соціального захисту, адже відповідній мові не загрожує зникнення. У такому разі мова може мати обласні риси, являти собою парціальний варіант національної етномови (ельзаська і лотаринзька німецька; лемківська, марамароська, підляська, берестейська, кубанська українська; французька Валь д'Аости і Брабанту; кавказька і середньоазійська російська; секлерська угорська; шведська мова у Фінляндії). У таблиці на рис. 4 бездержавні парціальні мови (ПМ) виділені світлим курсивом (*галісійська, баскійська, тибетська*). Різноманітність градацій соціостатусу бездержавних мов видно на прикладі "менше вживаних і меншинних мов ЄС" (*lesser used and minority languages*; рис. 5), офіційний список яких наведено в [Database, III, 3]. Фактичний статус і приблизна кількість мовців (млн) визначено за [ЛЭС].

На час укладання схеми на Землі жило близько 5 млрд людей. Охоплені списком 250 найбільших етномов (з числом мовців понад 1 млн кожна) виявилися рідними для 96 % людства (прибувна сума в лівій колонці). Для орієнтації список розбитий горизонтальними лініями на зони демографічної потужності: I зона (мови понад 100 млн мовців кожна) складається переважно з регіональних мов (6 НМ, 3 ОМ); II зона – мови від 100 до 30 млн мовців кожна (включає 5 НМ, 5 ОМ, 7 ПМ); III – мови з числом мовців від 30 до 10 млн (5 НМ, 19 ОМ, 6 ПМ), IV – від 10 до 3 млн (тут 1 НМ, 22 ОМ, 5 ПМ), V – від 3 до 1 млн (у т.ч. 1 НМ, 5 ОМ, 5 ПМ; з-поміж мов цієї зони з рангами 140–250 згадано лише найвідоміші). При назві мови вказано її родину (позначення див. рис. 14, 16). Для економії місця опущено найчисленніші позначення родин мов: ІЄ (II і III колонка), АН (IV), КН (V колонка). Усі відображені у списку мови Америки входять до АІ.

У таблиці помітні: велика частка державних мов серед мов Європи; відсутність в Екваторіальній Африці великих мов з числом мовців понад 26 млн; малі цифри мовців для *урду* і *суагілі* як перших мов; відсутність у статистиці з цієї ж причини *індонезійської мови*; парціальний статус 14 офіційних мов окремих штатів Індії (*бігарі, пенджабі, телугу* та ін.); краща соціальна захищеність мов меншин у Європі порівняно з Африкою тощо.

Таким чином, існує всього [96] мов з гарантованим соціальним статусом різного рівня, що виносить близько 4 % мов світу. Кількісно вони розподіляються так (рис. 5, а).

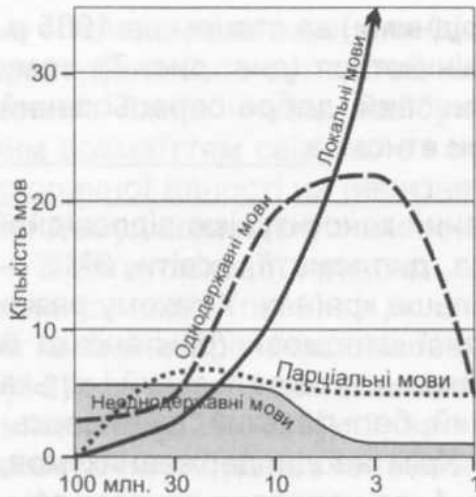

Рис. 5. Розподіл мов за соціостатусом:
 а) у списку 250 найбільших мов світу;
 б) у списку "менше вживаних і меншинних мов" ЄС

а) Показано кількісний розподіл 19 НМ, 54 ОМ, 23 ПМ за п'ятьма зонами демографічної потужності у таблиці на рис. 4. Помітно пряму залежність між демографічною потужністю і числом НМ (6–6–5–1–1); пірсонів характер розподілу числа ОМ (3-5-19-22-5); нерозвиненість графіка ПМ (0-7-6-5-5). За межі схеми виходить графік числа локальних мов ЛМ (0–3–11–34–107) з цілком зрозумілою зворотною залежністю від демографічної потужності.

парціальні мови			локальні мови = "мови усного спілкування"	Мовні меншини державних мов сусідніх країн
мови автономій	мови ЗМІ	мови преси		
галісійська 4,0 баскійська 0,6	кімрська 0,51 гельська 0,1 саамська 0,05	окситанська 10,0 сардська 1,5 бретонська 1,0 лужицькі 0,1	циганська 5 млн фріульська 0,7 фризька 0,4 аромунська 0,12 їдиш ? Діалекти: астурійський; арагонський?, південнофризька 0,01, східнофризька 0,001, франкопровансальська. Згаслі: корнська (клуби, товариства)	каталанська 7,8; ірландська 0,6; люксембурзька; ладинська 0,02 (діалект ретороманської); албанська; болгарська, чеська, данська, німецька, грецька, хорватська, мадярська, македонська, нідерландська, словенська, словацька, фінська, шведська, турецька, французька (домен д'ойль), корсиканська (італійська)

Рис. 6. Унікальний район поширення андійсько-цезької групи кавказьких мов у долині р. Андійське Койсу (Дагестан, РФ). (За основу взято адміністративну карту: Кавказ. – М., 1972.)

[U5] Локальні етномови (від лат. *locus* 'місце') без гарантованого соціального статусу становлять понад 95 % усіх етномов світу. Класичними прикладами таких "місцевих" мов є циганська, більшість африканських, амерінд(іан)ських, практично всі папуаські та австралійські мови. Від локальних бездержавних і безавтономних мов слід відрізнити місцеві варіанти етномов з кращим суспільним статусом деінде, які не потребують окремого соціального захисту. Як видно з останнього рядка табл. 2, на 2250 мов з демографічною потужністю, меншою від 1 млн мовців, припадає "всього" 200 млн населення, тобто близько 10 мов на 1 млн мовців. Реальні дані про число мовців, наприклад, папуаськими мовами свідчать, що більшістю з них користуються групи по 3–5 тис. осіб, фактично мешканці одного селища. Унікальні реліктові райони малих мов відомі на Памірі (шугнано-рушанська група іранських мов) і на Кавказі (андійсько-цезька група аварської сім'ї дагестанських мов у 80-кілометровій долині річки Андійське Койсу, де зосереджено 13 ендемічних мов з числом мовців від кількох тисяч до 200 осіб кожна, див. рис. 6).

§ 2-2. Синхронічні концепції етнопрагматики

До синхронічних концепцій етнопрагматики належать: *концепція вегікулярних мов, лінгвістичних ареалів, перекладу, етномовної відносності, універсалій.*

[C2] Концепція вегікулярних мов. Запроваджене французьким ученим А. Модем поняття *вегікулярності* ширше від мовно-політичного поняття *регіональності*. Вегікулярні мови (від фр. *véhicule* 'транспортний засіб') – провідні мови міжнародного спілкування, що мають престиж, зумовлений *кількома* важливими параметрами. Першим з них вважають *демографічний*, далі *економічний*, розглянутий вище *мовно-політичний*, а також *інформаційно-культурний*.

Демографічна потужність етномов змінюється досить динамічно, і відповідні статистичні дані енциклопедій і довідників швидко застарівають. Потреба відобразити в підручнику сучасний стан цієї важливої характеристики мовних колективів – носіїв етномов змушує вдаватися як до реальної статистики, так і до прогнозів. За даними М. Алісова і Б. Хорева, початок рангового списку найбільших мов світу на найближчі роки виглядатиме так (див. рис. 7). Усе населення світу становило в 1960 р. 4 млрд, у 1985 – 5 млрд, прогноз на 2025 – близько 10 млрд. Для російської мови ці автори подали 5 років тому "оптимістичний варіант прогнозу" – 138,5 млн мовців у 2025 р. Насправді до цієї цифри населення Росії скоротилося вже тепер (у 1991 р. було 147 млн). За таких темпів через 20 років ця цифра буде близькою до 130 млн. Навпаки, для арабської мови прогнози виявилися заниженими (на 2025 р. передбачено цифру 424,7 млн мовців і відповідно ранг 4 у світі). Оскільки арабська вже 2004 р. стала другою за поширеністю мовою світу (після пекінської китайської), прогноз має бути скоригований принаймні в півтора рази.

Демографічна потужність етномов змінюється з часом залежно від зміни динаміки народжуваності і смертності в різних країнах і регіонах світу. Легалізована форма полігамії в мусульманських країнах, поширення гігієни та медицини, а також навіюваність соціуму зумовлюють небувале зростання чисельності арабомовних мовців (у п'ять разів за останні 30 років: див. карту на рис. 8). Як видно з карти, водночас має місце демографічна стагнація цілої Європи і Північної Азії та повільний спад населення в усіх країнах цього величезного регіону від Португалії до Японії, а за його межами – лише на Кубі та в Уругваї.

Відомості про **економічний параметр вегікулярності мов** спираються на офіційні дані про обсяг ВВП – валового національного продукту відповідних мовних колективів. За даними на 1996 р. світовий ВВП виносив 27,8 трл. доларів США. У таблиці на рис. 9

наведено початок рангового списку мов за економічною потужністю етномовних колективів, розрахований за даними сучасних підручників з економічної географії [див. Вольський; Юрківський].

Рис. 7. Прогноз демографічної потужності для 20 найбільших етномов світу

Ранг на 2025 р.	Етномова (у дужках ранг у 2005 р.)	Континент				Млн мовців 2025 р.	Ранг	
		16	6	5	3		1960	1985
1	ПУТУНХУА (1)	АЗІЯ				997	1	1
2	АРАБСЬКА (2)	АЗІЯ, АФРИКА				(650)	13	6
3	ІСПАНСЬКА (3)	АЗІЯ, АФРИКА, ЄВРОПА, АМЕРИКА				545,7	5	3
4	АНГЛІЙСЬКА (4)	АЗІЯ, АФРИКА, ЄВРОПА, АМЕРИКА				525	2	2
5	БЕНГАЛІ (5)	АЗІЯ				334	9	5
6	МАЛАЙСЬКА (9)	АЗІЯ				307,2	11	12+45
7	ПОРТУГАЛЬСЬКА(8)	АФРИКА, ЄВРОПА, АМЕРИКА				301,7	10	7
8	УРДУ (6)	АЗІЯ				284,8) 3	4
9	ГІНДІ (7)	АЗІЯ				278		
10	БІГАРІ (10)	АЗІЯ				258	...	11
11	МІНЬ-НАНЬ (12)	АЗІЯ				180	...	13
12	СУАХІЛІ (13)	АФРИКА				174,4
13	ПАНДЖАБІ (14)	АЗІЯ				161	...	14
14	РОСІЙСЬКА (11)	АЗІЯ, ЄВРОПА				(130)	4	8
15	АМХАРСЬКА (18)	АФРИКА				126,9	...	47
16	ПЕРСЬКА (19)	АЗІЯ				123,5	...	42
17	ЯПОНСЬКА (16)	АЗІЯ				121,6	7	9
18	В'ЄТНАМСЬКА (17)	АЗІЯ				118,2	...	23
19	ТУРЕЦЬКА (20)	АЗІЯ				90,2	...	25
20	НІМЕЦЬКА (15)	ЄВРОПА				89,1	6	10

Рис. 8. Динаміка демографічної потужності населення за країнами та регіонами (цифри вказують, у скільки разів зросло населення даного регіону за останні 30 років)

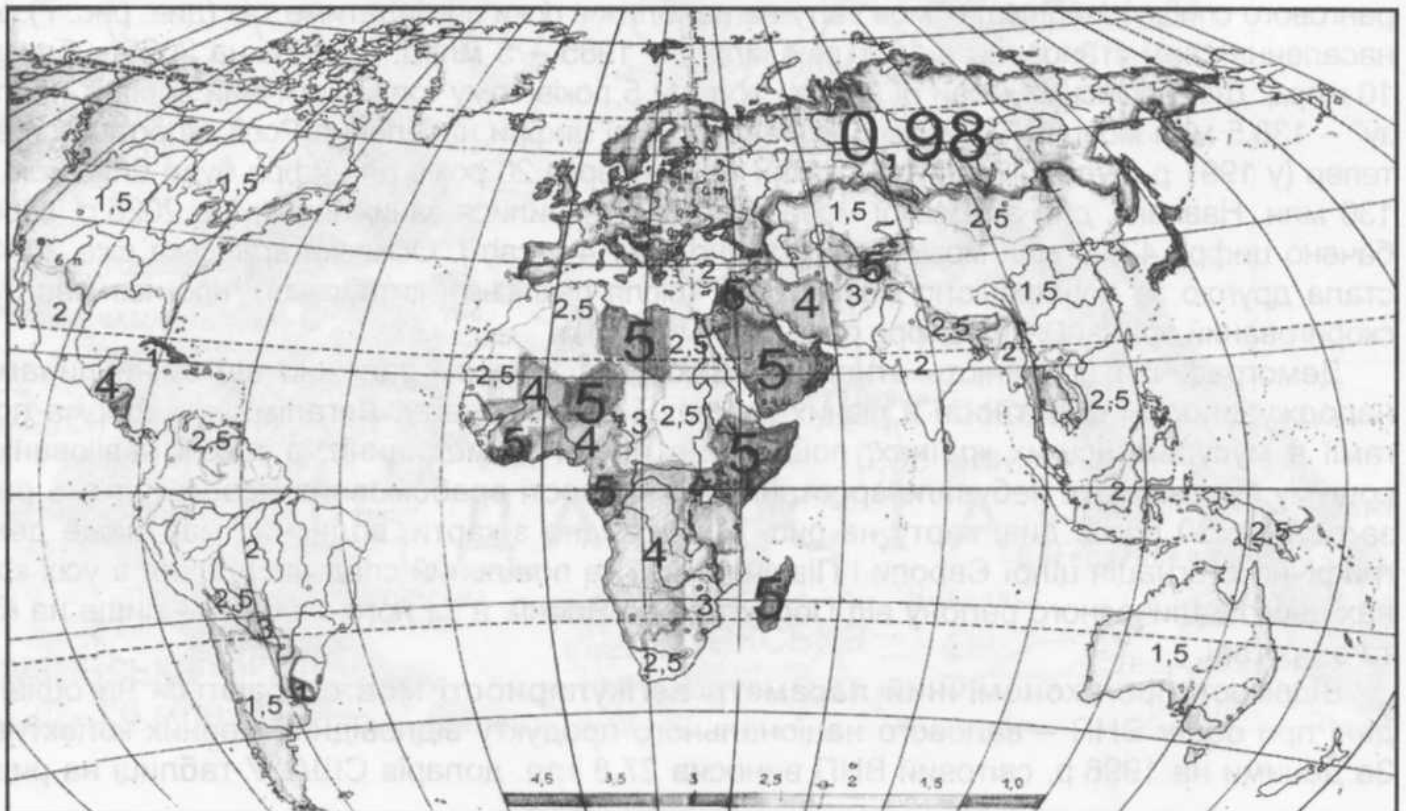

Рис. 9. Початок рангового списку мов за економічною потужністю (1996)

Ранг	Етномова	Континент				Відсоток світового ВВП	Сума
		3	13	12	5		
1	АНГЛІЙСЬКА	АМЕРИКА, ЄВРОПА, АЗІЯ, АФРИКА				32,78	32,78
2	ЯПОНСЬКА	АЗІЯ				17,80	50,58
3	НІМЕЦЬКА	ЄВРОПА				9,58	60,16
4	ФРАНЦУЗЬКА	ЄВРОПА, АФРИКА				5,92	66,08
5	ІСПАНСЬКА	АМЕРИКА, ЄВРОПА, АЗІЯ, АФРИКА				4,0	70,08
6	ІТАЛІЙСЬКА	ЄВРОПА				3,94	74,02
7	КИТАЙСЬКА	АЗІЯ				2,68	76,70
8	АРАБСЬКА	АЗІЯ, АФРИКА				2,39	79,09
9	ПОРТУГАЛЬСЬКА	АМЕРИКА, ЄВРОПА, АФРИКА				2,09	81,18
10	НІДЕРЛАНДСЬКА	ЄВРОПА				1,73	82,91
11	КОРЕЙСЬКА	АЗІЯ				1,56	84,47
12	РОСІЙСЬКА	ЄВРОПА, АЗІЯ				1,34	85,81
13	ГІНДІ	АЗІЯ				1,15	86,96
14	ШВЕДСЬКА	ЄВРОПА				1,04	88,00
15	МАЛАЙСЬКА	АЗІЯ				1,0	89,00
16	ТУРЕЦЬКА	АЗІЯ				0,79	89,79
17	ТАІ	АЗІЯ				0,71	90,50
18	ДАНСЬКА	ЄВРОПА				0,53	91,03
19	ПЕРСЬКА	АЗІЯ				0,39	91,42
20	УКРАЇНСЬКА	ЄВРОПА				0,38	91,80
21	ПОЛЬСЬКА	ЄВРОПА				0,36	92,16
22	ФІНСЬКА	ЄВРОПА				0,34	92,50
23–182	Мовні колективи решти 160 країн світу	АМЕРИКА, ЄВРОПА, АЗІЯ, АФРИКА				7,5	100,0

Мовно-політичний параметр вегікулярності відображає юридично закріплений статус неодиержавних офіційних мов, що детально розглянуто вище (див. рис. 3).

Про культурний параметр вегікулярності мов дає уявлення, наприклад, структура розподілу за етномовами світу всіх друкованих видань з великих книгозбірок (рис. 10) [OCLC; Широков, 7; Хайтун, 263] або перекладних видань за мовою оригіналів (рис. 11) і перекладів (рис. 12) [UNESCO]. Наприкінці ХХ ст. щороку перекладали 47–52 тис. назв творів, з них художньої літератури – 51 %, наукової – 49 %, у тому числі – з соціології 11 %, прикладних наук – 9 %, географії та історії – 7 %, релігієзнавства – 6 %, мистецтва, теоретичних наук і філософії – по 5 %, видань загального профілю – 1 %. Характерною є помітна частка античних і середньовічних текстів латинською і давньогрецькою мовами серед оригіналів перекладених творів. Про науковий потенціал етномовних колективів говорить розподіл країн за кількістю вчених, наукових видань, патентів [Хайтун, 253, 252, 262]. Найбільше книжок перекладають іспанською мовою. Це зумовлено належністю більшості іспаномовних країн до "III світу", де, як відомо, працює 10 % вчених світу, і отже, існує відчутна потреба принаймні в перекладній науковій і навчальній літературі. На другому місці – переклади німецькою мовою.

Логічною є спроба сполучити всі чотири характеристики для унаочнення взаємного розташування вегікулярних мов, особливо в групі лідерів. Це зручно показати на площині з двома координатами (рис. 13). По вертикалі відкладено усереднений ранг мови за демографічною і мовно-політичною потужністю, а по горизонталі – усереднений ранг за економічною й інформаційно-культурною потужністю. Біля кожного пунсона мови подано її абсолютний ранг за чотирма показниками. Для зіставлення позначено також пунсони двох наступних за вегікулярними найбільших одиержавних мов – польської та української.

Рис. 10. Розподіл за мовами світу 30 млн назв друкованої продукції (за даними найбільшого електронного каталогу On-Line Computer Library Center, Ohio, USA [OCLC; Широков, 7])

Ранг	Мова	Кількість бібліографічних описів книжок (млн)			
		0,5	1,0	1,5	2,0
1	Англійська	20, 3			
2	Французька				1,935
3	Німецька				1, 885
4	Іспанська	1,351			
5	Російська	0,631			
6	<i>Італійська</i>	0,557			
7	<i>Китайська</i>	0,459			
8	<i>Японська</i>	0,369			
9	<i>Латинська</i>	0,300			
10	<i>Португальська</i>	0,272			
11	Нідерландська	0,184			
12	Іврит	0,162			
13	Арабська	0,159			
14	Польська	0,154			
15	Шведська	0,126			
16	<i>Корейська</i>	0,094			
17	<i>Данська</i>	0,085			
18	<i>Індонезійська</i>	0,082			
19	<i>Чеська</i>	0,079			
20	<i>Угорська</i>	0,074			
21	Норвезька	0,056			
22	Турецька	0,054			
23	Новогрецька	0,053			
24	Хорватська	0,047			
25	Болгарська	0,042			
26	<i>Таї</i>	0,041			
27	Українська	0,040			
28	<i>Гінді</i>	0,039			
29	<i>Румунська</i>	0,039			
30	<i>Фінська</i>	0,038			
31	Перська	0,034			
32	Їдиш	0,030			
33	В'єтнамська	0,028			
34	Сербська	0,024			
35	Урду	0,024			
36	Каталанська	0,023			

Рис. 11. Інформаційно-культурний параметр вегікулярності мов.
Початок рангового списку мов за етномовами оригіналів перекладних видань (1988)

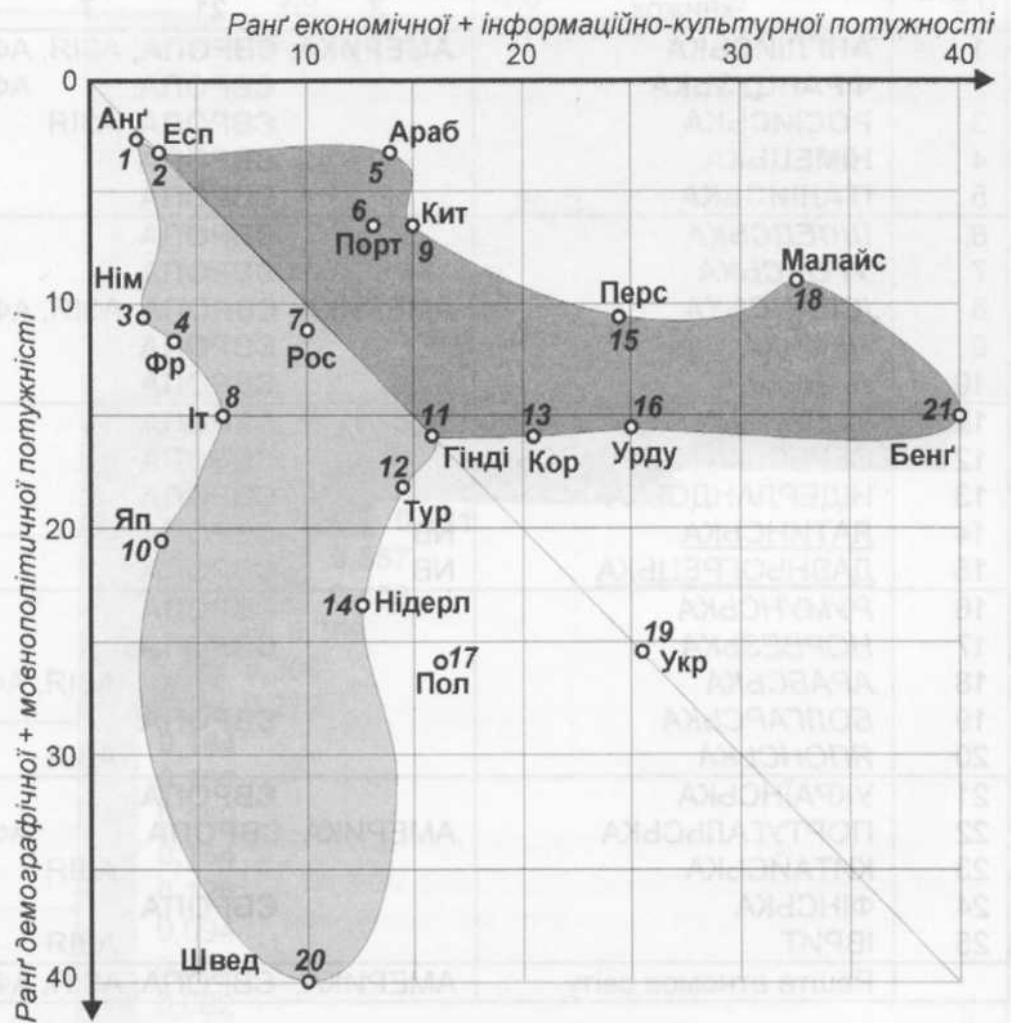
Ранг	Етномови оригіналів книжок	Континент				% оригіналів	
		3	21	7	5	1988	1976
1	АНГЛІЙСЬКА	АМЕРИКА, ЄВРОПА, АЗІЯ, АФРИКА				42,5	38,2
2	ФРАНЦУЗЬКА	ЄВРОПА, АФРИКА				12,0	12,7
3	РОСІЙСЬКА,	ЄВРОПА, АЗІЯ				12,0	10,8
4	НІМЕЦЬКА	ЄВРОПА				8,6	9,1
5	ІТАЛІЙСЬКА	ЄВРОПА				2,8	2,4
6	ШВЕДСЬКА	ЄВРОПА				1,9	2,0
7	УГОРСЬКА	ЄВРОПА				1,4	1,3
8	ІСПАНСЬКА	АМЕРИКА, ЄВРОПА, АЗІЯ, АФРИКА				1,4	2,8
9	ЧЕСЬКА	ЄВРОПА				1,1	1,...
10	ДАНСЬКА	ЄВРОПА				1,1	1,...
11	ПОЛЬСЬКА	ЄВРОПА				1,1	1,...
12	СЕРБСЬКА і ХОРВАТСЬКА	ЄВРОПА				0,9	1,...
13	НІДЕРЛАНДСЬКА	ЄВРОПА				0,8	0,9
14	<u>ЛАТИНСЬКА</u>	NB	ЄВРОПА			0,8	...
15	<u>ДАВНЬОГРЕЦЬКА</u>	NB	ЄВРОПА			0,8	...
16	РУМУНСЬКА	ЄВРОПА				0,7	...
17	НОРВЕЗЬКА	ЄВРОПА				0,6	...
18	АРАБСЬКА	АЗІЯ, АФРИКА				0,6	0,3
19	БОЛГАРСЬКА	ЄВРОПА				0,6	...
20	ЯПОНСЬКА	АЗІЯ				0,4	0,4
21	УКРАЇНСЬКА	ЄВРОПА				0,4	...
22	ПОРТУГАЛЬСЬКА	АМЕРИКА, ЄВРОПА, АФРИКА				0,4	...
23	КИТАЙСЬКА	АЗІЯ				0,3	...
24	ФІНСЬКА	ЄВРОПА				0,3	0,3
25	ІВРИТ	АЗІЯ				0,3	0,3
	Решта етномов світу	АМЕРИКА, ЄВРОПА, АЗІЯ, АФРИКА				6,2	≈6,...

Рис. 12. Початок рангового списку мов за етномовою перекладів (1988)

Ранг	Етномови перекладів книжок	Континент				% оригіналів	
		2	14	6	3	1988	1976
1	ІСПАНСЬКА	АМЕРИКА, ЄВРОПА, АЗІЯ, АФРИКА				14,3	11,9
2	НІМЕЦЬКА	ЄВРОПА				10,4	18,7
3	АНГЛІЙСЬКА	АМЕРИКА, ЄВРОПА, АЗІЯ, АФРИКА				7,4	6,2
4	ФРАНЦУЗЬКА	ЄВРОПА				5,6	5,3
5	ЯПОНСЬКА	АЗІЯ				4,8	4,9
6	ШВЕДСЬКА	ЄВРОПА				4,1	4,...
7	ІТАЛІЙСЬКА	ЄВРОПА				4,0	4,6
8	РОСІЙСЬКА	ЄВРОПА, АЗІЯ				3,9	4,9
9	ДАНСЬКА	ЄВРОПА				2,5	2,...
10	НОРВЕЗЬКА	ЄВРОПА				1,9	1,...
11	УГОРСЬКА	ЄВРОПА				1,8	2,3
12	ПОЛЬСЬКА	ЄВРОПА				1,7	1,...
13	ТУРЕЦЬКА	ЄВРОПА, АЗІЯ				1,6	2,1
14	СЛОВАЦЬКА	ЄВРОПА				1,4	...
15	НІДЕРЛАНДСЬКА	ЄВРОПА				1,3	4,9
20	АРАБСЬКА	АЗІЯ, АФРИКА				0,3	0,7
	Решта етномов світу	АМЕРИКА, ЄВРОПА, АЗІЯ, АФРИКА				32,0	≈ 16

[С3] Концепція лінгвістичних ареалів. Зображену на карті ділянку сучасного або історичного поширення певних явищ мови, цілих мов і мовних спільнот називають *лінгвістичним ареалом* (від лат. *area* 'площа, простір'), пор. на рис. 2 індоєвропейський, слов'янський, іранський, семітський, тюркський та інші ареали. За характером конфігурації (оконтуреного простору) ареали бувають: суцільні, розірвані, переривчасті, острівні, діаспора (розпорошеність мовців, яку не можна зобразити в масштабі карти). Поняття лінгвістичного або мовного ареалу є спільним для лінгвістичної географії (див. [С8]) та ареальної лінгвістики [Н6].

Рис. 13. Вегікулярний простір мов
(чим вище на схемі, тим більше мовців даною мовою і країн, де вона державна; чим лівіше, тим мовний колектив потужніший економічно та інформаційно)

[С4] Концепція перекладу. За такої кількості різних мов у реальному щоденному вжитку самі суспільне буття людей щомиті потребує мовного *перекладу* – особливого непродуктивного виду людської діяльності, що полягає в перевираженні засобами іншої етномови певної інформації, закладеної в текстах вхідною мовою, про події, актуальні для учасників акту перекладу. У сучасному житті переклад давно перебуває в центрі людських стосунків. Щороку в світі перекладають по кілька десятків тисяч назв книжок. Проте це мізерна частка того, що взагалі перекладають: це мільйони статей, патентів та інструкцій, понад тисячу щорічних міжнародних конгресів, симпозіумів, семінарів, мільйони, як не мільярди, приватних бесід.

Переклад – дуже давня і тривала практика. У давнину нерідко надавали перевагу буквальному перекладу, зокрема для збереження догм віри. Проте вже і в античності прекрасно розуміли відмінність між буквальним і змістовним перекладом. Цицерон так писав про свої переклади промов Демосфена: "Я гадаю, читач чекає від мене точності не за рахунком, а – сказати б – за вагою".

Перекласти – це висловити іншою мовою те, що було вже виражено в мові оригіналу, зберігши при цьому його *семантичні* і *стильові* відповідності [Dubois, 490]. Без певної втрати інформації перекласти неможливо, так само і без вимушеного додавання її. Дві мови більше відмінні не в тому, що вони можуть сказати, а в тому, що вони *мусять* сказати: I saw a worker ~ Я (по-?)бачив робітни-ка (-цю?) [Favrod, 194]. Переклад українсько-

го вірша, де дні тижня трактувалися б поетом, наприклад, як хлопці й дівчата (за граматичним родом слів) стає неможливим ні французькою (де назви днів тижня всі чоловічого роду), ні англійською, де граматичного роду взагалі немає. А такими прихованими мовними вартостями словник кожної мови рясніє. Через це перекладачеві доводиться вдаватися до пошуків *перекладних відповідників*. Це може бути й *калька* ("визначити кілька точок зору" < фр. *points de vue*) або *запозичення* (хот дог, іглу). Інколи доводиться вживати *транспозицію*, порушивши морфологічну і синтаксичну структуру оригіналу: фр. *Il se contenta de partir* стає "Він просто взяв і поїхав", а англ. *Hurry up!* – "Мерщій!" *Модуляція* полягає в транспозиції змісту: фр. *N'y pensez plus!* ~ "Забудьте!"

Збереження семантичної відповідності тексту досягають адекватністю перекладу семантем кількох рівнів: морфем, слів, словосполучень, речень. При цьому сенс одиниці кожного вищого рівня далеко не завжди може бути визначений, виходячи з сенсу нижчих одиниць. Добрий переклад знаходить адекватні заміни також і для фразеологізмів, ідіоматичних виразів, ужитих в оригіналі, це найделікатніший аспект перекладу. Крім усього, слід прагнути до збереження співзвучностей вихідної ідіоми: англ. *Publish or perish* стає "Пан або пропав", а *Qui vole un œuf vole un bœuf* – "Хто вкрав абищицю, вкраде й телицю". Зберегти стиль складніше: він у авторському доборі лексики, граматичних конструкцій, його улюбленому ритмі фрази, в системі його образів.

Значно поширеніші, ніж художній, є переклади побутовий і науково-технічний. Статистично охопити сферу побутового перекладу фізично неможливо.

Автоматичний переклад. У зв'язку з практичною потребою автоматизації перекладу щораз більших масивів *науково-технічних текстів* за останні півстоліття було закладено теоретичну базу і виявлено основні параметри цього вельми складного і важко формалізованого виду мовно-інформаційної діяльності людини. Для здійснення перекладу на комп'ютері до його пам'яті вводять програму (алгоритм) і словники вхідної та вихідної етномови з різноманітною лексичною та граматичною інформацією про слова.

Дотепер вдалося вичленувати необхідний і достатній набір програм послідовних етапів аналізу вхідного оригінального тексту і синтезу кінцевого, вихідного тексту іншою мовою. Цей набір послідовних операційних блоків процесу перекладу включає:

- 1) *завантаження* тексту шляхом сканування, складання з клавіатури або з голосової подачі;
- 2) *пошук вхідних словоформ* у словнику з паралельним морфологічним аналізом;
- 3) *переклад ідіом*;
- 4) визначення основних *формальних ознак* (переважно граматичних, але також семантичних і лексичних), потрібних для перекладу саме в даній *парі етномов*;
- 5) *аналіз омографії*;
- 6) *лексичний аналіз* і переклад *багатозначних слів* у їхньому *контексті*;
- 7) *остаточний граматичний аналіз* (з метою "довизначення" інформації, необхідної для перекладного синтезу) – пофразний і цілого тексту (для пошуків засобів когезії, зокрема *анафористичних зв'язків*);
- 8) *синтез* іншомовного тексту за словоформами, фразами й абзацами [Марчук // 15].

Перелічені формалізовані етапи перекладу склали основу для становлення цілої допоміжної дисципліни мовознавства – *автоматичної обробки тексту*. Вона включає його різноманітні комп'ютерні перетворення: автоматизоване редагування, форматування, автоматичний лінгвістичний аналіз, розпізнавання в сканерах, автоматичне складання, лексикографічну обробку, автоматичний синтез. Ця галузь лінгвістичних знань стала спільною з інформатикою (пор. численні поняття – *текстовий редактор, форматор, курсор, макрос, інтерактивність, інформаційний пошук* тощо) [Андрющенко // 15].

Більшість систем автоматичного перекладу опрацьовані на конкретних парах етномов і, крім того, орієнтовані на перекладні відповідники поверхневого рівня (тобто формального, а не семантичного). До окремих програм може бути підключений глибинний рівень кодування сенсу тексту. З переходом від кодової до теоретико-множинних концепцій

пції перекладу виникла ідея паралельних варіантів аналізу і синтезу, з'явився задум мови-посередниці. Зі свого боку, автоматичний переклад, як жодна інша галузь практичного застосування лінгвістики, стимулював дослідження з теоретичного мовознавства у плані розрізнення мови й мовлення, теорії формальних граматик, статистичних і теоретико-інформаційних вимірів мовлення [Bengt; Пиотровский]. У процесі розвитку автоматичного перекладу опрацьовано методи віднайдення і зображення синтаксичних структур, описано деякі ознаки їхньої правильності тощо. Ці дослідження живлять інформаційний пошук і праці зі створення штучного інтелекту [Марчук // 15].

[С5] Концепція етномовної відносності. Побутова свідомість, за класичною гносеологією, складається з уявлень, *нібито властивим усім людям* рівною мірою. Досвід розхитав це схематичне трактування. Від прадавніх часів нерозуміння чужої мови і переклад спонукали до спроб пояснити відмінності етномов у їхньому відображенні світу. Стало очевидно, що побутову свідомість неможливо розглядати поза її конкретними історичними формами, що змінюються від епохи до епохи. Її не можна також уявити поза належністю до тієї чи іншої *соціальної групи* (класу, нації, вікових, фахових спільнот). Побутова свідомість обтяжена науковими відомостями, моральними й естетичними нормами та ідеалами, релігійними віруваннями, що передаються й культивуються в даній культурі; вона зумовлена різними виробничими й політичними практиками, у яких бере участь суб'єкт. Тут більше ніде немає універсальності. *"Щоденний досвід, здоровий глузд і природна мова... як складники побутової свідомості"* істотно відмінні у студентки Інституту філології та її бабусі-селянки; у комп'ютерника з фірми та школяра-хіппі; у багатодітної матері та запеклого п'яниці [Касавин, 15]. Опинившись в еміграції у США, німецький письменник Б. Брехт писав: "Це не лише питання синтаксису. Йдеться швидше про систему стосунків, засвоїти які неможливо... Я мушу навчитися бути "найс феллоу"" [Favrod, 40].

Згідно з концепцією Гумбольдта – Селіра – Ворфа відношення людини до явищ дійсності значною мірою зумовлено мовою: "Кожна мова окреслює навколо народу, що нею говорить, коло, з якого можна вийти, лише увійшовши до іншого кола" (В. Гумбольдт); "Мова є керівництвом до сприйняття суспільної дійсності... Люди живуть не в самому лише об'єктивному світі та у світі соціальної дійсності,... але й під владою конкретної мови даного соціуму... Було б помилкою вважати, що ми можемо повністю збагнути дійсність, не залучаючи мови, або що мова є другорядним засобом для розв'язку деяких окремих проблем спілкування й мислення. Насправді [уявлення про] "реальний світ" значною мірою несвідомо будують *на мовних нормах даного суспільства*" (Е. Селір). "Вживаючи мови з край відмінними граматиками, люди приходять під впливом цих граматик до різних за типом спостережень і різної оцінки зовні схожих явищ. Тому в ролі спостерігачів вони не тотожні і дістають різні уявлення про світ" (Б. Ворф) [див. Звегинцев]. Наприклад, у мові одного з тубільних народів Америки – гопі немає поняття граматичного часу, але є багаті граматичні засоби, які дають змогу виражати різну тривалість дії за оцінкою мовця. Інший приклад Б. Ворфа з мови гопі: "Син був причиною побудови будинку батьком" відповідає фразі мов "середньоєвропейського стандарту" "Батько збудував синові дім". Не можна заперечити слушності помічених Б. Ворфом слідів *втручань* мови до традиційної картини світу: явно *привнесеними*, етносуб'єктивно *додуманими* є підмети в реченнях "Блискавка блиснула", "Грім гримить" на відміну від "Загриміло". І навпаки, інших, часом істотних рис дійсності етномовне мислення може "не помічати".

За послідовного розгортання цих аргументів висновок концепції мав би бути таким: "Люди поводитимуться по-різному в цілком однакових ситуаціях, якщо вони вживають різні мови" [Звегинцев, 127]. І це таки вдається, хоч і дуже рідко, достерегти: далі подані

В. фон Гумбольдт

Е. Сепір

Б. Лі Ворф

описані Б. Ворфом з його власного досвіду роботи пожежним інспектором зразки **поведінки, зумовленої англomовним мисленням**: 1) Працівник складу клацнув вимикачем, але лампочка не загорілася: "*Лампочка згоріла*", – подумав він і повісив на неї робочий халат (насправді та сама подія мала бути позначена, як "*Світла нема*", бо за годину дали струм, і через той халат сталася пожежа на складі). 2) Причина вибуху на аеродромі – паління цигарок біля складених "**порожніх бочок з під гасу**": насправді вони **наповнені випарами гасу**, які й є легкозаймистими (неймовірно, що саме *повні* бочки такими не є!), але побутове мислення заведено звичним етномовним зворотом, який саме цієї небезпеки не фіксує. 3) На шкіряному комбінаті в безвітряний день потужний шар метану застоявся над змивними водами у відкритому водоймищі, сторож проходив повз нього і, запаливши цигарку, кинув у водоймище сірник, бо "*вогонь гасять водою*" – стався потужний вибух і сторож загинув.

Мусимо визнати, що в усіх трьох випадках саме "рутинна" етномовна свідомість неадекватно відобразила дійсність, не запобігши небезпеці. "Інерція мислення полягає в тому, що людина звикла ставитися споживацьки і прагматично не лише до природи, а й до самої себе і продуктів своєї діяльності. Але і прагматизм цей по суті не досить практичний: він догматично загруз у колись раз і назавжди зрозумілій корисності певного об'єкта чи типу діяльності і тим самим перетворюється на *вузько-нормативний = некритично однобічний підхід*". Нормативізм – це хвороба [Касавин, 9, 10], див. також пуризм у [С9].

Таким чином, картина світу, у якій живе людина, складається з *різних форм людських знань*, а саме – мови, наукових знань (істинних і хибних), фантазій, передсудів, забобонів, уявлень щоденності, здорового глузду, емоцій і моральних рішень.

Ця картина світу дає змогу зробити висновок про рівень опанування людиною навколишньої дійсності [там само, 19]. Людина підкорює природу, оволодіває нею згідно з власними *неточно зрозумілими* історичними завданнями свого буття.

Некритично засвоївши разом з мовою частину **давнього досвіду своєї етномовної групи**, людина накладає на світ

мережу, зіткану з преференцій (наданих переваг), інтересів, побоювань, захисних і байдужих реакцій. Тим самим у кожну епоху з природи вичленовують, використовують і культивують лише ті об'єкти, які *дають безпосередню користь* людині, а всі інші прирікають на байдуже чи негативне до них ставлення [там само, 8–9]: трагічна доля прісної води й лісу, корисних копалин; зникнення сотень видів тварин і рослин (плюс дві тисячі ендемічних племен та їхніх мов); мільйонні зграї безпритульних собак і котів; екологічні, рукотворні катастрофи.

В. Звегінцев разом з деякими іншими лінгвістами і філософами заперечують тезу про цілковиту зумовленість мислення етномовою, проте більшість вчених приймають "слабку версію" гіпотези Гумбольдта – Сепіра – Ворфа. "Мова не може визначати спосіб мислення, але **справді впливає на спосіб сприйняття й запам'ятовування** і зумовлює легкість розумових операцій у пам'яті" в разі наявності для певних понять готових слів і виразів у рідній мові [Crystal, 15]. Пізнавальний досвід людей свідчить, що вони розтинають

природу таки за лініями, наміченими рідною мовою. Люди в різних мовних формах міркують про те саме, але роблять це по-різному. Нові переконливі аргументи на користь концепції Гумбольдта – Сепіра – Ворфа відкрила контенсивна типологія мов [див. Н23]. Але ж попри всі свої відмінності хіба етномови світу не мають і чимало спільних рис ?

[С6] Концепція універсалій. Не менш важливі теоретичні висновки іншого роду дає пошук спільних властивостей у звуковій будові, структурі, семантиці всіх або більшості етномов світу. Такі спільні властивості зветься *універсаліями*. Вони показують, що взагалі може бути в мові, а чого бути не може, тобто визначають межі спільного в різноманітності природних мов.

Частина універсалій є проявом спільних особливостей *фізіологічної природи* всіх мов: низка фонетичних універсалій продиктована будовою органів мовлення, сюди ж відносять сам вокально-слуховий характер мов, легкість породження і сприйняття *нових* повідомлень у будь-якій мові тощо.

Інші універсалії зумовлені тим, що способи *осмислення* дійсності принципово близькі у всіх людей світу (в іншому разі між носіями різних етномов порозуміння було б неможливим). Так, у всіх мовах світу є особові та вказівні займенники; в усіх мовах ці займенники вживають для вказівки на особу чи явище, згадані в *попередньому* висловленні; існує тема-рематичний поділ висловлення, суб'єктно-предикативні відношення в судженні, присвійність, оцінка; означеність / неозначеність; множинність.

Універсалії такого вигляду ("в усіх мовах є X") називаються сильними. Поряд з ними існують ще *слабкі універсалії* або фреквенталії ("у певній групі, множині мов є X"): звукові системи етномов включають від 10 до 140 фонем; у звуковому потоці може бути максимум удвічі більше голосних, ніж приголосних.

До цих універсалій прилягають так звані *імплікативні універсалії* ще складнішої будови (з умовою) типу "якщо в мові є X, то в ній є і Y". До них належать, наприклад, такі *фонетичні універсалії*: якщо в системі є плавний носовий, то є і плавний шумний; якщо є палатальність, то немає політонії; якщо слова тільки однокладові, то вони – морфеми і є музичний наголос (деталі в розділі 6); або такі *граматичні імплікації*: якщо в мові є категорія відмінка, то є і категорія числа; якщо є категорія роду, то є і категорія числа; якщо є протиставлення за родом у іменників, то таке ж протиставлення є і у займенників; якщо є флексія, то є і дериваційні елементи; якщо порядок головних членів речення SOP, то є відмінки; якщо PSO, то NA; для будь-якої опозиції маркований член частіший за немаркований тощо (деталі у розділі 5). Імплікативні універсалії вказують на послідовність структурного розгортання мови; вони ж наявні і в опануванні мови дитиною, і при поступовій втраті мови при ураженнях мозку (афазіях) (деталі в розділі 4). За іншою класифікацією серед універсалій розрізняють: 1) спільні *загальні* властивості (напр., безупинне оновлення в мовах ідіоматики); 2) спільні *змістові* категорії; 3) спільні *структурні* риси [ЛЭС, 535].

Вивчення універсалій допомагає зрозуміти не лише сучасну будову мови (синхронічні універсалії), але й історію її розвитку (діахронічні універсалії). Між ними, як правило, існує відповідність. Наприклад, є така синхронічна універсалія: "Якщо в певній мові дзвінкі й глухі приголосні протиставлені в кінці слова, то вони протиставлені й між голосними". Їй відповідає така діахронічна універсалія: "В історії будь-якої мови втрата протиставлення глухих і дзвінкх у кінці слова може статися не пізніше втрати такого протиставлення в позиції між голосними". Зрозуміло, що для такого протиставлення позиція між голосними краща, ніж позиція наприкінці слова. Ця універсалія свідчить, що в розвитку мови менш зручне зникає раніше, ніж "більш зручне". Упродовж еволюції системи тенденція до "зручності" веде в бік безупинного відбору елементів, які краще відповідають властивостям універсального "ядра" мови [див. Живов, 316].

§ 2-3. Історичні концепції етнопрагматики

До історичних концепцій етнопрагматики належать: *концепції спорідненості й генеалогії мов, зрідненості й ареальної лінгвістики, історичної динаміки мовних ареалів, субстрату, глосохронології та етномовних репиктів.*

[Н2] Історична концепція спорідненості мов. Поняття спорідненості (спільності походження) мов опрацьовано в історичному мовознавстві під впливом досягнень біології ХІХ ст. Дві мови вважають спорідненими, коли вони походять з єдиної давнішої мови. Факти історичної спорідненості іноді засвідчені документально, наприклад, розвиток сучасних романських мов з латини. Частіше спорідненість доводять порівнянням мов (див. § 8-5: Порівняльно-історичне мовознавство. Історична концепція глосохронології; також **[Н8]**): саме в такий спосіб виявлено спорідненість основних груп індоєвропейських мов.

Можна здогадуватися, що й інші сучасні споріднені групи мов – слов'янські, германські, іранські також мали свої прамови, які залишилися письмово незасвідченими. Щоб уявити собі, якими могли бути ці прамови, доводиться застосовувати метод *лінгвістичної реконструкції*. В його основі лежить положення про те, що будь-яка звукова зміна в мові поширюється на всі слова, де є відповідний звук у відповідній позиції.

Так, якщо латинський початковий *f*- дає в іспанській *h*- у слові *hoja* (< лат. *folium* 'листок'), то така сама зміна, справді, спостерігається й у словах *hija*, *hacer* (< лат. *filia*; *facere* 'донька; робити') тощо. Пояснюють це самою природою мови як інформаційного коду, що переходить від одного покоління до іншого: при цьому переході наявні різні шуми й викривлення, однак вони змінюють аналогічні елементи коду в *однаковий спосіб*, інакше між мовцями різних поколінь порушилося б розуміння.

З цього принципу регулярності фонетичних змін випливає інший принцип регулярності фонетичних відповідностей між спорідненими мовами. Так, у французькій не сталося переходу *f > h*, і латинський початковий *f*- зберігся там без змін. Через це в усіх словах, де латина мала *f*-, французьке *f*- відповідає іспанському *h*- (*feuille* : *hoja* 'листок', *fille* : *hija* 'донька', *faire* : *hacer* 'робити' тощо).

Знаючи найчастіші й типові фонетичні зміни у споріднених мовах, можна одержати уявлення про звукову будову давно згаслої прамови. Лінгвістична реконструкція в загальних рисах є сукупністю таких припущень. Якщо порівнювати не дві, а більше споріднених мов і з'ясувати всі відповідності між елементами їхніх фонетичних систем, то ступінь вірогідності отриманої реконструкції може бути дуже високим.

Звичайно вдається реконструювати фонетику, морфологію і лексику. Останнє виявляється дуже важливим для позамовних, історичних досліджень. За набором відновлених слів прамови можна спробувати відтворити довкілля її носіїв, одержати відомості про їхнє господарство й культуру (за: [Старостин, 54–55], також [Андреев]). Ця область історичного мовознавства відома як *лінгвістична палеонтологія*.

[Н3] Історична концепція генеалогії мов. *Генеалогія мов* (від грец. γένεσις 'рід, покоління') вивчає їхню лексико-граматичну подібність як наслідок "спорідненості", тобто походження від гіпотетичної спільної прамови. Від часів А. Шлейхера так само з біології було запозичено і спосіб зображення цієї спорідненості у вигляді дендросхем ("генеалогічних дерев"). Прийнято вважати, що кожна мовна сім'я або група походить від діалектів прамови, як-от романські мови, для яких збереглися письмові докази їхнього формування з місцевих говірок народної латини, вживаної більшістю населення Римської імперії незадовго до її розпаду [Иванов // 94].

Для визначення місця певної мови в *генеалогічній класифікації мов* цю етномову слід порівняти з іншими спорідненими мовами та з прамовою цієї ж сім'ї, реконструйованою

на підставі *порівняльно-історичного методу*. Найвірогідніші результати отримано внаслідок порівняння морфологічних показників. По-перше, тому що вони семантично найстійкіші з-поміж елементів мовної системи, а по-друге, тому що вони складені з обмеженого числа фонем, типових для оформлення граматичних морфем у цій мові. Так, праслов'янське *jesmь*, давньоіндійське *ás-mi*, хетське *eš-mi* відповідають реконструйованій (це позначають зірочкою *) спільноіндоєвропейській формі **es-mi*. Аналогічно дсл. *jestь*, дінд. *ás-ti*, хетс. *eš-ti* відповідають спільному іє. **es-ti* тощо (за: [Іванов // 94]).

Значно складніше використовувати для побудови генеалогічної класифікації мов міжмовні відповідності у словнику, адже словник найлегше засвоює впливи сусідніх мов у вигляді *лексичних запозичень*. Однак помічено, що, як правило, мови не позичають займенників, елементарних дієслів і назв найпростіших понять, здавна відомих носіям кожної конкретної мови і звичних для них. Список історично стабільного ядра словника зі 100 або 200 таких слів покладено в основу методу глосохронології М. Сводеша (див. [Н8]).

У традиційній генеалогічній класифікації мов звичайно фіксують лише якусь умовну вихідну точку відліку (прамову), але такий схематичний опис адекватно відображає звукові відповідності лише в разі, коли споріднені мови далі *ніяк не контактували між собою*. Зрозуміло, що таке буває нечасто. Насправді, становище ускладнюється саме тим, що групи споріднених мов можуть довго *зберігати контакти* (іноді навіть упродовж тисячоліть) після розпаду прамови, як-от австралійські або частина давньогерманських діалектів. Це можуть бути звичайні змішані шлюби між членами мовно споріднених племен чи використання писемної спорідненої мови, як це було у слов'ян (церковнослов'янська, вона ж давньомакедонська або давньоболгарська). За таких суспільних і кількісних умов чимало навіть найстабільніших слів може бути запозичене з однієї спорідненої мови до іншої: зокрема, назв родичів, тварин і рослин, окремі числівники й деякі дієслова.

Саме така вихідна близькість мов у контакті, судячи з усього, й уможливила співіснування паралельних форм одного слова, як-от данг. *eu* і дсканд. *egg* 'яйце' > сучасне англ. *egg*; або збережена в діалектному мід дукр. форма *mьдъ* і писемно-укр. *медъ*; дукр. *лень*, запозичене в такій формі ще у XVIII ст. до російської, але в самій українській згодом зникле під впливом народного рос. *лѐн* > сучасне укр. *льон*. У наведених прикладах саме запозичені слова з часом витіснили питомі. Цей тип розвитку вдається простежити за писемними пам'ятками, а за їх браком – шляхом фонетичної реконструкції. Так, припускають функціонування цілого пласта іранських лексичних запозичень у словнику праслов'янської мови, споконвічно спорідненої з іранською. З останньої праслов'янська запозичила такі релігійні терміни, як **bogъ* < ір. *bağa* (пор. похідні – *збіжжя*, *убогий*, *небога*, *небіжчик*, *багатий*), а також окремі службові слова, як-от дсл. *ради* 'заради', пор. дперс. *rādiy* у таких сполученнях, як *bağaṇya rādiy* 'бога ради' тощо (за: [Іванов // 94–95]).

Процеси такого змішування первісно споріднених мов формують у словниках багатьох мов два пласти слів: безпосередньо успадкованих з прамови та їхніх "двоюридних" родичів (які походять з близькоспорідненої прамови, проте відмінної від першої). Такими є куршські (з мови куршів) запозичення в латиській мові; мідійські в перській; "догрецькі" індоєвропейські у грецькій тощо. Значна кількість цих "етимологічних дублетів" робить дещо умовним віднесення певної мови до однієї з підгруп генеалогічної класифікації мов.

Уможливлене епохою географічних відкриттів, практичне знання про сотні раніше невідомих мов стимулювало теоретичні студії, що одержали назву порівняльно-історичних. Від кінця XVIII ст. було поступово окреслено коло індоєвропейських споріднених мов, потім – угрофінських, семітських, тюркських, дравідійських. Дотепер тривають дослідження з класифікації амеріндіанських, африканських, папуаських та інших мов.

У таблиці на рис. 14 показано розподіл демографічно найбільших етномов світу за 18 родинami мов. Перші три найбільші мови кожної родини виділено **напівжирним шрифтом**.

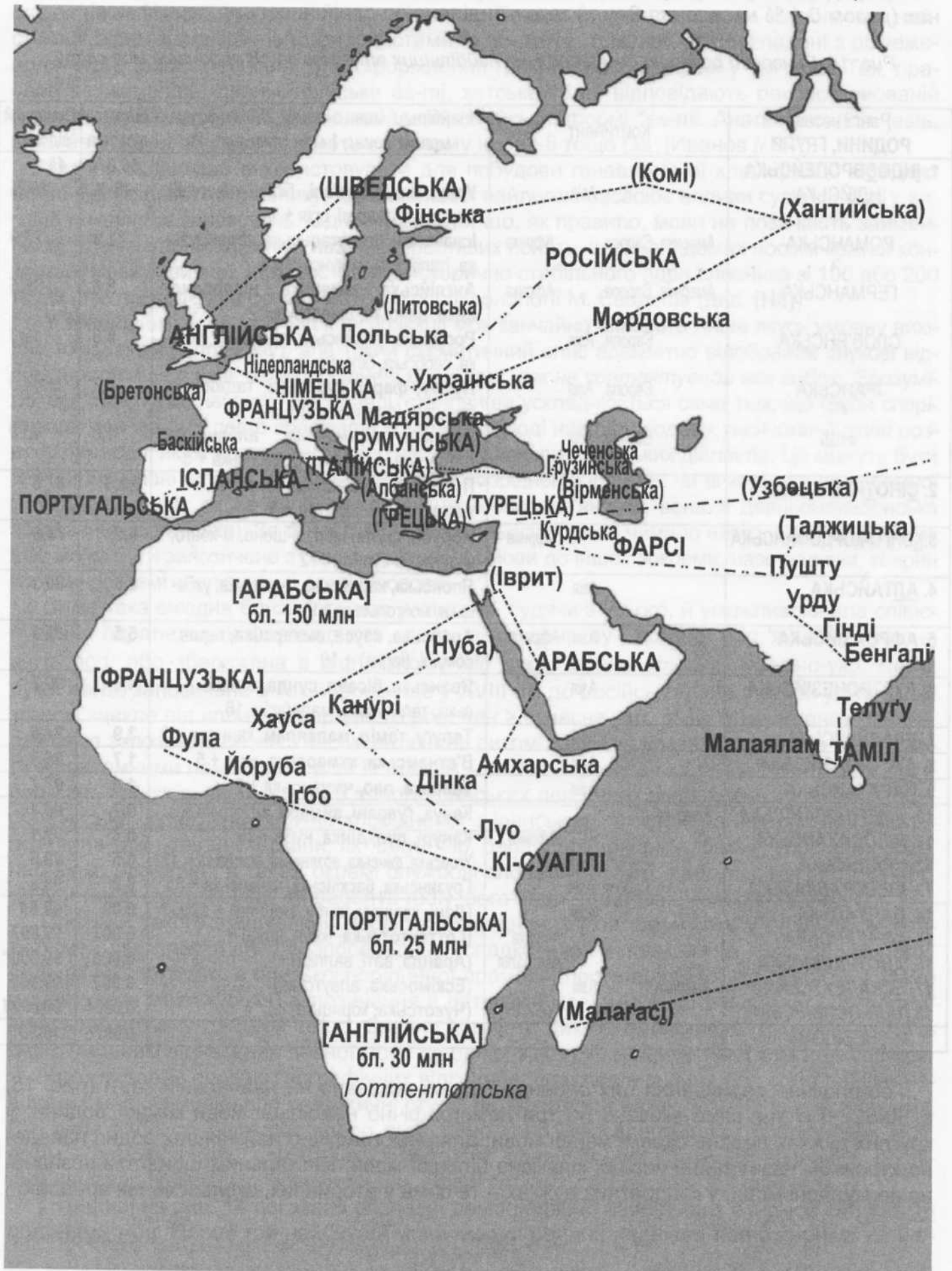
том (серед індоєвропейських мов так зроблено у кожній групі). У п'яти найменших родин (разом 0,1 % населення Землі) також виділено по одній чисельно першій мові.

Рис. 14. Ранговий розподіл демографічно найбільших етномов за 18 родинами мов світу

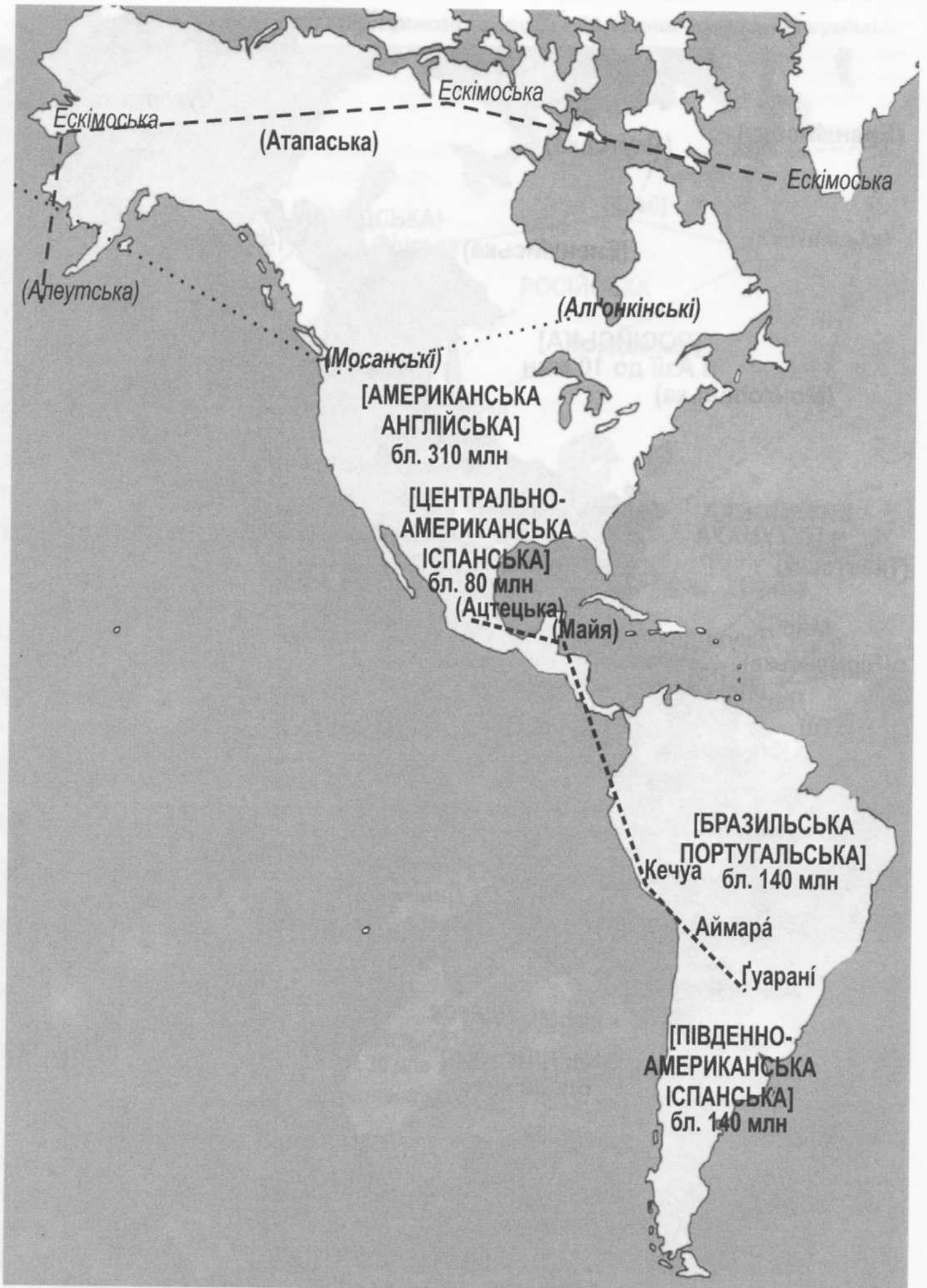
Ранг і назва: РОДИНИ, ГРУПИ	Континент	Найбільші мови з-поміж 250 з числом мовців понад 1 млн (див. рис. 4)	Відсоток людства	Сумарний відсоток
1. ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА ІНДІЙСЬКА	Азія	Урду, гінді, бенгалі, бігарі, панджабі, маратхі, гуджараті, орія + 14	45,0 16 %	45,0 16 %
РОМАНСЬКА	Америка, Європа, Африка	Іспанська, португальська, французька, італійська, румунська + 3	11,9	27,9
ГЕРМАНСЬКА	Америка, Європа, Африка	Англійська, німецька, нідерландська, данська, шведська + 2	8,6	36,5
СЛОВ'ЯНСЬКА	Європа, Азія	Російська, українська, польська, чеська, сербська, білоруська + 5	5,8	42,3
ІРАНСЬКА	Європа, Азія	Пушту, фарсі, курдська, таджицька, белуджі, (осетинська) + 3	1,7	44,0
ІНШІ	Європа, Азія	Грецька, вірменська, албанська, литовська, латиська, бретонська + 8	1,0	45,0
2. СІНОТИБЕТСЬКА	Азія	Путунхуа, мінь-нань, юе, у, сан, хакка, бірманська, ган + 5	22,5	67,5
3. КОНґО-КОРДОФАНСЬКА	Африка	Йоруба, фула, іґбо, кі-шона, кі-конґо, кі-зулу, (кі-суаґілі) + 72	6,5	74,0
4. АЛТАЙСЬКА	Азія	Японська, корейська, турецька, узбецька, монгольська + 9	6,3	80,3
5. АФРОАЗІЙСЬКА	Азія, Африка	Арабська, хауса, амхарська, ґалла, сомалі, (іврит) + 10	5,5	85,8
6. АУСТРОНЕЗІЙСЬКА	Азія	Яванська, бісайя, сунда, малайська, таґальська, малаґасі + 16	4,9	90,7
7. ДРАВІДІЙСЬКА	Азія	Телугу, таміл, малаялам, каннара + 3	3,9	94,6
8. АУСТРОАЗІЙСЬКА	Азія	В'єтнамська, кхмерська, мяо + 5	1,7	96,3
9. ПАРАТАЙСЬКА	Азія	Тайська, лао, чжуанська + 2	1,4	97,7
10. АМЕРІНД(ІАН)СЬКА	Америка	Кечуа, ґуарані, аймарá, ацтецька +	0,7	98,4
11. НИЛОСАХАРСЬКА	Африка	Канурі, луо, дінка, нуба + 7	0,7	99,1
12. УРАЛЬСЬКА	Європа, Азія	Угорська, фінська, ерзянська, естонська + 13	0,5	99,6
13. ІБЕРОКАВКАЗЬКА	Європа, Азія	Грузинська, баскійська, чеченська + 35	0,2	99,8
14. ПАПУАСЬКА	Азія	(Дані, капауку, чімбу, медлпа) + 1200 !	0,09	99,89
15. КОЙСАНСЬКА	Африка	(Готтентотська, Іксун, Ішуа) +	0,007	99,897
16. АВСТРАЛІЙСЬКА	Австралія	(Аранда, ваті, валпірі) +	0,003	99,900*
17. ЕСКАЛЕУТСЬКА	Америка, Азія	(Ескімоська, алеутська)	0,002	99,002
18. ПАЛЕОСИБІРСЬКА	Азія	(Чукотська, коряцька) +	0,0004	99,0024
НЕВІДОМІ			0,0976	100,0

Географічне розміщення цих опорних 70 мов показано на навчальній карті (рис. 15, с. 50-52). Тут так само вказано по три демографічно найбільші мови кожної родини; у круглих дужках додано окремі менші мови; для демографічно найменших родин наведено курсивом назву лише першої кількісно більшої мови; капітальним шрифтом позначено вегікулярні мови, у квадратних дужках – те саме у вторинних, експансивних ареалах.

Рис. 15. Навчальна картосхема географічного розміщення 70 опорних мов 18 мовних родин

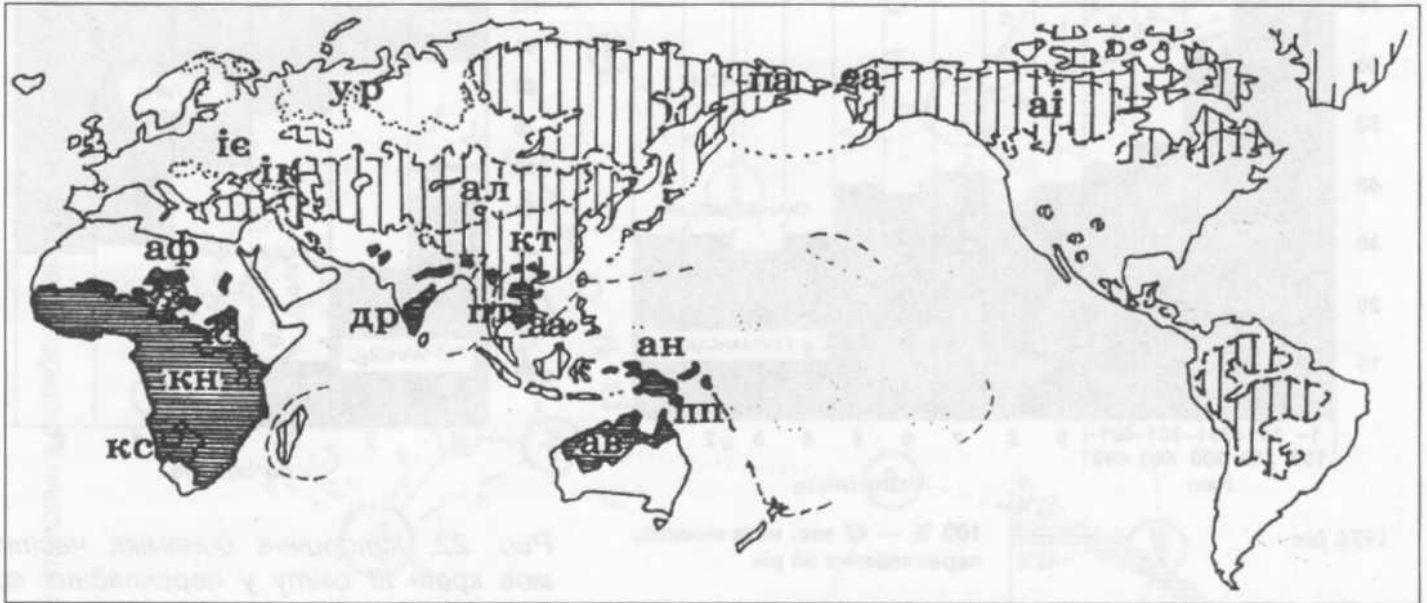

Інша картосхема на рис. 16 дає уявлення про історично зумовлений розподіл генеалогічних родин мов (кількісно "7–7–4") між трьома основними расами світу: екваторіальною (горизонтальні штрихи), монголоїдною (вертикальні штрихи) і європеоїдною (білий ареал суходолу). Скорочення відповідають підкресленим літерам у назвах мовних родин на рис. 14.

Рис. 16. Орієнтаційна картосхема розподілу 18 родин мов між трьома основними расами світу

[Н4] Історична концепція етномовних контактів. *Етномовні контакти* (від лат. *contactus* 'дотик') – це взаємодія двох чи більше мов (у численних реальних процесах перекладу), що впливає на структуру і словник принаймні однієї з них. Наслідком контактів стає для споріднених мов більший ступінь їхньої близькості, а для неспоріднених – поява ізоглос *конвергенції* (сходження), що може призвести з часом до формування мовної ліги (союзу мов).

Етномовні контакти неоднаково впливають на різні рівні мови залежно від ступеня включеності до загальної етномовної системи запозичень, тобто засвоєних іншомовних елементів. Так, найменш інтегрованими залишаються групи вузькоспеціальних термінів, наприклад, італійська музична термінологія (*модерато*, *форте*, *да капо*) або шахові терміни німецького походження (*ендшпіль*, *міттельшпіль*, *цейтнот*). Запозичення загальнішого вжитку зазнають більшої адаптації до фонетичної та графічної систем мови-отримувача (*палац*, *комин*; *дах*, *фах*, *льох*, *ляда*, *шухляда*).

Цілу історію етномовних контактів можна унаочнити, застосувавши до вивчення словника аналіз частотності слів: це вперше показав Дж. Зіпф (рис. 20). На його гістограмі видно розподіл за частотними зонами англійського лексикону і нечисленних скандинавізмів, і потужного пласту романських запозичень, і пізніші книжні латинізми. Оскільки за II правилом Зіпфа чим слово частотніше, тим воно коротше, аналогічну картину дає розподіл англійської лексики також і за числом складів (рис. 21).

Реальний процес мовних контактів має прояв у перекладах: їхня динаміка вказує на зростання частки перекладів мовами країн третього світу (рис. 22).

Аналіз статистичних даних [UNESCO] дав змогу виявити важливий історичний момент якісної зміни у світовому процесі письмового перекладу в 1980-х рр. Як видно зі схеми, для германських і слов'янських мов кількість перекладів менша від кількості перекладених з цих же мов оригіналів книжок (горизонтальні штрихи на схемах), а для решти мов становище зворотне (вертикальні штрихи). На нижній схемі видно різке зростання

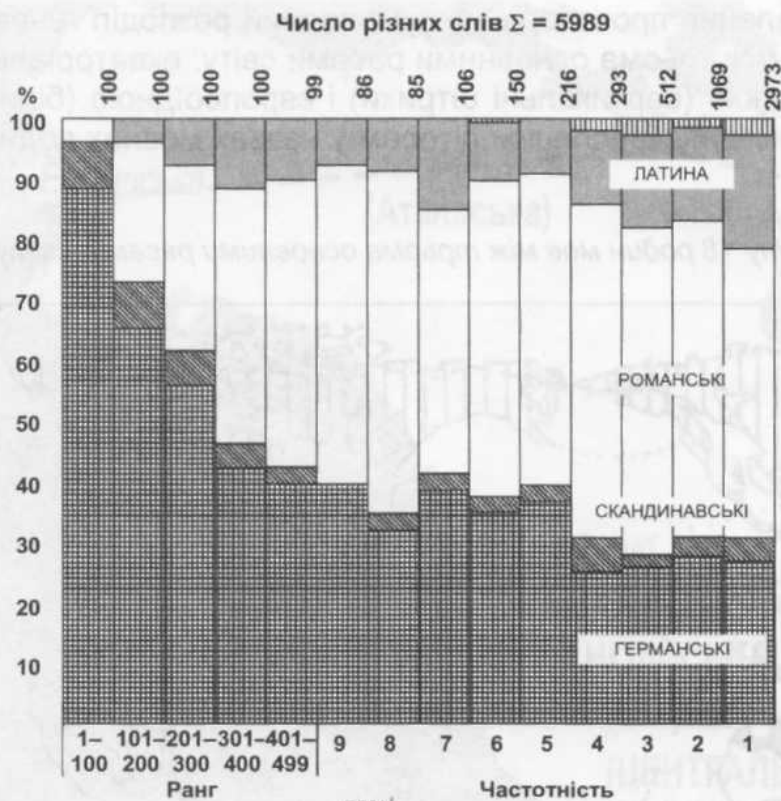

Рис. 20. Лексикостатистична проекція етномовних контактів англійської мови

Рис. 21. Розподіл пластів запозиченої лексики за довжиною англійських слів у складах

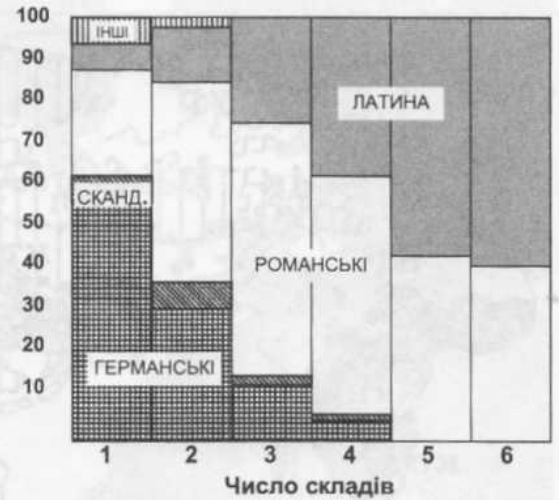
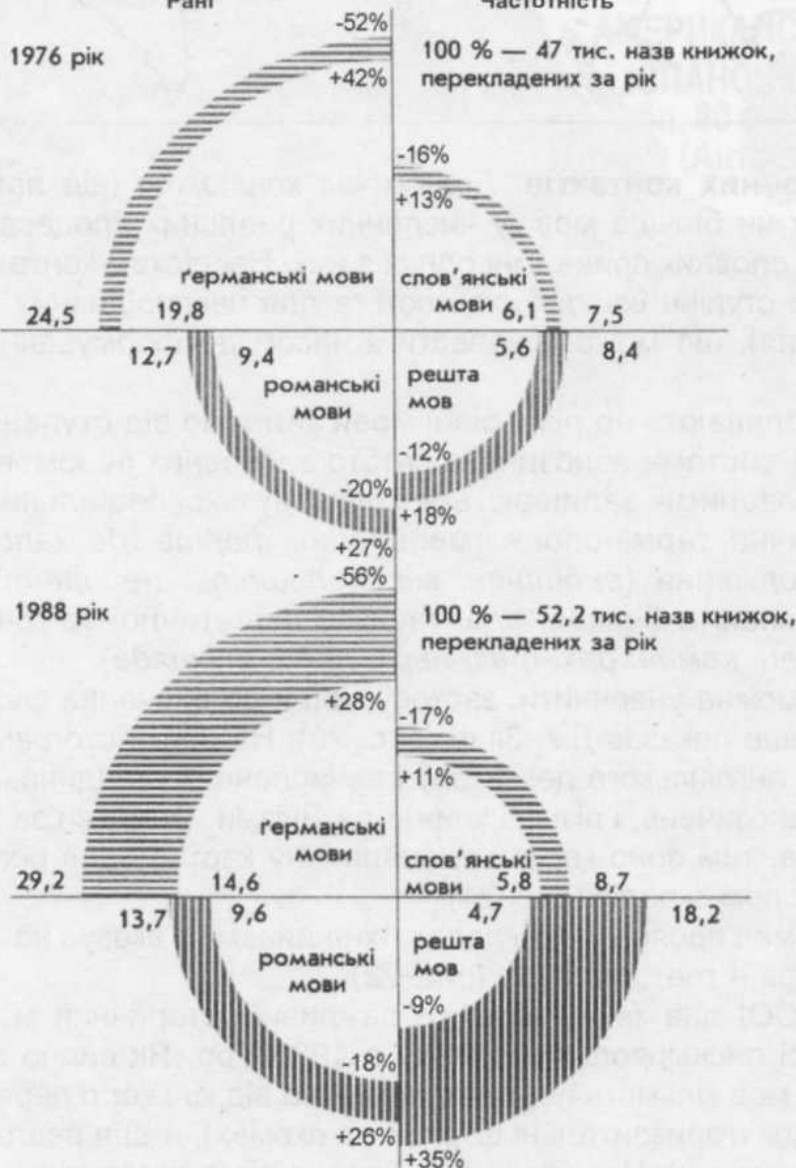

Рис. 22. Історична динаміка частки мов країн III світу у перекладних виданнях

перекладів з англійської на мови країн третього світу. Цифри на осі x означають тисячі назв перекладених книжок, на осі y – відсотки.

Тривала взаємодія всіх мов Європи мала наслідком значне взаємне наближення їхніх словників (див. рис. 23). Конкретний приклад виявлення відсотка спільної та відмінної лексики двох мов наведено на рис. 24. За цією та схожими методиками обчислено диференційні відстані словників більшості мов Європи – за даними: [Шайкевич, 326–331]. Ці відстані виявилися не симетричними: наприклад, диференційна відстань (тобто відмінність) між словником польської та чеської мов – 23%, а зворотна – 29%, між нідерландською й англійською – 33%, а зворотна – 42%, між румунською та італійською – 52%, а зворотна – 46% [там само, 331]. Для укладання схеми всі такі випадки спочатку усереднено (відповідно 26, 37, 49%).

Рис. 23. Словникові диференційні відстані мов Європи (лексична складова європейської ліги мов)

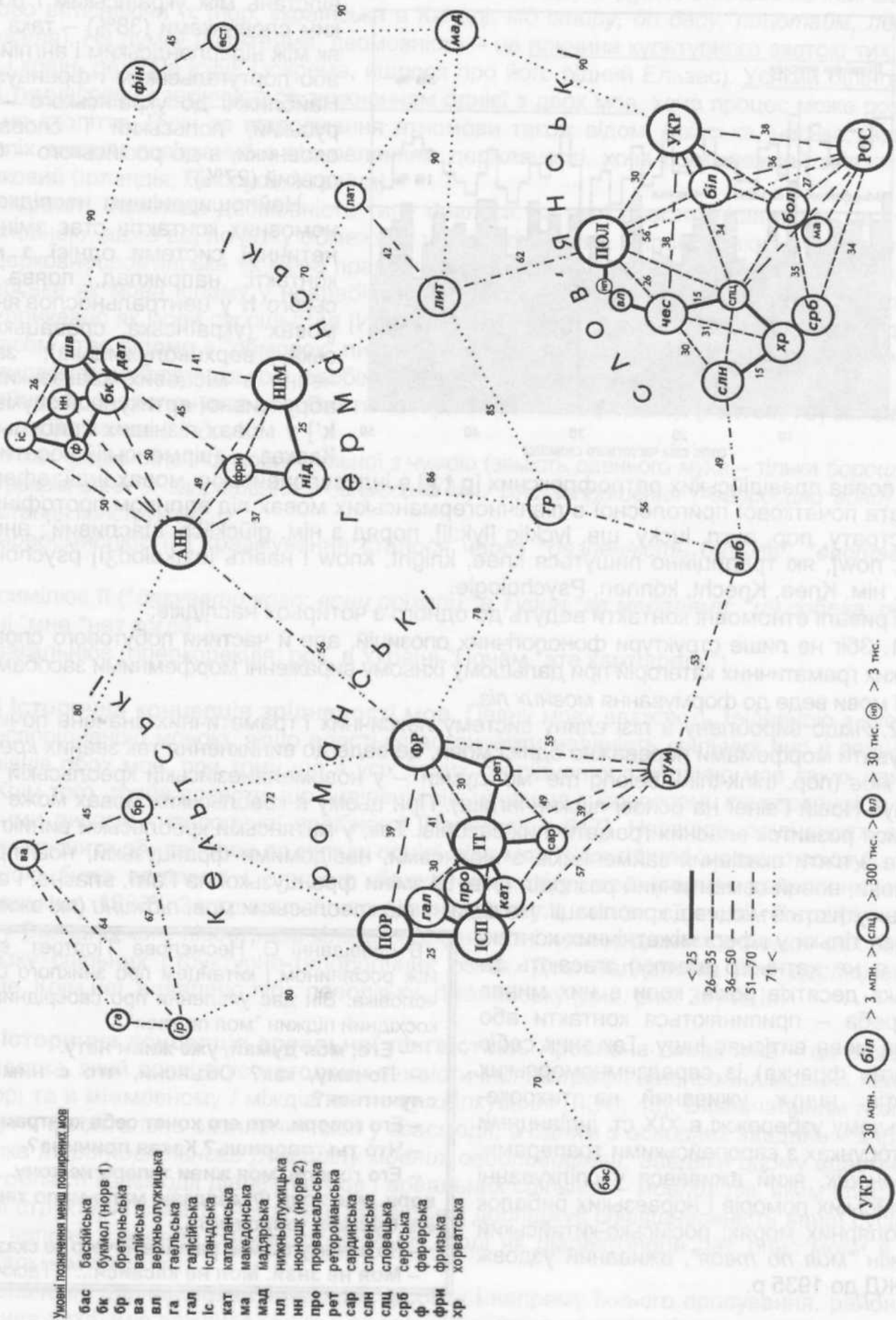
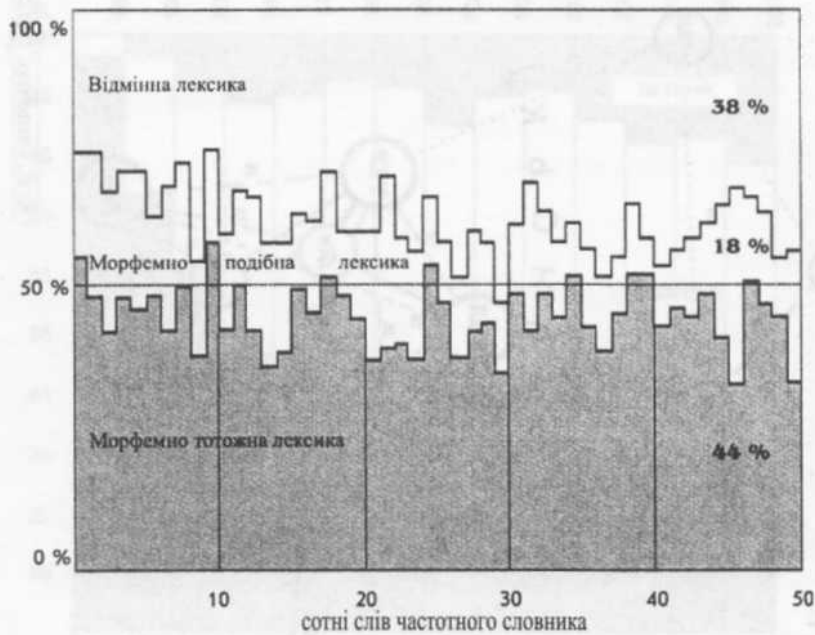

Рис. 24. Спільна й відмінна частини лексики української та російської мов

ІЄ); поява дравідійських ретрофлексних [p̠ t̠ k̠] в індоєвропейських мовах Індії; афереза – втрата початкової приголосної в північногерманських мовах під впливом протофінського субстрату, пор. англ. lucky, шв. lycklig [lyk:li], поряд з нім. glücklich 'щасливий'; англ. [ni, naɪ, noʊ], які традиційно пишуться knee, knight, know і навіть [saɪkolodʒi] psychology, – пор. нім. Kneee, Knecht, können, Psychologie.

Тривалі етномовні контакти ведуть до одного з чотирьох наслідків:

1. Збіг не лише структури фонологічних опозицій, але й частини побутового словника і деяких граматичних категорій при дальшому їхньому вираженні морфемними засобами власної мови веде до формування *мовних ліг*.

2. Якщо вироблену в лізі єдину систему лексичних і граматичних значень починають кодувати морфемами переважно однієї мови, це веде до виникнення так званих *креольських мов* (пор. think-think belong me 'мої думки' – у новомеланезійській креольській мові в Папуа-Новій Гвінеї на основі піджин-інгліш). При цьому в креольських мовах може розпочатися розвиток власних граматичних засобів. Так, у гаїтянській креольській виникла система з п'яти вказівних займенників з нюансами, невідомими французькій, нові правила вимови, новий семантичний розподіл слів. Ці зміни французької на Гаїті, власне, і становлять сутність її місцевої креолізації. На відміну від креольських мов, *піджини* (які вживаються тільки у сфері міжетнічних контактів, а не хатнього вжитку) згасають за кілька десятків років, коли в них минає потреба – припиняються контакти або одна мова витісняє іншу. Так зник *сабір* (лінгва франка) із середземноморських портів; *чинук*, уживаний на тихоокеанському узбережжі в ХІХ ст. індіанцями в стосунках з європейськими траперами; *русеношк*, який вживався у спілкуванні російських поморів і норвезьких рибалок у полярних морях; російсько-китайський піджин "моя по твоя", вживаний уздовж КВЖД до 1935 р.

Наукова картина виявляється відмінною від побутових міфів. Так, відстань між українським і російським словниками (38%) – така сама, як між нідерландським і англійським або португальським і французьким. Найближчі до українського – білоруський, польський і словацький словники, а до російського – болгарський (27%).

Найпоширенішим наслідком етномовних контактів стає зміна фонетичної системи однієї з мов у контакті: наприклад, поява іранського *h* у центральнослов'янських мовах (українська, словацька, чеська, верхньолужицька); запозичення з місцевих кавказьких мов абруптивної артикуляції звуків [p' t' k'] у мовах пізніших прибульців на Кавказ – (вірменській, осетинській

В оповіданні О. Несмєлова "Портрет" є діалог між росіянином і китайцем про зниклого безвісти чоловіка. Він дає уявлення про своєрідний далекосхідний піджин "моя по твоя":

- Его, моя думай, уже живи нету.
 – Почему, как? Объясни, что с ним могло случиться?
 – Его говори, что его хочет себя контрами.
 – Что ты говоришь? Какая причина?
 – Его говори, моя живи теперь не хочу... Его говори, моя ходи Фудзядзян, мало-мало ханжи пей и в Сунгари тописи есть.
 – Но почему ты мне раньше ничего не сказал?
 – Моя не знай. Моя не касайся..." [Таскина, 38].

3. Можливе також усталення двомовності типу *білінгвізму*, за якої одна з мов (напр., англійська в США і Канаді) вважається престижнішою і щораз дужче впливає на інші мови, поступово витісняючи їх (пор. українська в Канаді: *від стору, до басу, лацотайм, лейт, чилдренята*). На думку Дюркгейма, двомовність – це причина культурного застою тих областей і країн, де вона існує (зокрема, йшлося про його рідний Ельзас). Усякий білінгвізм завжди тимчасовий і закінчується зникненням однієї з двох мов, хоча процес може розтягтися на століття. Рухи за відродження етномови також відомі (фінська, чеська, іврит), їхній успіх завжди пов'язаний з відновленням державності, хоча протилежний зв'язок не обов'язковий (Ірландія, Білорусь, Україна).

4. Нарешті, можлива двомовність типу *диглосії*, за якої престижніша мова так і не стає основною, адже від початку обмежена у своїх функціях. Типові приклади – культові мови: церковнослов'янська як мова православної церкви у різних народів Східної Європи; арабська як мова ісламу у неарабів; нідерландська в ПАР – мова церкви при вживанні африкаанс як мови суспільства [Іванов // 237]. Про значно більше поширення диглосій часом стає відомо з "обмовок" письмових свідчень, як-от у Ш. Монтеня: "Як неможливо виразити це французькою, зробимо це по-гасконськи" [Favrod, 144].

У. Вайнрайх запропонував розрізнити чотири типи *інтерференції* [Favrod, 78] залежно від того, чи двомовний *індивід*:

➤ уникає форми власної мови, спільної з чужою (замість давнього *мукá* – тільки *борошно*; замість розрізнення їх *запрошення* (=запросили їх) / *їхнє запрошення* (=запросили вони) — тільки остання конструкція);

➤ переосмислює її ("травмування сталося через **безпечність батьків*"; **виставка кішок*);

➤ асимілює її (**дякувати кого; вони поїхали *в Турин *за медалями; *ця собака*; рос. в Україні "мне **нет когда*");

➤ узагальнює (гіперкорекція: рос. в Україні "Почём **эта картофель*").

[Н5] Історична концепція зрідненості мов. Певну мову вважають зрідненою з сусідньою неспорідненою мовою, якщо вдається встановити наявність спільних рис у явищах різних рівнів обох мов, при тому що в усіх інших споріднених з першою мов таких явищ немає. Крім того, треба довести, що виділені спільні явища є *ізоглосами конвергенції*, а не звичайними рисами типологічної подібності [Нерознак // 617]. Наявність зрідненості дає підстави включити обидві мови до складу однієї *ліги мов* (Sprachbund 'мовного союзу').

Першою було виділено і описано *балканську лігу мов* (термін запропоновано М. Трубецьким, 1923). За тривалий час взаємовпливу в межах єдиного географічного простору Балканського півострова кілька споріднених і неспоріднених етномов сформували низку спільних структурно-типологічних ознак. Досі балканська ліга досліджена найкраще. Крім неї, виявлено ліги: поволзьку, гімалайську (див. рис. 25) та ін.

[Н6] Історична концепція ареальної лінгвістики. Ареальна лінгвістика – це розділ мовознавства, який досліджує методами лінгвістичної географії поширення мовних явищ у просторі та в міжмовному / міждіалектному спілкуванні [ЛЭС, 43]. Визначальним принципом тут є фронтальне охоплення мов у взаємодії, а одним з основних завдань – характеристика *територіального розподілу мовних особливостей*. Завдяки цьому вдається виявити області взаємодії діалектів, мов і ареальних спільнот – *мовних ліг*, яким властиві спільні структурні ознаки. Ареальна лінгвістика досліджує співвіднесеність явищ сусідніх мов, напрям і ареали їхнього поширення, тоді як діалектологія дає опис мови в її територіальному варіанті.

При вивченні причин появи інновацій, фронту і напрямку їхнього просування, районів збереження архаїзмів важливе місце в ареальній лінгвістиці посідає пошук центру, пе-

Рис. 25. Склад і конститутивні ознаки мовних ліг

Назва мовної ліги	Мови, які до неї входять	Конститутивні ознаки ліги (сутність ізоглос конвергенції)
1. Балканська	ІЄ слов'янські: болгарська, македонська, сербська, хорватська; інші ІЄ: албанська, румунська, новогрецька; окремі процеси балканізації наявні в гагаузькій (АЛ)	Комплекс балканізмів складається з низки спільних рис. У синтаксисі – подвоєння об'єкта; займенникові клітики; прийменник 'з' перед іменниками з артиклем; у додаткових підрядних реченнях зі сполучником <i>що</i> суб'єкт набуває сенсу лише з появою подальших членів речення – явище так званого пролепсису. У морфології – збіг родового і давального відмінків; постпозитивний артикль; аналітичні форми ступенів порівняння прикметників; утворення числівників 11–19 за локативним типом: болг. <i>единадесет</i> ; аналітичний майбутній час з допоміжним дієсловом 'хотіти' у 3-й ос. одн.; втрата інфінітива. У лексиці – спільні палеобалканізми й запозичення різних часових пластів – від грецьких і латинських до слов'янських і турецьких. У фонетиці – схожа такторитмічна організація мовлення, наявність <i>тонів</i> і особливого нейтрального голосного [y] – на письмі <i>ă, ъ, ě</i> ; палаталізація (пом'якшення) приголосних у румунській, новогрецькій, деяких болгарських і македонських діалектах [Нерознак // 63–64, 617]
2. Поволзька	УР: марійська, удмуртська; АЛ: башкирська, татарська, чуваська	У синтаксисі – способи побудови прямої мови, важлива роль дієприкметникових зворотів з формантом <i>-ганда</i> . У морфології – схожість систем часів, утворення кон'юнктива, вжитку часток виділення, суфікса 3-ї ос. одн. як означеного артикля. У фонетиці – поява редуції голосних
3. Гімалайська	ІЄ іранські, індоарійські; ДР; СТ	У синтаксисі – збереження займенникових клітик, ергативної конструкції. У морфології – об'єднання основ займенників 1-ї та 2-ї ос. мн. У лексиці – двадцяткова система лічби. У фонетиці – ускладненість системи приголосних, наявність <i>тонів</i>

риферії та зон взаємодії в досліджуваному ареалі. Для обстежуваного часового стану вживають позначення "мовний / діалектний ландшафт". Істотну роль у розвитку ареальної лінгвістики відіграло створення національних діалектних атласів німецької (1881) та французької мови (1902–1910) [Нерознак // 43–44], детальніше див. [С8].

[Н7] **Історична концепція часової динаміки мовних ареалів.** Розвиток ареалу може полягати в: *експансії* (територіальному розширенні), *інволюції* (скороченні), *міграції* (переміщенні без зміни розміру ареалу). Приклади експансії: латини разом з експансією Римської держави в III–II ст. до н. е. за межі власне Італії; арабської в джигаді VIII–IX ст.; кількох європейських мов у колоніальний період XVI–XIX ст. Інволюції зазнають ареали всіх мов у колись більших народів (реcesивні ареали): баскійської, кельтських, балтійських, вірменської, айсорської. За класичний приклад міграції править переселення носіїв калмицької мови спочатку з Китаю до Росії, а тоді частини їх знову до Китаю у XVIII ст.

Історична доля англійської мови. "У середні віки в Англії жило 4 млн людей – переважно двомовних і навіть тримовних. За доби Чосера епідемії чуми зменшили цю кількість удвічі. Шекспір писав свої п'єси мовою 5½ млн людей. Ця мова посідала тоді п'яте місце в західному світі, адже значно поширеніші були французька, німецька, іспанська й італійська. За часів Джонсона (1709–1764) вона була все ще п'ятою, хоч на той час італійську замінила на четвертому місці російська. Французька була першою мовою Європи від часів хрестових походів і до Наполеонових війн, по яких її змінила німецька. Але ще до Версальського миру (1919) французька далі була мовою дипломатії" [Potter, 180].

[Н8] **Історична концепція субстрату.** *Субстрат* (від лат. sub 'під' + stratum 'шар, пласт') – це сукупність рис мовної системи, які неможливо вивести з *внутрішніх* зако-

нів розвитку даної мови і які, судячи з усього, успадковані від іншої, раніше поширеної на цьому терені мови. Субстрат, на відміну від запозичення, має місце при широкому етнічному змішуванні та мовній асиміляції прибульцями місцевого питомого населення через стадію *двомовності*. Мова прибульців може бути як споріднена, так і не споріднена з мовою субстрату.

Субстратні явища здатні зберігатися в будь-якій підсистемі мови – від фонетики до лексики, або й у вигляді привнесених до мови граматичних категорій. Так, відомо, що мальгаська мова занесена на о. Мадагаскар з о. Калімантан (сучасна Індонезія; тут визначено навіть ті кілька селищ, з яких були родом перші переселенці). У теперішній мальгаській наявні бантуські, африканські назви місцевих овочів і рослин. Поряд з ними є й деякі граматичні показники, відсутні в індонезійських мовах, але звичайні в мовах банту. Іншим прикладом є французька мова, де поряд з помітним шаром лексичних кельтизмів існують елементи галльського двадцяткового рахунку в числівниках – фр. *quatre-vingt* '80', буквально '4 x 20', або навіть старофранцузьке *six-vingt* '120', тобто '6 x 20' (при десятковому характері рахунку в інших романських мовах і латині).

Субстрат може також виявляти себе в особливих процесах мовних змін у системі мови прибульців, стимульованих *діахронічними фонетичними законами давнішої місцевої мови*, що як тенденція діють далі в тубільному середовищі людей. Так, фонетичний розвиток лат. *f* > ісп. *h* вважають результатом іберійського субстрату, а розвиток лат. *u* > фр. *ü* – впливом галльського субстрату.

У лінгвістиці поняття субстрату вживане значно ширше, ніж суміжні з ним поняття *суперстрату* (невивідні з прамови риси даної мови, пояснювані як наслідок розчинення мови прибульців у мові місцевого населення) чи *адстрату* (взаємодії двох сусідніх мов без асиміляції: так званий змішаний білінгвізм) [Виноградов // 497, 499]. Детальніше про історичну стратиграфію мов див. у § 8-5.

§ 2-4. Закономірності етнопрагматики

До закономірностей етнопрагматики належать 40 закономірних особливостей будови, функціонування та історичних змін цілих етномовних систем у їхніх взаємних контактах – як мовленнєвих (переклад), так і мовних (запозичення). Детальніше розглянуто: *залежності Гаусса і Зіпфа в розподілі етномов світу, закон Есту-Зіпфа в перекладі, дві константи Сводеша*.

Синхронія. Закономірності Зіпфа. У контрастивно-зіставному мовознавстві встановлено зіпфів характер *рангового розподілу 18 мовних родин світу за демографічною потужністю*⁶; *етномов світу за економічною*⁷, *мовно-політичною*⁸ та *інформаційно-культурною потужністю* відповідних етномовних колективів. При цьому останній параметр простежено для мов усіх публікацій⁹ [Хайтун, 263]; мов оригіналів¹⁰ [Широков, 7], мов перекладів¹¹ (див. [Тищенко 2000]), мов інформаційних новин ЗМІ¹², мов використаних наукових джерел, на які є посилання в друкованих працях¹³ [Хайтун, 264], а також для визначення загального культурного альбедо мов¹⁴. Помічено таку ж залежність у розподілі країн за кількістю вчених¹⁵, наукових періодичних видань¹⁶, числом патентів¹⁷ [Хайтун, 253, 252, 262]; мов журналів за кількістю бібліотечних замовлень¹⁸ [Хайтун, 255]. Виявлено прояви дії закону Есту-Зіпфа в перекладі: *кількість перекладних еквівалентів повнозначних*¹⁹ і *службових*²⁰ слів спадає разом з їхньою частотністю (див. [Тищенко, 2000]) (рис. 26–27). Розподіл літер / звуків у текстах певної етномови²¹⁻²² [Wierzbicka; УЧГ].

Рис. 26. Основні закономірності етнопрагматики

Назва закономірності	Тип закономірності	Суттєва характеристика
[R6] ⁶ Ранговий розподіл родин мов за демографічною потужністю [R7-9] ^{7, 8, 10, 11} Закономірність Зіпфа у статистичних розподілах етномов за потужністю мовних колективів: – економічною; – мовно-політичною; – інформаційно-культурною. [R10-11] ^{19, 20} Закономірність Есту-Зіпфа в перекладі	Розподіл Зіпфа	Сумарна кількість мовців кожної з 18 мовних родин спадає за гіперболічною кривою (див. рис. 14) Статистичні розподіли мов за економічними, мовно-політичними, інформаційно-культурними параметрами (мови інформаційних новин, оригіналів і перекладів) відповідають кривій Зіпфа (див. цифрові таблиці на рис. 4, 9-12) Така сама залежність існує і щодо мов літератури, використаної в наукових посиланнях [Хайтун, 264] Кількість перекладних еквівалентів спадає разом з частотністю слів у перекладі: повнозначних слів (Тищенко, Тимощук, 1978) (рис. 27); службових слів (Тищенко, Турчанінова, 1986) (рис. 28)
[R12] ^{23-23a} Розподіл етномов світу (в цілому і в межах родини) за демографічною потужністю	Розподіл Гаусса	Розподіл за демографічною потужністю мов світу в цілому (рис. 29) і споріднених мов у родині (розділ 8, рис. 23 на с. 293) відповідає кривій Гаусса [Тищенко, 2000, 270–271]
[R13] ⁴⁴ I константа Сводеша (див. с. 288) [R14] ⁴⁵ II константа Сводеша (див. с. 288)	Розподіл Зіпфа + константа	Втрати лексики експериментального списку прямо пропорційні часовій відстані між двома текстовими зрізами однієї мови (зі списку в 215 слів зникає 19 % лексики за одне тисячоліття; зі списку в 100 слів – 14 %) Історична відстань з моменту розходження двох сучасних споріднених мов обернено пропорційна до відсотка спільних слів в експериментальному списку (у двох 215-слівних списках за 1000 років нарізного розвитку залишається спільних 65 % слів; у двох 100-слівних списках – 74 %); деталі в § 8-5
[R15] ^{43a} Кореляція генетичної, мовної та географічної історії людства (див. с. 294)	Кореляція (деталі в розд. 8)	Географічне поширення народів і мов відповідає структурі "генетичного дерева" популяцій та "генеалогічного дерева" мов

Закономірності Гаусса. Розподіл за демографічною потужністю: мов світу²³ (рис. 29 [Crystal]); споріднених мов у родинах і філах мов^{23a} [Тищенко, 2000, 270–271] (див. розділ 8, рис. 24); одноподержавних мов^{23b} (рис. 5,а).

Детермінативні послідовності (ДП). Досі виявлено: ДП запозичень складних понять з вегікулярних мов²⁴; ДП запозичень реалій з локальних мов²⁵; ДП різноетнічної спрямованості перекладу в демократичних та ідеологізованих суспільствах²⁶ (у перших потрібні для практики тексти перекладаються з іноземних мов; в останніх переклади робляться з пропагандистською метою НА іноземні мови, – спостереження Р. Барта, про що люб'язно повідомив В. Радчук).

Кореляції (К). К. семантики лексичних запозичень і соціостатусу мови-донора й мови-отримувача²⁷.

Константи (Кн). Кн. диференційних лексичних відстаней етномов²⁸ [Тищенко, 2000; Шайкевич] (рис. 23).

Діахронія. Закономірності Зіпфа. До порівняльно-історичного мовознавства належать ще дві області застосування розподілу Зіпфа: ранговий розподіл родин мов за числом етномов у кожній родині²⁹ та за сумарною демографічною потужністю родин³⁰ [див. Тищенко, 2000]. Розподіл Зіпфа характеризує також сумарну економічну³¹, мовно-політичну³² і культурну³³ потужність множин мовців за родинами мов [Тищенко, 2000; Моль].

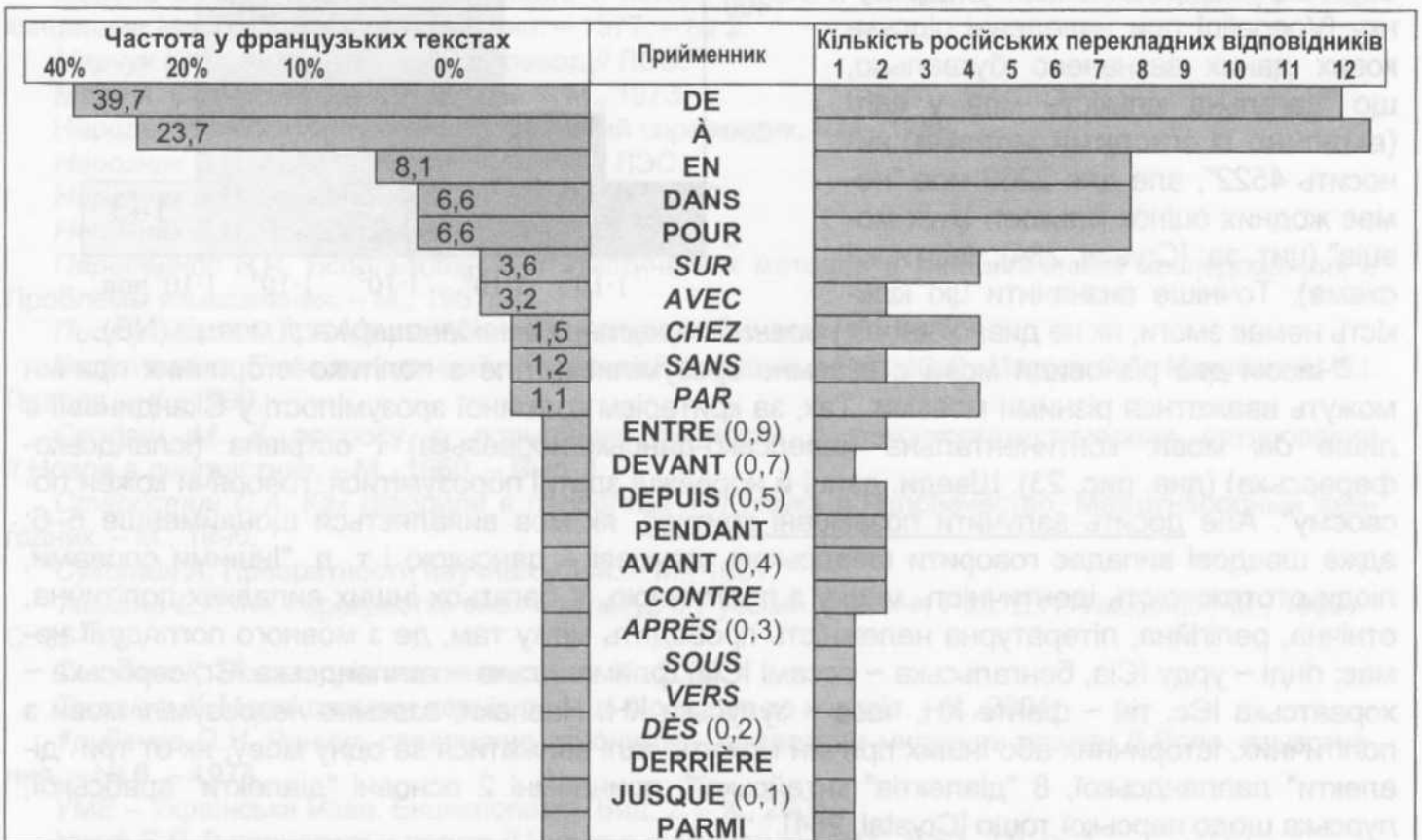
Закономірності Гаусса. В діахронії розподіл Гаусса властивий для динаміки історичного розвитку згаслих мов³⁴.

Детермінативні послідовності (ДП). Перша ДП інтеграції мов: формування мовних ліг географічно сусідніх різносистемних мов³⁵; друга ДП інтеграції мов: асиміляція мов етноменшин³⁶; ДП прадавньої диференціації мов: системна близькість мов архаїчної структури³⁷ і пізніша варіативність нових мов³⁸ [ЛЭС, 135].

Рис. 27. Закономірність Есту-Зіпфа в перекладі дієслів руху

Рис. 28. Закономірність Есту-Зіпфа в перекладі прийменників

Кореляції (К). Фонетична К. споріднених мов³⁹; лексична К. споріднених мов⁴⁰, напр., української та російської [див. Тищенко, 2000]; К. демографічної потужності архаїчного

етносу та обсягу словника його мови⁴¹ [Трубачев, 1974]; кореляція ареалів мовних родин і рас людства⁴² (тут рис. 16) [Тищенко, 2000]; *К. мов (мовних груп) і генетичних популяцій Каваллі-Сфорца*⁴³ (деталі див. у § 8-5 [Origenes; Тищенко, 2000]); *К. генетичної, мовної та географічної історії людства*^{43a} (тут на форзаці й нахзаці).

Константи (Кн). *Перша Кн. Сводеша*: історична відстань базового лексичного списку до лексики письмових пам'яток цієї ж мови або її предка⁴⁴; *друга Кн. Сводеша*: порівняльна відстань лексичних базових списків двох сучасних споріднених мов⁴⁵ [Сводеш] (деталі в розд. 8).

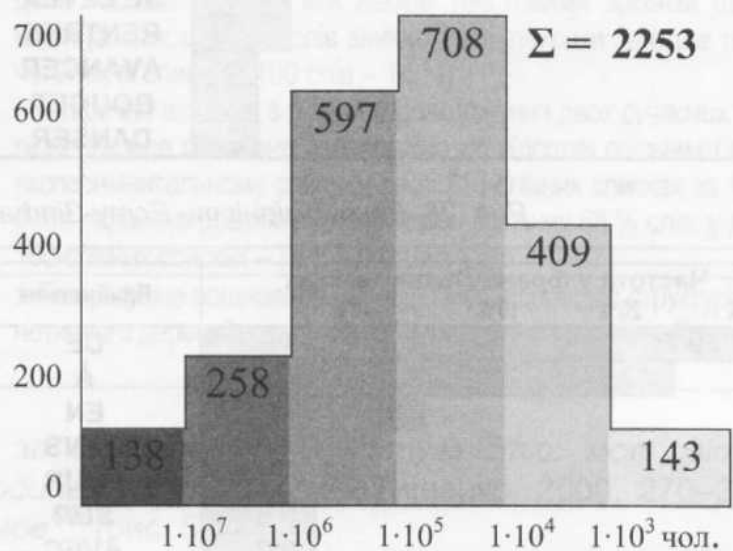
Сутність основних закономірностей етнопрагматики відображено в таблиці на рис. 26.

[R10-11]^{19,20} Закономірність Есту-Зіпфа в перекладі. На рис. 27–28 ліворуч відкладено кількість вживань відповідних слів в оригінальних текстах, праворуч – кількість їхніх реальних перекладних відповідників. Зіпфів характер розподілів очевидний (статистичні висновки з дипломних робіт І. Тимощука (1978) і В. Турчанінової (1986)).

[R12]²³ Розподіл споріднених етномов за демографічною потужністю. Разом з відомими переважно лише за назвами згаслими етномовами минулого (а їх понад 2 тис.) загальну кількість мов у світі оцінюють на 4–5 тис. Реальні ж цифри сучасної кількості мовців наводять для 2200–2500 мов (див. рис. 29). Так, у найретельнішому підрахунку [Voegelin] при наведенні підсумкових даних зазначено буквально, що "загальна кількість мов у світі (включно із згаслими мовами) виносить 4522", але для 2269 мов "немає жодних оцінок кількості їхніх мовців" (цит. за: [Crystal, 284]; звідти ж і схема). Точніше визначити цю кількість немає змоги, як не дивно, через умовний характер самоідентифікації мовців (NB).

"Часом два різновиди мови є взаємно зрозумілими, але з політико-історичних причин можуть вважатися різними мовами. Так, за критерієм взаємної зрозумілості у Скандинавії є лише дві мови: континентальна (шведсько-дансько-норвезька) і острівна (ісландсько-фарерська) (див. рис. 23). Шведи, данці й норвежці здатні порозумітися, говорячи кожен по-своєму". Але досить залучити позамовні критерії, як мов виявляється щонайменше 5–6: адже шведові випадає говорити шведською, данцеві – данською і т. д. "Іншими словами, люди ототожнюють ідентичність мовну з політичною. У багатьох інших випадках політична, етнічна, релігійна, літературна належність проводить межу там, де з мовного погляду її немає: гінді ~ урду ІЄіа, бенгальська ~ ассамі ІЄіа, фламандська ~ голландська ІЄг, сербська ~ хорватська ІЄс, тві ~ фанте КН, чоса ~ зулуська КН. Навпаки, взаємно незрозумілі мови з політичних, історичних або інших причин можуть далі вважатися за одну мову, як-от три "діалекти" лапландської, 8 "діалектів" китайської, принаймні 2 основні "діалекти" арабської, лурська щодо перської тощо [Crystal, 254].

Рис. 29. Гауссів розподіл етномов світу за демографічною потужністю (показано мови, для яких існують цифрові дані)

Література до розділу 2

- Алисов Н.В., Хорев Б.С. Экономическая и социальная география мира. – М., 2000.
- Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский праязык. – М., 1986.
- Андрющенко В.М. Автоматическая обработка текста // ЛЭС.
- Атлас – Географія материків та океанів: Атлас для 7 класу. – К., 1999.
- АЯ – Африканское языкознание: Сб. статей. – М., 1963.
- Баженов Л.Б. Строение и функции естественнонаучной теории // Синтез современного научно-го знания. – М., 1973.
- Брук С.И. Население мира. – М., 1986.
- Вендина Т.И. Дифференциация славянских языков по данным словообразования. – М., 1990.
- Виноградов В.А. Субстрат // ЛЭС.
- Виноградов В.А. Суперстрат // ЛЭС.
- Вольский – Социо-экономическая география зарубежного мира / Ред. В.В. Вольский. – М., 1998.
- Живов В.М. Универсалии языковые // Энциклопедический словарь юного филолога. – М., 1984.
- Звегинцев В.А. Относительность лингвистическая // Энциклопед. словарь юного филолога. – М., 1984.
- Иванов В.В. Генеалогическая классификация языков // ЛЭС.
- Иванов В.В. Контакты языковые // ЛЭС.
- Касавин И.Т. Постигая многообразие разума // Заблуждающийся разум? Многообразие вне-учного знания. – М., 1990.
- Копыленко М.М. Сочетаемость лексем в русском языке. – М., 1973.
- Котова Н.В., Янакиев М. Глоттометрический подход к вопросу о близости славянских языков // Славянская филология. – М., 1973. – Вып. 9.
- ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь // Ред. В.К. Ярцева. – М., 1990.
- Мареев С.Н. Диалектика логического и исторического и ее место в логико-методологической концепции Маркса // Вопр. философии. – 1977. – № 2.
- Марчук Ю.Н. Автоматический перевод // ЛЭС.
- Моль А. Социодинамика культуры. – М., 1973.
- Народы мира: Историко-этнографический справочник. – М., 1988.
- Нерознак В.П. Ареальная лингвистика // ЛЭС.
- Нерознак В.П. Балканский языковой союз // ЛЭС.
- Нерознак В.П. Языковой союз // ЛЭС.
- Перебийнос В.И. Использование статистических методов в типологических исследованиях // Проблемы языкознания. – М., 1967.
- Пиотровский Р.Г. Информационные измерения языка. – М., 1968.
- Радіотехніка: Енциклопедичний навчальний довідник / Ред. Ю.Л. Мазор, Є.А. Мачуський, В.І. Правда. – К., 1999.
- Сводеш М. К вопросу о повышении точности в лексикостатистическом датировании // Новое в лингвистике. – М., 1960. – Вып. 1.
- Старостин С.А. Как говорили в палеолите? // Наука и человечество. Международный ежегодник. – М., 1990.
- Сухотин А. Превратности научных идей. – М., 1991.
- Таскина Е.П. На перекрестке эпох и культур // Русский Харбин / Ред. Е.П. Таскина. – М., 1998. – С. 35–49.
- Тищенко К. Метатеорія мовознавства. – К., 2000.
- Тищенко К. Мовні дарунки давніх сусідів: від скіфів до хозарів. – К., 2004.
- Трубачев О.Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопр. языкознания. – № 6. – 1974.
- УМЕ – Українська мова. Енциклопедія. Вид. 2. – К., 2004.
- Уорф Б.Л. Лингвистика и логика // Новое в лингвистике. – М., 1961. – Вып. 1.
- УЧГ – Українська частотна грамати́ка / Уклад К.М. Тищенко. – Львів, 1991.
- Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К., 1973.
- Хайтун С.Д. Наукометрия. Состояние и перспективы. – М., 1983.

- Шайкевич А.Я.* Гипотезы о естественных классах и возможность количественной таксономии в лингвистике // Гипотеза в современной лингвистике. – М., 1980.
- Широков В.А.* Інформаційна теорія лексикографічних систем. – К., 1998.
- Шустер-Шевц Г.* Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития // Вопр. языкознания. – 1983. – № 2.
- Юрківський В.М.* Регіональна економічна соціальна географія. Зарубіжні країни. – К., 2001.
- Bengt S.* Språkstruktur. Der moderna språkforskningens metoder och problemställningar. – Stockholm, 1969.
- Chao Y.R.* Language and Symbolic Systems. – Cambridge, 1968.
- Crystal* – Enciclopedia Cambridge delle scienze del linguaggio / A cura di D. Crystal. Ed. ital. M. Bertinetto. – Bologna, 1993.
- Database of Cultural Activities.* I–III. – Bruxelles, 1993–1996.
- Dubois* – Dictionnaire de linguistique / Par J. Dubois e.a. – Paris, 1973.
- Enciclopedia Zanichelli* '1996 / A cura di Edigeo. – Bologna, 1995.
- Favrod Ch.-H.* La linguistique. Encyclopédie du Monde Actuel. – Paris, 1978.
- Milewski T.* Językoznawstwo. – Warszawa, 1965.
- OCLC – URL: http://www.oclc.org/oclc/promo/ejo_list.html
- Potter S.* Our Language. – Harmondsworth, 1977.
- UNESCO – UNESCO Statistical Yearbooks. 1976–1988.
- UNFPA. The State of World Population. 1995.
- Voegelin C.F. & Voegelin F.M.* Classification and Index of the World's Languages. – N. Y., 1977.
- Wierzbicka A.* O języku – dla wszystkich. – Warszawa, 1967.

Розділ 3. АКСІОПРАГМАТИКА: ТЕОРІЯ (ДІА)ЛЕКТІВ

§ 3-0. Предмет аксіопрагматики

Аксіопрагматикою (аксіомовною прагматикою, від грец. *αξιον* 'гідне, цінне') називають галузь мовознавства, предметом якої [ТЗ] є структура лінгвосфери (діа)лектів. Мета аксіопрагматики – виявлення і вивчення закономірних особливостей будови, функціонування та історичних змін аксіолектів етномови (діалектів, говірок, вернакул) у процесі мовленнєвого спілкування.

Таким чином, поле дослідження порівняно з етнопрагматикою не зменшується – це і далі єдина лінгвосфера. Тільки дрібнішим стало її членування – не на 2½ тис. етномов, а на їхні територіальні й соціальні складові: діалекти, говірки, вернакули, загальна кількість яких обчислюється мільйонами.

§ 3-1. Одиниці аксіопрагматики

До одиниць аксіопрагматики належать: етномова та її складники – діалекти, говірки, вернакули, ідіолекти. Іншими словами, аксіомовна проблематика зосереджена в другому діапазоні об'єктів дослідження: між етномовою як цілим та ідіолектом як її найменшою аксіопрагматичною складовою.

При першій зміні (за масштабом) діапазону досліджуваних об'єктів мовознавства за гранично велике ціле дослідник приймає тепер певну цілоетнічну мову (що за попереднього підходу розглядалася як елементарна складова такого цілого, як лінгвосфера етномов). Етномовою користується народ, етнос, який включає багато суспільних груп. Для кожної з них властивий свій груповий "ціннісний" варіант загальнонародної мови. Він може бути територіальним, соціальним, професійним, гендерним (за відмінністю статі), віковим. У разі, коли цей груповий варіант етномови вживають великі маси населення, прийнято говорити про діалект етномови. Коли йдеться про значні громади носіїв варіанта етномови, кажуть про їхню говірку; коли ж про невелику групу людей – це вернакула (варіант етномови в сім'ї, товаристві, навчальній групі). Нарешті, індивідуальний варіант етномови – це ідіолект, неповторна мова особистості, індивіда. Найчастіше досліджують ідіолекти письменників, поетів, політиків, інших відомих осіб, насправді ж він властивий кожній людині.

Сутність одиниць аксіопрагматики щоразу визначена їхніми вищими відношеннями, як і раніше, зумовленими масштабом відповідних явищ соціуму (див. таблицю на рис. 1).

Рис. 1. Одиниці аксіопрагматики та відповідні явища соціуму

Одиниці (та явища) аксіопрагматики	Їхні вищі відношення	Відповідні явища соціуму
[U6] Цілоетнічні мови (етномови)	Цілоетнічність	Етнос, народ, національна / етнічна належність
[U7] Діалекти, субмови; діалектизми, професіоналізми	Масовість	Населення частини етнічної території; чоловіки, жінки; діти, молодь, дорослі, літні люди; фах
[U8] Говірки; локалізми	Громадовість	Колективи, асоціації, профспілки, клуби, спортивні, конфесійні громади
[U9] Вернакули; вернакулізми	Груповість	Сім'ї, групи, товариство
[U10] Ідіолекти; ідіолектизми; солєцизми	Індивідуальність	Особистість, індивід

[U6] Цілоетнічна мова (етномова як корелят етносу). Цей мовний об'єкт розглядають в аксіопрагматиці як гранично велику одиницю дослідження. Вона вміщує в собі власні варіанти – масові (діалекти), громадіві (говірки), групові (вернакули) та особисті, індивідуальні (ідіолекти). З перетворенням на державну мову певна етномова набуває через адміністративні функції щораз більшого поширення не лише як письмова, але й як усна, зводячи інші мови чи діалекти до другорядних ролей або й прирікаючи їх на згасання [Favrod, 145].

[U7] Діалекти, субмови; діалектизми, професіоналізми. *Діалект* (від грец. δῖάλεκτος 'розмова, говірка') – це різновид певної етномови, уживаний більш або менш значними частинами етносу (масами, громадами, соціальними верствами), пов'язаними територіальною, соціальною або фаховою спільністю. Відповідно розрізняють діалекти територіальні, соціальні або фахові; є свої варіантні особливості етномови й у вікових та гендерних груп етносу (див. рис. 2 [Crystal, 21]). Відмінності жіночого варіанта мови відомі також у мові яна АІ, чукотській ПА, тадшу СТ [Favrod, 184], андійській ІК [ЛЭС, 34].

Рис. 2. Жіночий і чоловічий варіанти ("стилі") японської мови

Значення виразу	Жіночий стиль	Чоловічий стиль	Нейтральний стиль
1. займенник "я"	watashi	watakushi	
2. фразова частка	wá	wà	
3. подив	ara, mā, mwā	—	
4. частка після іменника	yo	da	desu yo
5. ствердна частка	no	n da	n desu
6. частка ввічливості	osakana 'риба'		sakana
7. частка "правда, так?"	ne >	<	
8. ствердна частка	ze / zo <	>	

Раніше такі відмінності вважали за мовні курйози.

Специфічні риси діалекту складають сукупність *діалектизмів*. Термін *субмова* (рос. *подъязык*) або *спеціальна мова* застосовні не до територіальних, а до соціальних, фахових, вікових, гендерних варіантів етномови.

Так само, як і поняття етномови, поняття діалекту являє собою теоретичну побудову, зручну лише для наукового аналізу (пор. поняття "людство; народ; галичани; поліщуки; баварці" тощо). На

діалектній карті етномови оточені найважливішими ізоглосами, діалекти й говірки – щораз менш істотними.

[U8] Говірки; локалізми. На відміну від діалекту, *говірки* являють собою такі територіальні громадіві різновиди етномови, що поширені на обмеженому географічному просторі (область, район або й окреме селище), їхній соціальний статус від початку невизначено. Проте під час конкретних польових досліджень "на місцях" діалектолог має справу саме з місцевими говірками [Dubois, 358]. Це дало Сепіру підставу вважати, що мова і суспільство є статистичною фікцією. Специфічні для говірок мовні риси називають *локалізмами* (від лат. *localis* 'місцевий'). За приклади "звичних", говірково зумовлених локалізмів в українському мовленні окремих мовців можуть правити: *"ходіть сюдоЮ", *"чого ти не їсиШ?", *"я сидЮ, ноСЮ"; а в російському – *"мне НЕТ когда", *"ЛОЖИТЕ сюда" тощо. На думку Сепіра, за своїм мовленням мовець так відноситься до своєї групової говірки, як за своєю культурною поведінкою до культури своєї групи.

[U9] Вернакули; вернакулізми. *Вернакула* (від лат. *vetra* 'велика рабовласницька родина з челяддю і клієнтами') – це груповий варіант етномови, властивий конкретній сім'ї, шкільному класу, навчальній групі студентів, військовому підрозділу, пожежній чи спортивній команді. Специфічні для даної вернакули мовні явища становлять множини *вернакулізмів*.

[U10] Ідіолект; ідіолектизми; солецизми. *Ідіолект* (від грец. *ідіос* 'особливий, своєрідний' + *лектос* 'сказане') у системі одиниць аксіопрагматики відіграє роль найменшої (оперативної) одиниці. Це індивідуально засвоєний, особистий, неповторний варіант етномовної системи, властивий конкретному мовцеві. Специфічні мовні особливості ідіолекту – це *ідіолектизми*. Іншими словами, ідіолект – це сукупність кодових і стилістичних *особливостей мовлення окремого носія даної мови*. Цю сукупність можна добути з ідіолектного доробку, тобто реалізації даної етномови в устах індивіда. Доробок являє собою сукупність індивідуальних творів (текстів), породжуваних мовцем і сприйманих слухачем / читачем. Оскільки ідіолект є *єдиною мовною реальністю*, доступною для спостереження, власне ці сукупності усних і письмових текстів і досліджує лінгвіст з метою вивчення системи певної етномови (через її індивідуальні та аксіопрагматично забарвлені мовленнєві реалізації). Ідіолект – це завжди "точковий" представник соціального чи територіального діалекту певної етномови, або літературного варіанта її. Через це він сполучає в собі спільні і специфічні риси етномовної структури (етнокоду), норми й узусу [див. Виноградов // 171].

Не існує ідеального мовця, що належить до однорідної етномовної спільноти. Тому в ідіолекті є все – і етномовне, і діалектне, і говіркове, і вернакулярне, і особисте. К. Бюлер розрізняв у словах тексту денотацію елементів коду і фактичну аксіонотацію – конотацію за груповою ознакою, тобто вказівки на територіальний діалект, професійну субмову, рівень освіти й інші особисті характеристики мовця [Favrod, 184]. (Аналогія зі змістом сучасних телефонних розмов і відомостями про номер апарата співрозмовника.)

"Солецизмом (від лат. *solus* 'поодинокий') називають синтаксичну конструкцію, [слово] або морфему, взяті з реального [індивідуального] мовленнєвого вжитку, але **не прийняті в нормі, – це такий узус, який вважають за правильний** (un usage jugé correct)" [Dubois, 445]. Хоч і кваліфіковані як "неправильні" (тобто неприйняті, нестандартні) форми, самим фактом свого вживання солецизми дістають право бути об'єктом наукового дослідження. Зокрема, справді індивідуальні солецизми становлять одну з яскравих прикмет ідіолектів поетів-новаторів. Так, із львівських пародій 1930-х рр. на декого з талановитих "літературних працівників" наддніпрянської України, заангажованих владою, відомі такі характерні рядки: "Не джирчи так вахтангово, Так контрашовково!.. Люди гинуть депеушно, А Тобі не душно?.. Од півночі грають грози, – Морем ллються сльози, А з Тобою ось на лавці Червоноласкавці...", цит. за [Білокінь, 45]. Для обізнаних з українською поезією і реаліями тих років об'єкт пародіювання цілком упізнаваний. (Інші приклади авторських солецизмів див. у літературних пародіях, с. 96–97.)

Звідси зовсім не випливає, що солецизми завжди залишаються надбанням своїх авторів. Зовсім ні. Якщо їхня поява викликана суспільними потребами, у них є шанс перейти до ширшого *вжитку (узусу)* – у вернакулі, говірці чи діалекті, а в разі підтримки (схвалення і прийняття) практикою мовлення окремі з них стають *загальноновживаними неологізмами* (у тому числі й на письмі). Це означає фактичний (*de facto*) перехід їх до *норми*, що згодом може відобразити і їхня *кодифікація* (включенням "de jure" до словників, граматик, підручників). Саме така історія появи у словниках різних мов чималої кількості авторських "викутих слів" (див. [Н11], с. 82–83). До колишніх солецизмів за своїм походженням належать такі українські слова, як *мистецтво, свідоцтво, зміст, отвір, співчувати*, або російські *промышленность* (М. Карамзін), *водород, углерод, кислород* (М. Помоносов).

§ 3-2. Синхронічні концепції аксіопрагматики

До синхронічних концепцій аксіопрагматики належать: концепція *діалектів, ізоглос, соціолектів, узусу (мовного вжитку), аксіологічного нормування мови і функціональних стилів*. Тобто цей матеріал стосується двох великих тем – просторової та соціальної різноманітності кожної мови.

Рис. 3. Зразки українського діалектного мовлення
(у спрощеній транскрипції; за Ф. Жилком; відбір Н. Тоцької)

ДІАЛЕКТ	ГОВІРКИ	Зразки мовлення
I. ПІВНІЧНИЙ ДІАЛЕКТ	1. СХІДНО-ПОЛІСЬКІ (ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКІ)	1. У нас було вўсім бикўў / сіем л,ўц,ких / а адин сусіецки. Аднўга разу діед каже / "Давай, Паўлуша, пайїдим ара́т., Вўарем і пасїєм пшенїц,у". У нас буў вўз здарўви. Дїед сіеў / а мені ніегде / то йа сіеў на кан,а́(...) Цї д,їдў признале з,їл,е за л,їка́рс,к,е.
	2. СЕРЕДНЬО-ПОЛІСЬКІ	2. Жил,ї бул,ї тут л,ўдє і бедá з йїми прикл,учїлас: Буог на-слаў татáр і вони л,удей одних порїезал,ї / дрўгих побїл,ї / а нєкотрих забрáли з собўю. Остаўс одїн чоловіек / кўтри буў у л,їєси / грибў собираў с семейёу і спáс:а такїм пўбитом.
	3. ЗАХІДНО-ПОЛІСЬКІ	3. Вўзеро Свїт,аз, колўс, бўло йеднўго генерáла шо він бўў награждєний от госудáр,е і ўс,ой ч,ес продáваў йїйє ў оранду. Булў такїйї мўкриїї пўл,їтки / шо булў велўке повїд,є. Сел,áнє возїли колўди з л,їсу і робїли захїст / шоб не пудмїла водá.
II. ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ДІАЛЕКТ	4. ГАЛИЦЬКІ	4. Увєч,їр прихўдє молодїй за молодў. Йєго нє пускайт / алє він сє ўривáйє сїлоў. Молодїй принўсє свўйє дєрєўцє / а дєрєўцє молодўїї вїк,їдáйє на хату. Молодá сє хїелє на с,к,їў / а молодїй обхўдє йї три рáзє / платїт дружбáм молодўїї грўш,ї і вони вїтпускайт йєму молодў.
	5. ПОКУТСЬКІ	5. Ў однїм сєлї жиў собї чоловік з жїнкўў. Ў них нє бўло д,їтїй / але мáли нєвєлўчкогo бичкá / йкўго дўжє л,убїли (...) Баба здогадáласи шо то бич,ўк ўс,ў рўбит д,їдовї дон,ц,ї. Того шна прискїпáниласи до д,їда / зарїж д,їду бич,кá / бо твоїа дон,кá н,їч,ў нє хўч,є робїти / а за н,у ўс,ў бич,ўк рўбит (...) Рáно ўс,ї поўставáли / дїўїйтси / а кўло ворїт вїросла за н,їч фист фáйна вєрбá / а пїд вєрбўў к,єрнїца.
	6. ПОДІЛЬСЬКІ	6. Дай мн,ї д,їўчїно водў с,а напїти. (...) Ўрáнци с,а прокїнуў та с,а на вїкнў подївиў. Знан,á / жит,á / зїл,а / вес,їл,а / волўс,а / колўс,а / збїж,а.
	7. ВОЛИНСЬКІ	7. Сўшиц,а хмїл, штўри годїн, / йак дрўва дўбри, то вихўдит, за три з половїнойу годїн,ї, а йак плўхи, то до штирўх і до пїатў годїн.
8. КАРПАТСЬКІ	8. Казáли-с,те л,ўдє / же йа са не шд:ám — типїр, поздрáйте, йакўго мўжа мам. Такўго мўжа мам / йак бїла лїлїйа / а самá-м такўва / йак рўжа кєртўва. (...) Захўдит, гáздїн,а з молўкўм і гáздá йїйї / і кáже ўна гáздўви / Де ты так пўзно забáвиўс,а шо йа тєбє так дўўго чєкáла?	
III. ПІВДЕННО-СХІДНИЙ ДІАЛЕКТ	9. СЕРЕДНЬО-НАДДНІПРЯНСЬКІ	9. Колўс, у нáшому сєл,ї булў кр,їпакў. Никрїпак,їў мáло булў. Кр,їпакў робїли пánшчину. Хто ни хот,їў робїти пánшчину, томў ни давáли і р,їзи пўл,а. П,їўр,їзи цє два дн,ї / а ден, цє трўхи бїл,ше йак п,їўгєктáра. Д,їд мїй робїў пánшчину кон,мў / і то за цє р,їза йомў пўл,а полагáлас,а / а йак волáми хто робїў / то п,їўр,їзи пўл,а йомў.
	10. СЛОБОЖАНСЬКІ	10. Йак побáчє його леў / йак п,їдн,їмєц,а / йак удáре хвостўм та йак заривє. П,їдн,áўс,а в,їтер велўкий / аж у л,їс,ї загулў. (...) Прихўд,у додўму / кажў / ну репет,їруйтєс, / бо приїйдут, так,ї на розгл,áдини / шчо й не дожидáли.
	11. СТЕПОВІ	11. Потўм дружкў хўдє з ц,їпкўм / а брат молодўїї отн,їмá сєстрў / дружкў викупл,á. Вихўдє сєстрá молодўїї торотўчит, і сп,ївá п,їсн,ї.

[С7] Концепція територіальних діалектів. *Територіальним діалектом* називають різновид етномови, відносно однорідний у своїй специфіці та масово вживаний на значній території, визначеній за критеріями діалектології та лінгвістичної географії [Dubois, 358]. Розділ мовознавства, що досліджує територіальні діалекти, зветься *діалектологією*. Її поділяють на описову й історичну. Перша вивчає фактичний стан і склад діалектних особливостей сучасних мов; друга має на меті відтворити історію мови в її діалектних різновидах. Діалекти зберігають численні мовні явища, вже втрачені у літературній мові, або розвивають певні властивості в іншому напрямі, ніж літературна мова (див. рис. 3). Часом діалекти виявляються *єдиним джерелом знань* про минулі зв'язки населення різних теренів, про мовно-культурні контакти предків сучасних мовців цими діалектами, про колонізаційні та міграційні рухи населення [Иванов // 134].

Територіальний діалект завжди є частиною цілого – певної етномови, а тому протистоїть (за своєю звуковою будовою, граматиною, словотвором, лексикою) іншому або іншим діалектам, які водночас мають з ним і чимало спільних рис. Коли відмінності невеликі, мовці різними діалектами однієї мови розуміють один одного (напр., у слов'янських або тюркських мовах). В інших етномовах історично зумовлені діалектні відмінності настільки істотні, що утруднюють або й унеможливають спілкування між носіями різних діалектів (у німецькій, китайській, арабській, гінді).

Про складність діалектного членування мови говорить розрізнення кількох масштабів групових варіантів етномови – від найдрібнішого (групова вернакула) через середній (говірка певної громади – села, району) до найбільшого (діалект, уживаний значною частиною територіально осілого сільського населення певної мовної спільноти).

Для позначення такого ареалу діалектних явищ, який не протиставлений іншим теренам з власне діалектними рисами, вживають термін *діалектна зона* [Касаткин // 132]; найчастіше вона зумовлена історичними причинами, не досить тривалими для утворення справжнього діалекту. Як правило, діалект або говірка столиці держави стає основою для розвитку мови державних документів, що з часом переростає в державну і літературну мову. Саме таке походження сучасних державно-літературних мов Європи – англійської, французької, іспанської, португальської, чеської. Інший шлях для формування літературної і загальнонародної мови є компроміс між діалектами – *койне* (від грец. κοινή δίαλεκτος 'спільна мова'). Як впливає з назви, саме такою була давньогрецька, а з сучасних є, напр., мови баскійська чи польська (остання формувалася з малопольських говірок навколо Кракова, а згодом увібрала чимало рис з великопольських і мазовецьких – навколо Варшави). У ХІХ ст. українська мова мала дві норми – наддніпрянську (Котляревський, Шевченко) і галицьку (Шашкевич, Головацький, Вагилевич), уніфіковані лише у ХХ ст.

[С8] Концепція ізоглос. Наприкінці ХІХ ст. з діалектології виділилася *лінгвістична географія* – теоретична дисципліна, яка вивчає географічне, територіальне поширення мовних явищ. Ця дисципліна тісно пов'язана з ареальною лінгвістикою (див. [С3]), але зосереджена передусім на вивченні живих говіркових явищ на всій території поширення певної етномови, на підставі чого укладають спеціальні діалектологічні карти різного змісту аж до національних діалектних атласів. Лише нанесення на географічну карту значних масивів даних про мовні явища показало, що їхнє поширення на етномовній території утворює складне плетиво ізоглос.

Ізоглоса (від грец. ἰσος 'рівний, однаковий' + γλῶσσα 'мова') – це лінія на карті, яка сполучає крайні пункти ареалу поширення певного мовного явища. Для різних типів ізоглос уживають спеціалізовані назви: *ізофони*, *ізолекси*, *ізосеми* (відповідно – фонетичні, лексичні, семантичні ізоглоси), детальніше див. [Н10].

Звичайно на діалектній карті ізоглоси різних явищ, властиві для певної говірки чи діалекту, не збігаються. Проте, не з'єднуючись повністю, окремі ізоглоси проходять поблизу одна одної, утворюючи так звані *пасма ізоглос*. Саме такі більш-менш виражені пасма і обмежують на карті певну область з набором мовних особливостей, яку традиційно пов'язу-

ють з *діалектом*. Предметом вивчення лінгвістичної географії саме і є сукупність ізоглос на території поширення певної етномови, які утворюють її "етномовний ландшафт".

Коли виявилися факти незбігу меж окремих мовних явищ у 1870-х рр., окремі представники романської діалектології (П. Меєр, Г. Паріс) зробили висновок про те, що діалекти взагалі не існують. Вони вважали, що в дійсності є лише межі окремих діалектних явищ та їхні проекції на карті – ізоглоси, які не утворюють жодної єдності, а тому й виділення діалектів неможливе. Ці твердження викликали заперечення з боку Г. Асколі і спонукали до систематизованого картографування мовних явищ. Згодом німецькі й швейцарські діалектологи (Г. Венкер, Ф. Вреде, Т. Фринґс) таки довели реальність діалектів, наявність у них ядра і периферії – крайової зони або "зони вібрації", яка проектується на карту у вигляді пасма ізоглос. У виділенні визначальних ізоглос, що формують пасмо навколо якоїсь діалектної області, можна брати до уваги або лише *мовні факти* (синхронічний підхід), або й показові *позамовні дані* про ландшафт, етнографію, матеріальну культуру (історичний підхід).

Згідно з принципами, наміченими ще в теорії хвиль Й. Шмідта, кожне нове мовне явище поширюється з певного центру у вигляді спадної хвилі. Будь-який діалект, що згодом розвинувся у споріднену мову, оточений пасмом найдалших країв таких хвиль. У разі зникнення проміжних ланок (діалектів чи мов) перепади між явищами етномовних систем стають помітнішими й численнішими, а окремішність певної мови самоочевидною. Коли ж такі проміжні ланки збережені, то в реальній дійсності замість "переходів" між сусідніми діалектами спостерігаємо суцільний *діалектний континуум* (безперервний простір), а так звані "споріднені мови" фактично перетікають одна в одну через суцільну низку перехідних діалектів. Саме таку картину являє собою романський діалектний масив від Ла-Маншу до Сицилії та Гібралтару: справді, тут французькі говірки спочатку плавно переходять у франко-провансальські, далі у провансальські, від яких в одному напрямку переростають в італійські, а в іншому – в каталанські, кастильські й галісійсько-португальські. При цьому їхні пізні контакти можуть особливо ускладнювати розмежування прадавніх і пізніших діалектних зв'язків [див. Иванов // 96]. "Перед конкретною діалектологічною картиною ідея [етно]мови може здатися абстракцією. Де ж тут італійська, де французька, де іспанська?" [Renzi, Andreose, 101].

Німецький атлас Венкера. Від часу появи лінгвістичної географії згідно з її профілем почалося укладання мовних карт і підготовка лінгвістичних атласів. 1881 р. німецький вчений Георг Венкер оприлюднив шість таких карт як частину Лінгвістичного атласу Північної та Центральної Німеччини. Поширивши план на цілу імперію, він (за підтримки держави) розгорнув відповідне анкетування й одержав через учителів місцевих шкіл переклади 40 тестових фраз на 40 000(!) місцевих німецьких говірок. Відтворивши на картах відповіді на кожне питання, Венкер отримав унаочнення географічних варіацій явищ німецької мови.

З'ясувалося, що літературна мова не ближча до давньонімецької, ніж діалекти (всупереч думці граматиків XVIII ст.), і що діалекти – це аж ніяк не "зіпсований" варіант літературної мови. (Досі окремі фахівці порівнюють діалекти з бур'яном: коли вже потрібна метафора, то всі вони – польові рослини, сильніші й багатші від жменьки культурних, залежних від волі власників саду.)

Завдяки картам Г. Венкера вперше стало видно, що області поширення місцевих варіантів мовних явищ зовсім не збігаються між собою: лінії, проведені через крайні точки поширення явища (ізоглоси), мали кожна власну конфігурацію. За всієї недосконалості перших карт саме вони поставили проблеми, досі актуальні в лінгвістичній географії.

Які ж були уроки цих перших діалектних карт? Передусім стало ясно, що досконалість карти залежить від досконалості анкет. Далі, чим гущіша мережа досліджених пунктів, тим точніша карта. З цього погляду карти Венкера з їхніми 40 тис. опорних пунктів нічим не поступалися сучасним. Але стало також очевидним, що обстеження слід робити на всіх рівнях мови (фонетика, лексика, граматики); бажано фіксувати не один, а всі варіанти відповідей; робити це має у фонетичному записі підготовлений до цього фахівець; охопити слід весь етномовний простір, у тому числі й поза політичними кордонами [Dubois, 230].

Французький атлас Жильєрона. У Лінгвістичному атласі Франції Жюля Жильєрона і Е. Едмона було враховано частину уроків німецького атласу. Задуманий Ж. Жильєроном атлас мав закласти солідну наукову базу для вивчення гало-романських говірок (отже, йшлося про терени Франції, бельгійської Фландрії та романської Швейцарії). Цього разу питальник містив 1500 фраз і вживаних слів (прогрес порівняно із 40 фразами Венкера). Були враховані основні явища лексики, фонетики, морфології і навіть синтаксису; праця мала виявити архаїзми, неологізми, місцеві говіркові флексії займенників і дієслів.

Єдиним збирачем польових матеріалів став Е. Едмон. Обдарований тонким музичним слухом, він одержав спеціальну фонетичну підготовку. За чотири роки (1897–1901) він об'їхав на велосипеді 630 наперед визначених селищ (така розріджена мережа дуже поступалася атласу Венкера). У кожному місці збирач інформації жив два дні, працюючи щоразу з єдиним інформатором, найбільш здатним давати відповіді на питання анкети. Регулярно одержуючи в Парижі поштою від Е. Едмона зібраний ним матеріал, Ж. Жильєрон переносив його на карти, видані в кількох томах у 1902–1910 рр. Цей атлас став подією, як не цілою епохою в лінгвістичній географії [Dubois, 231].

Перші діалектні карти були створені в 1876–1926 рр. у Німеччині, у 1902–1910 рр. – у Франції, згодом – в Італії, Румунії, Іспанії, Швейцарії. За ініціативи О. Шахматова в 1903–1915 рр. була підготовлена перша карта, де визначені межі сучасної російської, білоруської та української мов у Європі. У 1960-х рр. Ф. Жилко опрацював карту діалектів української мови (див. рис. 20). У другій половині ХХ ст. укладені діалектологічні атласи української (у 3 томах), білоруської, російської мов, видається Загальнослов'янський лінгвістичний атлас, Загальнокарпатський діалектологічний атлас, Atlas linguarum Europae (див. [Прилипко // 35]), Atlante linguistico Mediterraneo [Tyščenko, 1968].

[С9] Концепція соціорівнів етномови. Інший вимір різноманітності етномови становлять її соціальні різновиди. Помічено, що в кожній мові деякі *узуси (типи вжитку)* побутують у певному суспільному середовищі, а інші узуси – в інших середовищах, або виявляють залежність від узусів першого типу. Кожний з цих вжитків загальноетнічної мови звичайно викликає таку саму повагу, або навпаки – зневагу, що й відповідне йому соціальне середовище. Це означає, що поняття *соціорівнів етномови* віддзеркалює поділ суспільства на класи й різноманітні групи [Dubois, 337].

Основи соціолінгвістики заклали студії 1920-х рр. (В. Виноградов, Є. Поліванов, А. Мее, Ф. Боас, Е. Селіп, В. Матезіус, Й. Вахек). Німецький вчений Т. Фринґс довів необхідність включення *соціального аспекту до діалектології*. Від 1960-х рр. зросли потреби суспільства в науковому обґрунтуванні мовної політики і оновленні теорії риторики [ЛЭС, 482].

Кожен мовець може користуватися кількома різними соціорівнями етномови залежно від середовища, в якому перебуває в момент мовлення: наприклад, школяр вживає в колі сім'ї культивовану мову, але у дворі школи – підлітковий сленг. Таким чином, використання певного соціорівня етномови пов'язане передусім з бажанням або небажанням мовця *контролювати* перформацію (процес породження своїх мовленнєвих ланцюжків) з метою справити те чи інше **оцінкове враження** на співрозмовника [Dubois, 337].

З практики спілкування відомо, що дехто з мовців здатний у своєму вжитку (перформації) уникати певних мовних одиниць, які засвідчили б, хто він є. Або навпаки – він уміє вживати деякі інші одиниці, властиві для мови соціальної групи, представником якої він *хотів би виглядати* [там само, 124].

Таким чином, *контрольованість* мовлення означає здатність окремих мовців уникнути жорсткої залежності від мовних фактів, маркованих (позначених) їхнім груповим мовним середовищем. Ступінь контрольованості мовлення різний у різних мовців. Ті з них, хто набув завдяки різноманітному соціокультурному середовищу великої вправності у перформації (породженні слова), легко контролюють вибір *лексичних засобів*: уникають

одних одиниць для маскуванню, вживають інші через конформізм або для симуляції. Інші ж мовці, з менш окультуреного середовища, легко видають своє плебейське походження. Рівень контрольованості також залежить від природи мовних явищ: так, фонетичні навички контролювати важче, бо, як правило, після певного віку людина вже не змінює раз засвоєного місцевого "акценту". Дещо більша можливість контролювати синтаксис, найбільша ж – словник [там само].

В. Лабов показав кореляцію фонетичних варіацій американської англійської в Нью-Йорку з соціальним походженням мовців. Крім того, було встановлено, що той самий мовець говорить по-різному в побутовому спілкуванні, у прилюдній промові та при читанні вголос, причому діапазон відмінностей залежить від соціоекономічного статусу мовця [Favrod, 184].

Упродовж дня кожний мовець перебуває у спілкуванні з різними соціальними групами: на роботі чи вдома, у кав'ярні. Кожний *акт інтеграції* до чергової групи проявляється у зміні вжитого мовцем реєстру мови. Застосувати певний реєстр мови (соціорівень) – це засвідчити свою причетність до групи – вікової, фахової, територіальної [Favrod, 185]. Бажання інтегруватися знаходить прояв не тільки у мовленні, але й у моді, зачісці, ритуалізації зустрічей, стилі "престижних" речей – від мобільника до автомашини, квартири й нареченої.

Особистий контроль мовлення мовець здійснює на тлі усталеної в даному суспільстві **системи соціорівнів мови**, яка включає мову *культивовану, витриману, спеціальну, розмовну, грубу, непристойну*. У системі ці соціорівні взаємно протиставлені. Розмовними (народними) є ті риси мовлення, які виключені з узусу (ужитку) культурних і аристократичних верств суспільства. Хоча вони не є грубими чи непристойними, проте вважаються властивими говіркам середніх (*modestes*) верств. Уживання **розмовної (народної)** мови або ж виявляє скромне соціальне походження мовця (коли він не контролює власне мовлення), або виражає його бажання здаватися відвертим, спонтанним, неформальним [там само, 385]. За всіх обставин **культивована мова є ознакою певного рівня освіти й культури** на відміну від розмовної мови. Кожен з цих соціорівнів має не тільки специфічні, властиві лише для нього слова й конструкції, але й чимало інших слів і конструкцій, спільних з іншими рівнями, або й з усією загальнонародною етномовою в цілому [Dubois, 358].

Спеціальна мова – інакше – професійна мова або *субмова*: це мова окремої, спеціальної галузі діяльності або знань (будівництво, музика, ремесла, наука, техніка), що вже само вказує на отриману мовцем освіту. Справді: як достеменно вживати спеціальну лексику знають лише фахівці [див. Robert, I, 1754].

Зразком професійної мови є такий уривок тексту з технології виробництва світлочутливих тканин для поліграфічної промисловості (спеціальна лексика виділена курсивом; скорочення: ПР – параметр розчинності; СВП – ступінь водневої пов'язаності):

"Якщо застосувати *суміш розчинників*, швидкість *випаровування* і *в'язкість* яких близькі до *характеристик* розглянутої частини "б", але мають *ПР і СВП* у межах *площі розчинності*, то *поверхневих дефектів* вдається уникнути". (Постає питання: що тут має зрозуміти перекладач?)

Проте, крім цього спеціального компонента, мовлення фахівців підлягає такій саме оцінковій градації, як і у решти мовців даною мовою. Наприклад, людина може користуватися термінологією інформатики (*чип, кілобайт, провайдер, браузер*), що вказує на певний рівень цивілізованості, і водночас вживати лексику, що видає її належність до суспільних низів.

Ввічлива (витримана) мова (фр. *langage soutenu*). У кожній етномові є своя серія форм, зворотів або способів вимови, уживаних лише за офіційних обставин (бесіда з

урядовцем, на офіційному прийомі). За таких обставин вишуканість у доборі слів, синтаксичних конструкцій, відтінків вимови характеризує ввічливу, витриману мову. Їй протиставлена *фамільярна* мова, що не зважає на ці зобов'язальні обставини, і *недбала* мова, що порушує найважливіші правила норми (bon usage "доброго вжитку") [Dubois, 449].

Вважається, що стиль, мова, слово є *фамільярними*, якщо їхнє застосування передбачає певний рівень близькості між співрозмовниками і водночас відкидання церемонійних стосунків, властивих стриманій або академічній мові. На відміну від грубого та непристойного термін *фамільярний* не містить у собі моральної оцінки змісту сказаного: він "просто" вказує на факт відхилення від письмової мови та від "доброго вжитку", тобто мовної норми. Прирівнювання фамільярного до грубого властиве лише для пуристів [там само, 206].

Пуризм (від лат. purus 'чистий') називають таке ставлення деяких мовців до своєї етномови, у якому вони прагнуть зупинити її розвиток на певній історичній стадії. Вони розглядають її як ідеальну й застиглу, недоторкану норму, а будь-які відхилення від неї засуджують. Виправдовуючи свою позицію, пуристи покликаються на моральні приписи збереження "чистоти мови" [там само, 400].

Груба мова – та, якій бракує ввічливості, витонченості, делікатності, виховання, культури [див. Robert, I, 811]. **Непристойна мова.** У словниках стилістичною поміткою *непристойне* (*непр.*) позначають слова різних соціорівнів мови (але переважно фамільярні та розмовні), засуджені соціокультурним примусом як такі, що позначають "непристойні" або "сороміцькі" явища. Так, слово фр. cul 'зад (вульгарне)' є непристойним в окремому вжитку, тоді як у складі численних стереотипних словосполучень воно допускається до вжитку з поміткою "фамільярне; розмовне", а у складі інших лексем (cul-de-sac 'глухий кут', cul-de-bouteille 'денце пляшки') – навіть нейтральним. Так само нейтральною є омонімічна морфема в таких загальноновживаних словах, як culasse; culée; culer; reculer 'казенна частина гармати; опора мосту; давати задній хід; відступати (букв. задкувати)' [Dubois, 499–500].

Яка б не була конкретна мовна ситуація, завжди наявні принаймні три основні соціорівні мови: *витримана мова*, яка прагне наблизитися до культивованої мови інтелектуально престижної верстви; *розмовна мова*, орієнтована на вжиток (узус) простонародної мови й говірок; *групові соціолекти*.

На відміну від ширшого поняття соціорівнів мови, під *груповими соціальними діалектами* або *соціолектами* розуміють групові етномовні варіанти: це групові або корпоративні *арго*, *сленги* учнів, студентів, спортсменів, солдатів; *таємні мови* мандрівних торговців, декласованих елементів; *групові варіанти* загальноетнічної мови, зумовлені кастовою, релігійною або іншою груповою суспільною належністю мовців. Спільною ознакою групових варіантів є те, що вони не мають фонетичних і граматичних особливостей, відмінних від загальнонародної мови: їхня специфічність вичерпується словником (включно з лексичною семантикою і фразеологією).

Як соціорівні мови, так і соціолекти вивчає *соціолінгвістика*. Вона досліджує також функціонування мови в різних *ситуаціях спілкування*: церемоніях, прилюдних виступах, у пропаганді, навчанні, рекламі, у спілкуванні з лікарем, юристом, продавцем тощо. Традиційно соціолінгвістика займається також дослідженням деяких аспектів освоєння мови дитиною та відображення в мові людини обставин її походження і виховання [Слюсарева // 483].

[С10] Концепція аксіологічного нормування мови. Питання соціальної диференціації мови вивчає *соціолінгвістика*: її частиною є також соціальна діалектологія, що досліджує вікову, гендерну, професійну та соціальну різноманітність варіантів етномови [Іванов // 134]. На відміну від соціальної діалектології соціолінгвістика, крім стратифікації (розшарування) мовних відмінностей, враховує також і *ситуативну різноманітність*, зумовлену численністю соціальних ситуацій спілкування. У термінах соціолінгвістики поділ етномови на діалекти, говірки, вернакули різної природи називають *множиною*

форм існування мови (краще – норм існування мови), що "обслуговує континуум спілкування у певній етнічній спільноті" [Швейцер // 481]. Окреме місце в соціолінгвістичних дослідженнях посідає проблема мовної політики – сукупності заходів, вживаних державою чи суспільним угрупованням для зміни або збереження наявного функціонального розподілу мов, для запровадження нових або збереження старих норм етномови. Тут криється докорінна відмінність між *описовим* (дескриптивним) підходом до мовних явищ та *приписовим* (прескриптивним) підходом: перший обмежується фіксацією наявного вжитку (узусу), тоді як другий долучає до нього оцінку (аксіологічний компонент), звідки поняття про *норму* як "добрий вжиток" (з фр. bon usage).

Мовною *нормою* (від лат. norma 'мірило, зразок, посібник') називають традиційно сформовану шляхом явної або неявної групової оцінки "зразкову" реалізацію мовної системи. "Норма – це система приписів, які визначають, що саме слід вибирати *серед узусів* (реальних вжитків) даної мови, якщо є прагнення відповідати певному естетичному чи соціокультурному *ідеалу*. Норма, яка передбачає існування *ненормативних узусів*, кодифікується в *нормативній граматиці* чи просто в граматиці у звичному розумінні слова" [Dubois, 342]. Це нерозрізнення граматики і нормативної граматики, зокрема у французькій філологічній традиції, зумовлене саме тим, що там граматика якраз і "зводилася до серії *нормативних приписів*, тобто до серії інструкцій типу "Кажіть так, не кажіть отак"" [там само]. Помітну роль у формуванні цих нормативних приписів відіграє консервативна частина мовців – *пуристи* (див. вище).

Таким чином, на відміну від *функціонально необхідного* (мовної системи) норма являє собою *культурно прийнятне* [Косериу, 239]. Її *вартість і справжня цінність можуть не збігатися*. Нерідко норма являє собою давні *неправильності*, або й бічні форми, *згодом узаконені у "зразковому" вжитку*. Тому, на думку І. Касавіна, "*нормативізм – це хвороба*" [Касавин, 9, 10]. У своїй відомій праці на цю тему Є. Кошеріу показав, що норма спирається *не так на мовну дійсність, як на самі бажання розмежувати "правильні" форми від "неправильних"* [Favrod, 144].

Саме таку сутність цих "бажань" видно на свіжому прикладі останніх редакційних указівок упливових нормалізаторів, які *вирішили надалі забороняти* вільне дотепер співіснування слів з початковим *в-* або *у+*приголосний і *вирішили дозволяти* (!) вживати їх лише так:

1. Після кінцевої голосної попереднього слова – тільки варіант з "в-".
2. Після попередньої кінцевої приголосної і на початку синтагми – тільки варіант з "у-".

Інструкція впритул не хоче бачити, який після тих *в-* чи *у-* йде наступний звук того ж слова і що є у справжній мовній дійсності. Мільйони речень з першим словом *Всюди, Взагалі, Вперше, Вдруге, Вважаю, Вшановую* з "попередньої" літератури – відтепер ліквідовані як клас. Отже, "*Усюди буйно квітне черемшина*" ? "*Усе йде, усе минає*" ? "*У кінці греблі шумлять верби*" ? Навіщо цю карикатуру зроблено? Мабуть, українська сходиться з історичної арени не так швидко, як треба.

Узагалі, тепер би саме час побідкатися, що тут *у* цілому стільки естетичних утрат *унаслідок* таких *упертих* намагань ще й тепер, *усупереч* усім змінам декорацій, *утручати*ся, *улазити* указівним перстом знайомих "цінних указівок" тепер уже й до вашої морфології, чи то пак *упорядковувати* її нав'язливо, *утілювати* свій *удумливий уплив*, до якого не додумувалися й чужинці.

Виходить, що досі звичні вислови на зразок "*Яке у вас враження від внеску таких вчених?*" – це вже не українська норма. Треба так: "*Яке в вас ураження від унеску таких учених?*"

Основні галузі мовного нормування включають:

1. Розрізнення норм *письмової* та *усної* форми етномови; для першої істотна *орфографія* (від грец. *ὀρθογραφία* 'правопис' від *ὀρθός* 'правильний' і *γράφω* 'пишу'), для другої – *орфоепія* (від грец. *ὀρθοεπία* 'правильність вимови' від *ὀρθός* 'правильний' і *ἔπος* 'мова'). *Орфографія* являє собою історично сформовану і в ідеалі загальноприйнятну систему правил стандартної передачі на письмі усного мовлення певною етномовою.

З практики вивчення поширених європейських мов із "занедбанними" орфографіями відомо, до якого ступеня формальної невідповідності може дійти така система без своє-

часного "ремонту" (реформування). Наприклад, для правильного прочитання лише однокладових слів англійської мови (у словнику їх налічують близько чотирьох тисяч) необхідно знати *понад 2 тис. правил читання* [Пашковський]. До вершин абсурдності традиційних написань належать форми на зразок англ. enough [ɪnʌf] 'досить' чи фр. oiseau [wazo] 'птах', або такі парадоксальні у своєму написанні фрази, як фр. ils viENNent biENN tENNue de tENNis 'вони й справді прийшли у тенісній формі', де виділена сполука EN відповідає п'ятьом різним звучанням [ɛ, ɛ̃, ɑ̃, əp, e], чи ще фр. Un ver de vair rampe vers le verre vert 'хутрянний хробак повзе до зеленої склянки', де п'ять виділених слів мають різне написання і значення, але звучать однаково [vɛʁ].

Сучасну українську **орфографію** (яку відрізняють від пунктуації у складі правопису) побудовано на *фонематичному* принципі (1 літера – 1 звук), який доповнено морфологічним (уніфіковане написання морфем незалежно від їхньої позиції в слові й асимілятивно-дисимілятивних впливів), традиційно історичним (вживання літер **я, ю, є, щ**) і, нарешті, диференційним (вживання великої літери, написання слів разом, окремо й через дефіс) [Півторак // 516]. *Орфоепія* – це сукупність вимовних норм літературної мови, що охоплює правила артикуляції окремих звуків, звукосполучень у мовному потоці, наголошування слів, інтонування і ритмомелодіку фрази [Єрмоленко // 445].

2. Розрізнення норм **функціонально-стилістичного використання** мови. У межах письмової мови часом виокремлюють **літературну й наукову** норму. Інший теоретичний підхід пов'язаний з виділенням цілої низки функціональних стилів. **Функціональні стилі** – це колективно усвідомлені різновиди літературної мови, що об'єднують мовні одиниці різних рівнів за *їхнім функціональним призначенням* для певних вжитків мови, структурно зумовлених суспільною сферою, настановами й умовами спілкування [Єрмоленко // 652, 778]. Кількість і структура функціональних стилів залежать від ваги письмової мови у державному, політичному, науковому й культурному житті нації. У староукраїнській книжній мові вже розрізняють твори *конфесійного* стилю, *епістолярного*, *ділового* і *літописного*. У новій українській *літературній* мові (започаткованій на народній основі художньою творчістю І. Котляревського), за сто років сформувалися *науковий* і *публіцистичний* стилі. У сучасній українській національній мові розрізняють такі основні функціональні стилі: розмовний, публіцистичний, науковий стиль, офіційно-діловий, художній (прозовий і поетичний), конфесійний стиль. Іноді виділяють ще епістолярний і ораторський стилі. Функціональні стилі відмінні за кількісними показниками вжитих у них мовно-структурних одиниць і їхніми функціями в конкретних текстах (за: [Єрмоленко // 652]).

3. Нормування є звичайним для **національних варіантів** літературної мови (паризька, бельгійська і швейцарська норми французької мови; київська і діаспорна норми української мови). Зокрема, норма української діаспори відрізняється очевидно більшою часткою латинізмів (візія, опінія, амбасада, візитатор), а на письмі – орієнтацією на демократично прийнятий правопис 1928 р. (літера **г** для іншомовних слів, запозичених після 1860 р.; позначення м'якості іншомовного **л** – *бльокада, блюза, пляни, пляновий* [Бурячок // 444; Півторак // 516]; сполучення **-ія-** у формантах слів латинського походження – *соціальний, індустріяльний*); передача грецької **θ** через **т** – *анатема, апотема, ортографія, Атени, арифметика* – за аналогією до давно прийнятих написань *тема, теза, атеїст, теологія, теорія, теорема, ортодокс, ортопед, ортогональ, ритм, математика* (може, опонентам краща інша стандартизація: **феорія, фема, афеїст, орфодокс, мафематика**?).

4. Нормування має місце також у **діалектах** (типовий, зразковий діалектний варіант). Хоча цей вид норми й не кодифікують, носії тієї чи іншої говірки відразу помічають усе, що виходить за межі її *характерних ознак*, тобто є ненормативним з погляду носіїв цієї говірки. Норма в діалектах забезпечує існування певної діалектної структури як цілісної одиниці, бо дає змогу уникнути мовного хаосу; при цьому для діалектного мовлення властиве *надзвичайне багатство форм на всіх рівнях*, до яких долучаються індивідуальні (ідіолектні) особливості мовлення кожного мовця [Железняк // 420].

Розрив між нормами письмової та усної мови виникає тоді, коли письмова (літературна) мова з історичних причин є традиційною та архаїчною і власне тому віддалена від

усного мовлення. Такою є мовна ситуація в Чехії або в німецькій частині Швейцарії, де місцева усна форма німецької Schwizertütsch на всіх рівнях історично відмінна від літературної німецької письмової мови [Семенюк // 338]. Так, для передачі дієприкметника минулого часу від дієслова sein 'бути' швейцарець таки скаже ksij, але напише gewesen – як в літературній німецькій [Dubois, 358].

Норма неоднорідна за своїми складниками. У ній розрізняють ядро і периферію. Ядро літературної норми – це стилістично нейтральні, а отже, широко вживані мовні явища; периферія – це явища *архаїчні й нові*, а також *марковані* функціонально й територіально, хоч і вживані в межах літературної норми. Визнання мовного явища за нормативне передбачає принаймні три підстави:

- відповідність даного явища структурі етномови;
- масове й регулярне вживання його в певних суспільних колах;
- громадське схвалення (тобто визнання його *цінності*) з боку суспільних верств – "законодавців норми", через яке це явище й набуває *аксіологічного*, ціннісного статусу.

Найвиразнішою і об'єктивованою формою такого статусу суспільно "схваленого" явища мови є його кодифікація – заведення до списку *взірцевих приписів* використання етномовних засобів. Кодифікація майже завжди ретроспективна, тобто фіксує як "добрі" явища, вже апробовані суспільною практикою мовлення. Кодифікацію літературної норми в граматиках, довідниках і словниках через певний час оновлюють (раз на 30–50 років або й частіше). Це неминуче доводиться робити внаслідок змін як у самій етномові, так і в суспільно-критичних оцінках її засобів у вжитку (узусі) мовцями [Семенюк // 338].

З залученням щораз ширших верств до числа носіїв літературної мови відбувається й певна демократизація літературної норми. Процес зближення письмової та усної норми має два аспекти: лібералізацію норми під впливом усної стихії та формування усної норми, що протистоїть значно ширшому усному узусу. У цьому широкому узусі наявні слабко нормовані "спонтанні мовні утворення" – розмовна мова, міське койне, просторіччя, соціолекти тощо [див. там само]. Очевидно, що лише частина реально вживаних мовних фактів відповідає нормі, частина ж – ні.

[С11] Концепція узусу (мовного вжитку). Поняття узусу (лат. usus 'вжиток') відповідає фр. usage 'вжиток'. У французькій літературно-мовній традиції це поняття послідовно відрізняють від звичайного ще з XVII–XVIII ст. bon usage 'добрий вжиток'. За своїм змістом саме bon usage відповідає сучасному поняттю *норми* [Dubois, 69]. Трактуючи в такий спосіб ця пара понять перебуває в термінологічному протиставленні *норма* (зразковий вжиток) ~ *узус* (фактичний вжиток). Звідси випливає, що в реальному узусі наявні як нормативні, загальнообов'язкові мовні явища, так і солецизми: це індивідуальні форми, варіанти, неологізми, які нормою не є, але фактично вживаються в мовному узусі. Зрештою звідси ж бере початок і опозиція *норма / узус* у Л. Єльмслева [Dubois, 505], де узус складається з комплексу нерелевантних (випадкових) ознак. Через непорозуміння (або нерозуміння) інтерпретаторів трапляється ототожнення понять узусу і норми, що позбавляє термін "узус" усталеного термінологічного значення і робить його зайвим. Натомість і термінологічне й етимологічне значення слова usus – безоцінкові. Слово вказує просто на ширший факт *вживання* певних явищ (серед іншого й мовних).

§ 3-3. Історичні концепції аксіопрагматики

До історичних концепцій аксіопрагматики належать: *концепція історичної інтерпретації ізоглос, аксіомовних контактів, історичних змін норми.*

[Н10] Концепція історичної інтерпретації ізоглос. Конфігурація ізоглоси на карті зберігає слід певних історико-культурних процесів. Показовою є карта французьких *діалектних назв лошиці* (рис. 5-3). На півдні – це ega < лат. equa 'лошиця' (Центральний Масив плюс острівні ареали в Еро, Піренеях і Альпах). Форма cavale < лат. caballus 'кінь' пошире-

на на півдні і продовжується у значних острівних ареалах в Оверні, Лотарингії та Фландрії. Решта Франції вживає гало-романську форму *jument* < лат. *jumentum* 'тяглова худоба'. Вигляд карти спонукає до висновку, що найдавнішим пластом є *ega*, на нього нашарувався пласт *cavale*, а згодом – *jument*. Зникнення на півночі вживаної в давніх текстах форми *ive* < *equa* сталося, очевидно, з фонетичних причин (за А. Доза – воно надто коротке [Dauzat, 32]), а поширення *jument* – з причин соціоекономічних. Експансія ареалу *jument* за рахунок обох давніших слів пов'язана з приходом паризької мовної норми [Dubois, 232]. Аналогічно на карті поширення англійських діалектних назв корівника (рис. 5-6) видно, що найпоширенішою є пізня форма *cow-house*, яка витіснила давніші *byre* (< *bower* 'оселя') і *shippon* (пор. нім. *Schuppen*, звідки діалектне укр. [шопла]) 'навіс від дощу для худоби' (без стін). Між двома потужними ареалами нім. *heute* 'сьогодні' і пн.-зах. нім. [*vandaag*] 'те саме' "затиснута" давніша, "меніскова" на карті територія поширення діалектного нім. [*düendag*] (рис. 5-1).

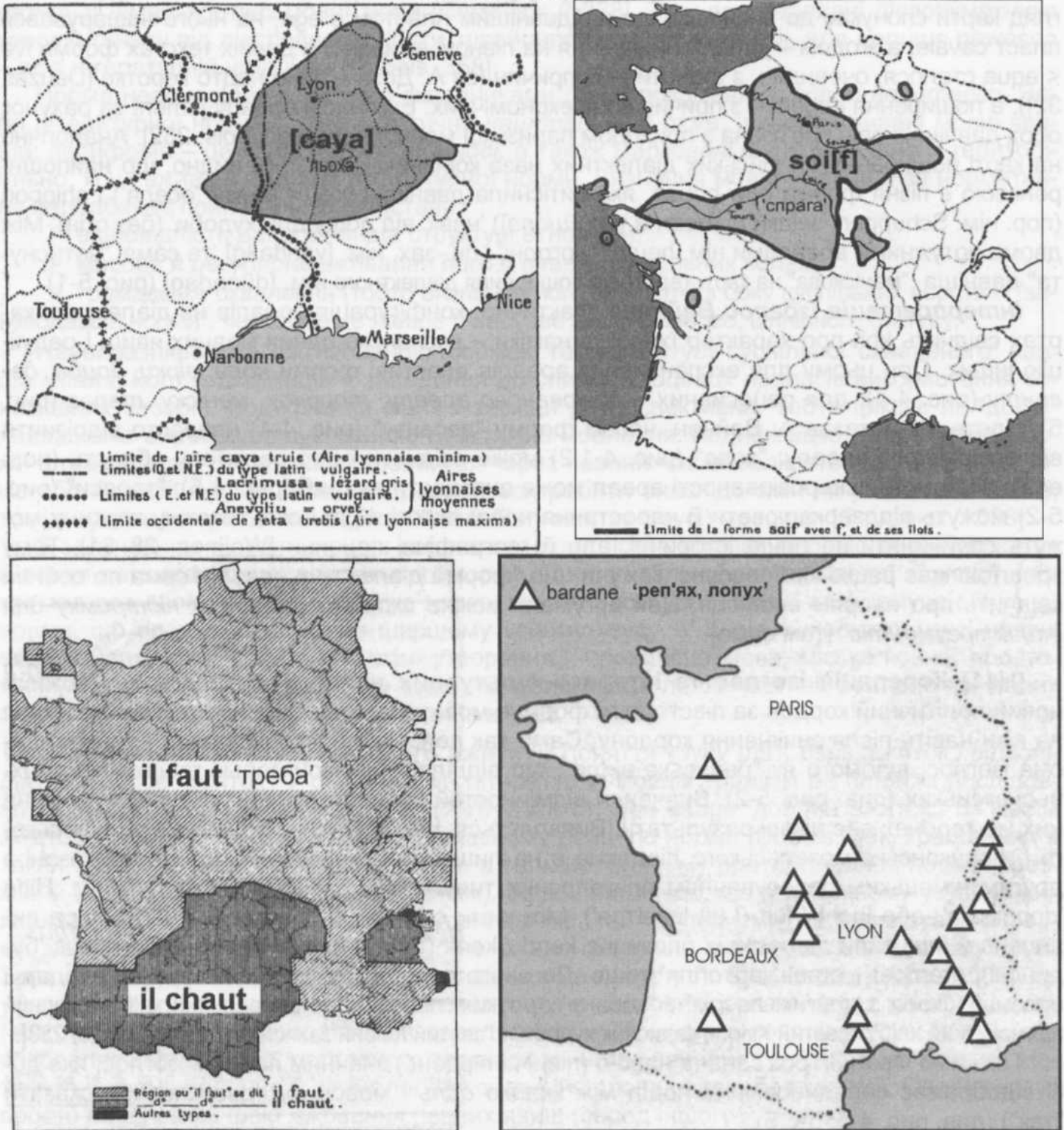
Інтерпретація ізогрос Вейнена. Фактично, конфігурація ареалів на діалектних картах свідчить *kbit* про характер їхньої динаміки – експансію одних мовних явищ і редукцію інших. При цьому для експансивних ареалів властиві форми *кола*, *зірки*, *гриба*, *десанту* (рис. 4-4); для рецесивних – *розірваного ареалу*, *торочок*, *меніску*, *терас* (рис. 5). Проте, як показав А. Вейнен, часом форму "десанту" (рис. 4-4) непросто відрізнити від розірваного ареалу; "коло" (рис. 4-1,2) може свідчити і про реліктову область (пор. *ega*); перед стадією розірваності ареал може виглядати як гриб (рис. 4-5); "тераси" (рис. 5-2) можуть віддзеркалювати й наростання нової якості. Крім того, тотожну картину можуть спричиняти не лише історичні, але й географічні причини [Weijnen, 28–31]. Тому зрештою має рацію Й. Гооссенс, кажучи, що "форма діалектних ареалів сама по собі не свідчить про напрям еволюції. Цей аргумент можна вживати [лише] як підтримку для інших аргументів" [там само].

[Н11] Кореляція ізогрос та історико-культурних явищ. З'ясувалося, що кожний новий політичний кордон за півстоліття формує мовну відмінність, яка потім зберігається на віки навіть після зникнення кордону. Саме так пояснюють історію появи великого пасма ізогрос, відомого як "рейнське віяло", що відділяє нижньонімецькі говірки від верхньонімецьких (див. рис. 5-2). Вивчення відмінностей інших історико-культурних явищ на цих же теренах дає цікаві результати. Виявляється, що формальною межею рипуарського і франконсько-мозельського діалектів є не лише класичні мовні опозиції, пов'язані з другим німецьким пересуванням приголосних типу *helpe* / *helfe* (літературне нім. *Hilfe* 'допомога') або *lucht* / *luft* (*Luft* 'повітря'). Між тими самими районами Кельна і Тріра виявлено й інші типи діалектних опозицій: *kend* / *kenk* (*Kind* 'дитина'), *haus* / *hus* (*Haus* 'будинок'), *gramper* / *erpel* 'картопля' тощо. До цього приєднуються й культурно-господарчі опозиції: "коса з довгим лезом" / "коса з коротким лезом"; "сірий овальний хліб" / "чорний прямокутний хліб"; "святий Квірін захисник худоби" / "святий Квірін захисник коней" [Dubois, 233].

Так само Франція роз'єднана навпіл (північ і південь) значним пасмом ізогрос, яке досі відображає середньовічний поділ між мовою *ойль* і мовою *ок* (два способи сказати "так") (див. рис. 4-3; 5-3,5).

Сучасні діалекти є наслідком кількасотлітнього або й тисячолітнього розвитку і несуть у собі набуті за цей час риси й запозичення. Межі діалекту можуть відображати колишні кордони між державами, феодальними князівствами (як-от "рейнське віяло", рис. 5-2) або племінними територіями. Так, з карт Атласу української мови стає очевидним, що ізогроси цілої низки українських мовних і діалектних явищ корелюють або навіть збігаються з політичними кордонами Великого князівства Литовського (XIV–XVI ст.) і Польщею.

Рис. 4. Конфігурації ізоглос, традиційно інтерпретовані як експансивні: коло, зірка, гриб, десант

Так, на фрагменті історико-діалектної карти України (рис. 6), на яку спроектовані матеріали Атласу української мови [АУМ], видно кілька ізоглос литовських часів. Такими виявляються: **ізофони** поширення в говірках з півночі гострого *г'* (*ганок* ~ *ганок*, *гава* ~ *гава*), нерозрізнення *там само* твердого і м'якого *р* (*запражу* ~ *запряжу*), у Галичині обидві ізофони з'єднуються, на Лівобережжі вони рівнобіжні; **ізотона**: *майбуть* ~ *майбути* ~ *мабуть*; **ізолекси**: *квітне* ~ *цвіте*, *вруна* ~ *озимина*, *райдуга* ~ *веселка*, *рядно* ~ *верета*, *ночви* ~ *нецьки*, *гладиска* ~ *гладущик* (значно давнішим виглядає на цьому тлі поширене лише на Львівщині й у Закарпатті *горнець*); трапляються й **ізосеми**: *багно* 'рослина' ~ *багно* 'трясовина'. Названі ізоглоси утворюють виразне пасмо, яке

Рис. 5. Конфігурації ізоглос, традиційно інтерпретовані як рецесивні: меніск і торочки (1), розірвані ареали (3–6), тераси (2)

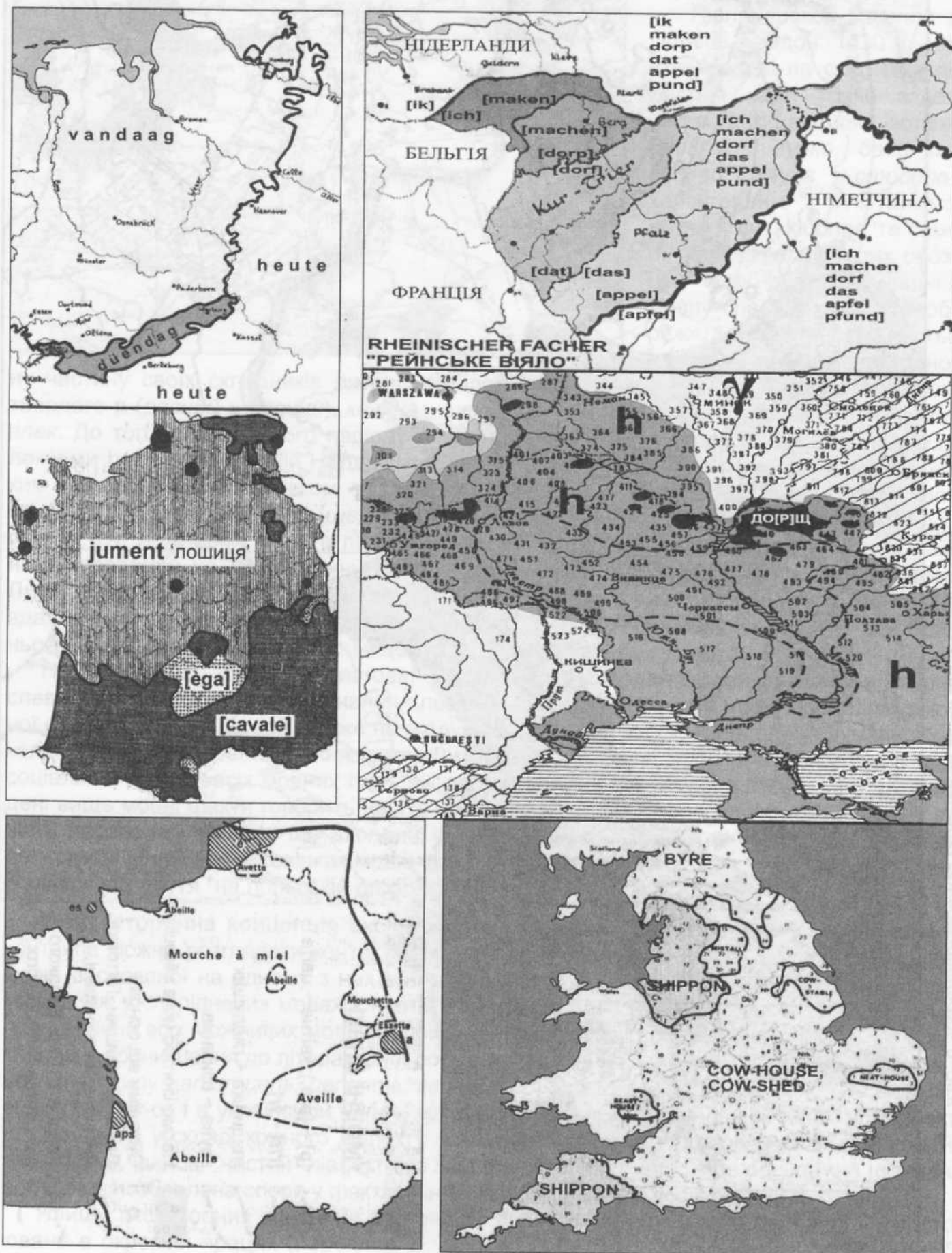

Рис. 6. Кореляція ізоглос української мови та феодалних меж часів Великого князівства Литовського

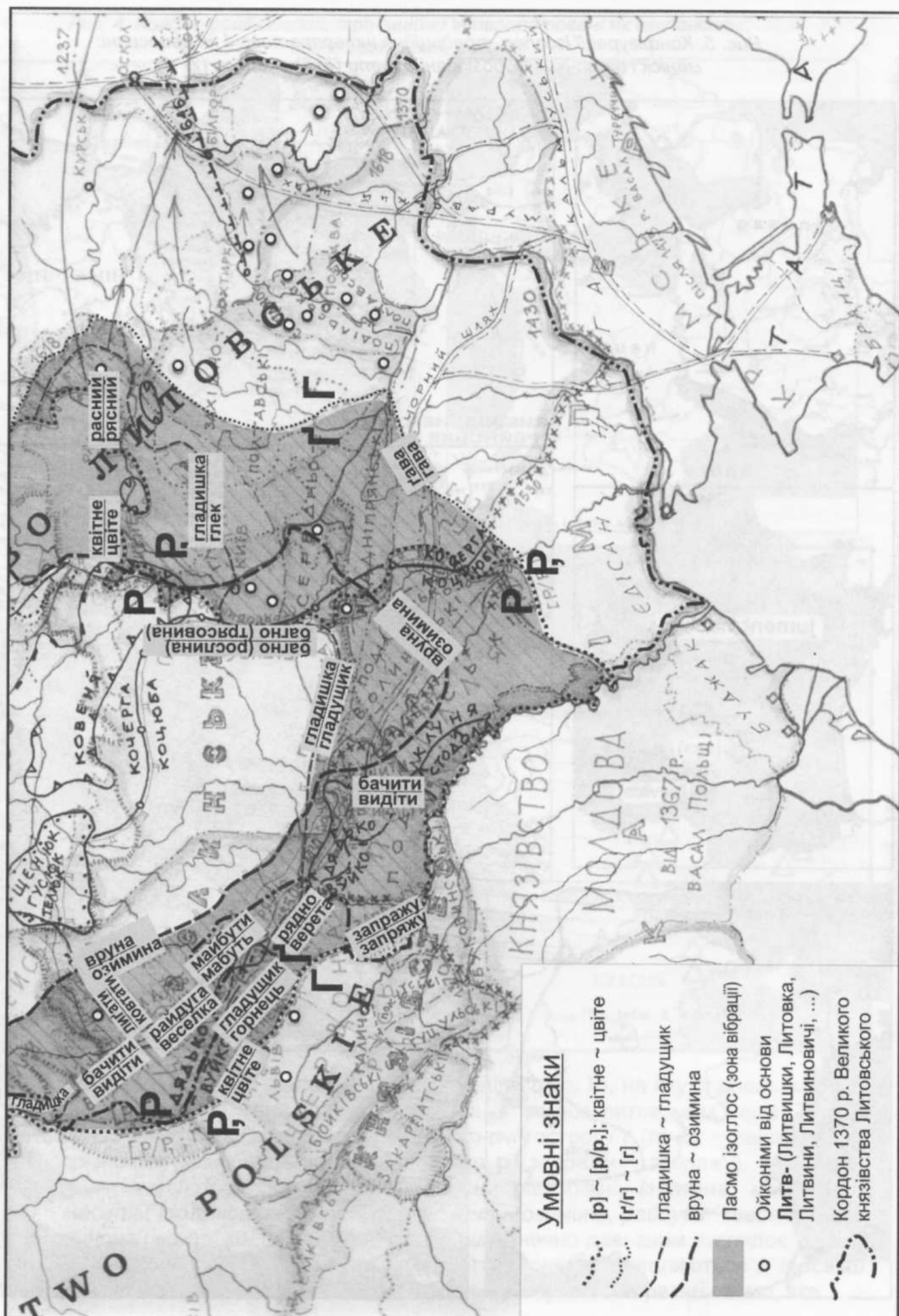

Рис. 7. Ареали поширення діалектних назв
[щур, пацюк, криса]

ну частину своїх складників литовсько-білоруського походження у вигляді гострого **г**, твердого **р** (*расний* ~ *рясний*), *квітне* ~ *цвіте* і дещо видозміненої ізолекси *гладиска* ~ *глек*. До того ж історичного періоду слід віднести й появу великого острівного ареалу лексеми *пацюк* у Середній Наддніпрянщині (за даними [ОЛА]) з типовим західнополіським за походженням суфіксом **-ук**: основний ареал цього слова – у Білорусі (див. карту на рис. 7; пор. також ареал [*щенюк*, *гусюк*, *телюк*] на рис. 6). Такий масштабний рух з півночі був можливий лише в литовські часи. Додатково на це вказує і добра відповідність (особливо на Полтавщині) ареалу лексеми [*пацюк*] і групи топонімів від основи **Литв-** (*Литвишки*, *Литовка*, *Литвини*): білі пунсони на рис. 6. Уклинитися новій назві вдалося на межі двох давніх і великих ареалів: зі сходу – [*криса*], а із заходу – *щур* (давньофінського походження [див. Тищенко, 2005]).

На відміну від усіяко пропагованої, хоча й не доведеної тези ортодоксів "східної славістики" про братерське єднання племен Київської Русі, – про наступний період мовної ситуації в нашій історії майже не згадують. Останнім часом висловлена думка, що на колишніх "теренах Великого князівства Литовського *можливі сліди* мовних контактів часів соціальної єдності всіх мовних груп, які до нього входили" [Іванов // 237]. Якраз викладені вище мовні факти говорять навіть не про соціальну, а про культурно-політичну єдність населення земель, що входили упродовж трьох століть до литовської держави: досьогодні збережені в говірках мовні факти свідчать, що уклад життя в ній помітно відрізнявся від життя "на польській стороні".

[Н12] Історична концепція аксіомовних контактів. Як окремий випадок міжмовних контактів можна розглядати контакти у сфері узусу діалектів однієї мови та літературної мови (заснованої на одному з них або на декількох – койне). У такому разі ще більшою мірою, ніж у споріднених мовах, стають звичайними запозичення, точніше навіть взаємопроникнення всіх можливих мовних елементів включно зі словозмінними. Класичним прикладом є проникнення до літературної російської мови місцевих форм з північних говорів із цоканням типу *цапля*, *цель*, *цеплять*, *зацепить* і похідних (в усіх інших слов'янських мовах тут **ч-**, як-от і в українській *чапля*, *чіпляти*, *чіпкий* тощо). Внаслідок таких міждіалектних контактів у складі кожного діалекту накопичується чимало *іншодіалектних форм*. Як зазначає В. Іванов, "чистий" діалект без іншоговіркових домішок – це переважно ілюзорна побудова, позбавлена опори у фактах лінгвістичної географії [Іванов // 237].

Явищу аксіомовних контактів відповідає поняття "внутрішнього перекладу", обстоюване в окремих працях (переклад діалектом, субмовою, іншим регістром – Р. Якоб-

якнайближче повторює конфігурацію литовсько-польського кордону 1350 р.

Після анексії Поділля до Польщі кордон 1430 р. відступив далі на схід, і на діалектній карті точно вздовж нього вигинаються ізолекси *дядько* ~ *вуйко*, *бачити* ~ *видіти* і *клуня* ~ *стодола* з характерним літуанізмом *клуня* < лит. *kluonas* 'те саме'. (Окремі складники цих опозицій відоб-ражають давнішу мовну спадщину.) На Лівобережжі це пасмо відхиляється на північ, але зберігає основ-

сон [Favrod, 194]). Не завжди навіть саме визнання таких контактів проходило безболісно. Відома спроба включити до словника французької мови (фактично, легалізувати) *технічні терміни й лексику міських верств суспільства* мала наслідком виключення з французької Академії письменника Фюрет'єра (1685) [Robert, II, 693; Favrod, 153]. Насправді, стандартна мова (норма) часто являє собою лише діалект, з історичних причин нав'язаний іншим [Favrod, 94]. Діалекти й етномовна норма – це дві сторони однієї дійсності. Стандартна мова живиться діалектизмами і без упину сама їх породжує. У своєму розвитку мова сполучає диференціацію та інтеграцію: вирази де Сосюра – "дух хуторянства" і "єднання" [див. Сосюр].

[Н13] **Історична концепція часових змін норми.** Хоч у синхронічному плані ідіолект постає як індивідуальна *реалізація* етномови, при динамічному підході не можна заперечувати впливу окремих ідіолектів на розвиток вернакул, говірок, діалектів, *свідомого нормування етномови*. "У кожний момент абстрактне поняття мови є *інваріантом ідіолектів усіх її мовців*" [Виноградов // 171].

Повний цикл процесів оновлення норми мови можна розглянути на прикладі документально засвідчених ідіолектних *солецизмів*, що згодом стали нормою (див. рис. 8).

Рис. 8. Українські авторські неологізми в словнику

Новатори слів	Створені ними слова
Михайло Старицький (1840–1904)	нестяма, млявий , байдужість , приємність , загарт, задумливість, співчувати , страдниця, провинність мистецтво , переможець , променистий невпинний , отвір, привид , припис , поступ, проблиск, недвижно, прямовисно , пречудовий , свідоцтво невідборонно зміст [Регушевський // 258]
Олена Пчілка (1849–1930)	
Іван Франко (1856–1916)	
Леся Українка (1871–1913)	
Агатангел Кримський (1875–1942)	

Для порівняння варто ознайомитися з невеликою частиною "викутих слів" німецького словника так само з документованим авторством (див. рис. 9).

Рис. 9. Німецькі авторські неологізми у словнику

Wortschöpfer (новатори слів)	Створені ними слова
A. Dürer (1471–1528)	Gesichtspunkt '(окрема) думка', букв. 'точка зору'; Beruf 'фах', einsam 'самотній', erlauben 'дозволяти', prüfen 'перевіряти', Verfasser 'упорядник', Krokodilsträne 'крокодилячі сльози';
M. Luther (1483–1546)	
J. Komensky (1592–1670)	Wörterbuch 'словник'; Zeitschrift 'журнал';
G. Harsdörfer (1607–1658)	
Ph. Zesen (1619–1689)	Entwicklung 'розвиток', Mundart 'діалект', wahrscheinlich 'імовірний'; Fortschritt 'поступ', entsprechen 'відповідати';
Ch. Wieland (1733–1813)	
J. Campe (1746–1818)	Einzahl 'кількість', Erdgeschoß 'перший поверх' [Kluge, 899–915]

Крім того, цілком конкретні вчені, митці й журналісти створили цілу низку актуальних для свого часу неологізмів і вперше запровадили їх до німецької мови: Kindergarten 'дитячий садок' (Fröbel), Vitamin 'вітамін' (Funk), Fallschirm 'парашут' (Jean Paul), indogermanisch 'індоєвропейський' (Klopstock), Eiszeit 'льодовиковий період' (Schimper), Fahrkarte 'проїзний квиток' (Sarrazin), Fernsprecher 'гучномовець', Postkarte 'поштова листівка' (Stephan), Bürgertum 'буржуазність' (Fichte), Leitmotiv 'лейтмотив' (Wagner). Свого часу суспільний запит покликав до життя й такі слова, які згодом стали історизмами: Gegenreformation 'контрреформація, XVI ст.' (Pütter), Völkerschlacht 'битва народів, 1815 р.' (Mütling), Völkerfrühling 'весна народів (революція 1848 р.)' (Börne). З німецької через переклад усі ці нові поняття були засвоєні в інших мовах Європи.

Те, що німецький досвід свідомого формування словника зовсім не виняток, доводить ще більший шар лексем такого походження у фінському словнику. Тут загальна кількість документованих авторських "викутих слів" сягає кількох тисяч. Вони створені за півтисячоліття: український досвід на цьому тлі виглядає більш ніж поміркованим.

Рис. 10. Фінські авторські неологізми у словнику

Новатори слів	Створені ними слова
Агрикола (1510?–1557)	seurakunta 'парафія', rukoulla 'молитися', anteeksi 'пробачати';
Ліцеліус (1708–1795)	muistopatsas 'пам'ятник';
Беккер (1788–1858)	lukio 'гімназія', sanomalehti 'газета', valtameri 'океан', eläke 'пенсія', talous 'промисловість';
Леннрут (1802–1884)	itsenäinen 'самостійний', kansallisuus 'національність', tasavalta 'республіка', hallinto 'уряд', porvaristo 'буржуазія', yksikkö 'одина', alkuperä 'походження', kirjallisuus 'література';
Кільпінен (1810–1893)	aste 'ступінь, градус, henkilö 'особа', kirjailija 'письменник', kirje 'лист', luento 'лекція', neliö 'квадрат', rakenne 'будівля', sisälllys 'зміст', taide 'мистецтво', tiede 'наука', uskonto 'релігія';
Ганнікайнен (1813–1899)	neuvosto 'рада', valokuva 'світлина', näyttelmä 'вистава', yhteistö 'спільнота';
Тілканен (1823–1873)	arvostella 'критикувати', oppilas 'учень', sanomalehdistö 'преса', teollisuus 'промисловість', unelma 'мрія', valtio 'державна', yliopisto (1848!) 'університет';
Алквіст (1826–1889)	lähettiläs 'посол', näyttelijä 'актор', puolue 'партія', urheilu 'спорт', sovinnainen 'умовний'

[Хакулінен, 102–129]

У тих мовах, де ці процеси проходили раніше й залишилися недокументовані, етапи формування словника вдається відновити методом лексикостатистики, опрацьованим Дж. Зіпфом (див. рис. 11, цит. за: [Wierzbicka, 149]).

Як видно зі схеми, Зіпф обстежив перші шість тисяч найчастотніших слів англійської мови. На осі *x* колонки слів розташовано за спадною частотою вживання. Для найчастотнішої лексики застосовано поділ на сотні слів (перші п'ять колонок гістограми). Такий поділ неможливо провести послідовно до кінця реєстру, адже від частоти 9 і нижче підмножини лексики кількісно щораз більшають. Але оскільки завданням Дж. Зіпфа було унаочнити саму тенденцію закономірності, то ширина решти колонок умовно залишена однаковою. Як з'ясувалося, найбільше питомих англійських слів давньогерманської спадщини збереглося серед найуживаніших лексем. Основні процеси розбудови англійської лексики мали місце в X–XIV ст. (середньоанглійський період). Внесок нового часу в частотній лексиці майже відсутній, проте закономірно наростає зі спаданням частоти слів. Оскільки доведено обернену залежність між віком слова та його довжиною (II правило Зіпфа), то аналогічну картину (хоч і менш деталізовану) дає хронологічний розподіл слів також і за їхньою довжиною у складах (рис. 12).

У Франції поширення норми на всю державну територію почалося лише після буржуазної революції 1789 р. Тільки 1835 р. всі чиновники були зобов'язані писати згідно з академічним правописом [Favrod, 150].

Вплив на вже усталену норму може мати далекосяжні наслідки. Сучасники Цицерона відновили кінцеві *-s* у багатьох іменниках, де це закінчення вже на той час не вимовлялося. Це "нормування" пройшло осторонь мовленнєвої практики простого люду. І тому латинізація провінцій Риму пішла двома різними шляхами: в Іберії, де латина поширювалася з міст, і в Дакії, де колоністи були з неосвічених римлян. Як наслідок, сучасна іспанська мова відмінна в цьому від румунської.

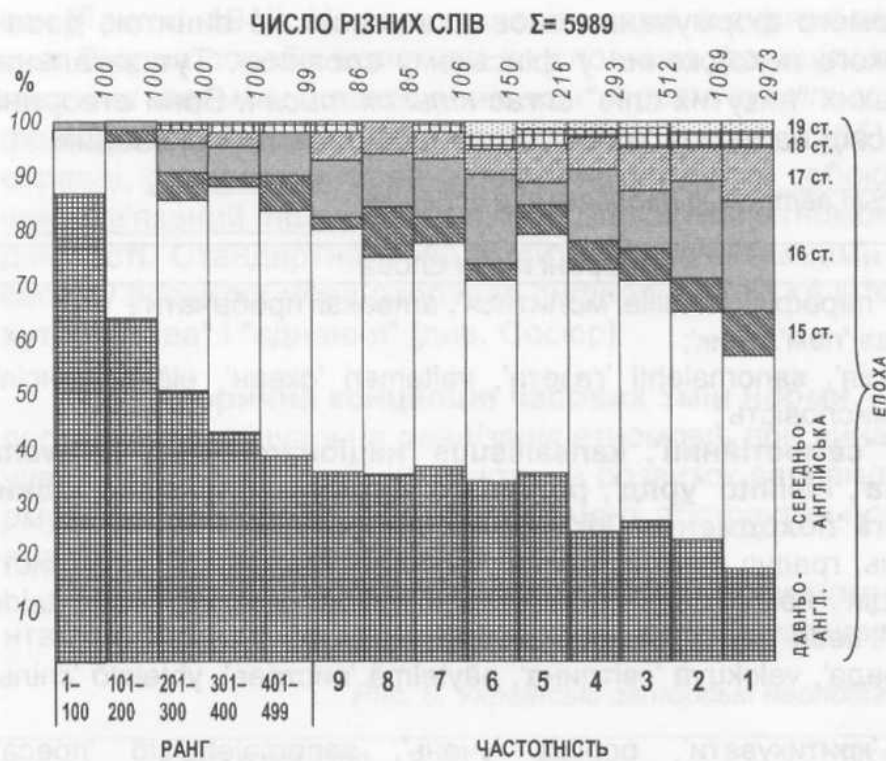
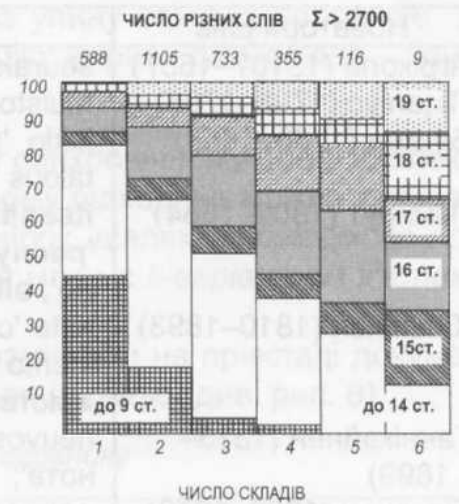

Рис. 11. Розподіл хронологічних пластів лексики англійської мови за зонами частотності

Рис. 12. Розподіл хронологічних пластів лексики англійської мови за довжиною слів

§ 3-4. Закономірності аксіопрагматики

До закономірностей аксіопрагматики належать 24 закономірні особливості будови, функціонування й історичних змін етномовних аксіолектів: діалектів, говірок, вернакул, ідіолектів (як елементів етномовного соціуму) в процесі мовленнєвої комунікації. Детальніше розглянуто: правило *периферійних архаїзмів*, правило *Асколі*, закономірність *Бредфорда* в масивах наукових публікацій, прояви закономірності *Есту – Зіпфа* в жанрах, стилях і терміносистемах.

Через меншу теоретичну опрацьованість цього аспекту аксіопрагматики до розгляду залучено й окремі лише попередньо окреслені закономірності.

Рис. 13. Початок світового рейтингу прибутків, млрд \$ (Новини світської хроніки; DW, 23.03.01)

Ранг	Ім'я	Фірма	Прибуток
1	Біл Гейтс	Голова Microsoft	\$54,4 bio
2	Лері Елісон	Oracle	42,1
3	Пол Аллен	Microsoft	24,4
4	Стів Балмер	Microsoft	15,3
5	Гордон Мур	Співзасновник Intel	13,2
6	Майкл Дел	Голова Dell Computer	12,3
7	Санджів Сідху	Засновник I-2 Technologies	6,8
...			
16	Джеф Безос	Amazon.com	2,3

числом посилань на них⁵⁰ [Хайтун, 264–265]; розподіл *Лотки* – вчених за кількістю публікацій⁵¹, за їхнім цитуванням⁵², за кількістю згадувань їхніх імен у підручниках⁵³ [Хайтун, 258, 300–302; 271, 304; 274]; залежність *Бредфорда* передбачає виділення *трьох "зон Бредфорда"* у тому ж розподілі *Есту – Зіпфа* на масиві наукових текстів (різних авторів) певної тематичної галузі⁵⁴ [Чурсин; Хайтун]; розподіл тематики книг за кількістю бібліотечних замовлень⁵⁵ [Хайтун, 294].

Синхронія. Закономірності *Зіпфа*. Тут показано прояви дії закону *Есту – Зіпфа* в жанрах⁴⁶ [Wierzbicka; Pisarek; РЧС; Головин], функціональних стилях⁴⁷ [Crystal; Головин] і терміносистемах⁴⁸ [Хайтун, 275]. Виявлено ранговий розподіл наукових дисциплін за кількістю посилань на 100 сторінок у фахових публікаціях⁴⁹ [Хайтун, 273]; наукових предметних напрямків і журналів за

Закономірності Гаусса. Приріст мовців в Англії та Уельсі за комунами⁵⁶ [Хайтун, 293]. Розподіл публікацій за числом (спів)авторів⁵⁷ [Хайтун, 262]. Розподіл обсягів ідіословників⁵⁸; розподіл IQ⁵⁹ [Хайтун, 306] (пор. рис. 13).

Детермінативні послідовності (ДП). ДП обміну "ендоетномовних" запозичень між літературним діалектом і рештою говірок етномови⁶⁰; ДП термінологічних рядів⁶¹.

Кореляції (К). К. кількості людей в давньому етносі та кількості етнонімів (= назв племінних груп)⁶² [Трубачев, 1974].

Константи (Кн). Лексичні Кн. функціональних стилів⁶³ [РЧС, 925–931].

Діахронія. Закономірності Зіпфа. Розподіл етномов за кількістю говірок / діалектів⁶⁴(?).

Закономірності Гаусса. Розподіл говірок за демографічною потужністю у складі етномови⁶⁵ (?).

Детермінативні послідовності (ДП). К. типів ізоглос Вейнена⁶⁶ [Weijnen], див. [Н10].

Кореляції (К). Правило Асколі⁶⁷; правило периферійних архаїзмів⁶⁸ [див. Тищенко, 2000].

Константи (Кн). Часова динаміка формування верств освічених фахівців⁶⁹ [Хайтун, 223].

Сутність основних закономірностей аксіопрагматики відображено в таблиці на рис. 14.

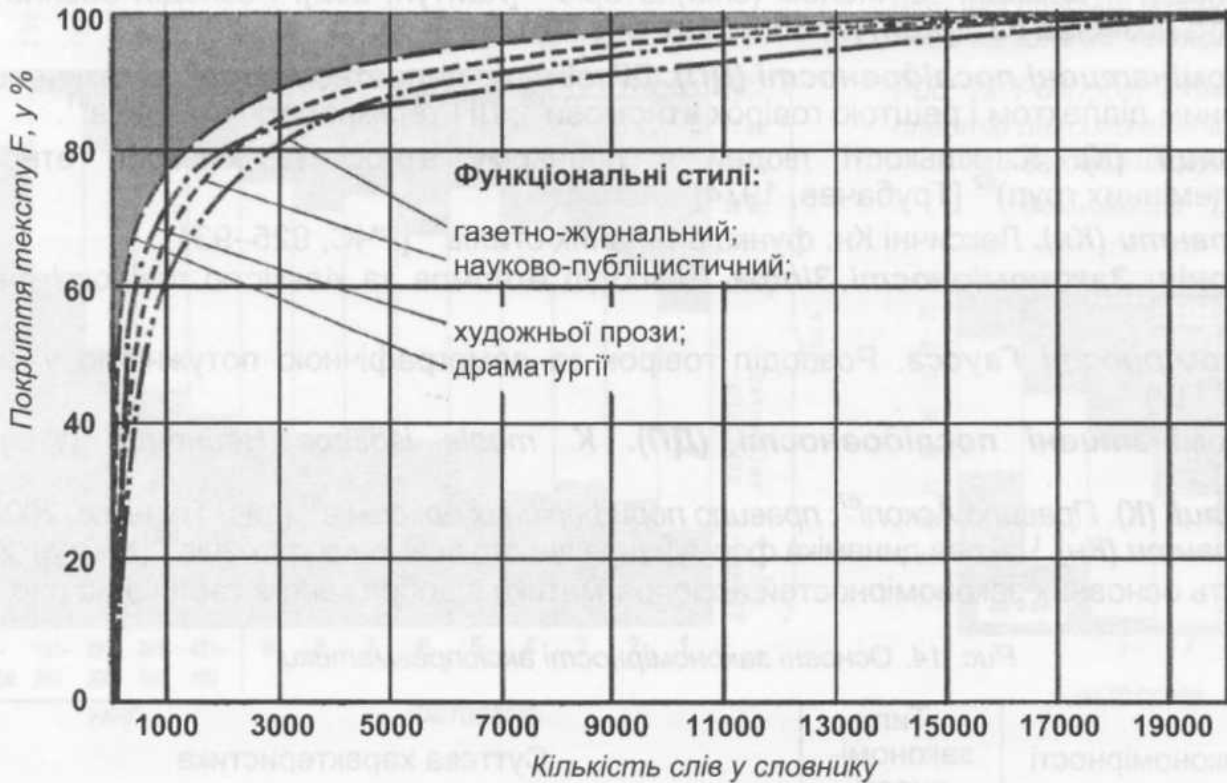
Рис. 14. Основні закономірності аксіопрагматики

Назва закономірності	Тип закономірності	Суттєва характеристика
[R16] ⁴⁶⁻⁴⁸ Розподіл Зіпфа в жанрах, функціональних стилях і терміносистемах	Розподіл Зіпфа	Розподіл лексики в текстах відрізняється залежно від жанру або функціонального стилю ступенем стрімкості гіперболи на графіку [Засорина; Wierzbicka] (див. рис. 14). Розподіл термінологічної лексики в наукових текстах відповідає залежності Зіпфа [Хайтун, 275] (див. рис. 15)
[R17] ⁵³ Розподіл Лютки		Розподіл вчених за числом публікацій, цитувань чи згадувань у підручниках (див. рис. 16)
[R18] ⁵⁴ Закономірність Бредфорда		Якщо ранговий розподіл журналів з кількістю статей на певну тематику поділити на три частини з рівною кількістю статей, то кількість журналів, де вони надруковані, відрізнятиметься на порядок: кілька профільних журналів, кільканадцять спеціальних і кілька десятків загальнонаукових та з суміжних наук [Чурсин]
[R19] ⁶⁷ Правило Асколі	Кореляції	Там, де найгустіша сітка діалектів, там прабатьківщина мови (див. рис. 3)
[R20] ⁶⁸ Правило периферійних архаїзмів		Якщо те саме мовне явище існує в кількох острівних ареалах на периферії території певної етномови, то це означає, що в минулому воно було поширено на всій її території (див. рис. 5-2/5)

[R16]⁴⁶⁻⁴⁸ Розподіл Зіпфа в жанрах, функціональних стилях і терміносистемах. Функціональним стилем називають різновид етномовлення, зумовлений певною соціально значущою сферою мовленнєвої практики людей [див. ЛЭС, 567]. Найпомітнішу формальну специфіку різних функціональних стилів дозволяє виявити лексикостатистика (див. рис. 15). Відмінність текстів різних стилів помітна в тому, що перша тисяча найчастотнішої лексики покриває в них *неоднакову частку тексту* – від 62 % для газетно-журнальних текстів і до 77 % для драматургії. Це означає, що в текстах драматургії з їхнім стилем, наближеним до розмовної мови, більша частка доступна для сприйняття і розуміння слухачем з порівняно малим словниковим запасом, на відміну від художніх чи поготів наукових текстів. Справді, *половину* всіх словоформ тексту становлять у газетно-журнальному стилі 300 слів, у науково-публіцистичному – 298 слів, у художній прозі – 190 слів, а в текстах драматургії – *усього 100 слів* [РЧС, 926, 925].

Дещо несподіваною при цьому виглядає менша досяжність для розуміння газетно-журнальних текстів, але вони справді вимагають значного попереднього запасу знань: навіть у новинах – імена власні, географічні назви, цифрові дані тощо. Так само складніші

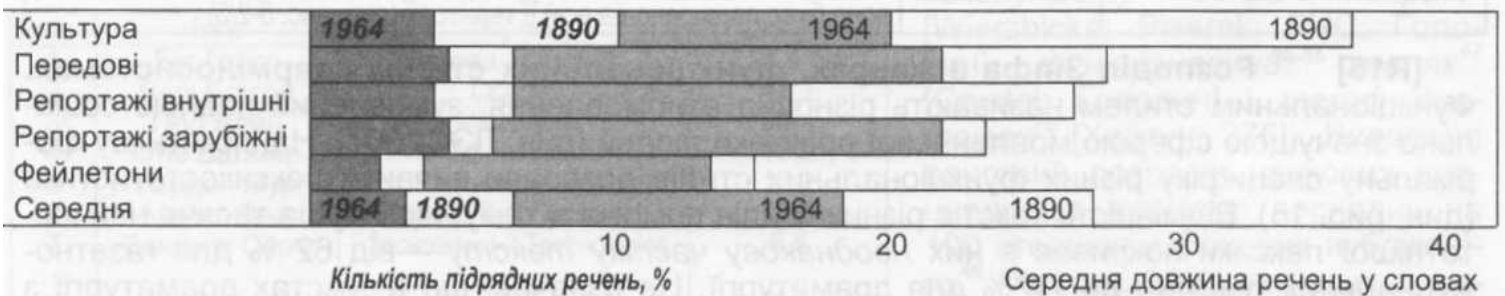
Рис. 15. Відмінна лексикостатистична структура текстів різних функціональних стилів

для сприйняття (порівняно з діалогами п'єс) тексти художньої прози, адже в них стабільно присутня частка рідко вживаних, типово "авторських" слів, і це становить сутність авторського індивідуального стилю. Очевидно також, що наукові тексти потребують для свого сприйняття попереднього засвоєння термінології і понять відповідної науки. Наведені матеріали стають аргументами у визначенні статусу мови художньої літератури, навколо якого точаться суперечки. Літературна мова є, безсумнівно, лише *різновидом* етномови, хоча й графічно кодифікованим і вже через це упривілейованим. Окремі вчені (Р. Будагов, М. Кожина) трактують літературну мову саме як один з функціональних стилів мовлення.

Навіть у межах газетно-журнального стилю відмінність між його окремими жанрами помітна, наприклад, у середній довжині їхніх речень (рис. 16) [Bengt, 125–128].

Відмінність у лексиці усного й письмового тексту помітна вже на найчастотніших словах (рис. 17) [Crystal, 86].

Рис. 16. Динаміка середньої довжини речень і вживання підрядності у шведській газеті *Dagens Nyheter* за 1890–1964 роки

Розподіл Зіфа виявлено також у **терміносистемах**. На графіку (рис. 19) відтворено статистику розподілу термінологічної лексики на масиві з 1190 її вживань у статтях одного з учених-фізиків І. Лауба [Хайтун, 275]. Масштаб – логарифмічний, відтак ранговий характер розподілу відображає пряма лінія.

Рис. 17. Відмінний склад 20 найчастотніших слів письмового й усного англійського тексту

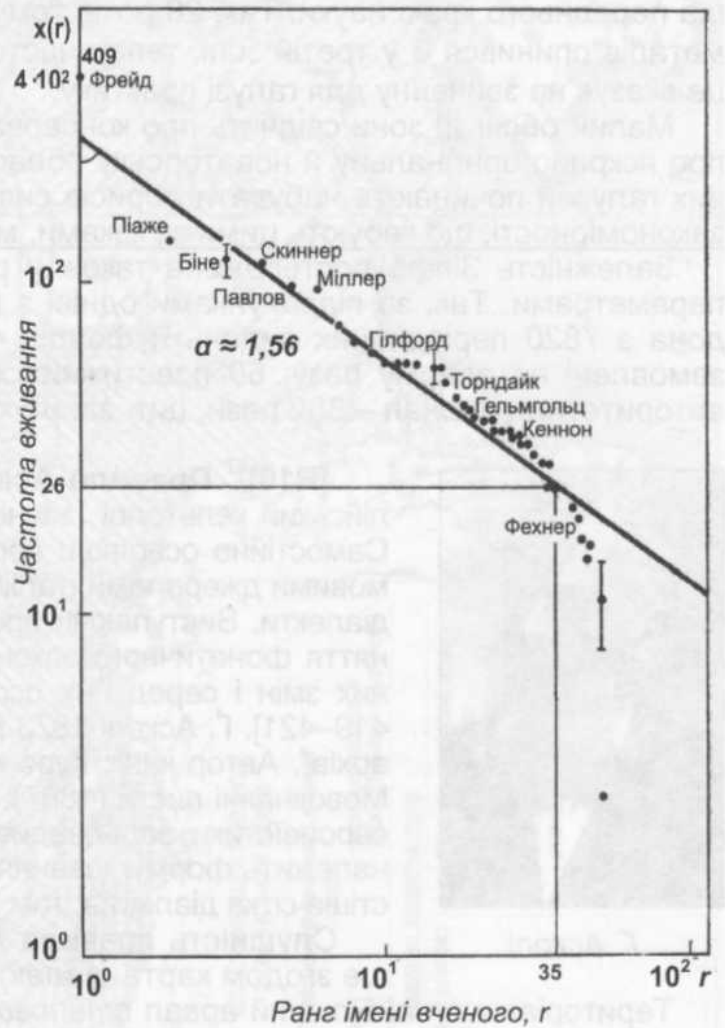
R	Письмова	Усна	R	Письмова	Усна
1	the	the	11	on	is
2	of	and	12	at	yes
3	to	I	13	he	was
4	in	to	14	with	this
5	and	of	15	by	but
6	a	a	16	be	on
7	for	you	17	it	well
8	was	that	18	an	he
9	is	in	19	as	have
10	that	it	20	his	for

[R17]⁵³ **Розподіл Лотки.** Математик А. Лотка статистично дослідив наукову продуктивність групи вчених-хіміків (1926). За його даними, серед обстежених матеріалів за 13 років 600 вчених опублікували по одній статті, близько 150 вчених – по дві, 90 – по три, 35 – по чотири, 23 – по п'ять і так далі, тоді як двоє вчених – по 15 і 17 статей. Такий розподіл з очевидністю має ранговий характер. Він був підтверджений на публікаціях з інших

галузей науки [див. Хайтун, 258–259]. Дещо іншу, але в цілому схожу картину дає статистика цитувань і посилань на праці вчених або число згадок про них у підручниках (див. рис. 18) [Хайтун, 274]. Очевидно, що цей графік відображає не тільки об'єктивну продуктивність у публікаціях, але й колективно-суб'єктивне оцінкове сприйняття внеску вченого з боку "наукового співтовариства".

Рис. 18. Розподіл вчених за кількістю згадок їхніх імен у восьми підручниках з психології

Рис. 19. Ранговий характер розподілу термінів

[R18]⁵⁴ **Закономірність Бредфорда** – це окремий випадок розподілу Зіпфа для системи періодичних видань зі статтями з певної тематичної галузі, написаними, отже, професійною субмовою. Англійський хімік і бібліограф С. Бредфорд помітив, що розподіли журналів зі статтями про мастила і зі статтями про прикладну геофізику мають од-

наковий вигляд. Як виявилось, коли розташувати журнали списком за спадною кількістю статей на дану тему, то цей список можна поділити на три зони так, що в кожній буде однакова кількість статей. І тоді в першій, вихідній зоні опиняться *кілька профільних журналів*, у другій, основній зоні – *кільканадцять спеціальних журналів*, а в третій зоні розпорошення – *кілька десятків загальнонаукових журналів*.

Розпорошеність статей сприяє міжгалузевому обміну інформацією. Спроби зосередити всі статті на певну тему лише у профільних журналах фактично звузили б читацьку аудиторію цих статей. Як з'ясувалося згодом, журнали можна розташовувати за будь-якими формально вираженими змістовими ознаками текстів: авторами, найменуваннями статей, їхньою середньою довжиною, ключовими словами тощо, – залежність залишається тою ж самою.

Який же сенс закладено в існуванні трьох відмінних зон Бредфорда? Коли розглянути, скажімо, відображену в публікаціях лексику певної області знань, то вихідна зона виявиться насиченою гранично широкими за змістом, неспецифічними для даної галузі "загальнонавчаними" словами. Друга, основна зона міститиме термінологію даної галузі, а третя зона розпорошення – рідко вживані, а тому високоінформативні терміни "переднього краю" знань. Таким чином, характерна лексика певної галузі знань зосереджена в основній зоні рангового розподілу. Словами вихідної зони вона сполучена з ширшими галузями знань, а зона розпорошення відіграє роль авангарду, який ніби "обмацує" явища переднього краю науки. Так, 20 років тому термін "лазери" у масиві статей з обробки металів опинився б у третій зоні, тепер частота його вживання виросла в кілька разів, і це вказує на звичайну для галузі практику.

Малий обсяг III зони свідчить про консервативну область знань; мала I зона говорить про яскраво оригінальну й новаторську область. Таким чином, мовленнєві тексти наукових галузей починають набувати обрисів системи, у якій елементи взаємно пов'язані, а закономірності, що керують цими зв'язками, можуть бути вивчені [Чурсин, 98–101].

Залежність Зіпфа достережена також у розподілі інформаційних потоків за іншими параметрами. Так, за підрахунками однієї з провідних науково-технічних бібліотек Лондона з 7820 періодичних видань її фондів 4800 ніхто ніколи не замовляв, 2274 були замовлені по одному разу; 60 престижних журналів – по 100 разів кожний, найбільш авторитетний журнал – 382 рази, цит. за: [Лук, 70].

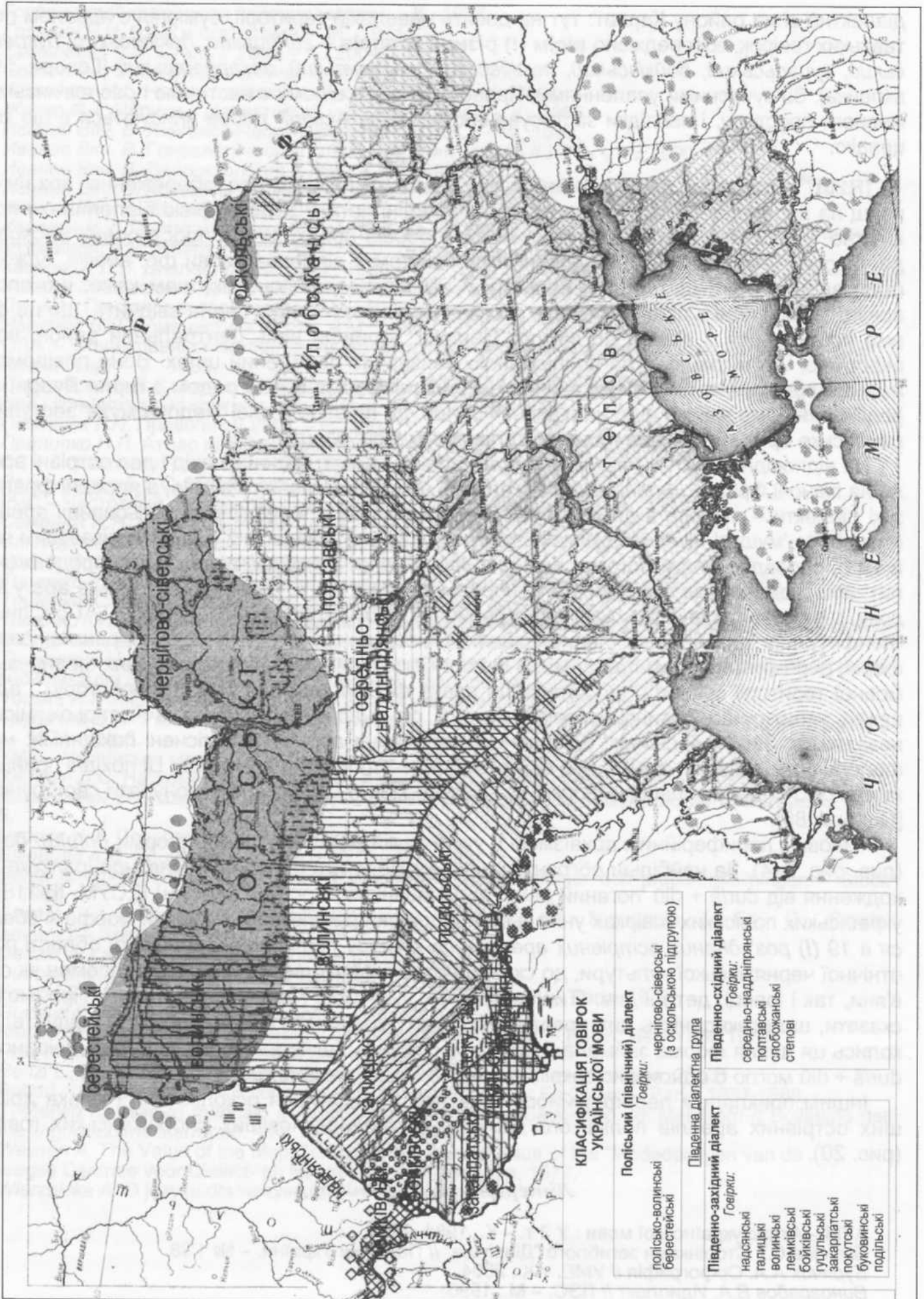
Г. Асколі

[R19]⁶⁷ Правило Асколі. Граціадіо Ізая Асколі (1829–1907) – італійський кельтолог, засновник романської та італійської діалектології. Самостійно освоївши порівняльно-історичний метод, вивчав за письмовими джерелами італійські, франко-провансальські й ретороманські діалекти. Виступаючи проти обстоюваного молодограматиками поняття фонетичного закону, він показав численність причин фонетичних змін і серед них особливо важливу роль субстрату [Нарумов // 419–421]. Г. Асколі 1873 р. заснував журнал "Італійський мовознавчий архів". Автор книг: Курс мовознавства (1870), Ладинські студії (1873), Мовознавчі листи (1887). Зажив світової слави своїми працями з індоєвропеїстики, запровадив порівняльний метод до діалектології. Асколі належить формулювання закономірності, згідно з якою "там, де найгустиша сітка діалектів, там прабатьківщина мови".

Слушність правила Асколі доводить, наприклад, укладена лише згодом карта діалектів і говірок української мови (див. рис. 20).

Територіально найбільший ареал *степових* говірок формувався в повному світлі історичних джерел у XVIII–XIX ст., тобто є наймолодшим. Дещо менша площа ареалу *слобожанських* говірок (XVII ст.), ще менша – *полтавських* (XVI ст.). Середня Наддніпрянщина не раз опинялася в центрі політичних пристрастей включно з відселенням людності на Лівобережжя. Конфігурація ареалів подільських і волинських говірок вказує на історичний рух населення на південний захід у XIV–XVI ст. Проте найцікавішою для нашої теми є

Рис. 20. Карта українських діалектів і говірок (за Ф. Жилком)

діалектна сітка району Карпат: тут на досить невеликій території, сумірній з ареалом полтавських говірок, зосереджено **вісім (!) різних говорів** – *галицький, покутський, буковинський, гуцульський, бойківський, лемківський, надсянський, закарпатський* [Говори, 590, вклейка]. За сучасними уявленнями, Правобережжя в цілому є частиною праслов'янського мовного простору, і наслідки застосування "правила Асколі" добре вписуються в цю концепцію.

[R20]⁶⁸ **Правило периферійних архаїзмів.** Висновок про збереження архаїчних явищ на периферії ареалу об'єднує ареальну лінгвістику з географією біологічних видів. Істотно, що схожість цих наук стосується способів переходу від просторових висновків до часових [Іванов // 620]. Класичним прикладом є діалектні назви фр. *abeille* 'бджола' (див. вище, рис. 5-5). З цього приводу А. Доза писав: "Фонетика нам каже, що слово *abeille* запозичене з півдня, от і все. Розгляньмо карту Атласу: вона свідчить, що ця форма поширилася з півдня до самого Парижа, укривши весь центральний район; вона інформує, що міграція була послідовною і визначає пройдений шлях. Вона повідомляє нам ще про багато речей: що звична в Ронсара форма *avette* родом з гирла Луари; що *abeille* невідоме майже ніде на півночі Франції, де *mouche à miel* 'медова муха' заступило латинське *apis*, збережене лише по кутках території" [Dauzat, 29].

На відповідній карті Жильєрона форма *abeille* займає південь, захід і два острівні ареали на півночі Франції. Франко-провансальські діалекти вживають *aveille*, а народні французькі діалекти – *mouche à miel* 'медова муха'. Крім цього, існує кілька ізольованих ареалів (*mouchette* 'мушка', *avette* 'бджілка', *essette* 'роюшка' < *essaim* 'рій'). Але найцікавішим явищем є, справді, чотири острівні периферійні ареали, де збереглися форми-продовження лат. *apis* 'бджола'. Це пікардійське *é*, нормандське *es* (на о. Гернсі), окситанське *aps* у Медоку і франко-провансальське *a* у Швейцарії. Коментуючи дані карти, П. Гіро пише: "Конфігурація цих ареалів, периферійних, ізольованих, засвідчує, що це рештки давніх форм, перекритих новим пластом... З іншого боку, їхня розкиданість по краях французької мовної території свідчить, що колись ця давня форма займала й решту простору..., адже важко уявити, що латинське *apis* могло б одночасно закріпитися в чотирьох місцях незалежно. Звідси висновок, що давні продовження *apis* були витіснені похідними: морфологічними – *abeille*, *aveille*, або семантичними – *mouche à miel* тощо. Ці похідні прийшли на допомогу щораз слабшій формі, яка вже не могла ефективно виконувати свої функції" [Guiraud, 85].

Типовим периферійним архаїзмом в українській мові виступають форми *до[р]щ*, *до[й]ч* (див. рис. 5-4). За найбільш обґрунтованою етимологією слово *дош* має індо-іранське походження від *dur/š* + *diū* 'поганий день' (в уявленні скотарських племен) [ЕСУМ, II, 118]. В українських поліських говірках унікальний прадавній рефлекс [р] у першій морфемі *зберігся в 19 (!) роз'єднаних острівних ареалах* по контуру поширення колишньої області поліетнічної черняхівської культури, до складу носіїв якої входили серед інших племен як слов'яни, так і іранці: деталі див. [Тищенко, 2006, 129–133]. Перефразовуючи П. Гіро, можна сказати, що розкиданість цих ареалів "по краях української мовної території свідчить, що колись ця давня форма займала й решту простору..., адже важко уявити, що індоіранське *dur/š* + *diū* могло б одночасно закріпитися в 19 місцях незалежно".

Іншим прикладом периферійного архаїзму залишається оскольський і кілька дрібніших острівних ареалів поліського діалекту в оточенні новіших слобожанських говірок (рис. 20).

Література до розділу 3

- АУМ – Атлас української мови : У 3 т. – К., 1984–2001.
 Білокінь С.І. Сторінками загиблого "Діаріуша" // Пам'ятки України. – № 1'98.
 Бурячок А.А. Орфографія // УМЕ. – К., 2004.
 Виноградов В.А. Идиолект // ЛЭС. – М., 1990.

- Говори української мови (збірник текстів). – К., 1977.
- Головин Б.Н. Язык и статистика. – М., 1971.
- Ермоленко С.Я. Стиль // УМЕ. – К., 2004.
- Ермоленко С.Я. Функціональний стиль // УМЕ. – К., 2004.
- Желєзняк М.Г. Норма в діалектах (мовна) // УМЕ. – К., 2004.
- Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966.
- Иванов Вяч. В. Лингвистическая география // ЛЭС. – М., 1990.
- Иванов Вяч. В. Генеалогическая классификация языков // ЛЭС. – М., 1990.
- Иванов Вяч. В. Диалектология // ЛЭС. – М., 1990.
- Иванов Вяч. В. Контакты языковые // ЛЭС. – М., 1990.
- Иванов Вяч. В. Языкознание // ЛЭС. – М., 1990.
- Касавин И.Т. Постигая многообразие разума // Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания. – М., 1990.
- Касаткин Л.Л. Диалект // ЛЭС. – М., 1990.
- Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 3.
- Лук А.Н. Психология творчества. – М., 1978.
- Нарумов Б.П. Романистика // ЛЭС. – М., 1990.
- ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас. Сер. лексико-словообразовательная. Вып. I. Животный мир. – М., 1988.
- Пашковський В.С. Аспекти моделювання системи англійської орфографії та залежність Гаусса // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 15, кн. 2. – К., 2005.
- Півторак Г.П. Правопис // УМЕ. – К., 2004.
- Прилипко Н.П. Атлас лінгвістичний // УМЕ. – К., 2004.
- ПС – Психология: Словарь. – М., 1990.
- Регушевський Є.С. "Ковані слова" // УМЕ. – К., 2004.
- РЧС – Частотный словарь русского языка / Ред. Л.К. Засорина. – М., 1977.
- Семенюк Н.Н. Норма языковая // ЛЭС. – М., 1990.
- Слюсарєва Н.А. Социологическое языкознание // ЛЭС. – М., 1990.
- Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998.
- Тищенко К. Іранські ізоглоси слов'янських мов // Східний світ. – № 1–2'94. – К., 1995.
- Тищенко К. Етномовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006.
- Тищенко К.Н. Пределы действия закона Иеркса – Додсона в обучении языку // Методические указания по проблемам преподавания иностранных языков в вузе : Тез. докл. – К., 1989.
- Тищенко К.Н., Магушинец И.И. Экспериментальная романская группа ЭРГ: освоение резервов интенсификации // Вест. Киев. ун-та. Ром.-герм. филология. – 1988. – Вып. 22.
- Тоцька Н.І. Збірник вправ з сучасної української мови. – К., 1958.
- Трубачев О.Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопр. языкознания. – 1974. – № 6.
- УМЕ – Українська мова : Енциклопедія. – К., 2004.
- Хайтун Д.С. Наукометрия. Состояние и перспективы. – М., 1983.
- Хаккулинен Л. Развитие и структура финского языка. Ч. 2. Лексикология и синтаксис. – М., 1955.
- Чурсин Н.Н. Популярная информатика. – К., 1981.
- Швейцер А.Д. Социолінгвістика // ЛЭС. – М., 1990.
- Bengt S. Språkstruktur. Den moderna språkforskningens metoder och problemställningar. – Stockholm, 1969.
- Crystal – Encyclopedia Cambridge delle scienze del linguaggio / Ed. D. Crystal; L. Bertinetto. – Bologna, 1993.
- Dauzat A. La géographie linguistique. – Paris, 1922.
- Dubois J. e.a. Dictionnaire de linguistique. – Paris, 1973.
- Favrod Ch.-H. La linguistique. Encyclopédie du Monde Actuel. – Paris, 1978.
- Guiraud P. Patois et dialectes français. – Paris, 1978.
- Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – Berlin; New York, 1975²¹.
- Pisarek W. Frekwencja wyrazów w prasie. – Kraków, 1972.
- Renzi L., Andreose A. Manuale di linguistica e filologia romanza. – Bologna, 2003.
- Robert – Le petit Robert. Dictionnaire de la langue française: En 2 vols. – Paris, 1977-1988.
- Tyščenko K. Lessico marinaio e peschereccio del litorale Caucasicco del Mar Nero // Bollettino dell'Atlante linguistico mediterraneo. – № 13–15. – Firenze, 1976.
- Weijnen A. The Value of the Map Configuration: Special issue of the "Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde". – Nijmegen, 1977.
- Wierzbicka A. O języku dla wszystkich. — Warszawa, 1967.

Розділ 4. ІДІОПРАГМАТИКА: ТЕОРІЯ ІДІОЛЕКТІВ

§ 4-0. Предмет ідіопрагматики

Ідіопрагматикою (ідіомовною прагматикою) називають галузь мовознавства, предметом якої [Т4] є структура лінгвосфери ідіолектів. Мета ідіопрагматики – виявлення і вивчення закономірних особливостей будови, функціонування, історичних і вікових змін ідіолекту (у філогенезі й онтогенезі) на рівні цілих ідіомовних доробків, окремих текстів з них або їхніх частин.

Як і раніше, поле дослідження, порівняно з двома попередніми галузями, не меншає – це та сама лінгвосфера, однак далі дрібнішає її поділ не на сотні етномов чи мільйони лектів, а на кілька мільярдів індивідуальних мовних доробків та їхні складові.

§ 4-1. Одиниці ідіопрагматики

До одиниць ідіопрагматики належать: ідіомовний доробок і його складники – ансамблі творів, самі твори, їхні частини й уривки. Інакше кажучи, ідіомовна проблематика зосереджена в третьому діапазоні об'єктів дослідження, між ідіолектним доробком як цілим та уривком завжди індивідуального (зокрема, авторського) тексту – найменшою складовою доробку, що зберігає авторські риси.

При другій зміні (за масштабом) діапазону досліджуваних об'єктів мовознавства за гранично велике ціле дослідник приймає ідіолект, який постає у вигляді індивідуального мовленнєвого доробку, тобто сукупності всіх усних і письмових текстів однієї людини. Хоча найчастіше поняття доробку пов'язують з видатними особистостями, насправді свій власний доробок різного ступеня оригінальності має кожна людина. У складі цього гранично великого цілого розрізняють ансамблі творів (напр., у доробку письменника – прозові, поетичні твори, драматургія, епістолярій, публіцистика, щоденники, підготовчі матеріали до творів тощо). Самі ансамблі складаються з окремих композиційно завершених творів, у межах яких розрізняють тектонічно організовані частини, а в них можна дослідити певні характерні сюжетні уривки.

Сутність кожної з одиниць ідіопрагматики щоразу визначена її вищим відношенням (відсутнім у кожній сусідньої нижчої одиниці, але далі наявним у вищих одиницях уже як рядова ознака, див. таблицю на рис. 1).

Рис. 1. Одиниці ідіопрагматики та їхні вищі відношення

Одиниці (та явища) ідіопрагматики	Їхні вищі відношення	Сутність вищого відношення
[U11] Доробки	Персональність	Спільні мовностильові риси всіх текстів одного автора
[U12] Ансамблі творів	Програмність	Наявність об'єднаної програми в циклі творів одного автора
[U13] Твори	Композиційність	Наявність у творі композиційно-сюжетної завершеності
[U14] Частини	Тектонічність	Наявність у частині твору своєї власної тектоніки та відносно завершеного часткового сюжету
[U15] Уривки	Фрагментність	Властивість оперативної одиниці інтекстики бути гранично малим авторським фрагментом текстового цілого (тексту, ансамблю, доробку)

На загальній схемі одиниць мовознавства (розділ 1, рис. 4) ділянка одиниць ідіопрагматики посідає центральне місце, сполучаючи, з одного боку, одиниці двох вищих галузей (етно- і аксіопрагматики), а з іншого – двох нижчих (синтактики й десигніки). Особливістю одиниць ідіопрагматики є їхня *гранична, індивідуальна конкретність*: це реальні авторські тексти, їхні ансамблі й частини. У міру віддалення від галузі ідіопрагматики об'єкти лінгвістичного дослідження стають чимраз абстрактнішими: 1) вернакула – говірка – діалект – етномова: локальна – парціальна – державна – регіональна – глобальна система етномов; 2) синтаксичний комплекс – речення – синтагма – слово – морфема – фонема – диференційна ознака.

[U11] Доробки. У теорії текстів цей мовний об'єкт вважають гранично великою одиницею дослідження. Вона містить у собі як власні складники інші чотири одиниці: жанрові ансамблі творів та окремі твори, що складаються з частин і уривків. Об'єднавчою рисою для доробку є спільні *авторські мовностильові ознаки* всіх його творів. За приклад зіставлення найпоширеніших у світі персональних доробків може правити початок реєстру перекладних бестселерів (рис. 2).

Рис. 2. Початок реєстру перекладних бестселерів [Fréty, 353; OT, 147, 1148]

РАНГ	Автор	Країна	Твори	Роки видання	Наклад (примірників)	Кількість мов перекладів
1	Еклезіаст (I ст.)	Візантія, Рим	Біблія	після 1815 р.	> 3 млрд	2017 мов
2	Мао Цзедун (1893-1976)	Китай	Твори (у т.ч. "Мала червона книжка" – 800 млн; "Вірші Товарна Мао" – 96 млн)	1966-1970	> 2 млрд	~50 мов
3	Йосип Сталін (1879-1953)	СРСР	Твори	1930-1952	672 млн	101 мова
4	Барбара Картленд (бабуся Lady Di – принцеси Вельської) (1901-)	Велика Британія	> 600 романів	від 1925	> 500 млн	– 30 мов
5	Володимир Ленін (1870-1924)	СРСР	Твори	1920-1991	> 350 млн	222 мови
6	Стенлі Гарднер (1889-1970)	США	>100 детективних романів	від 1932	319 млн	37 мов
7	Агата Крісті (1891-1976)	Велика Британія	87 детективних романів	від 1920 ^x	300 млн	103 мови
8	Жорж Сіменон (1903-1989)	Франція	510 детективних-романів	від 1930 ^x	300 млн	28 мов
9	Джон Толкін (1892-1973)	Велика Британія	"Володар Перстенів"	від 1940 ^x	170 млн	58 мов
10	Свідки Ісгови (секта)	США	Релігійні тексти	від 1880 ^x	106 млн	116 мов

[U12] Ансамблі творів. До одного ансамблю належать усі твори автора, написані в певному жанрі. Наприклад, у доробку І. Франка: поетичні твори, прозові, драматичні твори, переклади, листування, літературно-критичні статті. Визначальним для ансамблю вищим структурним відношенням є усвідомлена (спланована автором) чи стихійно сформована його *програмність* (тематичність).

[U13] Твори. Для окремого твору властива свого роду "сміслова завершеність" на зрок тієї, якою теоретики минулого зловживали, включаючи її до визначення речення. У даному разі йдеться про *композиційно-сюжетну* смислову завершеність як ознаку твору.

[U14] Частини. Окремі частини у складі цілого твору вдається виділити завдяки наявності в них своєї власної тектоніки та відносно завершеного часткового сюжету. Потреба у виділенні частин тексту виникає не лише для літературно-критичного аналізу. Нерідко сам автор членує твір на частини, за якими його сприймає в часі також і читач.

[U15] Уривки. Уривок з певної частини твору використовують у практиці дослідження текстів як оперативну одиницю аналізу, гранично малий фрагмент авторського текстового цілого (хоч частини, хоч твору, ансамблю творів чи цілого доробку).

§ 4-2. Синхронічні концепції ідіопрагматики

До синхронічних концепцій ідіопрагматики належать: *концепція діалогу, мовленнєвої сугестії, конвенції спілкування Грайса, риторики, тексту і твору, жанрів, індивідуальних стилів, мовлення і мови, мовлення і мислення, жанрів мислення де Боно, мислення і мовної пам'яті, лінгвопедагогіки.*

[C12] Концепція діалогу. На рівні "чуттєвого споглядання" в кожний даний момент у діалозі справді можна розрізнити "мовця" і "слухача". Проте цілком очевидно, що мовець не лише говорить, але й слухає себе. Так само слухач внутрішньо вже щось відповідає на почуте. На зміну наївним уявленням про діалог як "комунікативний акт передачі мовної інформації" прийшло розуміння всякого діалогу як акту *сугестії*, тобто психологічного навіювання. *Сугестія* – єдина альтернатива *інфлюації*, тобто фізичного, силового впливу на співрозмовника. У такому разі один з учасників діалогу неминуче виявляється його *ініціатором* (сугестором), а другий – *залученим до розмови* (сугестентом), що зазнає мовного сугестивного впливу з боку сугестора. Роль сугестії у процесі становлення мови, співвідношення сугестивного й інформаційного в генезі мови детальніше розглянуто в розділі 7.

[C13] Концепція конвенцій спілкування Грайса. П. Грайс відомий як автор прагматичних теорій значення. Сформульовані ним "правила ведення розмови" відомі як конвенції спілкування: кількості, якості, відношення, манери мовлення [ЛЭС, 390]. За змістом це означає *дозованість* реплік, *їхню правдивість, тематичність і прозорість*. Ці конвенції або максими Грайса відображають принципи співпраці учасників діалогу, їхні невисловлені зобов'язання: адекватно *дозувати* свої репліки, повідомляти лише *правдиву* інформацію та *обґрунтовані* оцінки, говорити *по суті справи* (не відхилятися від теми розмови) та робити мовлення *ясним, недвозначним і послідовним*.

[C14] Концепція мовця. У дескриптивному мовознавстві *мовцём* називають людину, що має мовну здатність і мовну компетенцію (розуміє граматику своєї етномови). Мовною інтуїцією називають здатність мовця, що засвоїв граматику певної мови, формулювати свою думку про почуті чужі висловлення цією мовою щодо їх граматичності, синонімії та парафрази [Dubois, 468–469].

[C15] Концепція риторики. Риторикою називають вивчення особливостей усного виступу. Традиційно три аспекти риторики зосереджені на аналізі *inventio* (теми виступу і вжитої аргументації), *dispositio* (розташування частин виступу, його композиція), *elocutio* (добір і розміщення слів, риторичних фігур і тропів). До цього часом додають *pronuntiatio* (озвучення виступу) і *memoria* (запам'ятовування цілого тексту виступу). Серед типів виступу риторика розрізняє *дорадчий* (з метою переконання чи поради), *юридичний* (для звинувачення або виправдання) і *епідиктичний* (оцінковий – аби схвалити чи закартати) [Dubois, 423].

Далі у складі *elocutio*, наприклад, передбачалося вивчення таких фігур мовлення, як:

- літота (заперечення, аби ствердити): "Я не бажаю тобі зла";
- гіпербола (перебільшення): "Нудьгували ціле літо жакливо!";
- антифраза (іронічне вираження сенсу через протилежне): "Гарненко виглядаєш!";
- паратакис (брак сполучників): "Пішов дощ, я лишаюся";
- синекдоха (*pars pro toto* – частина замість цілого): "Вітрило" замість "човен" і т. д.

Зрозуміло, що як цей, з очевидністю схоластичний підхід до вивчення риторичних засобів, так і пізніші спроби визначення стилістики як каталогу таких схоластично окреслених фігур мовлення заводили тільки в глухий кут. "Поезія, пише Р. Якобсон, не полягає в додаванні до мови елементів риторики".

[С16] Концепція тексту і корпусу. *Текстом* (від лат. *textum* 'зіткане, тканина') називають сукупність мовленнєвих висловлень як зразок "мовної діяльності" мовців; він може бути усним або письмовим [Dubois, 487]. У складі тексту виділяють *корпус* як предмет лінгвістичного дослідження. Так, наприклад, у зібраному діалектологічному матеріалі лише частина висловлень може стосуватися заздалегідь обраної галузі. Реєстр таких висловлень саме і складатиме корпус дослідження. Для статистичних підрахунків можна обмежитися вибіркою (напр., 1 чи 10, 100 сторінок, вибраних з тексту через певні рівномірні або випадкові інтервали). Корпус має попри все бути репрезентативним, тобто містити всю гаму характеристик обраного для дослідження аспекту мови.

[С17] Концепція жанрів. Літературним жанром називають категорію творів, зумовлену традицією (сюжетом, тоном, функціональним стилем). Поетичні жанри: лірика, епопея, буколіка, дидактична поезія. Жанри прози: красномовство, філософія, історія, критика, науковий, епістолярний жанр, роман, новела, есе, драма, гумористичні твори, анекдоти, афоризми [Robert, I, 779].

[С18] Концепція авторського (індивідуального) стилю. Індивідуальним стилем називають сукупність виражальних засобів, вибір яких у творі залежить від особистої реакції автора на певні обставини дійсності [див. Robert, I, 1699]. За Сосюром, усякий текст є проявом сфери мовлення, тобто індивідуальних реалізацій мови, а тому і *стиль трактується як низка свідомих відхилень від деякого уявного усереднення цих реалізацій*: 1) відхилень від коду (передусім авторські неологізми-солецизми), 2) відхилень від норми (нейтрального немаркованого узусу / вжитку), а також 3) відхилень від "усередненого" функціонального стилю, традиційного для певного літературного жанру. Реальність існування таких відхилень і навіть можливість їх штучного відтворення видно на прикладах літературних пародій (рис. 3).

Чомусь слабкий бік цієї концепції вбачають у "загальній тенденції розглядати індивіда як епіфеномен [проекцію явища] в ім'я норми, про яку забули сказати, як саме вона побудована" [Dubois, 459]. Проте ця критика некоректна, адже забуває, що вся теорія сучасного мовознавства розглядає *типізовані, узагальнені* класи мовних явищ як вихідні (мова як абстрактний соціальний феномен – істотна, індивідуальне мовлення – якраз його "епіфеномен", тобто неістотні, варіантні реалізації). Здається, такий підхід виправданий, адже людина взагалі здатна пізнавати лише загальне (Гегель). Крім того, тут поза увагою залишено власне таку ж традицію трактування виконавського стилю, наприклад, у музиці: учнівське виконання скрипкової п'єси тим і учнівське, що нормативне; виконання маестро якраз і полягає у деяких перебільшеннях, відхиленнях у межах припустимого, що додають експресії.

Важливим усвідомленням теоретичної стилістики стало те, що всі індивідуальні варіації, "відхилення" від норми насправді виявилися *наявними в конкретному вжитку*, що знову нагадує його первинність порівняно з нормою. Так само і Ш. Балі вбачає "зародки стилю" саме в

поточній мові, у щоденному вжитку, де, справді, "є все": такий дослідний підхід перекидає місток між спонтанним мовленням і літературною мовою [Favrod, 190–191].

Рис. 3. Пародії на тему "Жив у бабусі цапик сіренький" [Парнас дыбом]

<p>Бабуся у ліску жила, е лон алла, е лон алле, Бабуся у ліску жила, а в неї кізонька була.</p> <p>Гуляти в ліс коза пішла, е лон алла, е лон алле, Гуляти в ліс коза пішла, і долю там свою знайшла.</p> <p>У лісі вовк її зустрів, е лон алла, е лон алле, У лісі вовк її зустрів, та нашу кізоньку і з'їв.</p> <p>Не вернеться вона назад, е лон алла, е лон алле, Не вернеться вона назад, бо ріжки й ніжки он лежать.</p> <p>1281 р. (Старофранцузька балада)</p>	<p>Любезный читатель ! Сколь приятно и умирительно сердцу видеть дружбу двух существ любящих. Всеи чувствительной натурой своей бедная старушка любила серенького козлика; знайте же, грубые сердцем, что и крестьянки чувствовать умеют.</p> <p>Но увы! Сколь часто неблагодарность, сия змея, на груди человеческой отогретая, свивает себе гнездо в душах существ обожаемых.</p> <p>Сей серенькой козлик был склонен более к опасностям жизни бурной, нежели к прелестям мирного существования селянина на лоне сладостной Натуры под кущами зеленых садов, среди цветущих дерев и приятного ручейков лепета.</p> <p>В чаще непроходимых дубрав нашел наш серенькой козлик погибель свою от острых когтей и зубов косматого чудовища лесов Гиперборейских — сераго волка. Лишь в знак любезной памяти дружбы и умиления сердечного оставило оное чудовище бедной старушке, горькие слезы в тиши ночной проливающей, рожки и ножки существа, столь горячо любимого и столь печально погибшего.</p> <p>1803 г. (Н. М. Карамзин)</p>
<p>Благородні, благочестивіи государи премилостивіи, О козлі и старусі рѣчь будет наша, аки вещь живу узрить милость ваша.</p> <p>Старуха древня в градѣ нѣкоемъ бяша, козлові брадата вельми любяша. Але взалкалось тому козляти во темніи лѣси иди гуляти.</p> <p>Худый обычай у волковъ бываетъ, козлові узря, его терзають. Увы, увы, и нозі и розі козлові убита лежать на дорозі.</p> <p>Юным се образъ старѣйшихъ слушати, на младый розум свой не уповати.</p> <p>1637 р. (Симеон Полоцкий)</p>	<p>У старой женщины, бездетной и убогой, Жил козлик серенькой, и сей четвероногой В большом фаворе у старушки был. Спал на пуху, ел сытно, пил до пьяна, Вставал за полдень, а ложился рано; Ну, словом, жил и не тужил.</p> <p>Чего же более? Но вот беда — Мы жизнью недовольны никогда: Под сению дерев на вольной воле Запала мысль козлу прогулку совершить, И, не раздумывая доле, В соседний лес козел спешит. Он только в лес — а волк из лесу шасть! В глазах огонь, раскрыл грозящу пасть — И от всего козла осталось немножко: Лишь шерсти клочок, рога да ножки.</p> <p>Сей басни смысл нетрудно угадать: Не бегай в лес, коль дома благодать.</p> <p>1811 г. (И. А. Крылов)</p>

Продовження рис. 3

В искрах лунного сиянья, сквозь лучей его мерцанье
Вижу смутно очертанья и старушки и козла.
Пьют любви до края чашу, все слияннее и краше,
Но козла в лесную чашу злая сила увлекла.

Волки мчат во мраке ночи, это искрятся их очи,
В час глубокий полуночи козлик в жертву принесен.
На траве белеют ножки, козьи ножки, козьи рожки,
И старушка на дорожке...

...Старый, милый детский сон.

1899 г. (К.Д.Бальмонт)

Стоны-звоны, перезвоны,
Дили-дон, колокола.
Стены выбелены бело.
Мать игуменя имела
длиннорогого, серого, тонконогого козла.
Ах, леса мои родные,
зелень кудри купола, вы раскройтесь, вы впустите,
спрячьте серого козла.

Надоело бегать зря
по пугам монастыря.
Ой хрипело, ой хрустело,
волка зелены глаза;
повалили, раскрошили,
словно дерево гроза,
повалили раскрошили, только ножки пощадили,
только ножки да рога,
[Белы-зелены, кудрявы, всё леса мои, леса вы,
Ножек память дорога.]

1907 г. (Сергей Городецкий)

Убивалась старуха над козликом серым,
(Плачь, чтоб тебя разорвало!)
Рожки целует (ну и манеры...)
Тьфу, даже мне жалко стало.
И чего смотрела старая дура?
Убежал ведь под самым носом.
Ну, а в лесу, брат, волки не куры,
Неприкосновенность личности у них под
вопросом.

Любила, отдавала последнюю крошку,
Да волкам козла и скормила.
Оставили бабушке рожки да ножки.

С волчьей стороны и это очень мило.

1910 г. (Саша Чёрный)

СКРИПЕЛА СТАРУХА
ТЕЛЕГА СЛОВНО

КХА

КХО

КХЕ

КХИ.

Великолепно мною уловлены
Старухины все грехи.
Дрянной старухиной

ХАТЫ ВОЗЛЕ

РАЗРУШЕННЫЙ

БЫЛ

ХЛЕВ.

Маленький, миленький серенький козлик
валялся там на земле.

Вздумалось козлику в лес погуляти
— какое же дело мне?

Но я, старуха, аккумулятор
загубленный козьих дней.

А мне козлы,

которых обидели,

всего роднее и ближе.

Видели,

как собака бьющую руку лижет?

Напали на козлика серые волки,

душу кровью облив.

Встала дыбом

испуганным, колким

седая щетина земли,

Остались бабушке

рожки да ножки...

[Что же вы, граждане,

не реагируете и впрямь ?

Скажу вам:

без вашего тепла крошки

бабушки дело дрянь.]

1913 г. (Владимир Маяковский)

Куда же вы ушли, мой серенький, мой козлик,
с бубенчиком на лбу и с лентой на рогах?
Грустит наш сад. Наннет-старушка плачет возле
об умершей любви, о майских прошлых днях.

В последний страшный час я видел вас так
близко,
в далекий темный лес вас мчал кабриолет.
Под тяжестью волка потом вы пали низко,
лишь ножки и рога оставив для Наннет.

1916 г. (А.Н.Вертинский)

За М. Ріфатером, "повідомлення виражає, стиль підкреслює". Внаслідок замкненого характеру твору до апріорних кодів (мова, жанр) автор долучає апостеріорне надкодування, де вартості знаків (див. розділ 5) розставлені інакше. Таким чином, твір пропонує власну, модифіковану систему координат. Це "надкодування" аналізують з позицій передбачуваності: чим менш передбачуваним є вжитий автором елемент, тим більше враження справляє він на читача. Таким чином, саме завдяки замкненості тексту автор дістає змогу створити контраст між застосованим стилістичним засобом і контекстом. В останньому розрізняють мікроконтекст (короткий стилістичний контекст у межах твору) і макроконтекст (сукупність контекстуальних даних у свідомості читача). Макроконтекст модифікує мікроконтекст, посилює чи послаблює враження від нього. Через це контекст набуває у стилістиці такої ж важливості, як і самі вжиті стилістичні засоби. Звідси впливає можливість виділення стилістичних прийомів або мотивів [Dubois, 459].

Кількісні параметри індивідуального стилю. Норма мови являє собою не сукупність жорстких приписів, а скоріше заборону переходити певні межі характеристик текстів. Проте навіть у цих межах кожний авторський текст, кожна книжка, кожний персональний доробок – це цілком конкретне певне відхилення від норми, і саме ці відхилення стають специфічною характеристикою даного тексту (пор. рис. 3). З появою лінгвостатистики виникла можливість кількісних оцінок параметрів стилю. До них належать, зокрема:

- *вокабуляр* тексту (кількість різних слів, ужитих автором у даному конкретному тексті), при цьому важливими для характеристики стилю автора є його *ключові слова* (термін П. Гіро) – в масштабах мови рідкісні, а для даного автора типові;
- розподіл слів цього вокабуляра за *частинами мови*;
- реєстр вжитих типів *синтаксичних конструкцій* (Ріфатер взагалі визначає стиль як "застосування зворотів з низькою імовірністю появи": стиль і це включає, але цим не вичерпується);
- розподіл речень даного тексту за *довжиною* тощо.

Як приклад можна навести історію з ідентифікацією середньовічного рукопису невідомого автора, знайденого в бібліотеці м. Кембріджа. Дослідник, який знайшов рукопис, висунув припущення, що автором трактату є великий давньоанглійський поет Чосер. Один з аргументів полягав у зіставленні відсотка романської лексики, відомого з визначених творів Чосера (37,8 %) з часткою романізмів у знайденому рукописі, яка виявилася рівною саме 37 % [Wierzbicka, 140–141].

Рис. 4. Відсоток прикметників у трагедіях Расіна

Андромаха – 8,4 %
Британік – 8,6 %
.....
Береніка – 10,5 %
Баязет – 11,3 %
Мітридат – 11,5 %
Іфігенія ↑ – 10,1 %
Федра – 13,6 %

Кількісний аналіз часом допомагає встановити *хронологію* творів одного автора. У стилі письменників, як правило, існує певна еволюція. Знайшовши місце "непевного" твору на цій лінії еволюції, можна зробити висновки про час його написання. Так, історики французької літератури неодноразово поверталися до хронології написання трагедій Расіна. Чимало літературознавців піддавали сумніву традиційно прийняту дату написання *Іфігенії*, яка нібито була створена після *Мітридата*, але перед *Федрою*. Було зібрано низку історико-літературних і графологічних аргументів на користь того, що *Іфігенія* створена раніше – а саме, між *Британіком* і *Беренікою*.

Проте цих аргументів було не досить, щоб вирішити питання. Тоді було залучено дані кількісного аналізу стилю. У процесі дослідження різних параметрів текстів Расіна було виявлено, що в його творах від *Андромахи* до *Федри* у хронологічному порядку стабільно зростає відсоток прикметників – від найранішого тексту до найпізнішого. Саме при традиційному датуванні *Іфігенії* цей порядок порушується. П. Гіро наводить ці дані у вигляді таблиці (рис. 4). Як видно з неї, вони свідчать на користь написання *Іфігенії* раніше, ніж вважалося традиційно, а саме десь між *Британіком* і *Беренікою*, що й підтверджує висунуту раніше на незалежних підставах гіпотезу [Wierzbicka, 143].

[С19] **Концепція мовлення й мови.** Послідовне теоретичне розрізнення мовлення й мови у складі мовної діяльності запровадив Ф. де Сосюр. *Мовна діяльність* (langage) властива всім людям і полягає у їхній здатності *позначати*. Вона має два аспекти – суспільний (мова, langue) та індивідуальний (мовлення, parole). Іншими словами, мову розглядають як суспільний продукт, а мовлення як індивідуальну складову мовної діяльності, акт волі й розуму. Мову (суспільну спадщину) індивід лише засвоює і може вносити до неї зміни в дуже вузьких межах (за наявності соціального замовлення). У системі понять де Сосюра мова є почергово "скарбом, відкладеним практикою мовлення в індивідах одної спільноти", "сумою відбитків, відкладених у кожному мозку", "сумою словесних образів, нагромаджених у всіх індивідів" – як наслідок безлічі конкретних актів мовлення.

Ф. де Сосюр

Ф. де Сосюр прийняв і поширив концепцію Вітні (Whitney): "мова – суспільне явище" (за сучасними уявленнями, якраз суспільство є продуктом мови); "скарб, відкладений практикою мовлення в індивідах однієї спільноти, у жодному з них мова не представлена повністю, вона існує лише в масі". Ось звідки бере початок ставлення до індивідуального мовлення як до варіанту колективної мови. Тоді мовець – варіант колективу, а індивідуальний "стиль" – вторинний до абстрактної (бо усередненої) норми... При позірній суперечливості цих тверджень слід нагадати, що власне така послідовність у розгляді первинного / вторинного всього лише властива для *логічного підходу* в пізнанні того, що *історично* сформувалося якраз навпаки – від індивідуального до колективного.

Мова – система знаків (код), основа, принцип класифікації. У певному часовому стані в мові все тримається на відношеннях – опозиції, диференціації, асоціації між знаками або мовними єдностями (unités, традиційно перекладані як *одиниці*...). Розвиваючи далі ці міркування, Ф. де Сосюр доходить висновку, що "у мові є лише відмінності... Мовна система є серією відмінностей звуків, сполучених з відмінністю ідей".

Мовний знак – це не річ, яка замінює іншу річ, але *зв'язок між двома речами*. Для Ф. де Сосюра "мовний знак поєднує поняття і звуковий образ", а мова складається з знаків, цих "конкретних **єдностей** мови" (цього разу в оригіналі entités 'єдість, цілість') [Dubois, 279]. Ці єдності переважно являють собою слова, але не тільки (bon marché ~ дешевий; визначні місця ~ curiosités; chemin de fer ~ voie ferrée ~ залізниця).

Вважають, що слова можуть бути одиницями мови і мовлення. На відміну від них речення за винятком фразеологізмів і шаблонних фраз (а їх, за Е. Шубіним, 20 %) не *відтворюються* як слова, а *створяються* за певними моделями [ЛЭС // 149]. У такому разі саме синтаксичні моделі речень – це одиниці мови, а одиниці мовлення – їх індивідуальні реалізації, конкретні речення і фрази.

Продуктивний бік мовної діяльності *мовлення* ніколи не буває масовим. Він індивідуальний, мовець завжди його господар. У логічному плані, в парі теоретичних понять "мова ~ мовлення" останнє виглядає як сукупність реалізацій мови, її індивідуальних інтерпретацій, хоч історично саме мовленнєва традиція зумовлює мову. До цих положень Сосюра слід додати, що насправді мовлення індивідуальне лише з погляду його звукової реалізації мовцем, але ж зумовлене наявністю **слухача** і тим самим є конкретним зв'язком у клітинці соціуму.

Асоціативні або парадигматичні зв'язки ("вертикальні") поєднують *віртуальні елементи мови* в мнемонічну послідовність. "Вони розміщуються в мозку; вони є частиною того внутрішнього скарбу, яким є мова у кожного індивіда". Зв'язки іншого типу – синтагматичні ("горизонтальні") поєднують *реальні елементи мовлення* в синтагми й речення. Відповідаючи на питання, чи синтагми входять до мови і чи всі вони вільні, Ф. де Сосюр наголошував, що чимало застиглих синтагм ("зворотів") належать до мови, так само як і інші словосполучення, до яких не можна вносити змін.

Таким чином, у кодї одиниці організовані за класами еквівалентності (парадигмами), і водночас передбачені правила застосування одиниць цих класів у синтагмах. Р. Барт ілюструє ці дві осі прикладом "кулінарного коду". Аби замовити обід, потрібно спочатку *вибрати* страву в кожній серії: закуски, м'ясо, салат тощо. З іншого боку, норма визна-

чає традиційну *послідовність* споживання цих страв: не можна з'їсти десерт перед сиром. Так само, аби створити фразу, потрібно спочатку *вибрати* слова всередині парадигм (іменники, дієслова тощо), а потім розташувати їх у певній *послідовності*, яка може тільки частково залежати від бажань мовця [Favrod, 57].

[С20] Концепція мовлення і мислення. Мислення є вищою формою активного відображення об'єктивної реальності, це є цілеспрямоване, організоване й узагальнене пізнання істинних зв'язків і відношень предметів і явищ. Воно здійснюється в різних формах і структурах (у поняттях, категоріях, теоріях), у яких закріплений і узагальнений пізнавальний і соціоісторичний досвід людства [ФС, 1983]. Поняття, категорії і теорії існують у свідомості диференційовано та успадковані індивідом завдяки засвоєнню ним мови свого соціуму.

Процеси мислення проявляються у трьох основних і взаємно пов'язаних видах: *практично-дійовому, наочно-образному та словесно-логічному*. Матеріальною опорою мислення є мова, а також інші знакові системи (математики, мистецтва). Мова – це знакова (у вихідній формі звукова) діяльність, матеріальна опора мислення та обміну інформацією між членами соціуму. Мислення – переважно ідеальна психічна форма пізнання (крім практично-дійового виду); мова ж сполучає в собі елементи фізичного (звуки, ділянки позначеної дійсності) та психічного (образи й поняття про звучання і зміст мовних знаків).

Хоча традиційно вважають, що мова є безпосередньою матеріальною опорою мислення лише в його вербальному (словесно-логічному) вигляді [ЛЭС, 600] (див. рис. 24, А), проте вона може брати участь також і в наочно-образному виді мислення (рис. 24, Б). Окремо виділяють також *репродуктивно-вербальний* вид мислення як визначальний складник міжмовного перекладу (рис. 24, В). Лише в окремих випадках мовна діяльність збігається з процесом мислення, як-от при міркуваннях вголос з розрахунком на сприйняття слухачів (усна лічба тощо). Звичайно ж прямою опорою і самим перебігом мислення можна вважати *внутрішнє мовлення*, а зовнішнє мовлення стає "безпосередньою дійсністю думки" (Маркс), як правило, уже виражаючи її в закінченому вигляді – у тому числі як наслідок практично-дійового або наочно-образного мислення.

Вербальний (словесно-логічний) вид мислення забезпечують дві специфічні особливості мови: природно немотивований, *умовний* характер знакового зв'язку між вираженням і змістом слів і членування потоку мовлення на відносно обмежені за обсягом, формально розмежовані і внутрішньо організовані відрізки – *речення*. На відміну від наочних психічних образів предметів і явищ слова зовсім не схожі на позначені об'єкти (крім нечисленних звуконаслідувань). Якраз ця особливість слів дозволяє вийти за межі "імперативів даності" завдяки створенню на основі слів та асоціювання з ними не лише *узагальнених уявлень* про предмети, але й *понять* будь-якого ступеня абстрактності. При цьому образне мислення оперує реальними чуттєвими образами й мотивованими уявленнями, тоді як вербальне мислення – семантичним поділом дійсності.

Саме розвиток речень зумовив виділення в потоці мислення окремих відносно відокремлених одиниць, умовно класифікованих у логіці й психології як різні судження й умовиводи. Проте прямої відповідності між одиницями мислення і співвіднесеними з ними одиницями мовлення немає: у тій самій мові одне судження може відповідати різним реченням (напр., в активному і пасивному стані) і навпаки, ті самі речення можуть ставати джерелом для фіксації в них різних суджень (одиночності й загальності). Крім того, службові, вказівні і схожі з ними слова взагалі не позначають понять чи уявлень, а спонукальні й питальні речення розраховані на вираження не формальнологічних суджень, а волевияву чи суб'єктивного ставлення мовця до фактів. До формальної логіки вони не причетні. Таким чином, можна сказати, що структурою мислення є логіка, а структурою мовлення – граматики, передусім синтаксис (див. розд. 5, рис. 3).

Нові дослідження з контенсивної типології мов значно поглибили знання про взаємовідношення різних типів мов і відповідних їм типів логік мислення (див. розділ 8). Формальна (Арістотелева) логіка з історичних причин найбільше відповідає граматичній будові

номінативних мов (адже такою була давньогрецька мова, з матеріалу якої Арістотель зумів видобути її "суб'єкт-об'єктний логічний каркас"). Формальні категорії мов за всіх обставин несуть у собі свою історію, адже частина їх взагалі не відповідає будь-яким категоріям логіки (рід, особа, означеність іменників, модальність дієслів тощо). Ці факти унаочнюють більшу давність використання свідомістю мовних категорій порівняно з логічними.

"У мозку немає центру або зони думки, натомість центри або зони мовлення справді є" [Поршнев, 1974, 142]. Усі вищі форми відображення, "у тому числі мислення, є похідними від мовної функції. **Не мовлення – знаряддя мислення** (ця ілюзія довго заважала зрозуміти фундаментальне значення мовлення), але **мислення – плід мовлення**. Усі вищі психічні функції людини не гетерогенні, але гомогенні: усі вони – гілки й плоди одного дерева, стовбур і корінь якого – мовлення" [там само, 151]. Найпереконливіші аргументи сказаному дано самою природою: у кількох десятках документованих випадків вигодувані звірами людські діти, які не мали мови, були позбавлені й мислення (детальніше див. § 7-2, рис. 8). Певний інтелектуальний прогрес окремих з них, кому вдалося не лише вижити, але й через сприятливі обставини у пізньому віці як виняток засвоїти основи мовлення, лише підтверджує цю тезу. "Мислення, свідомість, воля, особистість – це не інші назви мовної функції, **але це її складні похідні. Без мовлення немає і не могло б бути мислення, свідомості, волі, особистості**" [там само, 149].

Інтуїтивним проникненням у суть справи є геніальний афоризм П. Шеллі "Speech created thought" 'Мова створила мислення'. Ясністю спостереження і неупередженістю можна пояснити саме таке розуміння проблеми Р. Декартом: "Слово – це єдиний знак і єдиний правдивий доказ існування думки, схованої в тілі. Усі люди, навіть найдурніші й божевільні, навіть позбавлені органів мовлення і слова, *вживають знаки*, тоді як тварини не роблять нічого схожого, і в цьому справжня відмінність від них людини", цит. за [Поршнев, 1974, 142]. "Мова є здійснена свідомість і мислення, а свідомість і мислення є нездійснена мова, її... узагальнено-смысловий бік" [Лосев, 355, 354] [деталі див. С25]. "Думка не виражається, а здійснюється у слові" [Выготский, 378].

Л. Виготський

Е. де Боно

[С21] Концепція жанрів мислення де Боно. Е. де Боно – британський логік, психолог і біолог, автор низки книжок про стратегії мислення [див. Боно 1976, Воно, 1989]. Запровадив поняття латерального (обхідного) мислення (1972), а згодом опрацював деталізовану схему вживаних у людській пізнавальній діяльності жанрів (тактик) мислення. "Процес мислення можна поділити на два етапи: на першому укладають карту, на другому прокладають маршрут. На добре укладеній карті можна прокласти кращий маршрут" [Воно, 199]. Для урельєфнення викладу кожний жанр мислення де Боно мнемонічно поєднує із шапкою певного кольору. Звідси його "карта шестибарвного мислення" (див. рис. 5). В іншому місці книги вчений вживає образ кольорового друку як такий, що відображає ці жанри мислення у взаємодії: при кольоровому друкуванні кожна фарба накладається на попередню, поки не

Рис. 5. Види жанрів мислення де Боно

Умовний колір "шапки" мислення	Сутність жанру мислення	Характерні ознаки	Деталізація
1. Білий (нейтральність)	Об'єктивно-нейтральний	Цифри, голі факти, інформація, нейтральність	Комп'ютерно-нейтральний. Об'єктивність, точність, педантичність: "саме так, зовсім ні; більш-менш"
2. Червоний (емоційність)	Суб'єктивно-емоційний	Емоції, ейфорія, естетика, смак, інтуїція, передчуття	"Я так це відчуваю": почуття стають частиною карти і маршруту. Почуття ніколи не обґрунтовуються
3. Чорний (негативність)	Критично-песимістичний	Негативна настанова, ризики; <i>advocatus diaboli</i>	Зосередження на хибному, неточному, помилковому, у т.ч. "загальноновизнаному". "Ось чому так не вийде"
4. Жовтий (позитивність)	Конструктивно-оптимістичний	Розгляд кращої перспективи, конструктивність	Зосередження на позитивному: мрії, сподівання. Вартість, користь. Ефективність конкретних пропозицій
5. Зелений (творчість)	Креативно-альтернативний	Творче мислення, бічне, провокативне, нешаблонне	Пошуки альтернативи, несподіваного. Покинути вторований шлях. Паростки нового й цікавішого
6. Синій (узагальненість)	Системно-синтетичний	Об'єднання жанрів у єдиній стратегічній системі	Диригент. Визначення проблеми, постановка питань. Огляд усього, дозування, стриманість, контроль, відповідальність за все. Підсумки, вираженість

виникає повноколірне зображення [там само]. У системі жанрів мислення, як її бачить де Боно, окремі жанри утворюють протиставлені і взаємно доповнювальні пари (1–2, 3–4, 5–6). Синій жанр "диригента" відкритий для всіх учасників дискусії, які можуть вільно висловлювати думки в цьому жанрі.

[С22] Концепція мислення і мовної пам'яті. "Людське забування (гальмування) і пригадування лише *спираються* на слідові явища в нейрофізіологічному сенсі, але являють собою зовсім інший механізм: ані клітини, ані молекули не можуть **пам'ятати, забути і знову згадати**. Поготів кібернетичний "пристрій запам'ятовування" не має жодної причетності до [людської] пам'яті... Не лише так звана *вербальна пам'ять* пов'язана з мовленням, але всяка **активна пам'ять [людини]** як **продукт активної уваги і само-наказу**, урешті-решт і пасивна пам'ять (бо пов'язана зі свідомістю) є плодом того *мовного середовища*, яке детермінує всі взагалі психічні функції мозку" [Поршнев, 151].

. Ефект краю – психологічна закономірність, яка полягає в тому, що з ряду призначеного для запам'ятовування мовного (і всякого іншого) матеріалу елементи з початку і з кінця ряду запам'ятовуються краще, ніж ті, що розміщені всередині. Відкрита німецьким психологом Г. Еббінґгаузом, ця закономірність згодом була неодноразово підтверджена. Ефект краю помітний як при негайному, так і відстроченому відтворенні завченого. За поясненням французького психолога М. Фуко, цей ефект є наслідком взаємодії процесів внутрішнього гальмування, що діють у процесі навчання і вповільнюють його. М. Фуко розрізняв проактивне і ретроактивне внутрішнє гальмування (1928). Під час проактивного гальмування відповіді на попередні порції матеріалу гальмують подальші відповіді, а при ретроактивному гальмуванні відбувається забування раніше отриманого матеріалу під впливом пізніше завченого. В обох випадках вплив на діяльність сусідньої (попередньої чи наступної) інформації тим вищий, чим більший обсяг матеріалу вона становить і чим складнішою і схожою на теперішню вона є [ПС, 470].

Залежно від ступеня мотивованості аудиторії матеріал запам'ятовується краще при поданні з перервою в помірно мотивованих групах і без перерви, у завершеному вигляді – для груп з дуже великою зацікавленістю.

Що до змісту мовних знань, помічено вікові переваги дітей дошкільного і молодшого шкільного віку в запам'ятовуванні й відтворенні у пам'яті надзвичайно живих і деталізованих образів сприйнятих раніше предметів і сцен, які до всього переживаються як автентичні сприйняття. Це явище має назву *ейдетизму* (< грец. εἶδος 'вид, образ').

З'ясовано, що в онтогенезі відбувається зміна способів запам'ятовування, зростає роль процесів виділення у матеріалі осмислених, семантичних зв'язків. Різні види пам'яті (моторна, емоційна, образна, словесно-логічна) іноді трактуються як етапи вікового розвитку дитини [ПС, 264]. Розрізняють *оперативну* і *тривалу* пам'ять. В основі цих двох типів пам'яті лежать зміни активності окремих нейронів та їхніх популяцій, а також триваліші зміни на біохімічному рівні в молекулах РНК і ДНК.

Мовне повторення пов'язано з оперативною пам'яттю. Завдяки осмисленій мовній інтерпретації нового матеріалу, тобто його свідомого підключення до вже відомого, далі сенс нового утримується тривалою пам'яттю на довгий час (іноді на десятиліття), але поверхнева форма (як-от послідовність слів у фразі) може губитися. Тривала пам'ять виявилася відносно незалежною від оперативної: в експериментальних умовах показано успішне впізнавання величезних масивів (до 1000 слайдів і більше) складного предметно організованого зорового матеріалу (обличчя, міські й сільські пейзажі тощо) [ПС, 265].

"Пам'ять – це не просто склад для збереження відпрацьованих матеріалів. Пам'ять найтіснішим чином пов'язана з поточною психічною діяльністю, вона є неодмінним учасником обробки інформації". Кожен вид мислення – словесний і предметно-образний – зберігає власний архів на своїй території (тобто в корі лівої чи правої півкулі мозку). Очевидно, що механізми пам'яті на конкретні немовні явища еволюційно давніші від мовної пам'яті [Деглин, 113].

Що до структури запам'ятовуваного матеріалу, то тут розрізняють "поштучне" і "упаковане" його утримання в пам'яті. На підставі помічених структурних особливостей об'єктів, які належить запам'ятати, людина здійснює "пакування" їх у блоки [Фрумкіна, 197], даючи такому блоку *мовну назву*. "Слова... є не більше, як *скорочення*, в яких ми охоплюємо, відповідно до їх загальних властивостей, багато різних чуттєво сприйраних речей" [Енгельс, 215]. Це означає, що ту чи іншу ємність пам'яті визначає вміння укрупнювати блоки інформації. Виходить, єдиної одиниці запам'ятовування не існує: вона формується у процесі пізнавальної діяльності людини [Фрумкіна, 197].

[С23] Концепція лінгвопедагогіки і змісту навчання. У концепціях лінгвопедагогіки виходять з факту участі у процесі навчання мови *учня, вчителя й підручника*. Відповідні три аспекти теорії лінгвопедагогіки мають назви: теорія навчання (методика засвоєння мови), теорія навчання (методика практичного викладання мови), теорія змісту навчання (наукові принципи відбору навчальних матеріалів).

Осучаснення методів навчання і навчання (лінгфонні лабораторії, комп'ютерні засоби тощо) прискорює отримання результату, проте за якістю цей результат буде той самий, якщо не вдосконалювати зміст навчальних матеріалів. Суть справи допомагає зрозуміти аналогія з жорнами млина. Електрифікувавши млин, можна примусити жорна обертатися швидше, і борошно змелеться раніше. Проте якість борошна залежить від якості засипаного на жорна збіжжя, а не від швидкості обертання жорен. Так на перший план у лінгвопедагогіці висувається проблема змісту навчання [див. Тищенко, 1985].

Врахування лінгвостатистичних законів у навчанні мови. Відомі спроби застосування закономірності Бредфорда при оптимальному відборі трьох масивів частотної лексики для потреб навчання мови, наприклад 200 – 1000 – 5000 *першочастотних* слів, які відповідають навчальній програмі одного місяця, одного року, п'яти років навчання. Зміст визнаних результативними для навчання підручників обов'язково враховує частотність (рекурентність) відібраної для вивчення лексики – за 30 років це стало майже доконаним фактом. Повторюється не лише лексика, а й синтагми (60 % порівняно з лекси-

кою: dirty look, dark hair) і навіть "шаблонні" речення (20 %: Of course. By all means. What's the matter with you?). Середній носій мови зберігає в пам'яті десятки тисяч таких рекурентних відбитків різних порядків [Шубин, 65, 102; Алексеев, 39]. Саме такий пласт "завчених" знань з іноземної мови мусить обов'язково існувати в пам'яті студента. В іншому разі, "не володіючи готовими знаками вищих порядків, іноземець неминуче намагатиметься їх конструювати, що заздалегідь приречене на невдачу" [Шубин, 101].

Ці обґрунтовані висновки Е. Шубіна довгий час "суперечили традиційній методиці", "яка приділяє багато уваги вправам у відмінюванні й дієвідмінюванні, тоді як значну частину часу... слід було б ужити для утримання в пам'яті студентів готових слівформ (у відповідному синтагматичному оточенні)" [там само, 99–100]. Реалістичною метою у навчанні мови стало не екстенсивне вивчення цілої граматики і лексики, а засвоєння лише їхньої частотної частини, реально вживаної в мовленнєвій поведінці даною мовою. Наступним логічним кроком для викладача стає опрацювання компактного табличного опису відповідної частотної лексики базової граматики включно з морфологією словозміни [див., напр., ФБГ; ИКФ] і словотвору [Tyschenko, Rudyj].

§ 4-3. Історичні концепції ідіопрагматики

До історичних концепцій ідіопрагматики належать: гіпотеза мовної рекапітуляції, концепція малої дитячої мови, мовних регресій, аутосугестії, мовних центрів кори мозку, функціональної асиметрії кори мозку; інтердикції-1, -2, -3; гальмівної домінанти як основного нейромеханізму у формуванні другої сигнальної системи.

[Н14] **Історична гіпотеза мовної рекапітуляції.** Етапи засвоєння мови в онтогенезі мали б відповідати основним етапам становлення мови у філогенезі. Слід застерегти від прямолінійних аналогій передусім тому, що дитина від перших днів по народженні перебуває в комунікативному середовищі, чого не могло бути у філогенезі.

[Н15] **Історична концепція малої дитячої мови.** На період засвоєння мови – від часу появи перших осмислених звукових послідовностей, про значення яких спочатку здогадуються лише батьки, і до віку, коли мовлення дитини стає зрозумілим також і стороннім, прийнято говорити, що дитина говорить "малою дитячою мовою".

Ж. Піаже

Етапи засвоєння мови в онтогенезі. Французький психолог А. Валлон, фахівець у галузі психології дитини, вважав (1945), що розвиток психіки складається з роз'єднаної послідовності стадій, і перехід від однієї до іншої з них стає "не простим збільшенням якості, але переробкою", раптовою трансформацією з конфліктом і ваганнями між старим і новим типом діяльності. На відміну від цього погляду у своїй онтогенетичній концепції Ж. Піаже показав (1953), що мовлення і мислення рідною мовою в дитини проходять у розвитку кілька стадій: *сенсомоторну* (до 2 років), *доопераційну* (до 4 років), *інтуїтивну* (освоєння понять оберненості й збережуваності, до 7 років), *системно-операційну* (до 11 років) і *формально-логічну* (11–14 років) [Robert, II, 1899, 1414]. У сенсомоторній стадії розрізняють вступний етап (від початку другого року життя),

коли завершується розмежування між реченнями і його складниками. Ще певний час морфологічна і фонетична системи дитячої мови порівняно з мовою дорослих залишаються спрощеними [EJO, 382].

Спостережено, що в белькоті дитини *інтонації* дорослих з'являються задовго до артикуляцій звуків (у віці 6 місяців), і розуміти інтонації дитина починає раніше, ніж слова [Деглин, 112 за Тонковою-Ямпольською]. У плані філогенезу показано, що "правопівку-

льне" мовлення (див. нижче, [Н19]) включно з інтонаціями також є еволюційно давнішим. Під кінець періоду белькоту відбувається засвоєння первинних артикуляцій (за найголовнішими опозиціями: носові / ротові; передні / задні; проривні до щілинних), а згодом – щораз складніших її типів. На цьому етапі спостерігаються також і *спільні риси дитячого мовлення різними мовами* (рис. 6).

Рис. 6. Спільна риса дитячих мов: афереза

Латиська	Польська	Словацька	Французька	Чеська
aiz (maize)	eś (weź !)	una (luna)	osö (chausson)	eden (jeden)
aġi (nagi)	oć (chodź !)	aja (Maja)	adö (pardon)	ampa (lampa)
ajak (vairak)	eće (jeszcze)	uku (kuku)	ai ati (Marie est partie)	emam (nemám)
at'īga (jaciņas)	oda (woda)	uda (huda)	apē (lapin)	idím (vidím)
enne (Nenne)	aũa (dała)		uj (grenouille)	umaš (tu máš)
			apuš (la bouche)	ístek (lístek)
			ane (panier)	ičistim (vyčistim)

"Перші слова" з'являються у дитини десь у віці 14 місяців. Від 1½ років починає формуватися індивідуальний словник (спочатку кільканадцять слів). Темпи його приросту залишаються незмінними до старшого шкільного віку. У 2 роки обсяг словника дитини наближається до 300 слів, у 3 роки – до 1 тис. слів, у 4 роки – до 2 тис., у 6–7 років – до 3 тис., у 10 років – 5 тис., у 14 років – 9 тис. слів [Justicia]. Ця кількісна оцінка стосується

лише мовних форм, а вони в дитячому мовленні багатозначні.

Спеціальні обстеження документували дивовижну балакучість 3-4-річних дітей, які здатні за 12 годин неспання спонтанно вимовити сукупний усний текст завдовжки в 35–38 тис. слів. У подальші роки з розвитком критичності ця кількість дещо спадає (рис. 7).

За даними Тресі і Трошина, у дитячому мовленні співвідношення повнозначних і службових слів становить 88 : 12 ($\approx 7 : 1$). За даними [РЧС, 927], у мовленні дорослих це відношення становить 0,6124, а це практично збігається з пропорцією золотого перетину (0,618). Відмінність за цим параметром дитячого і дорослого мовлення вперше достерегли В. Чистяков і Б. Крамаренко ще 1929 р., зазначивши, що "однією з причин може бути менша внутрішня пов'язаність і визначеність дитячої мови порівняно з мовою дорослих" [Чистяков, Крамаренко, 53]. За допомогою елементарно

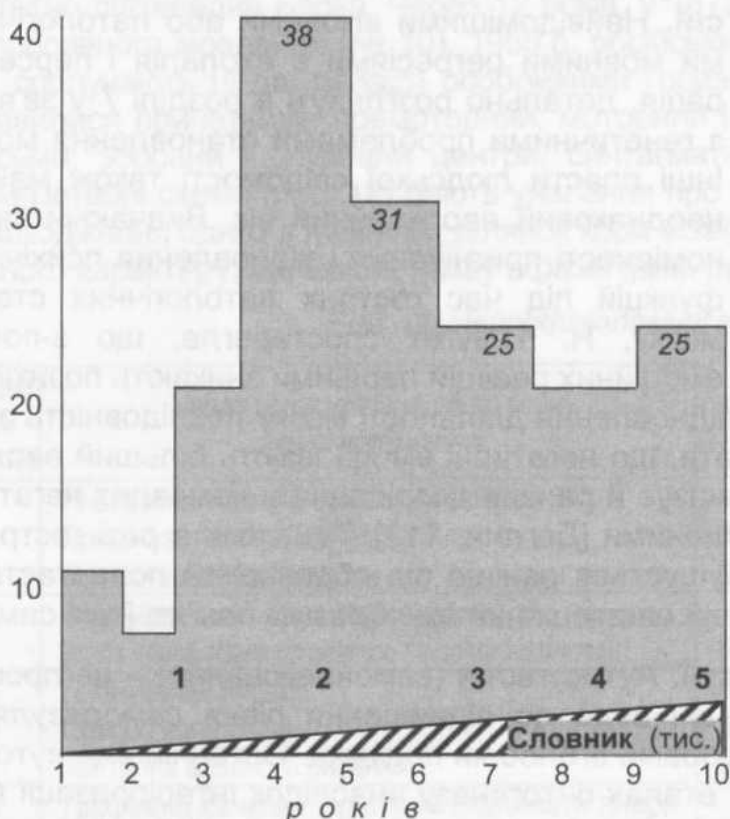

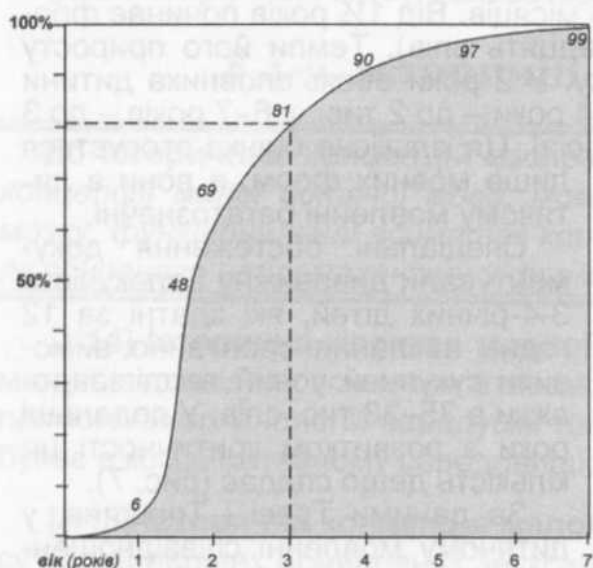
Рис. 7. Довжина в тис. слів щоденного усного мовлення дітей від 1½ до 10 років і обсяг їхнього словника

простої методики тепер одержано важливі дані про послідовність індивідуального засвоєння семантичних і граматичних рівнів мовної структури [Parisi, 9–13]. Експериментатор називає певне речення і пропонує дитині знайти те, що вона почула, на одній з показуваних картинок. Численніші помилки вказують на більшу складність мовної категорії, вжитої в реченні (рис. 8). З удосконаленням

Рис. 8. Етапи освоєння дітьми 3–6 років семантичної і граматичної структури мови

Семантичні опозиції	Помилки:		Граматичні опозиції	Помилки:	
	100	200		100	200
на ~ під	3		ствердж. / запереч.	16	
всередині ~ зовні	7		чолов. / жіноч. рід	23	
близько ~ далеко	14		однина/множина	61	
вгорі ~ внизу	58		підрядне речення	80	
перед ~ поза	66		зворотний займен.	106	
між	78		підмет / додаток		194
збоку		115	актив / пасив		206
від ~ на		118	тепер. / мин. час		209
його ~ її			тепер. / майб. час		231
від ~ до			додаток / обставина		253
					247
					254

Рис. 9. Вік, у якому дитяча мова стає зрозумілою стороннім [Crystal, 240]

артикуляції дитини та засвоєнням нею мінімально необхідних словникових і граматичних засобів мови її мовлення стає зрозумілим для сторонніх, і мала дитяча мова в такий спосіб "розчиняється" в загальноновживаній в соціумі етномові (рис. 9).

[Н16] Історична концепція мовних регресій. Найвідомішими віковими або патологічними мовними регресіями є ехолалія і персеверація, детально розглянуті в розділі 7 у зв'язку з генетичними проблемами становлення мови. Інші пласти людської свідомості також мають неоднаковий еволюційний вік. Вивчаючи закономірності пригнічення і відновлення психічних функцій під час гострих патологічних станів мозку, Н. Траугот спостерегла, що з-поміж емоційних реакцій першими зникають позитивні

емоції, а останніми – негативні. Під час відновлення діяльності мозку послідовність зворотна. Таким чином, є всі підстави вважати, що негативні емоції мають більший еволюційний вік, ніж позитивні. На це ж саме вказує й раніше дозрівання у немовлят негативних емоційних реакцій порівняно з позитивними [Деглин, 113]. Так само в разі гострого пригнічення мозку словесна пам'ять порушується раніше від образної та повертається пізніше від неї, що знову вказує на давніший еволюційний вік образної пам'яті [там само].

[Н17] Історична концепція аутосугестії. Аутосугестія (самонавіювання) – це процес навіювання, адресований самому собі: він веде до підвищення рівня саморегуляції. Здійснюється в тому числі й мовними засобами вголос чи подумки. Останній вид аутосугестії стає можливим на порівняно пізніх етапах онтогенезу внаслідок інтеріоризації (від лат. interior 'внутрішній'), тобто формування внутрішніх структур людської психіки завдяки засвоєнню структур зовнішньої предметно-соціальної діяльності людей [ПС, 147]. Саморегуляція має таку структуру: прийнята індивідом *мета* його довільної активності; модель умов діяльності (слід зауважити, що справжня самоактуалізація (реалізація задатків) передбачає наявність або створення сприятливих соціоісторичних умов); *програма дій*; система *критеріїв* успішності; інформація про реально досягнуті *результати*; *оцінка* результатів і критеріїв успіху; рішення про необхідність і характер *корекції* діяльності. Саморегуляція – замкнений інформаційний процес [ПС, 352].

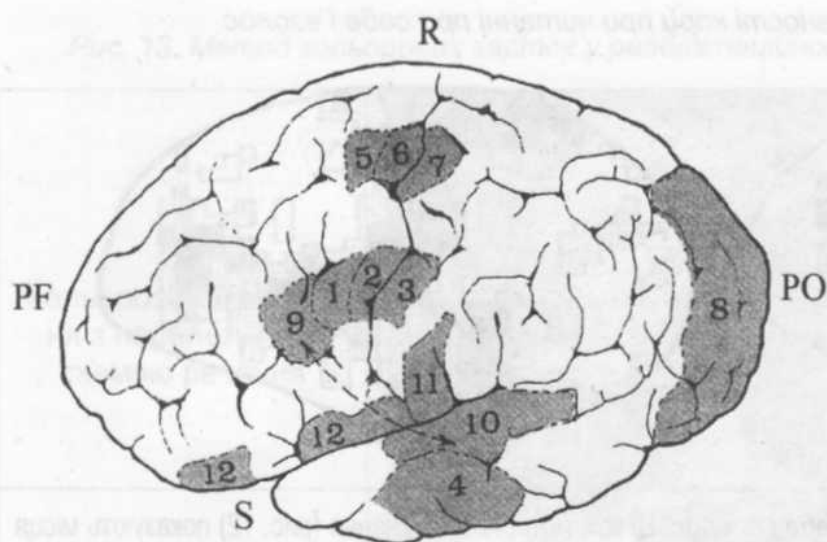

Рис. 10. Топокарта мовних полів кори мозку правші

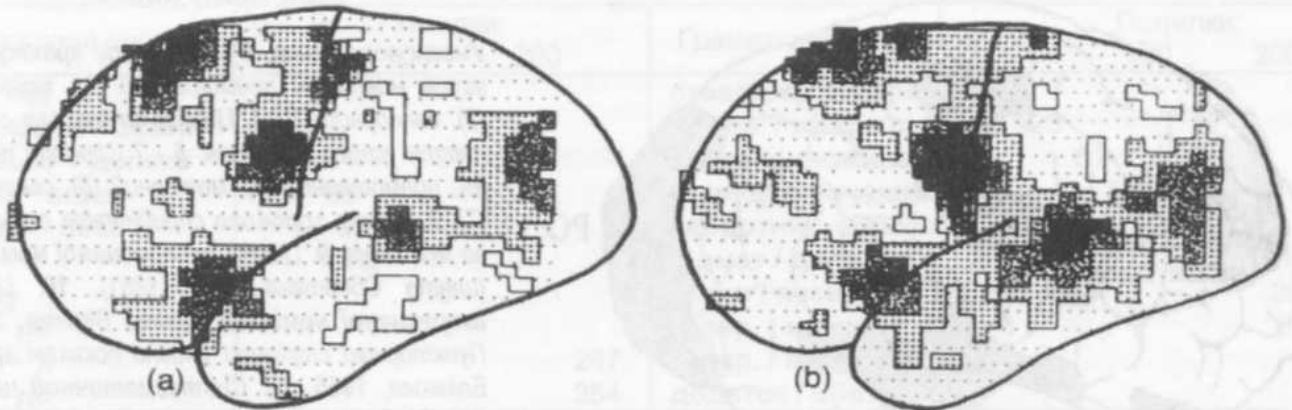
Умовні позначення. 1 - 3. Центри артикуляції звуків мовлення: премоторний (1), моторний (2), сенсорний (3). 4. Центр слухового сприйняття усного мовлення. 5 - 7. Центри писання: премоторний (5), моторний (6), сенсорний (7). 8. Центр зорового сприйняття письмового мовлення. 9. Центр експресивної номінації (центр Обертена-Брокá, 1861). 10. Центр імпресивної номінації (центр Вёрніке, 1873). Пунктирною стрілкою умовно показані зв'язки Блінкова, 1955. 11. Синтагматичний центр. 12. Предикативний центр. S — Сильвійова борозна. R — Роландова борозна. PF — *polus frontalis*. PO — *polus occipitalis*

[Н18] Історична концепція мовних центрів кори мозку. З тривалих спостережень нейрохірургів [Лурия] опрацьовано з різним ступенем деталізації топокарту полів кори великих півкуль мозку, майже третина яких виявилася пов'язаною з різними аспектами мовної функції (рис. 10). Першим видатним відкриттям була локалізація 1861 р. молодим французьким хірургом Обертеном центру експресивного мовлення (№ 9 на рис. 10), існування якого авторитетно підтвердив Брокá. Через 12 років, у 1873 р., німецький лікар Вёрніке відкрив центр імпресивного мовлення (№ 10). 1955 р. російський вчений Блінков відкрив нейронні шляхи, які сполучають ці дві області особливими горизонтальними зв'язками. До мовних проявів виявилися причетними премоторний, моторний і сенсорний центри звукової артикуляції та письма, зоровий і слуховий центри, синтагматичний і предикативний центри мовлення. Комп'ютерні схеми (рис. 12) дають уявлення про характер активності мовних центрів. В разі пошкодження однієї з названих ділянок кори мозку правші спостерігаються мовні порушення різного характеру, що мають назву афазій (див. рис. 11).

Рис. 11. Нейрофізіологічні механізми мовлення

№ зони кори (рис.10)	Через пошкодження даної зони зазнає порушення:	Умовне позначення зв'язку (цифри – розд. 6, рис.4)	Назва афазії
1 2 3	Планування артикуляції звуків мовлення Процес артикуляції звуків Контроль власної вимови	4ф → 5ф 5ф → 6ф 6ф → 5ф	Аферентна моторна афазія
4	Фонематичний слух (провідність від почутих звуків через образ до певного звукового поняття)	6ф → 5ф → 4ф	Сенсорна афазія фонемної провідності – "фонемна глухота"
5 6 7	Планування письма Процес написання Контроль власного писання	4г → 5г 5г → 6г 6г → 5г	Аграфії
8	Графемне бачення (здатність сприймати літери як лінгвістичну графіку); важко називати предмети, легко – дії	6г → 5г → 4г	Сенсорна афазія графемної провідності. Оптико-мнестична афазія. Сенсорна алексія
9	Активна мовленнєва номінація	3 → 4	(Моторна) амнестична афазія (Брокá)
10	Номінаційна провідність між поняттям про звучання та поняттям про позначене ним явище; важко рахувати, розрізнявати паронімічні синтагми	4 → 3	Сенсорна амнестична афазія (Вёрніке). Акустико-мнестична афазія. Семантична афазія
11	Здатність будувати синтагми (інертність, самовиправлення)	XY → T M _{лог} + M _{грам} → B	Еферентна афазія. Вербальні та літерні парафазії.
12	Здатність вживати предикацію (будувати висловлення, речення); важко називати дії	T j R; П з С.	Динамічна афазія

Рис. 12. Відмінність в активності кори при читанні про себе і вголос

Активність кори мозку при читанні про себе і вголос. Ці комп'ютерні зображення (рис. 12) показують місця посиленого кровообігу в лівій у лівій півкулі правші. Після ін'єкції мікродози специфічної речовини з ізотопом ксенона (^{133}Xe) фіксують гама-випромінювання. Нерівномірний приплив крові вказує на активнішу діяльність нервових клітин у певних ділянках кори. Кожен квадратик на схемі відповідає 1 кв. см кори. Чим темніший квадратик, тим більший приплив крові, а отже, більша активність відповідної ділянки кори.

На лівій схемі показано розподіл активних ділянок, коли пацієнт читає текст "про себе", мовчки. Активні шість зон кори: зорова ділянка, моторна – вимови, менше – сенсорна письма (контроль за читанням), очна лобна, Обертена – Брока і Верніке. На правій схемі видно зміни, коли пацієнт починає читати вголос. Помітно зникнення активності в районі сенсорної ділянки письма, натомість – активізація артикуляційної ротової області обабіч Роландової борозни та поява слухового сприйняття читаного: активність загальнослухових ділянок Гешля [Crystal, 260].

Так, наприклад, у пацієнтів з динамічною та сенсорною афазією повне речення зазнає деформації через те, що їм важко вжити потрібні слова в потрібних формах. Практикований польським лікарем Л. Фідосом метод реабілітаційної терапії полягає в зображенні під нескладними кольоровими малюнками "на побутові теми" просторової схеми відповідного їм речення. Кожен з членів речення символізований "карткою" (прямокутником) того ж кольору, що й позначений ним елемент на малюнку. Тло малюнків сіре, біла картка завжди зарезервована для присудка речення, який становить найбільшу трудність для обох категорій пацієнтів [Fidos, 270–272].

Схема речення створює додаткову зорову опору для хворого, а також сприяє поновленому запам'ятовуванню втрачених хворим слів. Реабілітаційні заняття проводилися раз на тиждень упродовж трьох місяців і виявилися ефективними (див. рис. 13; колір передано умовно). Аналогічна методика була застосована в тренінгу студентів експериментальних романських груп ЕРГ [Тищенко, Магушинець] в окремих важко засвоєваних ділянках синтаксису (напр., для завчання французьких конструкцій на зразок *elle la leur montre, je les lui ai donnés, il ne nous l'a pas encore expliquée*).

[Н19] Історична концепція функціональної асиметрії кори мозку.

Від 1970-х рр. стало відомо, що кора лівої півкулі мозку (у правші) – це база словесно-образного мислення, а кора правої – база предметно-образного мислення. На відміну від ілюзій минулого, людина не є лідером серед ссавців ані за відносною вагою мозку щодо ваги тіла (тут першість належить китоподібним), ані за кількістю звивин (найбільше їх у дельфінів). Єдиною унікальною рисою мозку приматів поки що залишилася його функціональна асиметрія.

П. Брока

О. Лурія

Рис. 13. Метод кольорових карток у реабілітаційному навчанні афатиків [Fidos, 273–274]

Кольорові зображення з паралельною схемою речення		
Відповіді пацієнта з динамічною афазією	<p>На першому занятті: ... Хлопець... щоб книжку... На 24-му занятті (через три місяці): Хлопець... читає книжку.</p>	<p>На першому занятті: ... щіткою?... На 24-му занятті (через три місяці): Хлопець... чистить чоботи... щіткою.</p>
Відповіді пацієнта із сенсорною афазією	<p>На першому занятті: Він прийшов до нас побачити і лекцію хоче відкрити і сьогодні школу, школою закрити, а потім зараз прочитати ще лекцію. На 24-му занятті (через три місяці): Ну, то хлопець тут читає книжку собі.</p>	<p>На першому занятті: Гм... День прийш, то прийшов до мене... і прийшов до мене і чоботи, і чоботи взув, собі чоботи взув... Зараз до мене прийшов один чоловік, але є, там прийшов той хлопець... На 24-му занятті (через три місяці): Ну, то хлопець чистить чоботи щіткою, чоботи чистить собі.</p>

Інформацію про функції ділянок кори мозку лікарі отримують під час операцій, при хвилинному медикаментозному приспанні однієї з півкуль. Дихотичні (латерально розподілені) тести дозволили вивчати функціональну спеціалізацію півкуль також і у здорових людей. За допомогою спеціальної апаратури можна у правому й лівому полі зору (кожного ока) на мить показувати різні літери. Виявляється, правша розпізнає тільки літери, показані у правому полі зору, а геометричні фігури – тільки в лівому. Проте найповнішу картину поки що одержано завдяки спостереженням при попереминому лікуванню електрошоком кори однієї з півкуль за методикою однобічних електродів британського лікаря С. Кенікота (див. дальший виклад статті В. Дегліна з Інституту еволюційної фізіології та біології в Петербурзі; його спостереження підсумовано в таблицях на рис. 14, 15).

Передусім помітно, що в "лівопівкульного" пацієнта (права півкуля якого тимчасово приспана електрошоком) зберігається мовлення. Воно навіть активізується: він легше вступає до бесіди, заволодіває ініціативою в розмові, словник його стає багатшим і різноманітнішим, відповіді більш розгорнуті й деталізовані. Він надто багатослівний, навіть балакучий. В нього кращає сприйняття чужого мовлення, він вловлює тихіше мовлення, ніж то було в нього у "двопівкульному" стані, швидше й точніше повторює слова з півки за диктором.

Водночас мовлення його втрачає інтонаційну виразність, воно монотонне, безбарвне, тьмяне, наявна диспросодія (гугнявість). Так само порушено і сприйняття просодичних компонентів співрозмовника. Звичайні побутові звуки (кашель, гавкіт, рипіння дверей, шум вулиці, морський прибій) викликають лише подив і розгубленість: це слухова агнозія. Та сама картина достережена і в галузі музичних образів: пацієнт не може відтворити мелодій, ані відрізнити їх взаємно, зрештою лише вистукує ритм. Замість сказати "це гавкіт, це сміх" він каже "це звір, це людина; це народна пісня, це романс". Як правило, він помиляється, але показує саме прагнення укласти сприйняте в систему. Він не може також

Рис. 14. Схема функціональної асиметрії кори мозку правші

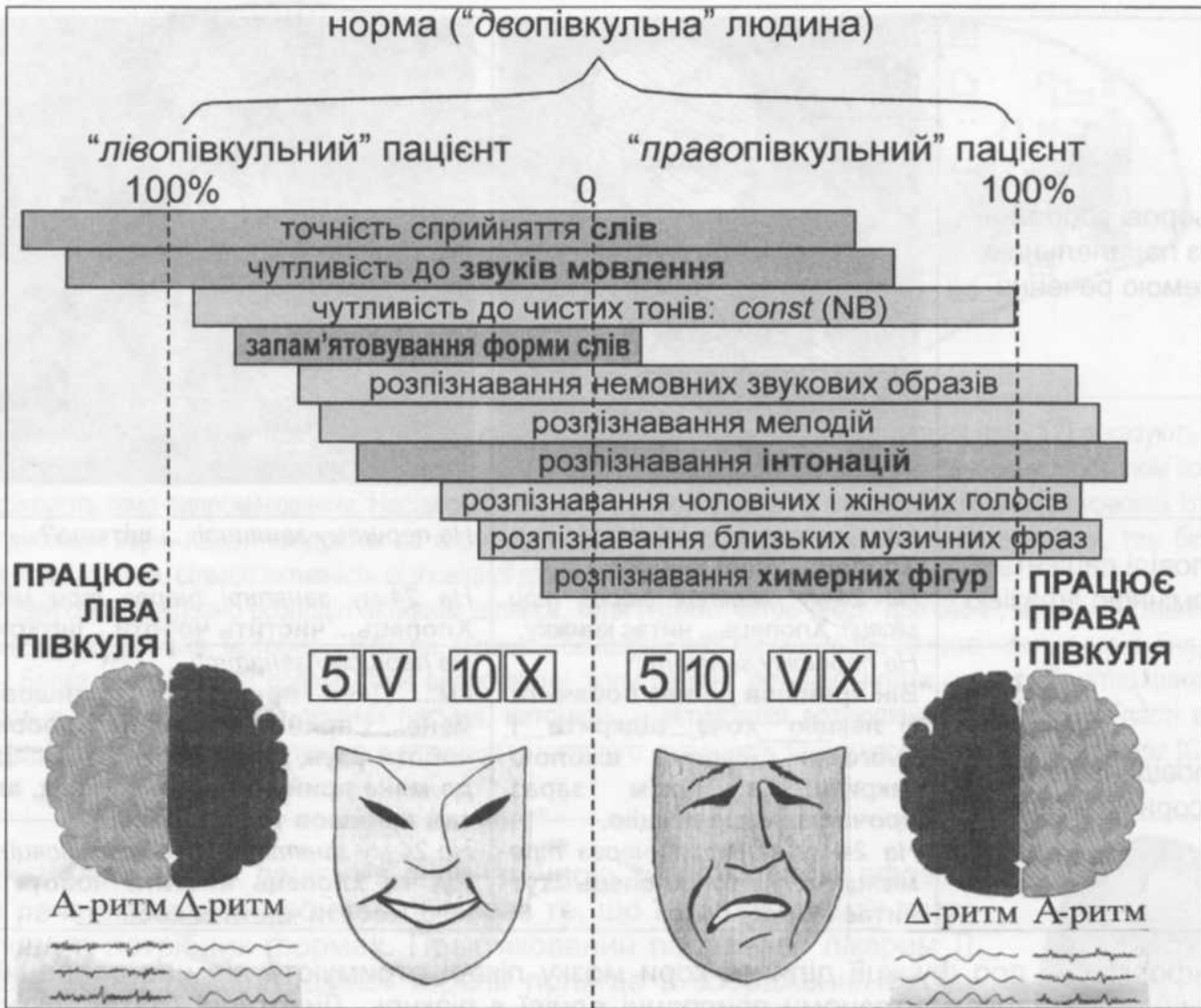

Рис. 15. Функціональна асиметрія кори головного мозку правші (резюме)

Аспекти апперцепції	Пов'язаність кори півкуль головного мозку правші:	
	лівої	правої
1. Розпізнавання: 2. Запам'ятовування:	словесних назв явищ; звучання нових слів;	самих явищ, місця, часу. нових фігур химерної форми, які не можна назвати одним словом. через фізичну дію.
3. Відтворення способу користування предметом: 4. Класифікація карток "X, 5, 10, V":	через словесне пояснення; за словесною ознакою – "X, 10", "5, V", тобто за однаковістю звучання;	за шрифтовою ознакою "X, V", "10, 5", тобто за предметною подібністю цифр.
В "однопівкульному" стані: – зростає точність розпізнавання і активність відтворення: – пацієнту стають недосяжними:	слів і речень, мовленнєвих реакцій на словесне звертання, словникового запасу, слів з абстрактним значенням; називання нових предметів, які досі не зустрічалися, після першого показу і пояснень; називання нового звукового явища (відповідь на питання "На що схоже?"); словесне називання немовленнєвих звуків зі старого досвіду.	звуків і тембрів: голосів, немовленнєвих звуків, звукових явищ природи; мелодій, інтонацій.

знайти в купці картонних геометричних фігур пари однакових, хоч безупинно тасує їх і порівнює.

Особливо показовий тест з чотирма картками "10, 5, V, X", які треба поділити на 2 групи по дві картки. У нормі людина дивується і питає, як саме їх треба розкласти. "Лівопівкульний" пацієнт без вагань розкладає завжди тільки "10, X", "5, V", тобто за словесною ознакою. У "лівопівкульного" пацієнта образне сприйняття і оперування наочними ознаками предметів дефектне, а сприйняття слів і оперування ними полегшене. У нього збережений запас мовних шкільних знань, здатність запам'ятовувати нові слова; проте він неспроможний запам'ятати химерні фігури, які не можна назвати словом. Він не впізнає кабінету, де не раз бував, дивлячись на сніг за вікном, не знає, яка тепер пора року. Гідні подиву емоційні зрушення: він стає м'якшим, веселішим, усміхненим, схильним до жартів.

На відміну від свого "лівопівкульного" стану через деякий час той самий пацієнт у "правопівкульному" стані виявляє різке збіднення словника, не може згадати назви звичайних предметів, хоча здатний згадати їхнє призначення і навіть показати, як ними користуються, тобто він їх упізнає. Мовлення він розуміє погано: з ним треба спілкуватися короткими, просто побудованими фразами. Увага його знижена: він не помічає, коли до нього звертаються, доводиться спеціально привертати його увагу контактним рухом, він зважає лише на голосно вимовлені слова. Зате у нього збережено інтонаційний малюнок його скупого мовлення. Дослухаючись до різних немовних звуків, він уважний і активний. Ці звуки він упізнає навіть швидше і простіше, ніж у нормі. Відтворює мелодії дуже точно, але класифікувати їх не може. Легко підбирає пари подібних трикутників і квадратів. Розподіляючи чотири картки, обирає шрифтову, а не словесну ознаку: "10, 5", "X, V". Шкільних словесних знань не пам'ятає, не вміє запам'ятати нові слова. Несловесну пам'ять збережено: пацієнт здатний запам'ятати химерні фігури і через кілька годин відшукати їх серед багатьох інших. Подивившись навколо і за вікно, скаже, що він у лікарні і що зараз зима, однак не може сказати назву лікарні і не знає дати і року. До втрати словесної пам'яті додається негативний емоційний тонус. Окремо слід зауважити, що відіркнення однієї з півкуль підвищує активність іншої. Це означає, що в нормі півкулі взаємно пригальмовують одна одну. В їхній взаємодії розрізняють два боки: комплементарний (взаємно доповнювальний) і реципрокний (взаємно конкурентний).

"Правопівкульне" мовлення еволюційно давніше, ніж "лівопівкульне". Вищі тварини передають сигнали небезпеки чи уваги саме інтонаціями голосу. Емоційні зрушення Доброхотова і Брагіна пояснюють пов'язаністю логосфери з можливістю будувати словесні образи майбутнього та ейфорією, а практично-образної сфери – зі світом спогадів про минуле і критичністю. За спостереженнями лікарів-практиків і психологів, негативні емоції тяжіють до оперування конкретними образами, тоді як позитивні емоції – узагальненими моделями. Таким чином, "правопівкульний" пацієнт сприймає світ у його різноманітності, але не здатний його аналізувати, віднайти логічні зв'язки, співвіднести з певними категоріями. Та сама людина в "лівопівкульному" стані зберігає здатність до аналізу та узагальнень, але не має до чого їх застосувати. Права півкуля сприймає багатство світу в його даності, а ліва – у гармонії причин і наслідків [Деглин, 115].

Крім правшів, у всякій достатньо великій групі людей знайдеться лівша (за статистикою їх 5 %) і кілька амбідекстрів ("обидвоправих" – їх до 25 %). Це означає, що майже у третини людей кора півкуль не набуває чіткої функціональної спеціалізації [Деглин, 114]. З медичної практики відомо, що мовні функції лівшів і амбідекстрів розміщені аж ніяк не симетрично до функцій правшів, але суто індивідуально, неповторно.

Для виявлення провідної півкулі мозку реєструють спонтанний рух погляду. Якщо спитати в людини: "Яка ваша улюблена книга?" або "Скільки буде 8 разів по 12?", то в $\frac{3}{4}$ випадків погляд опитаного тієї ж миті відхиляється праворуч (у "правопровідних") або ліворуч (у "лівопровідних"). Іншими словами, людина шукає відповіді у світі слів (кора

лівої півкулі у правші), або у світі зорово-просторових узагальнень (кора правої півкулі у правші). Перші схильні до словесного, лінійного, логічного мислення, а другі – до цілісного, просторового, синтетичного [Лук, 1978, 17].

[Н20] Історична концепція інтердикції – 1, 2, 3. До формування другої сигнальної системи (і згодом завдяки їй – суспільства) призвів механізм внутрішньовидового міжіндивідного впливу на поведінку за допомогою голосу – провісник комунікації. Можливість впливати на поведінку один одного саме й відкривала шлях до формування суспільних відносин [Поршнев, 403]. На самому споді людських систем спілкування було виявлено *інтердикцію* – заборону певного акту поведінки, яка разом з паралельною *прескрипцією* – вимогою, наказом утворює акт *сугестії* – непримусового впливу на поведінку іншого. Важливим відкриттям стало те, що єдиною альтернативою до сугестії є *інфлюація* – фізичний, силовий вплив на іншого індивіда, примусова зміна його поведінки. Історичне становлення сугестії могло відбутися через три послідовні стани, названі Б. Поршнєвим *інтердикція-1* (звукова заборона дії), *інтердикція-2* (незгода із заборonoю) і *інтердикція-3* (заборона незгоди). Інші назви цих трьох станів – сугестія, контрсугестія і біконтрсугестія. Фактом залишається, що це поки що єдина теорія походження мови, яка спирається не на побутові вирази на зразок "поступово", або на формули типу "приборкання зоологічного індивідуалізму", а на відомий закон розвитку – заперечення заперечення. (Детальніше в розділі 7.)

[Н21] Історична концепція гальмівної домінанти. Поняття гальмівної домінанти як основного нейромеханізму у формуванні другої сигнальної системи запровадив Б. Поршнев. Гальмівна домінанта є фізіологічною інтерпретацією *неадекватних рефлексів*, до яких належить і видовий голос. Рефлекторна поведінка завжди природжена на відміну від навички, яка завжди є тільки набутою. Тіло має безліч ступенів свободи, але кожної миті може реалізувати лише один з них, а це означає, що всі інші тієї миті мають бути виключені, загальмовані. Саме гальмування і вбирає в себе більшу частину енергії організму. За теорією домінанти О. Ухтомського, вогнище збудження в корі начебто само гальмує решту можливих типів вчинків. Так чи інакше принципу домінанти немає без поняття злучених з нею гальмувань. Механізм гальмування вторинний щодо збудження, складніший від нього і тому енергетично дорожчий. Б. Поршнев на експериментальному матеріалі показав, що центр збудження (адекватних реакцій) в кожний момент сполучений з центром гальмування – неадекватних реакцій, однією з яких виявляється *голос*. Таке пояснення відкрило реалістичний шлях до логічної інтерпретації подальшої ролі голосу в регуляції поведінки особин і формуванні їхньої суспільної поведінки. (Детальніше в розділі 7.)

§ 4-4. Закономірності ідіопрагматики

До закономірностей ідіопрагматики належать 34 закономірні особливості будови, функціонування та історичних і вікових змін ідіолекту (у філогенезі й онтогенезі) на рівні цілих ідіомовних доробків, ансамблів текстів, окремих текстів та їхніх частин. Детальніше розглянуті: *закономірність Гіро, парадокс Мура, індекс читальності Флеша, закономірності запам'ятовування й забування Еббінґгауза – Джонза, I і II залежність Єркса – Додсона, правило Берча, правило Йоста, ДП етапів засвоєння іноземної мови, кореляція Пельца – Ендрюса, часові константи внутрішньої мовленнєвої активності.*

Синхронія. Закономірності Зіпфа. Саме тут виявлено найважливіший лінгвостатистичний закон Есту – Зіпфа⁷⁰ (1916, 1932) про незалежність від мовця загальних статис-

Рис. 16. Основні закономірності ідіопрагматики

Назва закономірності	Тип закономірності	Суттєва характеристика
[R21] ⁷¹ Закон Гіро (1959) [R22] ⁷² Шкала читальності Флеша	Розподіл Зіпфа	Якщо знання 100, 1000, 4000 найчастотніших слів англійської мови дає змогу впізнати 60, 86, 97 % слів форм пересічного тексту (Закон Есту – Зіпфа), то зрозуміти при цьому вдається відповідно лише 30, 60, 70 % його сенсу Чим складніший зміст текстів, тим менше коло читачів таких текстів [Моль, 64]
[R23] ⁷⁸ Парадокс Мура	ДП	"Іде дощ, але я так не вважаю". $P = \neg P$. У парадоксі Мура зафіксовано непослідовність мовленнєвих дій [ЛЭС, 270], зокрема відносну незалежність суб'єктивно опосередкованих фактів від зовнішнього світу явищ
[R24] ⁸¹ Закономірність Еббінґгауза – Джонза у запам'ятовуванні й забуванні навчального матеріалу	Розподіл Зіпфа	Експериментальні множини звукових відрізків зі сталою кількістю елементів запам'ятовуються тим швидше і забуваються тим повільніше, чим більше у них асоціативних зв'язків у межах множини (випадкові склади – номери – уривок прози – вірш). Аналогія з тренуванням у спорті
[R25] ⁸⁷ I залежність Єркса – Додсона (1908) [R26] ⁸⁸ II залежність Єркса – Додсона (1908) [R27] ⁸⁹ Правило Берча	Розподіл Гаусса	Навчальна взаємодія учня і вчителя розвивається в часі за кривою Гаусса. "В міру збільшення інтенсивності мотивації якість діяльності змінюється за дзвоноподібною кривою: спочатку зростає, а потім, після переходу через точку найвищих показників успішної діяльності, поступово спадає" [ПС, 156] Чим раніше навчальна взаємодія учня і вчителя переходить через точку оптимуму в розподілі Гаусса, тим складніша ця діяльність для засвоєння цим учнем. "Чим складніша для суб'єкта виконувана діяльність, тим нижчий рівень мотивації є для неї оптимальним" [ПС, 156] В міру наростанням матеріальної компенсації за навчання його результативність змінюється за дзвоноподібною кривою
[R28] ⁹⁰ два правила Йоста [R29] ⁹² ДП етапів засвоєння мов FIXAT	ДП	З двох напівзабутих порцій інформації легше довчається і довше тримається в пам'яті ТА, яка була вивчена давніше Оптимальна послідовність етапів засвоєння мов відтворює логіку навчання: після фіксації навчального матеріалу має йти його імітування, потім комбінування, систематизація, активізація і періодичне повторення після періоду навчання – трансфініція (рис. 22)
[R30] ⁹⁷ Кореляція Пельца – Ендрюса	Кореляція	Існує два вікові піки творчої активності вченого – аналітичний (близько 40 років) і синтетичний (близько 60 років)
[R31] ¹⁰⁰ Часові константи етапів внутрішньомовленнєвої активності	Константи	Сприйняття 0,5", продуктивний процес 1,0–1,5", підготовка до вимови 1,5–1,0" [Ушакова, 148], разом близько 3"

тичних характеристик створюваних ним мовних текстів і закон Гіро (1959) про залежність від засвоєного словникового запасу частотних слів ступеня розуміння слухачем (читачем) змісту текстів⁷¹ [Lehnert; Тищенко, 1985]; шкала доступності тексту (читальності) Флеша⁷² [Моль]; розподіл величини заокруглення різними особами останнього знака

в показаннях лічильників⁷³ [Хайтун, 295]; розподіл статей за кількістю посилань у них⁷⁴ і на них за рік⁷⁵ [Хайтун, 267–269; 270–271].

Закономірності Гаусса?

Детермінативні послідовності (ДП). ДП жанрів мовленнєвого мислення де Боно⁷⁶ (див. [Тищенко, 2000]); ДП Маєра – Еплера мікрокроків розуміння тексту: чим довша частина звукового ланцюжка речення почута, тим менший вибір для ідентифікації його сенсу⁷⁷ [Bengt, 136; Пиотровский]; парадокс Мура⁷⁸ [ЛЭС, 270].

Кореляції (К). К. розподілу ідіословників і IQ⁷⁹ [Хайтун, 306].

Константи (Кн). Кн. Міллера⁸⁰ [Ингве].

Діахронія. Закономірності Зіпфа. Початкова й кінцева половини залежності за пам'ятовування й забування Еббінгауза – Джонза (див. [Смирнов]) як своєрідне сполучення двох зіпфових розподілів⁸¹. Залежність творчої продуктивності вчених від віку (за кількістю статей)⁸² [Хайтун, 309]; крива старіння публікацій⁸³ [Хайтун, 244–245].

Закономірності Гаусса. Часовий розподіл засвоєння словника дитиною⁸⁴ [Crystal; Justicia]; кількість слів за добу мовлення у дітей⁸⁵ [Crystal]; динаміка "текстової активності" вчених за віком⁸⁶ [Хайтун]. Перша⁸⁷ і друга залежності Єркса – Додсона⁸⁸ та правило Берча у навчанні іноземної мови⁸⁹ [Тищенко, 2000; 1989; Тищенко, Магушинец].

Детермінативні послідовності (ДП). Перше і друге правила Йоста⁹⁰ [Окош]; ДП становлення мовних знаків в онтогенезі від сугестивних до інформативних⁹¹ (Піаже, Поршнев [Поршнев]); ДП етапів засвоєння іноземної мови FIXAT⁹² (див. [Тищенко, 2000]); ДП історичної еволюції ідіосинтаксису в онтогенезі від прагматичного до синтаксичного способу⁹³ [ЛЭС, 135].

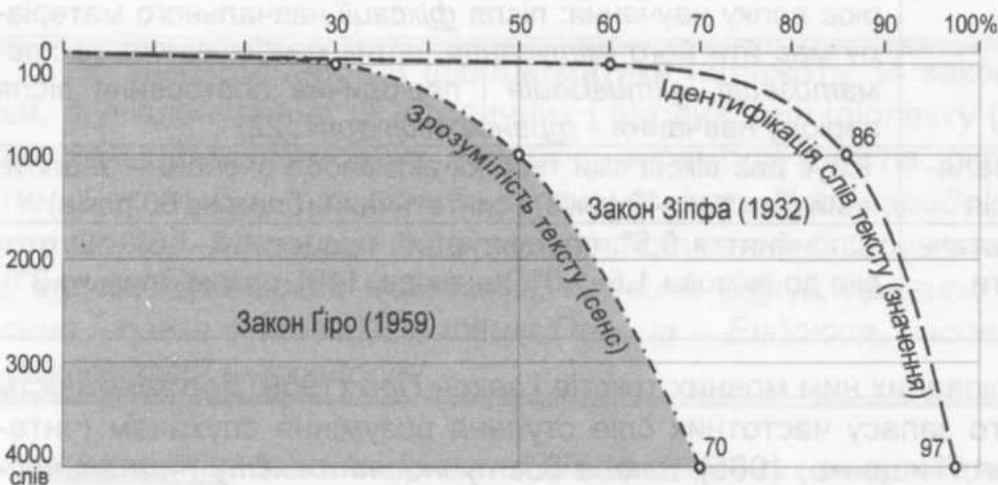
Кореляції (К). Кореляційна гіпотеза мовної рекапітуляції Піаже⁹⁴ [Тищенко, 1990]; К. етапів ідіо-освоєння рідної та іноземної мов⁹⁵ [Тищенко, 1990]; К. Мандельброта: вік підлітка і коефіцієнт В⁹⁶ [Пирс, 287]; К. Пельца – Ендрюса: два часові максимуми в науково-текстовій продуктивності вчених⁹⁷ [Хайтун, 240, 324]; К. залежності Еббінгауза – Джонза у навчанні й спортивному тренуванні⁹⁸ [Тищенко, 1989]; кореляційна схема діагностики афазій у правші⁹⁹ [Лурия; Nowakowska].

Константи (Кн). Часові константи етапів внутрішньо-мовленнєвої активності¹⁰⁰ Ушакової (див. рис. 23, [Тищенко, 2000, 238]).

Сутність основних закономірностей ідіопрагматики відображено в таблиці на рис. 16.

[R21]⁷¹ **Закон Гіро (1959).** За спостереженнями Дж. Зіпфа, згодом обґрунтованими й підтвердженими лінгвістичною статистикою, порівняно нечисленні найчастотніші слова становлять значну частину тексту. Так, для англійської 100 найбільш уживаних слів покривають 60 % тексту, 1000 слів – 86 %, 4000 слів – 97,5 %. Проте покриття тексту – це

Рис. 17. Закони Зіпфа і Гіро

не те саме, що розуміння тексту [Guiraud, 94]. Інформаційна вартість першочастотних слів незрівнянно менша: 100 найбільш частотних слів зумовлюють розуміння лише 30 % тексту, 1000 слів – 50 %, а 4000 – 70 % [Lehnert, 6] (див. рис. 17). Справді, рідко вживані слова саме через це і є високоінформативними.

[R22]⁷² **Шкала доступності змісту текстів (читальності творів) Флеша.** При арістотелевому переході від *відомого* (упізнаного, ототоженого) до *зрозумілого* важливою характеристикою тексту виявляється міра *доступності його змісту* (сприйнятності, читальності). Її вимірюють за шкалою читальності Флеша (рис. 18) або за процедурою замикання Тейлора (за рівнем надлишковості).

Рис. 18. Квантифікована шкала доступності змісту тексту (читальності творів) Флеша

Клас складності	Характеристика змісту творів (повідомлень)	Типові твори (повідомлення)	Відсоток читачів	Індекс доступності Флеша
1	Високонадлишкові (банальні)	Плакати, гасла, реклама	100–80	>80
2	Описи фактів без аналізу	Хроніка подій	80–60	80–70
3	Інтуїтивні міркування без силогізмів	Інтерв'ю зі спортсменами	60–40	70–50
4	Логічні міркування	Поліцейська хроніка; комікси	40–20	50–40
5	Науково-документальні тексти	Наукові статті	20–10	40–30
6	Теоретичні тексти (оригінальні)	Теоретичні узагальнення	10–5	30–20
7	Гранично абстрактні тексти	Математичні, філософські праці	< 5	20–0

Відповідно до рівня сприйнятності твори (у термінології А. Моля – повідомлення) поділяють на кілька класів – від елементарних, загальнодоступних, нескладних і до високоскладних. Перші можуть бути сприйняті за один раз без повторного перечитування або повернення до окремих місць тексту; інші вимагають значних вольових зусиль, аби проникнути в їхній сенс. У процесі масової комунікації адресат сприймає повідомлення за елементами, розуміє чи не розуміє їх, інтегрує і дістає уявлення про зміст цілого, який оцінює, на який реагує і потім частково забуває. Іншими словами, на окремих етапах взаємодії з повідомленням його отримує:

- спочатку *ототожнює* окремі графічні елементи повідомлення (літери, морфеми, слова), зіставляючи їх з образами типових елементів, які він зберігає у своїй пам'яті [див. С27];
- *сприймає загальний зміст повідомлення*, тобто до певної міри *розуміє його* шляхом локалізації тексту на власному "екрані знань" [Моль, 63] [див. С30];
- *оцінює* цей зміст за шкалою своєї індивідуальної таблиці цінностей;
- *може реагувати* на нього, запам'ятовує, а потім частково забуває [Моль, 79-80].

Для більшості споживачів масових повідомлень властива лише часткова включеність до процесу їх сприйняття (див. рис. 19). Через це у пресі й на телебаченні, які розраховані саме на масового читача / глядача, наявні повідомлення переважно перших 4–5 градаций складності за шкалою Флеша. Більшу аудиторію мають також повідомлення з ширшими *інтегративними зв'язками змісту* (пов'язані з сусідніми галузями знань) і з меншою *специфічністю* [див. С30].

Рис. 19. Розподіл уваги телеглядачів [Моль, 69]

№	Ступінь уваги адресата	Відсоток телеглядачів
1	Безупинна увага	2 %
2	Періодична увага, зміст схоплений	52
3	Розподілена увага, телеглядач водночас робить щось інше	
4	Тільки слухове сприйняття	5
5	Жодної уваги	4
6	Не знав, що TV увімкнений	22

Індекс сприйнятності текстів Флеша вважають 1) мірою *абстрактності* твору й універсальності його суджень (пор. "Собака друг хазяїна" і "Ганнуся подруга Марічки"). Це перша з чотирьох його характеристик з позицій запропонованої Ж. Дюбуа

теорії комунікативної семантики (граматики). Трьома іншими параметрами є: 2) ступінь *прозорості* твору, як вияв уваги мовця до адресата (шкільний підручник і популярна

стаття прозорі, поезії Маларме – ні); 3) параметр *модалізації* – дистанція мовця від змісту (іронія, сумнів, упевненість), а також 4) ступінь *напруженості* (відображає стосунки між співрозмовниками – приязнь, ввічливість, повагу, ненависть, співучасть) [Favrod, 79].

[R23]⁷⁸ Парадокс Мура. Звичайні для людських міркувань вибір мети і способи її досягнення можуть набувати різноманітних форм. Дж. Мур, представник школи лінгвістичної філософії, прагнув показати, що *ключові для етики оцінкові предикати* ("добрий, поганий") не означають жодної природної якості об'єктів. Це стимулювало пошук нових принципів *визначення оцінкових та інших неописових значень*. Корені поняття оцінки були знайдені в комунікативній настанові мовців: *позитивна оцінка виражає "всього лише" рекомендацію, що стимулює дію* (Р. Хеар). При цьому аналіз практичного міркування вивів на особливий вид порушень смислової правильності тексту, що дослідив Мур. У парадоксі Мура відображено відносну автономність логосфери від практичної пізнавальної діяльності людини, тобто відсутність жорсткої відповідності до дійсності світу. Виявляється, це не єдина така сфера. Зокрема, *обманути можна лише того, хто погоджується бути обманутим* (Макіавеллі); власне, *й порозуміння між людьми можливе також лише за взаємної згоди порозумітися*. У парадоксі Мура його автор констатував психологічну невідповідність, а Вітгенштейн – порушення логіки твердження. Це відхилення від прийнятої етико-психологічної норми, а не від істини (бо такі ж визнано, що дощ іде) [Арутюнова // 270].

"Люди хочуть бути захищеними від правди" [DW, 30.11.02]. Виявляється, що у щоденному житті люди досить регулярно говорять неправду. 41 % брехунів роблять це, аби уникнути відповідальності, 14 % – аби поліпшити життя, 8 % – аби сподобатися комусь. Вони кажуть неправду собі, іншому; існує різноманітна колективна неправда ЗМІ, побутової і масової свідомості. Політики брешуть частіше від інженерів, учителі – рідше від лікарів, жінки – на 20 % рідше від чоловіків. Виходить, "краще ввічлива брехня, ніж прикра правда" ?

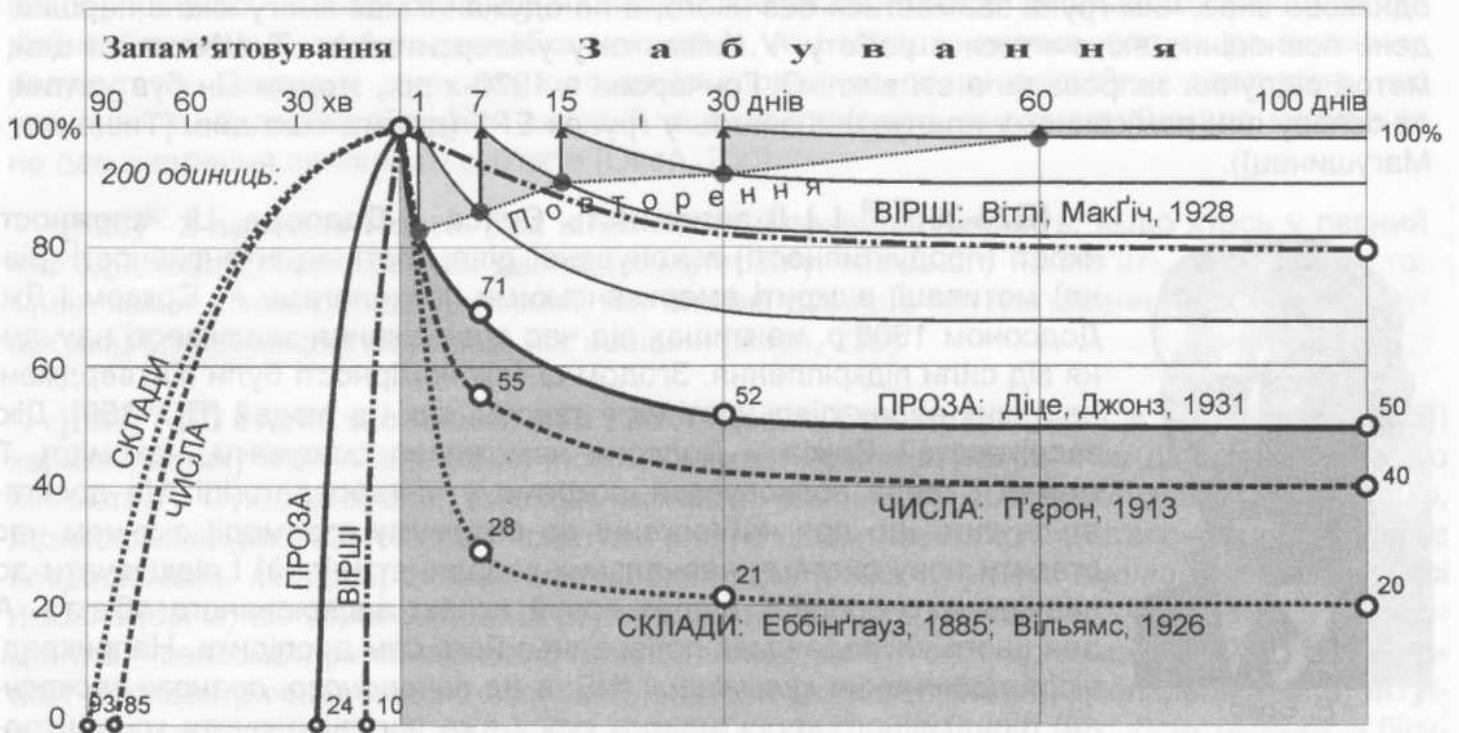
Г. Еббінгауз

[R24]⁸¹ Закономірність Еббінгауза – Джонза в запам'ятовуванні й забуванні. Вихідним матеріалом для досліджень пам'яті стали так звані асемантичні складі (без сенсу) – штучні сполучення двох приголосних з голосною між ними, які не викликають жодних семантичних асоціацій. Склавши список з 2300 асемантичних складів (!), Г. Еббінгауз експериментально (на самому собі) вивчав процеси завчання і забування. Він виявив "криву забування" (1885), яка показує, що найбільший відсоток забутого матеріалу припадає на період *безпосередньо після завчання* [ПС, 452]. Ці дослідження були продовжені іншими вченими. "За даними Д. Лайона (Lyon, 1926), 200 асемантичних слів запам'ятовувалися в середньому за 93 хв, 200 цифр – за 85 хв, прозовий уривок з 200 слів – за 24 хв, а вірш з 200 слів – за 10 хв" [Смирнов, 122]. Співвідношення часу запам'ятовування елементів з мінімальними й максимальними асоціаціями дорівнює 9 : 1. Запам'ятовування осмисленого матеріалу вивчали А. П'єрон (1913, числа); П. Вільямс (1926, односкладові слова); А. Діце і Г. Джонз (1931, прозові тексти після одноразового прочитання), П. Вітлі і Дж. Мак-Гіч (1928, вірші), зведення їхніх даних див. на рис. 20. Через шість днів після запам'ятовування доводиться довчати 72 % асемантичних складів, але тільки 29 % прозового тексту [Смирнов, 122].

Безансонський метод "відлуння". Передбачити системне повторення навчального матеріалу в групі студентів можна заздалегідь, завівши його до робочої програми занять, яку викладач раз на місяць креслить на класній дошці (рис. 21). Для того, щоб урізноманітнити

Безансонський метод "відлуння". Передбачити системне повторення навчального матеріалу в групі студентів можна заздалегідь, завівши його до робочої програми занять, яку викладач раз на місяць креслить на класній дошці (рис. 21). Для того, щоб урізноманітнити

Рис. 20. Закономірності запам'ятовування і забування Еббінґгауза – Джонза

повторення, відповідний матеріал сполучають щораз з новим аспектом асоціативних зв'язків. Так, наприклад, діалог уроку 13 (див. схему) вперше з'являється як *новий* матеріал на занятті 10 жовтня. До наступного заняття студенти мають вивчити цей діалог, аби відтворити його усно з пам'яті (у парах по 4–6 реплік кожен). До перевірки цього самого матеріалу слід готуватися ще двічі: раз для відтворення його 17.10 на короткому *диктанті* і ще раз до 21.10 – у *перекладі*.

Рис. 21. Місячна робоча програма при вивченні іноземної мови (з передбаченими повтореннями за методом відлуння або хвилі)

Дата	Новий діалог	Усне відтворення	Письмова робота	
			Диктант	Переклад
3-8.10 (Розвантажувальний тиждень I)				
10	13	*	*	*
12	14	13	(Попередні діалоги)	*
14	15	14	*	*
17.10	16	15	13	*
19	17	16	14	*
21.10	18	17	15	13
24	19	18	16	14
26	20	19	17	15
28	i	20	18	16
	т.д.			
31.10		...	19	17
2.11			20	18
4.11			...	19
7-11.11 (Розвантажувальний тиждень II)				

Таким чином, типове заняття 21 жовтня передбачає чотири опорні види навчальної роботи: ознайомлення з *новим* уроком 18 (читання, аналіз, виправлення вимови); *усне* відтворення попереднього уроку 17 (на оцінку); коротку поточну *письмову* роботу з двох частин – 5 фраз *диктанту* і 5 фраз *перекладу* (кожне речення для перекладу викладач терпляче повторить кілька разів, студент фіксує відразу сам переклад).

Після контрольної викладач роздає перевірену попередню *письмову*, де кількість помилок оцінена у відсотках до цілого. Цей відсоток для кожної роботи доданий до попередньої суми помилок певного студента від початку навчального місяця, а нова сума поділена на кількість написаних робіт, що визначає чергові точки на *графіку усереднених оцінок*. Цей графік з кожним заняттям збільшується на один крок, що чинить психологічний вплив на студента і мобілізує його до навчання –

в тому числі через самолюбство (аби подіяти на відповідну криву на графіку). Графік унаочнює об'єктивні досягнення кожного, його ранг у групі і коригує відповідні самооцінки, практично знімаючи емоційні напруження перед іспитом наприкінці семестру.

Крім усього, завдяки помісячному плануванню стають досяжні інші педагогічні цілі:

щозаняття забезпечений мінімум різноаспектності видів роботи; в разі хвороби студент однаково знає, чим група займається без нього, а по одужанні має змогу вже в перший день повноцінно включитися в роботу. У Київському університеті ім. Т. Шевченка цей метод відлуння запровадила ст. викл. О. Гончарова в 1970-х рр., згодом він був узятий за основу при помісячному плануванні занять у групах ЕРГ (детальніше див. [Тищенко, Магушинец]).

Р. Еркс

[R25-26]⁸⁷⁻⁸⁸ I і II залежність Еркаса – Додсона. Ці залежності якості (продуктивності) виконуваної діяльності від інтенсивності (рівня) мотивації відкриті американськими психологами Р. Ерксом і Дж. Додсоном 1908 р. на мишах під час дослідження залежності наванчання від сили підкріплення. Згодом ці закономірності були підтверджені на інших видах діяльності як у тварин, так і в людей [ПС, 156]. Дію залежностей Еркаса – Додсона неможливо скасувати, натомість її можна і треба враховувати, зокрема у лінгвопедагогіці. Це досягається тим, що при наближенні до оптимуму взаємодії з учнем час ставити нову систему навчальних координат (цілей) і підключати до навчального процесу щораз новий аспект засвоюваного об'єкта. А для цього викладач має попередньо його сам дослідити. Наприклад, після досягнення кульмінації (NB: а не вичерпного, повного засвоєння) фонетичного корективного курсу вже час підключати концентрований (табличний) виклад морфології, потім синтаксису і так далі (див. [Тищенко, Магушинец]).

На рис. 22 схематично показано прояв I закону Еркаса – Додсона (I) у вигляді кривої взаємодії наванчання, яка від початку навчання (точка А) за певний час t зростає (суцільна крива), досягаючи оптимуму в точці В, після чого неминує спадає (рідкий пунктир). Для тих учнів, які переходять через точку оптимуму раніше від інших, даний вид навчальної діяльності є надто складним (найменша крива з цифрою II внизу); для деяких інших оптимальна взаємодія ще попереду (графік з цифрою II над точкою В): це кращі учні. Обидва графіки ілюструють сутність II закону Еркаса – Додсона.

Рис. 23. Закономірності наванчання за Ерксом і Додсоном

Головним педагогічним висновком з дії законів стає потреба підключення нового аспекту наванчання не після повного засвоєння попереднього, а на піку навчальної активності більшості студентів групи (точки В, а згодом С і т. д.). У такий спосіб нова аспектизація педагогічної взаємодії для освоєння наступного аспекту компенсує неминучий спад її в засвоєнні попереднього (бо щораз більше його навчальних цілей на той час уже досягнуто). У цьому й полягає реальне сполучення аспектизації з індивідуалізацією наванчання. Педагогіка взаємодії використовує *висхідну* частину кожного етапу наванчання (тоновані ділянки на схемі), залишаючи для учня змогу спокійно завершувати попередній етап, самостійно допрацьовуючи чимраз менші деталі.

Після вказаних на схемі трьох аспектів (1–3 семестри) у наванчнні груп ЕРГ було запроваджено й реалізовано дальші посеместрові етапи переважної зосередженості на практиці мовної комунікації (4 сем.), етноспецифіці вивчаної мови (5 сем.), освоєнні головних аксіорегістрів мови (6 сем.) та вивченні практичної стилістики (7 сем.).

[R27]⁸⁹ **Правило Берча.** Сформульоване американським психологом Г. Берчем (Birch) правило, за яким розв'язання певної проблеми стає оптимально досяжним за середньої мотивації, тоді як заслабка мотивація, як і занадто висока, ведуть до зниження результатів. Зокрема, зависока мотивація спричиняє появу емоційних напружень, які утруднюють аналіз проблемної ситуації та дезорганізують мислення. Замала мотивація не дає живлення активності суб'єкта [Окош, 230].

[R28]⁹⁰ **2 правила Йоста.** Два широковідомі правила твердять: якщо хтось у певний час однаково добре пам'ятає дві порції матеріалу, завченого напам'ять у різні роки, то: 1) він пам'ятатиме довше ту порцію, яку вивчив давніше і 2) повторення цих порцій краще зміцнить старіший матеріал, ніж новіший [Окош, 230].

[R29]⁹² **ДП етапів засвоєння мов FIXAT.** Досить близьку до стадій Ж. Піаже (див. [Н15]) характеристику етапів засвоєння іноземної мови можна відтворити за даними польського лінгвіста Л. Сухожєвського: *фіксація, імітація, комбінація, систематизація, активізація, трансфініція* (рис. 23). Названі поняттєві ряди в цілому ізоморфні. Метапоняттям для них є *операційність* як відображення послідовних генетичних ступенів зменшення залежності людини (діяча) від середовища. Ці ступені можна характеризувати в такий спосіб: 1) **фіксаційний** – сенсомоторний, знаковий (дипластійний), дологічний, дограматичний; 2) **імітативний** – егоцентричний, класно-особовий, анімістично-міфологічний, доопераційний; 3) **інтуїтивний** – органічно-активний, комбінаторний, протоопераційний; 4) **субсистемний** – бісуб'єктний, субсистемно-операційний; 5) **евристично відкритий** – номінативний, суб'єкт-об'єктний, усвідомлено операційний (саморегулятивний) [Тищенко, 1990, 6]. Після деталізації аргументування [Тищенко, 2000] ця ДП була включена до реєстру вихідних положень теорії наuczання мови.

Наведена діаграма є згущенням інформації із 16 сторінок тексту статті Л. Сухожєвського, яка сама по собі вже являє резюме і підсумок великої практичної галузі викладання мов. У підручнику деякі назви етапів засвоєння мови підібрані так, щоб спростити запам'ятовування їхньої послідовності за акрофонічним принципом: перші літери їх утворюють назву початкового етапу FIXAT.

[R30]⁹⁸ **Кореляція Пельца – Ендрюса.** Д. Пельц і Ф. Ендрюс прийшли до висновку про існування на віковій кривій продуктивності науковців двох максимумів, які відповідають найбільшим досягненням дослідника в аналізі наукових об'єктів (біля 40 років), а згодом – у синтезі переосмислених знань (біля 60 років). Статистика неопублікованих наукових звітів виявляє ще один, ранній максимум близько 30-річного віку [Хайтун, 240, 314].

[R31]¹⁰⁰ **Часові константи етапів внутрішньо-мовленнєвої активності.** На схемі (рис. 24) показано послідовність включення в роботу ділянок кори у трьох різних видах внутрішньо-мовленнєвої активності правші (дані отримані в експерименті з фіксацією електроактивності ділянок кори мозку).

З авторського матеріалу (див. [Ушакова, 149]) шляхом зіставлення зображень по вертикалі й горизонталі виявлено ділянки, спільні як для всіх трьох етапів кожного з видів активності (по горизонталі: виділено горизонтальною штриховкою), так і для кожного з часових етапів активності, незалежно від її виду (по вертикалі: виділено вертикальною штриховкою). Ділянки, активні лише у двох сусідніх станах або в одному стані, показані крапом. Вертикальна штриховка унаочнює спільні риси всіх трьох видів внутрішньо-мовленнєвої активності на I етапі (сприйняття завдання) активізується ліва лобна область, дві мовні, права семантична. На II етапі (парадигматичного пошуку) електроактивність кори в цілому переміщується до задньолобних і потиличних ділянок. На III етапі (підготовка до вимови результату) перебір завершено, знову активізується ліва лобна

Рис. 22. Діаграма етапів практичного вивчення іноземної мови FIXAT

(експонат Лінгвістичного музею)

(за Л. Сухожжевським,
Г. Комаровською та ін.)

JAK ZOSTAĆ POLIGLOTA. - W., 1983.
- ROZDZIAŁ III. - S. 122-137 i in.

СЕНСОРНІ НАВИЧКИ: ПЕРЕВАЖНО САМОСТІЙНА РОБОТА

УЧНЮ: ПРАЦЮВАТИ З ПРАЦЮВАТИ

С1

1. Уважно слухати магнітні - тасати у нормальному темпі, фіксуючи на аркуші стрийові слова.

2. Вдруге - теж + ключові слова.

3. Втретє і далі - теж + синтагми і речення.

УЧНЮ: ПРАЦЮВАТИ

С2

1. Почати з детективів і простих оповідань (ут.ч. адаптов). Якщо сенс 1-2 стор. не вловлюється - взяти простішу книжку. Якщо зрозуміло хоча б половинку - прочитати розділ I.

2. Повторювати (імітувати) за плівкою посинтагмово: - з паузами, - без пауз.

3. Імітувати при повторному прослуховуванні вже знайомих записів.

4. Імітувати поступово ускладнюючи умови слухання.

5. Імітувати за плівкою послідовно: - пофразно, - поабзацно.

6. Вміти відтворити текст з пам'яті близько до зразка.

УЧНЮ: ПРАЦЮВАТИ КОМУНІКАЦІЮ

Р1

1. Постановка графіки.

2. Подання правил орфографії.

3. Підтримання графічних навичок у належній формі.

4. Підтримання цих навичок у належній формі.

УЧНЮ: ПРАЦЮВАТИ

Р2

1. Короткий діалог відтворити усно за зразком читуючи.

2. Вправи на точне відтворення конструкцій діалогу.

3. Те ж - з частковими змінами.

4. Вивчити діалог і відтворити з пам'яті.

DRILLS

УЧНЮ: ПРАЦЮВАТИ

Р3

1. Граматичні вправи: - питання/відповіді; - монолог, розповідь; - діалог, анекдот, - повідомлення, інформація, повчання, сенсація.

2. Бутегтивні вправи: - прозання (дело, юсти, повідомлення, поради); - порада, інструкція, наказ; - переконання, аргументація;

3. Діалогічні вправи: - свідання, ося, рецензія. Прилади: диск, твіч, мімік, фільми, картки, диск, картки, пісні, вірші.

4. Теретворити пряму мову на непряму і навпаки; - написати паравраз, переказ, реферат, резюме, аютацію, план.

2. Те ж саме - за текстом, прослуханим з фонозапису.

3. Написати власні враження, оцінку події, психологічний портрет співрозмовника, твір на ширшу, але споріднену тему.

УЧНЮ: ПРАЦЮВАТИ

Р3

1. Трансформації оригіналу на письмі: - теретворити пряму мову на непряму і навпаки; - написати паравраз, переказ, реферат, резюме, аютацію, план.

DRILLS

УЧНЮ: ПРАЦЮВАТИ

С3

1. У реферуванні з плівки (паравраз, переказ, резюме, аютація, план, тема).

2. У перекладі за плівкою.

3. У перекладі з реферуваннями.

4. У записах на плівку власного коментаря до прослуханого (враження, міркування, оцінка).

5. У записах роздумів вголос.

УЧНЮ: ПРАЦЮВАТИ

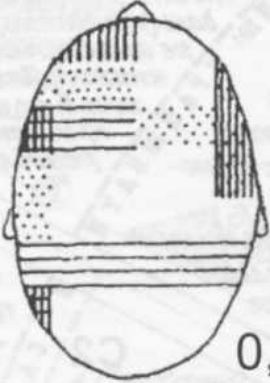
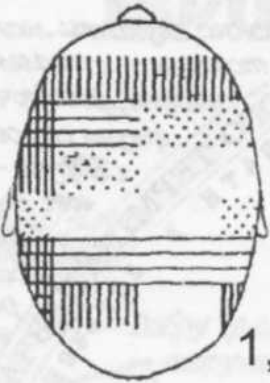
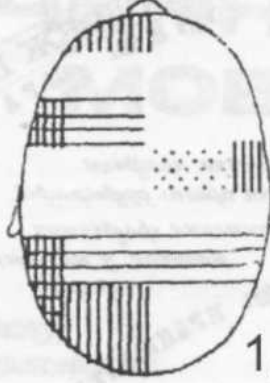

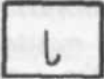
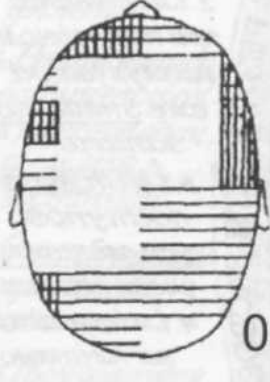

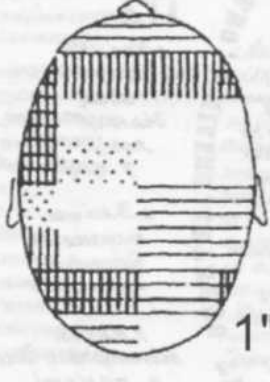
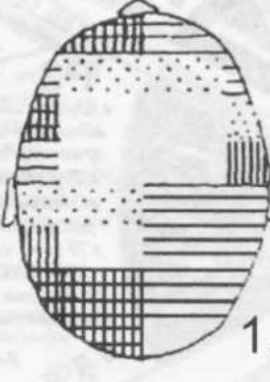
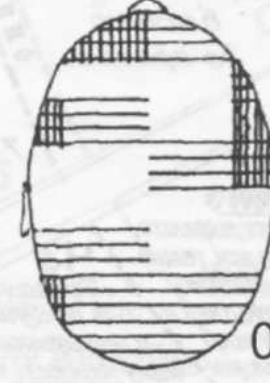
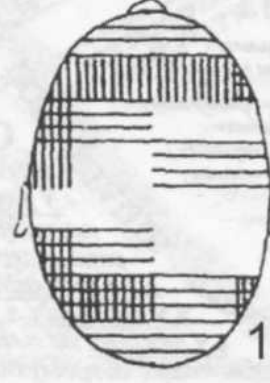
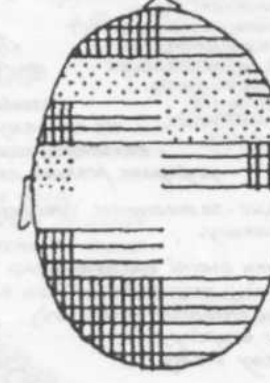
С3

1. Тренаж з аркуша: - у реферуванні (спрощеному переказі змісту з зоровою опорою); - у перекладі та паравразі.

2. У кишеньков. щоденнику завести розділ для власних міркувань про прочитане.

(THINKING IN ENGLISH)

Рис. 24. Часові константи етапів внутрішньо-мовленнєвої активності

	I етап – сприйняття	II етап – продуктивний процес	III етап – підготовка до вимови
А. Продуктивно-вербальний (парадигматичний) процес	<p>ЧИТАЧ →</p> <p>0,5"</p>	<p>...читає... читальня →</p> <p>1,4"</p>	<p>"Читає читає в читальні"</p> <p>1,2"</p>
Б. Продуктивно-наочний (семантико-номінативний) процес	<p> →</p> <p>0,5"</p>	<p> ...парасолька... →</p> <p>1"</p>	<p>"Це – парасолька"</p> <p>1,5"</p>
В. Репродуктивно-вербальний (перекладний) процес	<p>МУБА РАТУ →</p> <p>0,5"</p>	<p>...муба – козеня, рату – біжить... →</p> <p>1,5"</p>	<p>"Козеня біжить"</p> <p>1"</p>

область і дужче – потилична область зорового мовного аналізу. Показово, що мовна область Обертена – Брока (АВ на схемі) активна впродовж усіх трьох етапів кожного з трьох видів внутрішньо-мовленневої активності.

Література до розділу 4

- Алексеев П.М.* Квантитативная типология текста. – Л., 1988.
Алексеев П.М. Статистическая лексикография. – М., 1975.
Арутюнова Н.Д. Лингвистическая философия // ЛЭС, 270.
Боно Э. де. Рождение новой идеи. О нешаблонном мышлении. – М., 1976.
Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М., 1956.
Деглин В.Л. Функциональная асимметрия – уникальная особенность мозга человека // Наука и жизнь. – 1975. – № 1.
 ИКФ – *Крючков Г.Г., Тищенко К.Н. и др.* Интенсивный курс французского языка. – К., 1984.
Ингве В. Гипотеза глубины // Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. 4.
 ПС – Психологический словарь. – М., 1985.
Лук А.Н. Мышление и творчество. – М., 1976.
Лук А.Н. Психология творчества. – М., 1978.
Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. – М., 1973.
 ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
Моль А. Социодинамика культуры. – М., 1973.
 Парнас дыбом (М., 1926) // Наука и жизнь. – № 12, 1967.
Пельц Д., Эндрюс Ф. Ученые в организации. – М., 1972.
Пиотровский Р.Г. Информационные измерения языка. – М., 1968.
Пирс Дж. Символы, сигналы, шумы. Закономерности и процессы передачи информации. – М., 1967.
Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии. – М., 1974.
 ПС – Психология. Словарь. – М., 1990.
 РС – Частотный словарь русского языка / Ред. Л.К. Засорина. – М., 1977.
Смирнов А.А. Избранные психологические труды : В 2 т. – М., 1987. – Т. 2.
Тищенко К.Н. Лингвостатистические законы и содержание обучения языку // Вест. Киев. ун-та. Романо-герм. филол. – К., 1985. – Вып. 19.
Тищенко К. Метатеория мовознавства. – К., 2000.
Тищенко К.Н. Об инвариантной последовательности развития речи в филогенезе и онтогенезе // Актуальные лингвистические и психолого-педагогические проблемы ускоренного обучения взрослых. – К., 1990.
Тищенко К.Н., Магушинец И.И. Экспериментальная романская группа (ЭРГ): освоение резервов интенсификации // Вест. Киев. ун-та. Романо-герм. филол. – 1988. – Вып. 22.
 УМЕ – Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004.
Ушакова Т.Н., Шустова Л.А., Свищерская Н.Е. Связь речевого процесса с мозговыми структурами // Психологические и психофизиологические исследования речи. – М., 1985.
 ФБГ – Учні завдання до інтенсивно-корективного курсу французької базисної граматики / Уклад. К.М. Тищенко. – К., 1984.
Фрумкина Р.М. Лингвистическая гипотеза и эксперимент // Гипотеза в современной лингвистике. – М., 1980.
Хайтун Д.С. Наукометрия. Состояние и перспективы. – М., 1983.
Хакупинен Л. Развитие и структура финского языка. Ч. II. Лексикология и синтаксис. – М., 1955.
Чистяков В.Ф., Крамаренко Б.К. Опыт приложения статистического метода к языкознанию. – Краснодар, 1929.
Чурсин Н.Н. Популярная информатика. – К., 1982.
Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам. – М., 1972.
Bengt S. Språkstruktur. Der moderna språkforskningens metoder och problemställningar. – Stockholm, 1969.
Bono E. de. Das Sechsfarben-Denken. Ein neues Trainingsmodell. – Düsseldorf, 1989.

- Crystal – Enciclopedia Cambridge delle scienze del linguaggio / A cura di D. Crystal. Ed. ital. M. Bertinetto. – Bologna, 1993.
- Dubois J. e.a. Dictionnaire de linguistique. – Paris, 1973.
- DW – Радіопередача Deutsche Welle.
- EJO – Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. – Wrocław, 1999.
- Favrod Ch.-H. La linguistique. Encyclopédie du Monde Actuel. – Paris, 1978.
- Fidos Ł. J. Ćwiczenie wypowiedzi o strukturze dwuczłonowego zdania werbalnego (oznamującego) // Badania lingwistycznie nad afazją. – Wrocław..., 1978.
- Frémy J. Quid – 89. – Paris, 1989.
- Guiraud P. Problèmes et méthodes de la statistique linguistique. – Dordrecht, 1959.
- Herdan G. Language as Choice and Chance. – Groningen, 1956.
- Herdan G. The Advanced Theory of Language as Choice and Chance. – Boston, 1966.
- Justicia F. El desarrollo del vocabolario. Diccionario de frecuencias. – Granada, 1995.
- Lehnert M. Der englische Grundwortschatz. – Leipzig, 1975.
- Nowakowska M. Psychologia ilościowa z elementami naukometrii. – Warszawa, 1975.
- Okoń W. Słownik pedagogiczny. – Warszawa, 1975.
- OT – Otavan Tietosanakirja. – Keuruu, 1997.
- Parisi D. Sviluppo del linguaggio e ambiente sociale. – Firenze, 1977.
- Robert – Le petit Robert. Dictionnaire du français: En 2 vols. – Paris, 1977-1988.
- Tyschenko K., Rudyj B. Suomen kielen sananjohdon taajuuskirja. A Frequency Dictionary of Finnish Word Building. – Kyiv, 2004.
- Wierzbicka A. O języku – dla wszystkich. – Warszawa, 1967.
- Wagner K.R. How much do children say in a day? // Journal of Child Language. – 1985. – № 12.
- Zipf G.K. The psycho-biology of language. – Boston, 1935.

Розділ 5. СИНТАКТИКА: ТЕОРІЯ СИНТАГМ І ПАРАДИГМ

§ 5-0. Предмет синтактики

Синтактикою називають галузь мовознавства, предметом якої [Т5] є *структура лінгвосфери речень, синтагм і парадигм*. Мета синтактики – виявляти й вивчати закономірні особливості будови, функціонування та історичних змін синтактичної структури етномов у процесі її *синтагматичної* реалізації у завжди індивідуальному мовленні та *парадигматичної* організації в мовній пам'яті суспільних індивідів з певної соціокультурної групи носіїв даної етномови.

Як і раніше, поле дослідження порівняно з попередніми галузями не меншає – це та сама лінгвосфера. Тільки далі дрібнішає масштаб поділу досліджуваних у ній мовних явищ: тепер це не етномови, лекти чи доробки, а окремі фрагменти текстів та їхні синтактичні складники.

§ 5-1. Одиниці синтактики

До **одиниць** синтактики належать: *пасаж ("навчальний текст")* і його складники – *синтаксичні комплекси (абзаци), речення (пропозиції), синтагми, словоформи*. Іншими словами, синтактична проблематика зосереджена в IV за масштабом діапазоні об'єктів дослідження – від *пасажу* як синтактичного цілого до його найменшої складової – *словоформи*.

За нової, третьої за масштабом зміни предметного діапазону об'єктів мовознавства дослідник трактує тепер як гранично велике ціле *уринок* або *пасаж* (текст як об'єкт наукового вивчення чи як інструмент до навчання мови). Пасаж має вище відношення *когерентності*, тобто він внутрішньо пов'язаний семантично і логічно. В його межах розрізняють *конективно* організовані *синтаксичні комплекси* (надфразові єдності, на письмі – абзаци), які складаються з *предикативно* влаштованих *пропозицій* (фраз і речень). Очевидні складники цих фраз і речень – *конгруентні синтагми*, утворені двома і більше *словоформами*, кожна з яких має для цього свою *валентність*. На прикладі групи одиниць синтактики також наочно видно, що кожне вище відношення відсутнє в одиниць нижчого рівня і стає рядовим, звичайним у складі одиниць вищого рівня. Сутність одиниць синтактики унаочнює таблиця на рис. 1.

Рис. 1. Одиниці синтактики та їхні вищі відношення

Одиниці (та явища) синтактики	Їхні вищі відношення	Сутність вищого відношення
[U16] Пасажі	Когерентність	Семантико-логічна пов'язаність пасажу через когеренції
[U17] Синтактичні комплекси	Конективність	Логічна пов'язаність речень-суджень одного комплексу (абзацу) через конектеми
[U18] Пропоз(ем)и	Предикативність	Граматична пов'язаність підмета і присудка (логічна – суб'єкта і предиката; актуалізаційна – теми і реми; комунікативна – даного і нового) як єдиний мовленнєвий засіб виділення ознаки в явищі
[U19] Синтагм(ем)и	Конгруентність	Граматична узгодженість складників синтагми
[U20] Словоформи	Валентність	Властивість гранично малої (оперативної) одиниці синтактики бути мінімальним автономним членом тексту

[U16] Пасажі. Пасаж – внутрішньо когерентний складник твору. Першопорядкове членування частин твору на уривки / пасажі спирається на їхню *когерентність*, тобто семантико-логічну пов'язаність через *когеремі* (це слова і звороти на зразок *через це, тоді ж, з іншого боку, крім того, отже, повною протилежністю був...*). Таким є найпомітніший спосіб забезпечення характерної риси пасажу (уривку твору) – його самодостатності змісту або *автосемантиї* [Гальперин].

[U17] Синтактичні комплекси. Синтактичний комплекс – *конективно* сполучений складник пасажу, об'єднує кілька фраз у логіко-семантичну єдність (на письмі – абзац) завдяки *конектемам* (сполучним словам – *але, якщо..., то, адже, бо, той..., який*). Очевидно, що самі лише конектеми спроможні поєднати кілька ознак явища, добутих предикацією, але цього замало для самодостатності змісту.

[U18] Пропоземи. Поняття пропоземи об'єднує *фразу* і *речення*. Спільною ознакою їх є наявність вищого відношення – *предикації*, причому у фразі вона може бути імпліцитною (формально не вираженою). На *діалектику предикації* вперше вказав Г. Гегель, коли довів необхідний характер зв'язку обох планів висловлення, без якого ціле не може бути зрозумілим. Гегель виявив те, що, кажучи сучасною мовою, суб'єкт містить денотат одного явища, а предикат – сигніфікат іншої сутності, адже "сам по собі предикат не наявний самостійно, а... властивий суб'єкту": поза судженням "суб'єкт і предикат залишалися б кожний сам по собі, ...перший – предметом дійсності, а другий – уявленням у голові"; у *граматичному* ж сенсі "тут зовні поєднують ніщо інше, як слова" [Гегель, III, 66,63].

Ця теза Гегеля спонукала Енгельса до розвитку закладеної в ній думки: "Усяке дійсне, *вичерпне* пізнання полягає лише в тому, що ми подумки підносимо одиничне з одиничності до особливості, а з цієї останньої до загальності; полягає в тому, що ми знаходимо і констатуємо безконечне в кінченному, вічне в минущому... Усяке істинне пізнання природи є пізнанням вічного, безконечного, і тому воно по суті абсолютне" [Енгельс, 213]. Слід додати, що засоби абсолютного, але *невичерпного* пізнання є звичайні слова звичайних мов, які здатні входити в безмежно велику кількість вільних сполучень. "Мова є всезагальною предикацією" [Лосев, 476].

Акт пізнавального *посідання* суб'єкта і предиката означає включення певної речі (денотата₁) до класу інших речей (сигніфіката₂) і формально позначається зв'язкою (копулою), що постулює первинний, елементарний характер *тріади* "вихідної одиниці синтактики" (не двочленної, а тричленної синтагми) [Тищенко, 1979].

Фраза (від грец. φράσις '(спосіб) висловлення, стиль, зворот') – основна одиниця мовлення в його звуковій формі, яка має смислову цілісність та інтонаційну єдність. Саме через можливість імпліцитного вираження предикації фразою може бути одне слово, вигук, парцельована частина речення і послідовність речень. Тому "з онтологічного погляду фраза є первинною щодо речення" [Багмут // 270]. Для структури фрази важливим є *фразовий наголос* (на останньому слові або синтагмі: "Ходімо з нами **чай** пити"), – за В. Матезіусом, цей тип наголосу автоматизований. У фразі з логічним протиставленням наявний *логічний наголос*, що змінює актуальне, темо-рематичне членування речення (**Я** піду до Галі. Я піду до Галі. Я піду до Галі). В емоційно насиченому мовленні виступає *емфатичний наголос*, пов'язаний, як компонент репліки, з виявом почуття (С"кільки тобі казала! Тільки дра"туеш!) [там само].

[U19] Синтагм(ем)и. "Мінімальною одиницею мови, в якій реалізуються граматичні відношення між словами, є синтагма" [Крюков, 85]. Це відрізок мовлення мінімум з двох словоформ. Позірно простіша від пропозицій, двочленна синтагма з очевидністю являє

собою історично *похідний вид* одиниці з імпліцитною зв'язкою. Гостра суперечність останньої – поєднання протиставлених крайніх членів [Гегель, III, 62, 66, 67] – у предикативній синтагмі подолана, члени її перебувають у знятій, "спокійній" закономірній єдності. Проте генетична пов'язаність зі зв'язкою виявляється в ній у вигляді *конгруенції* (формального *узгодження* морфологічних класів, *керування* або *прилягання*), сліди якої остаточно зникають на черговій нижчій сходинці одиниць – у словоформах [Тищенко, 1979]. Приклади *конгруем* – керування: серед... нас, між... нами, він... піде, узгодження: *малими босими ногами*; *своїми плечима*; наш староста, чимало студентів прийшли вчасно (*синеzis*) Л. Блумфілд першим підкреслив важливість поділу фрази на складові. Після послідовно проведеної сегментації встановлюється ієрархія отриманих елементів за допомогою графічно наочного "синтаксичного дерева" або не менш ефективної системи дужок: (Та (білява (дівчинка))) (загубила (ляльку)).

Між складовими синтагм можливі відношення трьох типів (вони вивчені в глосематиці Л. Єльмслевом) [Favrod, 193]:

➤ *детермінація* (коли один з елементів передбачає інший): після сполучника йде речення, підрядне чи сурядне, але не навпаки; зменшувальний суфікс передбачає існування нейтральної форми, яка може з'являтися і сама – *гарнесенька* ~ *гарна*;

➤ *взаємозалежність* (взаємна зумовленість): після фр. *avant que* мусить іти дієслово у *subjonctif*, а його застосування, зі свого боку, зумовлене щойно вжитим сполучником *avant que*;

➤ *констеляція* (відношення між двома незалежно змінними членами): *колір хакі* ~ *кольору хакі* тощо.

Традиційні узгодження і керування відповідають у цій схемі детермінації, а прилягання – констеляції.

У конкретних мовно-історичних студіях з дешифрування найдавніших написів китайською мовою – інських (кінець II тис. до н. е.) дослідники спиралися на теоретичне знання про сім типів синтагм, кожен з яких був виявлений в реальних написах: це *сурядні синтагми* (A + B: непідрядні), *аплікативні* (A = B: прикладка), *детермінативні* (AN: означальні), *суб'єктні* (SP: предикативні), *атрибутивні* (AP: обставинні), *об'єктні* (PO: додаткові – з прямим і непрямым додатком) [Крюков, 86–98].

[U20] Словоформи. Це мінімальні складники тексту з вищим відношенням *бівалентності*. Справді, завдяки своїм двом валентностям – лексичній і граматичній кожна словоформа (*малими, босими*) немовби опиняється на перетині водночас **двох** векторів зв'язків. Перший пов'язує словоформу **босими** з *семантичною структурою лексики мови*, тобто робить її часткою мовного відображення дійсності взагалі (*бос-*, *мал-*). Другий поєднує ту саму словоформу з *синтаксичною* структурою саме цього, конкретного тексту, тобто робить її часткою мовленнєвого відображення конкретного фрагмента дійсності (*-ими*). У тому числі й завдяки своїй двовекторній ролі у мовленні "кожне окреме слово є конденсованим реченням" [Лосев, 476].

§ 5-2. Синхронічні концепції синтактики

До синхронічних концепцій синтактики належать: *концепція когезії та її видів у текстовому масиві, руху думки в синтактичних структурах; концепції речення, судження, висловлення, репліки, пропозиції; синтагми й парадигми.*

[C24] Концепція когерентності та її типів у текстовому масиві. *Когерентність* (лат. *coherentia* 'припасованість, доладність') тексту або пасажу полягає в семантичній сполученості, з'єднаності його речень. Цей рівень макросинтаксису досліджують у межах

Рис. 2. Найпростіші типи когерентності

Тип когерентності	Приклад	Переклад
1. Вертикальна когерентність або "зірка теми": T_1R_1 ; = T_1R_2 ; = T_1R_3 ...	Gilbert Jonas , artiste peintre, croyait en son étoile. Il ne croyait d'ailleurs qu'en elle, bien qu'il sentît du respect, et même une sorte d'admiration, devant la religion des autres. (A. Camus. Jonas)	Жільбер Жонас , живописець, вірив у свою зірку. Зрештою він тільки в неї і вірив, хоча й відчував повагу і навіть щось схоже на подив перед вірою інших. (А. Камю. Жонас)
2. "Кутова" когерентність або "зірка реми": $T_1 - R_1$; = T_2R_2 ; = T_2R_3 ...	Il y avait à Montmartre, au troisième étage du 75 bis de la rue d'Orchampt un excellent homme nommé Dutilleul qui possédait le don singulier de passer à travers les murs sans en être incommodé. Il portait un binocle, une petite barbiche noire et il était employé de troisième classe au ministère de l'Enregistrement. En hiver, il se rendait à son bureau par l'autobus, et, à la belle saison, il faisait le trajet à pied, sous son chapeau melon. (M. Aymé. Le passe-muraille)	На Монмартрі, на четвертому поверсі будинку 75-А по вулиці Оршан мешкав дехто Дютіель , прекрасна людина, що мала особливу здатність проникати крізь мури без жодних зусиль. Він носив пенсне, мав чорну борідку і був чиновником третього класу в Міністерстві реєстрації. Взимку він їздив на службу автобусом, а в літню пору ходив пішки, вдягнувши капелюх-котелок. (М. Еме. Чоловік, що проходив крізь мури)
3. Горизонтальна когерентність: ланцюжок або "сходинки": $T_1 - R_1$; = $T_2 - R_2$; = $T_3 - R_3$...	Il ne croyait d'ailleurs qu'en elle, bien qu'il sentît du respect, et même une sorte d'admiration, devant la religion des autres. Sa propre foi , pourtant, n'était pas sans vertus, puisqu'elle consistait à admettre, de façon obscure, qu'il obtiendrait beaucoup sans jamais rien mériter. (A. Camus. Jonas) [EJO, 547]	Він вірив зрештою тільки в неї, хоча й відчував повагу і навіть щось схоже на подив перед вірою інших. Його власна віра мала, однак, і переваги, адже полягала в неясному переконанні, що він досягне багато чого, не заслуговуючи ні на що. (А. Камю. Жонас)

граматики (лінгвістики тексту). Неодмінна ознака когерентності – тематична єдність пасажу, яка полягає в тому, що кожне чергове речення його мусить містити хоча б дрібну часточку інформації, уже наведеної в попередніх реченнях. Найпростіші типи когерентних пасажів ілюстровані в таблиці на рис. 2.

Очевидно, що існують як простіші, так і складніші типи когерентних послідовностей – аж до надскладних. Когерентну єдність тексту створюють шляхом: 1) повторення в черговому реченні теми або реми (чи їхніх частин) з попереднього речення (або також створення похідної від них теми); 2) так само, але не з попереднього, а з перших речень; 3) так само, тільки з групи попередніх речень. За спостереженням польського лінгвіста З. Клеменевича, існують усього два типи прилучення кожної нової фрази. По-перше, це може бути *долучення* незалежного речення до вже наявного контексту; по-друге, можливе *включення* до цього контексту речення з анафорою чи еліпсом [EJO, 548].

Приклад долучення: "Я тебе чекав. Ти не прийшла." Приклад включення: "Праворуч відкрилася знайома і вічно казкова долина. З її смарагдовими схилами, синіми смереками. Усю ніч солов'ї співають."

[C25] Концепції речення, судження, висловлення, репліки, пропозиції. Один і той самий мовленнєвий об'єкт – осмислений фрагмент звукового потоку – можна розглядати залежно від предмета певної наукової дисципліни як репліку, речення, судження або висловлення (див. рис. 3). **Судження** як одиниця логіки – це "сенс речення, який може бути кваліфікований як *істинний* або *хибний*". Судження класифікують за *якістю* (ствердні / заперечні: "не..."); за *кількістю* (одиничні / загальні / окремі: "один... / всі... / деякі"); за *модальністю* (дійсності = асерторичні, можливості = проблематичні, необхідності = аподиктичні); за *відношенням* (категоричні / умовні / розподільні); за *формою* (ат-

Рис. 3. Концептуальна схема складників синтагматики

Дисципліна:	Основна одиниця:	Визначальні складники одиниці		
Синтагматика (як сума аспектів)	Пропозема	В – вихідне	Є – з'єднання	Д – долучене
=	=	↓	↓	↓
Комунікативний синтаксис (вираження логіки з прагматикою)	Репліка	T_к – тема (відоме в досвіді слухача)	J_к – юнкція	R_к – рема (нове для слухача)
	=	≠	+	≠
Макросинтаксис (вираження логіки з синтактикою)	Висловлення	T_с – тема (відоме в попередньому тексті)	J_с – юнкція	R_с – рема (нове для тексту)
	+	≠	+	≠
(Мезо)синтаксис (вираження логіки з синтактикою)	Речення	П – підмет	З – зв'язка	С – присудок
	+	≠	+	≠
Логіка (як сутність синтактики)	Судження	S – суб'єкт (явище)	с – копула	P – предикат (ознака)

рибутивні: "Сократ грек" / зіставні: "Сократ старший за Платона" / екзистенційні: "Кентаврів не існує"). Традиційна логіка вивчає переважно атрибутивні судження, усі інші види їх досліджує математична логіка [ЛЭС, 499].

За висновком О. Лосєва, "логічне судження як істотне відображення наявних у бутті зв'язків є конститутивним для обговорюваного ним предмета; граматичне ж речення як відображення не самого буття, але того чи іншого його розуміння [інтерпретації], є не конститутивним для нього, а лише комунікативним, причому ця комунікативність або цілком відповідає своєму предмету, або відповідає йому лише частково, або знаходиться з ним у прямій суперечності як хибне і викривлене" [Лосєв, 364].

За О. Лосєвим, відмінність між логікою і граматикою виступає як відмінність між мисленням та інтерпретацією (детальніше [Н30]). Мислення "є завжди процесом розрізнення і ототожнення, ... об'єднання й роз'єднання, узагальнення і обмеження, а тим самим і процесом систематизації [картини світу]" [там само, 355], і сутність його справді полягає в предикації. Зовсім інший процес – інтерпретація (розуміння). Вона не контролює вже сформованого предмета думки, але користується певною логічною, готовою мисленнєвою картиною цього предмета. Інтерпретація вибирає з цього предмета ті чи інші елементи, висуває їх як основні й центральні, водночас відсуваючи інші його елементи на задній план. "Це й означає, що мова є конкретизація і практичне здійснення мислення" [Лосєв, 356]. Так, наприклад, логічне поняття людини – це "жива розумна істота". Розуміння ж людини, її інтерпретація в етномовах дуже різна. Так, лат. homo первісно означало "земна дрібка" < humus 'земля'; а от нім. Mensch утворено від того ж кореня, що й лат. mens 'розум' [там само], деталі в [Н30].

Предмет пізнання безмежний ("По суті, ми можемо пізнавати лише безконечне", писав Ф. Енгельс), і тому "справжнім суб'єктом усякого судження є те невідоме х, яке є завжди потенційний суб'єкт своїх незліченних предикацій" і завдяки їм стає чимраз відомішим, входячи тим самим у вічно оновлювану, перевстановлювану систему людського пізнання [див. Лосєв, 362]. Судження є "принципом і законом мислення в галузі певного предмета" [там само, 363].

Натомість "граматичне речення не йде за логічними зв'язками понять, не виражає логічний вивід предиката як наслідку суб'єкта (який сам є підставою для предиката)"... Але воно поєднує свій підмет і присудок зовсім незалежно від логічного взаємозв'язку суб'єкта і предиката, а часто навіть всупереч йому [Лосєв, 363]. Воно "теж є принципом

для нескінченного ряду всяких інших речень, які проте вже не обґрунтовують одне одного, а виникають лише за довільною ініціативою свідомості, що використовує їх для спілкування з іншими свідомостями" [Лосев, 364].

"Цілком очевидно, що логічне судження, як на чийсь смак, блідіше, абстрактніше, мертвіше від усякого реально висловленого речення (рис. 4). Але ж так воно і має бути, адже *мислення порівняно з мовою є лише несамотійна абстракція, а мова є його конкретне вираження, тобто його практична дійсність*" [Лосев, 363]. "Не всупереч цьому незбігу граматики і логіки, а саме завдяки йому граматичне речення саме і має свою виразність, виконує свою функцію специфічно розуміти [= інтерпретувати] і повідомляти зрозуміле [= інтерпретоване]" [там само].

"Це не означає, що розуміння [інтерпретація] завжди суб'єктивні – на противагу об'єктивності логічного мислення. Але це означає, що всяка жива річ дійсності як потенційний суб'єкт безлічі предикацій, що виходять з неї, може й мусить розглядатися також з безлічі точок зору" [там само, 364], додамо, зумовлених етномовно, аксіомовно, індивідуально. Логічне, наукове мислення не може бути чимось суб'єктивним або хибним (через те що хибне мислення не відповідає дійсності, воно, отже, не є мисленням; хибний закон природи зовсім не є закон). "Але граматичне речення, яке є тим чи іншим розумінням [інтерпретацією] дійсності, скільки завгодно може бути й істинним і хибним, і через це... не перестає бути реченням. У реченні, повторюємо, може бути виражена будь-яка неправда, найхімерніша фантазія, найдикіша маячня або нісенітниця; але через це воно ніяк не перестає бути реченням" [там само]. Речення, отже, це одиниця не логіки, а синтаксису. Його яскрава ознака *просодія* також стосується саме синтаксису. Це сигніфікативна риса в синтактиці. Цікаво, що Сосюр не вважав просодію складником мови.

Рис. 4. Одне судження – безліч речень, [див. Лосев, 360-362]

Пізнання Логіка відображення	Суб'єкт		Предикат	
	Людина		будує	дім
Комунікація Грама­тична інтерпретація [розуміння]	Підмет		Присудок	Додаток
	Будівельник	Архітектор	творює	сарай.
	Сусіда	Сусідка	споруджує	повітку.
	Хтось	Порядний майстер	будує	школу.
	П'яниця	Нова акула капіталізму	майструє	собі притулок.
	Дім	Корпус	ліпить	хату.
	Музей	Музей	тулить до купи	котедж.
Побудова дому людиною	Натхнення	реалізує задум	власної дачі.	
...	...	здійснює будівництво	нової школи.	
...	...	будується	людиною.	
...	...	зводиться	підприємством.	
...	...	створюється	на громадських засадах.	
...	...	триває.		
...	...	світиться	в музиці споруди майстра.	
...	

Від граматичної інтерпретації слід відрізнити *модальність*. Г. Фреґе першим відділив думку (dictum) від її ствердження мовцем (modus). Виявилось, що семантична константа висловлення (диктум, який здатний отримувати істиннісне значення) одержує в реченні ще й *суб'єктивну оцінку* у вигляді вираженого відношення диктуму речення до дійсності (*модус* або *модальність*). Це і є оцінка вірогідності повідомлюваного, *емотивне* ставлення мовця до нього і *комунікативна* мета висловлення [див. ЛЭС // 401]. Дещо іншу версію цих положень знаходимо в теорії актуального членування висловлення [Балли], яка розрізняє в ньому *тему* (відоме) і *рему* (нове).

Репліка (лат. replica 'нова відповідь') – всякий фрагмент діалогічного тексту від зміни до зміни співрозмовника, висловлений одним з учасників діалогу. *Діалог*, як відомо, яв-

ляє собою **головну форму усного тексту**: це розмова двох чи більше співрозмовників (пор. тезу про діалогічність як головну текстово-дискурсивну категорію [Селиванова]). Діалог складається з реплік – почергових висловлень співрозмовників. Репліка являє собою безпосереднє синтактичне прирощення до сукупного діалогічного тексту і пов'язана з попереднім контекстом діалогу аналогічно до чергового речення в наративному тексті. В оповіді (нарації) "чужа" репліка виступає у вигляді прямої чи непрямой мови (*oratio recta et obliqua*) [ЕЮ]. Звідси випливає, що темо-рематичний поділ висловлення і репліки відмінний: тема як 'відоме з попереднього тексту нарації' – не те саме, що тема як 'відоме для учасників діалогу' (з попереднім життєвим досвідом). Поготів і рема як 'нове для тексту' – це з очевидністю інше, ніж 'нове для співрозмовника'. Синтезом усіх цих аспектів "елементарного руху думки у відрізку звукової матерії" стає **пропозиція** як одиниця синтагматики з найзагальнішим поділом на вихідне й долучене до нього шляхом з'єднання (рис. 3).

Члени речення. Це "мінімальні синтаксичні одиниці, які виконують у реченні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції та виражаються повнозначними словами [і займенниками] або сполуками слів. Виникнення терміна пов'язано з браком прямої відповідності між морфологічними класами слів і виконуваними ними в реченні синтаксичними функціями" [Вихованець // 796]. Головні члени речення – підмет, присудок (та головний член односкладних речень); другорядні – додаток, означення, обставина.

[С26] Концепція руху думки в синтактичних структурах. Аби виникла думка, потрібно збудження принаймні двох наявних у мозку моделей. Зіставлення їх і становить реальний зміст думки. "У всіх народів усіх часів, усіх племен і всіх ступенів розумового розвитку словесний образ думки в найпростішому завжди зводиться до... тричленного речення" з підметом, присудком і зв'язкою [див. Сеченов, 213].

Модель у мозку (нейронна модель) – це по суті *інформація, оброблена в особливий спосіб*. На рівні окремих слів моделі *цілком досить знакової відповідності* (довільної = абсурдної). Але на рівні цілої моделі обов'язково виникає *структурна схожість* або *ізоморфізм* моделі та об'єкта (подолання абсурду, за Б. Поршневим) [Лук, 1978, 20]. Хімічні елементи (цілком умовна знакова відповідність): **Н, О**. Але **Н₂О** – уже не просто символи, це – модель; ще наочнішою вона стає в запису **Н – О – Н**; далі можна цю модель зобразити у вигляді атомної схеми на площині, потім у тримірному просторі. "Але на рівні елемента такої подібності не буде, буде лише [знакова] відповідність – код" [Лук, 20-21].

Іншим джерелом евристичності мовлення є **метафора**: "З метафоричного припущення (х є начебто у) починається той рух думки, який дошукується подібностей між речами" [Телия, 186-187]. Цей рух спочатку розбудовує метафору в аналогію, а потім синтезує нове поняття. Воно одержує форму мовного значення слова саме на основі вихідної метафори, яка з часом в'яне (*ніжка стільця, вушко голки*). Ще Арістотель розумів метафору як скорочене порівняння, де відсутня вказівка на спільну ознаку порівнюваних явищ [Арутюнова // 297].

[С27] Концепція послідовності породження і розуміння (сприйняття сенсу) текстів. Породження усного тексту (мовлення) полягає в переході від мовного наміру (інтенції) через низку проміжних процесів до звукового чи письмового тексту, досяжного для сприйняття, ідентифікації та розуміння його змісту [Леонтьев // 386-387]. Як і у всякій діяльності в породженні тексту розрізняють **фази орієнтації, планування** (з мотивацією і метою), **реалізації плану, зіставлення результатів з метою** (контроль). При цьому породження текстів розглядають як ієрархічну систему процесів – від рівня *акту* діяльності через рівень *дій* до рівня *операцій*. Водночас породження тексту є *евристична процедура* – мовець довільно (часто несвідомо) обирає оптимальний, на його думку, спосіб досягнення мети.

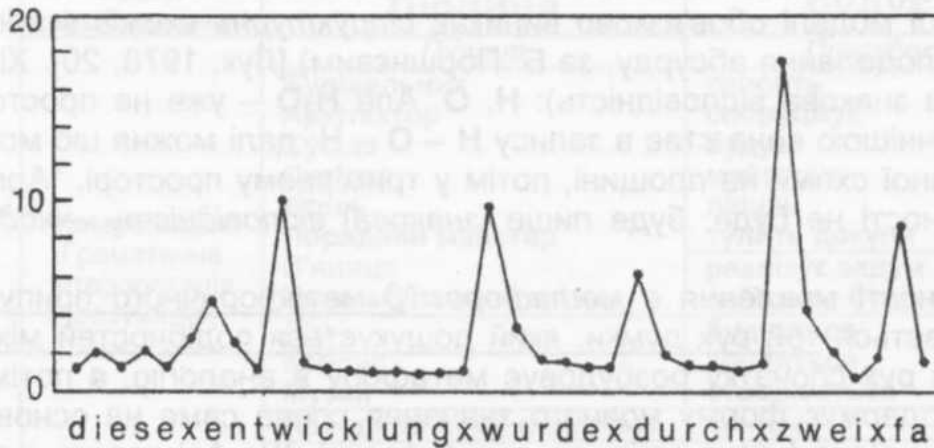
Фазову структуру породження текстів уперше проаналізував Л. Виготський: воно включає *передграматичний етап* (план, задум) внутрішнього програмування, який задає змістовий інваріант майбутнього тексту. Далі йде ієрархічна система операцій *надання предикацій* вихідним елементам типу семантизованих образів (предметних значень). У якийсь спосіб потім відбувається перехід від цієї [семантико-]дійової форми існування змісту до його "оформлення" в [операційних] одиницях мови (словах і словосполученнях), а також від симультанної ([мовної], нерозгорнутої в часі) до суцесивної [мовленнєвої] послідовності елементів, організованих за кількома напрямками. Процеси породження тексту не обмежуються окремими висловленнями, а передбачають програмування цілісного тексту і окремих його змістових блоків [там само].

Розуміння тексту передбачає декодування його *денота-тивної* основи та більш-менш глибоке проникнення в сенс шляхом ідентифікації конкретних варіантів прямих значень і певного числа *конотативних* сем. У зв'язку з проблемою розуміння [C25] тексту ще у 1920 рр. російський вчений Б. Томашевський розпочав студії інформативної вартості словоформ. Він з'ясував тоді, що чим більша передбачувана поява словоформи в ланцюжку мовлення, тим менша її інформативність:

- *міністерство закордонних...* (справ);
- *працівники сільського...* (господарства);
- *засновано десятки спільних...* (підприємств) [Favrod, 57].

Для розуміння тексту потрібно також володіння так званою "апріорною семантикою": "Іван ішов собі далі" – передбачає *пресупозицію*: він уже до цього моменту кудись ішов [Favrod, 78].

Рис. 5. Часова динаміка процесу розуміння при політерному нарощуванні тексту нім. "Diese Entwicklung wurde durch zwei Fa(ktoren)..." [Bengt, 136 з посиланням на Маєра-Еплера]. Пробіл позначено "x"

пово відсувати її праворуч з таким розрахунком, щоб зображені внизу звукові елементи ланцюжка мовлення відкривалися б один по одному. Над кожним з них зображено графіком або гістограмою величину рівня невизначеності слухача перед очікуванням чергового елемента-продовження щоразу з одного, кількох чи багатьох можливих. Як видно зі схем, слухач приймає рішення "поставити пробіл #" (як межу попереднього звукового відрізка) переважно перед новим піком невизначеності як маркер того, що звуковий відрізок розпізнаний ним як *словоформа*. Звідси можлива дефініція словоформи як "розпізнаного слухачем звукового відрізка мовлення між двома піками невизначеності" [див. Bengt; Пиотровский]. Детальніша графічна інтерпретація цього процесу (рис. 7) дає змогу придивитися до конкретних елемен-

ДП Маєра-Еплера. Як саме розуміння звукового або буквеного ланцюжка мовлення розгортається у часі, дослідив Маєр-Епплер [див. Bengt, 136]. Виявилось, що мікросходинки розуміння формуються паралельно до вибору можливого прогнозу продовження ланцюжка звуків чи літер (див. німецький приклад на рис. 5 і український на рис. 6). Для унаочнення цього процесу схеми потрібно прикрити карткою і посту-

Рис. 6. Схема ідентифікації та розмежування словоформ читачем при декодуванні змісту політерно нарощуваного тексту "Події визначають три фактори, з яких..."

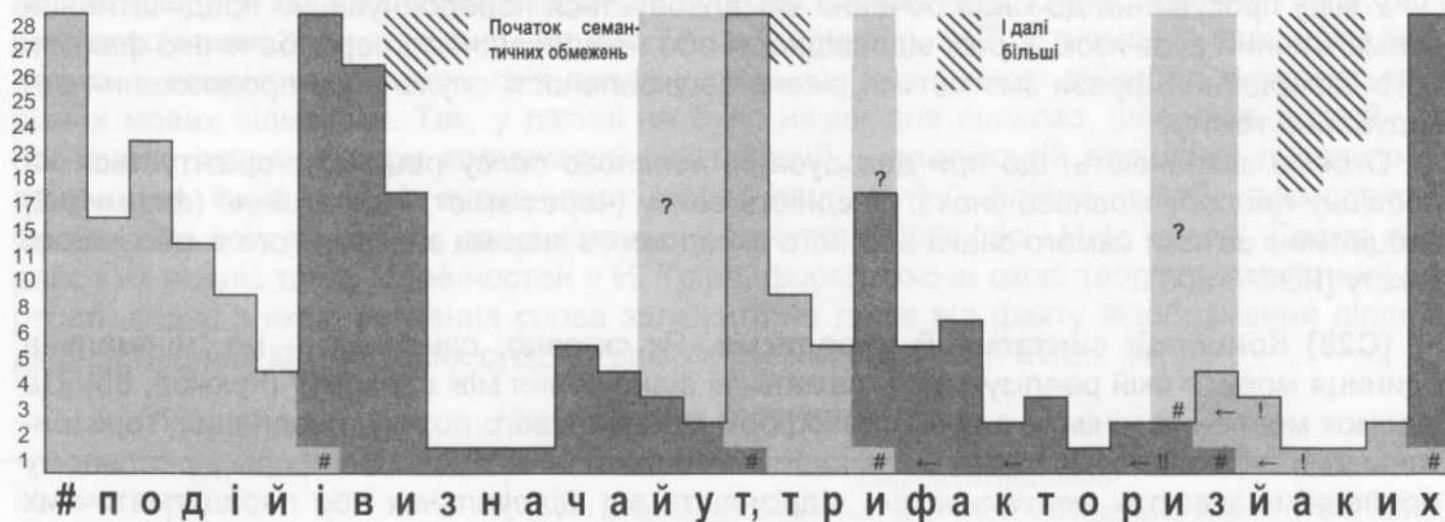

Рис. 7. Можливість вибору слухачем наступного звуко типу при поелементному нарощуванні чутного звукового потоку

Поява нового звуку	Сумарний звуковий відрізок в оперативній пам'яті	Можливості вибору наступного звуку і алгоритм поділу тексту на словоформи	Разом можливостей
#	#	28 звукотипів	28
п	п	асійлнорстуфхш	15
о	по	бвгдежзйклмнгопрстухцш	23
д	под	#абвеіюору	11
і	поді	бвійрсту	8
й	подій	#аеіу	5
і	подійі	тільки # – і знову 28 звукотипів	1;28
в	подійі#в	всі, крім гф	26
и	подійі#ви	#бвгдежзйклмнпрстхш (не жцч)	17
з	подійі#виз	тільки н (не бд)	1
н	подійі#визн	тільки а	1
а	подійі#визна	тільки и	1
ч	подійі#визнач	аеіну	5
а	подійі#визнача	війт	4
й	подійі#визначаі	#+28? еу	3;28?
у	подійі#визначаіу	#+28? т,	2;28?
т,	подійі#визначаіут,	тільки # – і знову 28	1;28
т	подійі#визначаіут, #т	авеіюору (не лн)	8
р	подійі#визначаіут, #тр	аеіоу	5
и	подійі#визначаіут, #три	#+28? вгдзклмнпрстфхцш	17;28?
ф	подійі#визначаіут, #триф	аеіоу	5
а	подійі#визначаіут, #трифа	бзкнсх (не веруш)	6
к	подійі#визначаіут, #трифак	тс	2
т	подійі#визначаіут, #трифакт	іоу	3
о	подійі#визначаіут, #трифакто	тільки р	1
р	подійі#визначаіут, #трифактор	ин	2
и	подійі#визначаіут, #трифактори	#+28? з	2;28?
з	подійі#визначаіут, #трифакториз	#+28? аоу	4;28?
й	подійі#визначаіут, #три#фактори#зй	аоу !отже, три#фактори#; крім того, подійі – О, фактори –S?	3
а	подійі#визначаіут, #три#фактори#зйа	тільки к (не бвлмнрстфхцш); отже, з #	1
к	подійі#визначаіут, #три#фактори#зйак	тільки и (не аеіоу)	1
и	подійі#визначаіут, #три#фактори#зйаки	мх	2
х	подійі#визначаіут, #три#фактори#зйаких і так далі	тільки #+28	1;28

тарних операцій розпізнавання сенсу (колонка 3). Стає очевидною різна роль кожної нової літери або звуку під час "сенсоутворення", тобто появи окремих блоків розуміння тексту.

У міру просування до кінця речення вимальовується передбачуваний предикативний і семантичний розв'язок. У разі відповідності або невідповідності передбаченню фактичного завершення фрази змінюється рівень зацікавленості слухача до продовження декодування тексту.

Окремо зазначають, що при декодуванні *неявного сенсу* реципієнт орієнтується на *подвійну природу мовного знака*: 1) єдність сенсу (через зміст) і вираження (форми); 2) асоціативні зв'язки самого знака або його складових з іншими знаками того ж або іншого тексту [ЛЭС // 508].

[С28] Концепції синтагми й парадигми. Як сказано, *синтагма* – це "мінімальна одиниця мови, в якій реалізуються граматичні відношення між словами" [Крюков, 85]. Це відрізок мовлення мінімум з двох словоформ мовленнєвого потоку, поєднаних "горизонтальними" відношенням *конгруентності*. Синтагматичні зв'язки словоформ у реальному мовленні називають *актуальними* і відрізняють від *віртуальних* або парадигматичних ("вертикальних") зв'язків тих самих одиниць у мовній пам'яті, у складі мовної системи.

Парадигмою називається "клас взаємно протиставлених лінгвістичних одиниць, об'єднаних за певною спільною ознакою" [ЛЭС // 366], ця ознака може бути *морфологічною*, *формальною* (рими, алфавітний реєстр слів тощо) або *семантичною* – лексичною чи тематичною, як у німецьких ілюстрованих тематичних словниках [див. серію Bildwörterbücher].

Традиційна граматики розглядає групу слово-форм *іти, йти, піду, йтимеш, йшли* як одну лексему, а *прибувати, прибуття* – як дві різні лексеми з відмінним сенсом і різною функцією вжитку. Першу групу словоформ (сло-возмінну лексичну парадигму) об'єднує словозміна (всередині однієї лексеми), а другу (словотвірну лексичну парадигму) – словотвір [Favrod, 136].

Рис. 8. Фрагмент тематичної лексичної парадигми "меблі"

s1 для однієї особи	s2 для сидіння	s3 з твердого матеріалу	s4 на ніжках	s5 зі спинкою	s6 з бильцями
к р і с л о					
с т і л е ц ь					
т а б у р е т					
л а в о ч к а					
п у ф					
к о з е т к а					
к а н а п а					
л а в к а					

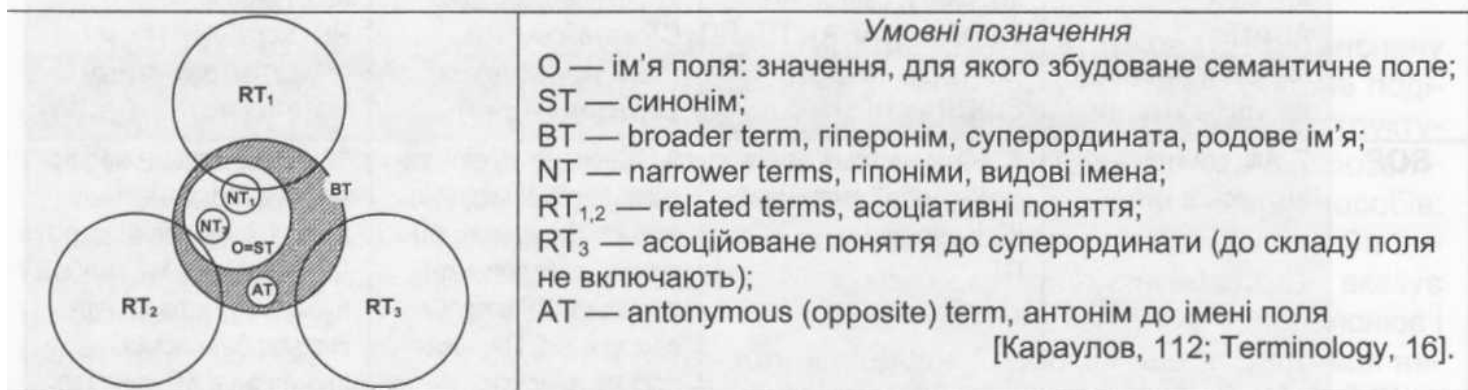
Класичним прикладом візуалізації значень з розкладанням їх на окремі семи (s1-s6) є наведений Б. Потье аналіз лексико-семантичної парадигми "меблі" (див. рис. 8 з доповненнями).

І синтагма, і парадигма сполучають два і більше мовних знаків: синтагма реально, у мовленні, а парадигма – віртуально, в асоціативній мовній пам'яті. Про те, що обидва ці

можливості об'єднання знаків входять до предмету синтактики, якраз ідеться у класичному положенні Ч. Морріса: "Існує ще одне важливе відношення... знаків між собою. (...) Оскільки всі знаки взаємно пов'язані хоча б віртуально, варто додати третій вимір семіозису, узгоджений з двома згаданими (семантикою і прагматикою. – К. Т.). Цей третій вимір – синтактичний вимір семіозису, символізований $V_{\text{син}}$ і досліджуваний синтактикою" [Morris, 9].

[C29] Концепція семантичного поля. Різновидом лексико-семантичної парадигми є віртуальне семантичне поле, це уявна ділянка віртуального етнолексикону, яку становлять слова, пов'язані кількома типами відношень: синоніми, антоніми, частини / ціле, рід / вид, асоціативні пари слів, див. тут рис. 9, за: [Караулов, 112]. Етномовна специфіка знаходить у семантичних полях свій прояв у тому, що членування дійсності виявляється в різних мовах відмінним. Так, у латині не було назви для *синього*, шведська довгий час позначала одним словом *коричневий і фіалковий*, у валлійській досі існує дивовижний прикметник llwyd [tʰiɪd] із значеннями: 'коричневий, рудий, блідий, сивий, каламутний'. Французьке bois відповідає двом німецьким поняттям Wald 'ліс' і Holz 'дрова'. Сосюр спирався на аналіз таких відмінностей у Й. Тріра, формулюючи свою теорію семантичної вартості, згідно з якою значення слова залежить не лише від факту відображення ділянки дійсності, але й від значення сусідніх слів лексичної системи [Favrod, 52].

Рис. 9. Логічна структура поля

[C30] Концепція синтаксичної типології. У цій типології, опрацьованій переважно американським лінгвістом Дж. Грінбергом, етномови світу розподіляються за клітинами матриці з п'яти рядків і чотирьох колонок. Відмінність між рядками визначає перший критерій синтаксичної типології – порядок основних складників речення S, P, O – subject, predicate, object (підмет, присудок, додаток). Серед мов світу представлені переважно три типи цієї послідовності – PSO, SPO, SOP – і дуже рідко ще два типи – POS, OPS. У колонках враховано другий і третій критерії: наявність у мові прийменників або післяйменників – Pr, Po (preposition, postposition) і звичайний порядок слів атрибутивної (означальної) синтагми – AN чи NA ("adjective, noun" чи "noun, adjective").

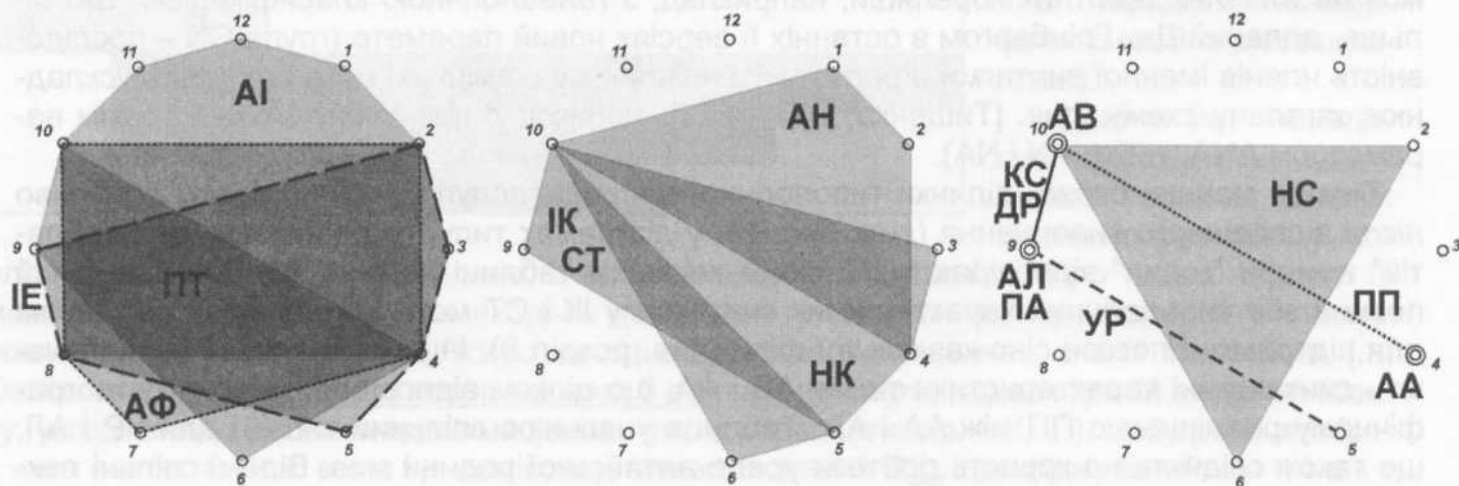
Схему на рис. 10 складено на підставі даних Дж. Грінберга [див. Грінберг, 1970, 156–158; Степанов, 140–141]. На перший погляд, отримана матриця синтаксичної типології мов не виявляє помітних кореляцій, наприклад, з генеалогічною класифікацією. Що більше, доданий Дж. Грінбергом в останніх її версіях новий параметр (група GN – послідовність членів іменної синтагми в родовому і називному відмінках) поки що тільки ускладнює загальну схему (див. [Тищенко, 2000, 213]; зірочкою * позначено мови з третім параметром ANA, тобто AN і NA).

Тим не менше, окремі ділянки типологічної матриці заслуговують на увагу, особливо після відповідного унаочнення (див. рис. 11: у діаграмах типу "годинникових циферблатів" номери "годин" відповідають 12 сірим клітинам таблиці на рис. 10). Так, помітний повний збіг типологічних характеристик синтаксису ІК і СТ мов, що виглядає важливим для підтримки гіпотези сіно-кавказької філи (див. розділ 8). Інший приклад: ПП сполучають синтаксичні характеристики тільки АВ і АА, що цілком відповідає сучасному географічному розміщенню ПП між АА і АВ. Таблиця унаочнює спільний тип (9) для УР і АЛ, що також свідчить на користь гіпотези урало-алтайської родини мов. Відомі спільні лексичні ізоглоси УР, ДР і ПА, що знову дістає підтримку у вигляді аналогій основ синтаксичної будови тих самих мов.

Рис. 10. Матриця синтаксичної типології мов (за Грінбергом).

	<i>Pr</i>		<i>Po</i>	
	<i>AN</i>	<i>NA (*ANA)</i>	<i>AN</i>	<i>NA (*ANA)</i>
PSO	1. АН: філіпінська АІ: квакіутль, наху- атль (Прийшла коза до воза)	2. ІЄ: кельтські; АФ: єги- петські, семіт-ські, бер- берські, ге'ез*; АН: полі- незійські, тагалог*, ігорот*, банток*; АІ: ото-манг; НС (Іде коза бідна...)	—	—
SPO	3. ІЄ: германські, слов'янські КН: ефік АІ: майя (Місяць пробив- ся крізь хмари)	4. ІЄ: албанська, грецька АФ: чадські, семітські КН: банту, санго*; АН: малайська; АІ, АА, ПТ, ПП (... крізь хмари сріблясті)	5. ІЄ: литовська ІК: дагестанські УР: фінські; КК: іджо СТ: китайська (Час промчав стрілою наче)	6. КН: мангбету, еве АІ: арауканська, луїсе- ньо, гуарані НС: мору* (... стрілою співу- чою наче)
SOP	7. АФ: семітські – амхарська (Вона козенят нагодувала)	8. АФ: кушитські, семіт- ські – тигре*, тигриння* ІЄ: іранські ПТ (... їх сердешних...)	9. ІЄ: індійські, вірмен- ська; ІК: абхазька, хіна- лузька, бурушаскі; АЛ: турецька, корейська, японська; УР: угорські, самодійські; ПА: юка- гірська, айнська; СТ, КС, ДР, АІ (...та й їм ніби каже)	10. АФ: семітські - нафар АФ: кушитські – сомалі, гала; КН: канурі; АІ: ікарі; ДР: еламська; НС: маба, нуба; ІК: урартська, хур- ритська, баскійська, шумерська; КС: сандаве; АН, ПП, АВ, ПТ, СТ (...та й їм, ніби, сердешним і каже)
POS	—	11. АІ: керд'ален (Прибігла до них лисичка)	—	—
OPS	—	—	12. АІ: кус, сіуслав (Христа ради по- дав хтось)	—

Рис. 11. Відповідності синтаксичних типів мов і генеалогічних родин

§ 5-3. Історичні концепції синтактики

До історичних концепцій синтактики належать: *концепція пропозиційної функції найдавніших лексичних структур (Лосєва), контенсивної типології мов (Климова), реліктових суджень і синтагм; реліктової когезії; еволюції синтаксису.*

[Н22] Історична концепція пропозиційної функції найдавніших лексичних структур (Лосєва). Концепція О. Лосєва викладена ним в однойменній праці, написаній в рамках його досліджень типів граматичного речення у зв'язку з історією мислення [Лосєв, 1982]. Вихідним положенням концепції є теза про те, що супокладання всяких двох мовних знаків (зокрема слів) мало "автоматично" викликати утворення між ними зв'язку предикації, який і досі виникає у явному вигляді в сучасних реченнях, а у знятому, стертому вигляді – в *синтагмах* (детальніше див. § 8-2).

[Н23] Історична концепція контенсивної типології мов (Климова). Контенсивну типологію мов вважають одним з напрямів діахронічної типології, що досліджує не подібність матеріальних складників порівнюваних мов, а їхні категоріально-змістові структури. Вихідним теоретичним припущенням тут є ідея спільного для всіх мов шляху розвитку, наявності певних часових сходинок, формальних стадій розбудови мовних засобів: спочатку для вираження присвійності, потім ергативності, згодом номінативності. За цими стадіями проглядає *становлення способів логічного освоєння дійсності*. Це вказує на сутність контенсивної типології як *логічної* типології мов. Така інтерпретація пояснює і виняткову особливість цієї типології – наявність *історичної проєкції*, що вважається недосяжним для типологій, на відміну від справжніх класифікацій (детальніше див. § 8-5).

[Н24] Історична концепція архаїчних суджень, синтагм, когезії. Архаїчні синтаксичні сполуки неможливо пояснити з даних сучасного стану синтаксичної структури мови. Їх вважають застиглими фрагментами попередніх станів синтаксису. Наприклад, у французькій мові такі звичайні та обов'язкові для вжитку слова, як артиклі або дієслово-зв'язка нерідко відсутні у прислів'ях або давніх рефренах до народних пісень; незвичним буває і порядок слів: фр. *Pauvreté n'est pas vice* 'Бідність не ганьба', *Nécessité fait loi* 'Біда навчить', *À quelque chose malheur est bon* 'Лихо не без добра', *Petite pluie abat grand vent* 'Вітер дощика боїться', *Chose promise, chose due* 'Сказане – зав'язане', *Qui langue a, à Rome va* 'Язик на край світу заведе', *Mieux vaut tenir que courir* 'Краще мати, ніж шукати'. Аналогічно серед баскійських прислів'їв: *Lehenak bi esku* 'Дві руці спершу', *Lankide, gaizkide* 'Помічник – заздрісник', *Atzerri otserri* 'Чужина – вовчина'.

[Н25] Історична концепція частин мови. "*Частини мови* – це лексико-граматичні класи слів, кожен з яких характеризується морфологічними, синтаксичними і лексико-синтаксичними особливостями. Термін запровадив П. Залозний (1906)" [Русанівський // 788]. Досі не усталено принципи віднесення слів до різних частин мови, через що кількість їх у різних граматиках різна. Поширеною є класифікація, в основу якої покладено морфологічний критерій розподілу лексики за частинами мови, доповнений синтаксичним і лексико-семантичним [там само]. За співвіднесеністю з поняттями частини мови поділяють на *повнозначні* (вони виражають лексичні поняття) і *неповнозначні* [там само] або службові (релятеми, функтеми). "Останні є фактично *некореневими вільними морфемами*, що використовуються переважно для вираження синтаксичних відношень у реченні" [там само].

У практиці викладання іноземних мов до повнозначних частин мови відносять іменники, прикметники, дієслова і прислівники; до неповнозначних або службових – сполучники, прийменники, займенники, числівники, частки. Головним аргументом для такого

поділу є те, що в словниковому реєстрі кожної етномови (NB) частинам мови I типу відповідають великі, відкриті лексичні класи (вони регулярно поповнюються новою лексикою), а частинам мови II типу – малі, замкнені лексичні класи, що практично не поповнюються новими словами. Натомість у мовленні службові частини мови становлять до 40 % слів тексту, а повнозначні – до 60 %. Це й зумовлює практично важливе для студента протиставлення цих двох груп частин мови за перформаційними константами [див. R34]. Крім того, службові слова справді забезпечують "горизонтальні" зв'язки між повнозначними словами в тканині тексту: це зв'язки мезосинтаксичні (сполучники), синтагматичні (прийменники або післяйменники), семантико-когезійні (займенники), а також семантико-оцінкові (частки, вигуки). Відомі й інші критерії для трактування зокрема займенників (особових і вказівних) як напівслужбових слів [Крюков, 71].

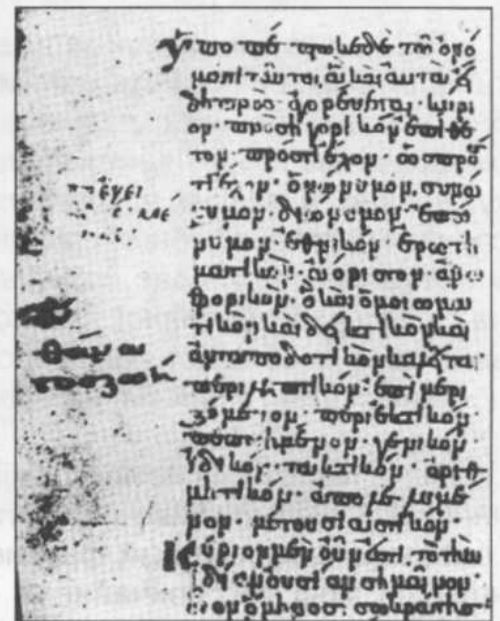
Номенклатура частин мови формувалася дуже повільно. Розрізнення імені і дієслова бере початок від Платона, який ототожнює це протиставлення з логічною парою "суб'єкт – предикат" (і тому дієслова в нього не відрізняються від прикметників). Арістотель додає третій клас – сполучників: для нього це всі слова, що не увійшли до двох категорій Платона. Стоїки виділяють у класифікації артикль та імена власні. Діонісій Фракійський (II ст. до н. е.; див. рис. 12) згадує категорії прислівника, займенника, прийменника і дієприкметника (термін через лат. *participium* означає 'причетний (до дієслова і прикметника)'). На усталення такої звичної тепер класифікації пішло в цілому кілька століть.

Традиційна граматики остаточно сформувалася в Александрії (Єгипетській) і в цьому вигляді була запозичена для опису латинської граматики, а через неї – граматики усіх сучасних європейських мов. Прикметник відділили від іменника лише у XIX ст., а доти вважали за другорядний клас у складі імен (пор. архаїчні терміни російської граматики *имя существительное* та *имя прилагательное*, скальковані з лат. *nomen substantivum* і *nomen adiectivum*).

Класична теорія частин мови і традиційні визначення відображають намагання сполучити категорії граматики і логіки. Наприклад, клас імен намагалися сполучити з поняттям субстанції (постійної природи предмета), а клас дієслів – з поняттям акциденції (тимчасової змінної якості). Близькість граматичної структури грецької та латинської мов породила ілюзію, що тут йдеться про універсальні мовні категорії [Favrod]. З позицій сучасної логіки очевидна некоректність успадкованого стану класифікації лексики за "частинами мови". Вона не може вважатися науковою, адже складена не на одній, а водночас на трьох логічних підставах. Це порушення логічного принципу єдності підстави поділу стало зрозумілим лише в новий час. Таким чином, історично сформована, "традиційна класифікація" за частинами мови є всього лише *донауковим уявленням* і має відношення тільки до історії науки (як алхімія або антична теорія атомів). Водночас цей донауковий "вікопний релікт" упродовж 2200 років виявляє гідну подиву живучість через обов'язкове засвоєння його дитиною в ранньому віці – у початкових класах школи. Як відомо, "раннє гальмування найтриваліше"...

Дескриптивна лінгвістика зробила спробу реформувати теоретичну концепцію частин мови, визначивши їх за комбінаторними властивостями, а не за співвідношенням з дійсністю. Так, наприклад, "детермінантами" тут вважають артикль, присвійні та вказівні займенники, а також неозначені кількісні прикметники (*ці діти, наші діти, численні діти*). У

Рис. 12. Фрагмент сторінки з Граматики Діонісія Фракійського

такий спосіб на зміну вже закріпленому поняттю частин мови запропоновано поняття "класів еквівалентності" мовних елементів, здатних вживатися в однотипних контекстах. Принаймні, цій класифікації не можна відмовити в науковості.

Показано, що конкретні *граматичні категорії* в цілому і категорія *частин мови* зокрема є категоріями не мислення (логіки), а *інтерпретації*, тобто етнічного, групового та індивідуального розуміння. О. Лосев пояснює це так: "Звичайно думають, що іменник є вираженням субстанції речей, прикметник – якості речей, числівник – їхньої кількості, дієслово – їхньої дії, прийменник – їхніх відношень тощо. Однак субстанція, якість, кількість тощо є тільки *логічні категорії*" [Лосев, 356], і з граматичними категоріями вони найчастіше збігаються лише в номінативному устрої мов [там само, 355] чи інакше – на історично пізньому, номінативному етапі розвитку мов (деталі див. у § 8-2).

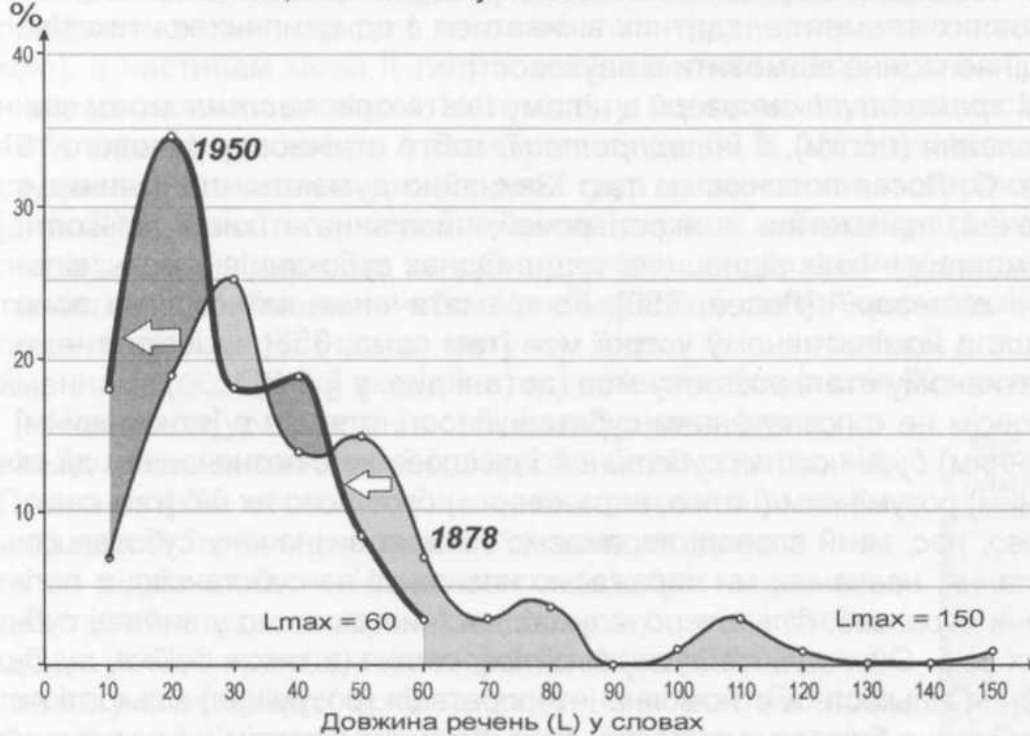
"Насправді ж іменник зовсім не є позначенням субстанційності, але він є [етномовним] розумінням (і отже, вираженням) *будь-чого як субстанції*; і дієслово не є позначенням дії як такої, але воно є [етномовним] розумінням (і отже, вираженням) *будь-чого як дії*" [там само, 357]. Кажучи *людина, дерево, пес*, ми й справді виражаємо логікою визначену субстанцію. Але, кажучи *плавання, читання, навчання*, ми виражаємо насправді не субстанцію, а логікою встановлену дію. Кажучи *черговий, дільничний, глухий*, ми "виставляємо у вигляді субстанції" насправді якості цих осіб. *Одиниця, п'ятірка, десяток, сотня* (а також *двійня, трійня*) – це не просто позначення кількості, а етномовна інтерпретація (розуміння) кількості як субстанції. Субстантивувати можна будь-яку категорію, отже, "іменник є зовсім не *позначенням* субстанції, але [етномовним] розумінням *будь-чого як субстанції*" [Лосев, 357].

Так само і прикметник не є позначенням якості, що зробило б і цю граматичну категорію зайвим двійником логічної. "Прикметник є розумінням будь-якого предмета як якості, так що в ньому, *як і в усіх граматичних категоріях*, є принаймні два різні семантичні шари": з одного боку, предметний, охоплений логічно, а з іншого – так чи інакше зрозумілий, *інтерпретований*. Якщо *червоний, високий, здоровий* позначає як якість те, що й за суттю своєю є якістю, то *батьківський, ремісничий, трудовий* є вираженням у вигляді якості того, що з логічного погляду є субстанцією. *Перший, другий, третій* є інтерпретацією як начебто якості того, що по суті своїй є кількістю. А дієслова *чумакувати, столярувати, німувати* є вираженням у вигляді дії зовсім не дії, а субстанції чи якості. *Охкати, погейкувати* є яскраво етномовним розумінням у вигляді дії також зовсім не дії, а вигуку.

"Таким чином, усі ці незліченні факти субстантивації, ад'єктивації, вербалізації, адвербіалізації, препозиціонізації так ясно свідчать про те, що *граматична категорія частин мови* зовсім не є відображенням логічних категорій, але, призначені *для цілей спілкування*, вони вказують певний погляд на предмет, хочуть показати цей предмет у певному світлі для його *спеціального розуміння* і тому містять у собі принаймні два семантичні шари. Один – предметно-логічний, а інший – так чи інакше трактований, інтерпретований, [граматичний], призначений для повідомлення даного предмета іншій свідомості" [Лосев, 358]. Згадане тут "спеціальне розуміння" часом є до геніальності простим подоланням архіскладної для розуміння навіть сучасної людини дійсності, наприклад, "*Грім гримить*" (!), де відображення єдиного явища "штучно" **розкладено** в інтерпретації для повідомлення на звичні, відпрацьовані на простіших явищах, категорії субстанції та дії. Цілком очевидно, що саме через це на рівні відображення одне явище може відповідати різним реченням: *Грім. = Гримить. = Грім гримить*. Семантично всі три висловлення тотожні, хоча формально два перші є складниками третього. До речі, цих прикладів було б досить, аби показати всю некоректність порівнянь мови з математикою.

[Н26] Історична концепція еволюції синтаксису. Вивчаючи ділове мовлення за текстами 1878–1950 рр., шведський вчений Енґдаль перший спостеріг масштабні зрушення у синтаксисі за порівняно короткий період у 73 роки. Протягом дослідженого періоду загаль-

Рис. 13. Еволюція синтаксису шведського письмового мовлення

на довжина речень у словах невинно меншала. Максимальна довжина речень у фінансових звітах за 1878 р. сягала 150 слів, у 1880 – до 120 слів, у 1885 – 110, 1895 – 100, у 1900–1913 рр. – до 90, у 1925–1938 – до 70, у 1950 – до 60 слів (див. рис. 13). Відсоток найкоротших речень (до 10 слів) безупинно зростав від 2 % у 1880 р. і до 18 % у 1938–1950 рр. На графіку рис. 5 відтворено дві криві

за крайніми даними Енґдаля. Характерний "другий" сплеск кривої відповідає складним реченням з підрядністю. Зрушення в будові речень також очевидні: якщо в 1878 р. найбільше простих речень (25 %) включало по 21–30 слів, то в 1950 р. максимум (34 %) припадає на речення з 11–20 слів.

До аналогічних висновків прийшов і Л. Гран, дослідивши середню довжину речень у статтях різних жанрів зі шведської газети "Dagens Nyheter" за 1890 і 1964 рр. (див. таблицю на рис. 16 розділу 3). Майже вдвічі покоротшали речення текстів з культурної тематики, на чверть скоротилися речення передовиць і місцевих репортажів. Практично без змін залишилася середня довжина речень у зарубіжних репортажах і фейлетонах. Помітно поменшало складнопідрядних речень – у цілому на третину, а у статтях з проблем культури – на 60 %. І лише в зарубіжних репортажах кількість підрядних зросла на 15 %, що цілком пояснимо складністю політичного життя ХХ ст. [див. Bengt, 125-128].

§ 5-4. Закономірності синтактики

До закономірностей синтактики належать 43 закономірні особливості будови, функціонування та історичних змін синтактичної структури етномов у процесі її синтагматичної реалізації й парадигматичної організації індивідом. Детальніше розглянуто: *основний лінгвостатистичний закон Есту – Зіпфа в тексті (I), закономірність Кедінґа = Зіпфа – Флеша (II), Зіпфа – Юла (III), Зіпфа – Гердана; Бумера; залежність Зіпфа у словотворі, закономірності Грінвуда – Юла, Голованя – Старинця, розподіл речень тексту за довжиною, IV закон Зіпфа, перформаційну константу частин мови.*

Синхронія. Закономірності Зіпфа. Сюди належать: *I закон Есту – Зіпфа* в його канонічному вигляді¹⁰¹ (1932, [див. Estoup; Zipf]), а також *II закон Зіпфа* (залежність Кедінґа (1898) = Зіпфа – Флеша) про середню довжину слів у зв'язку з їхньою частотністю в тексті¹⁰² [Носенко; ЕЮ]; *III закон Зіпфа* (пряма залежність Зіпфа – Юла): про кількість значень

Рис. 14. Кореляція частотності слів словника і словоформ тексту

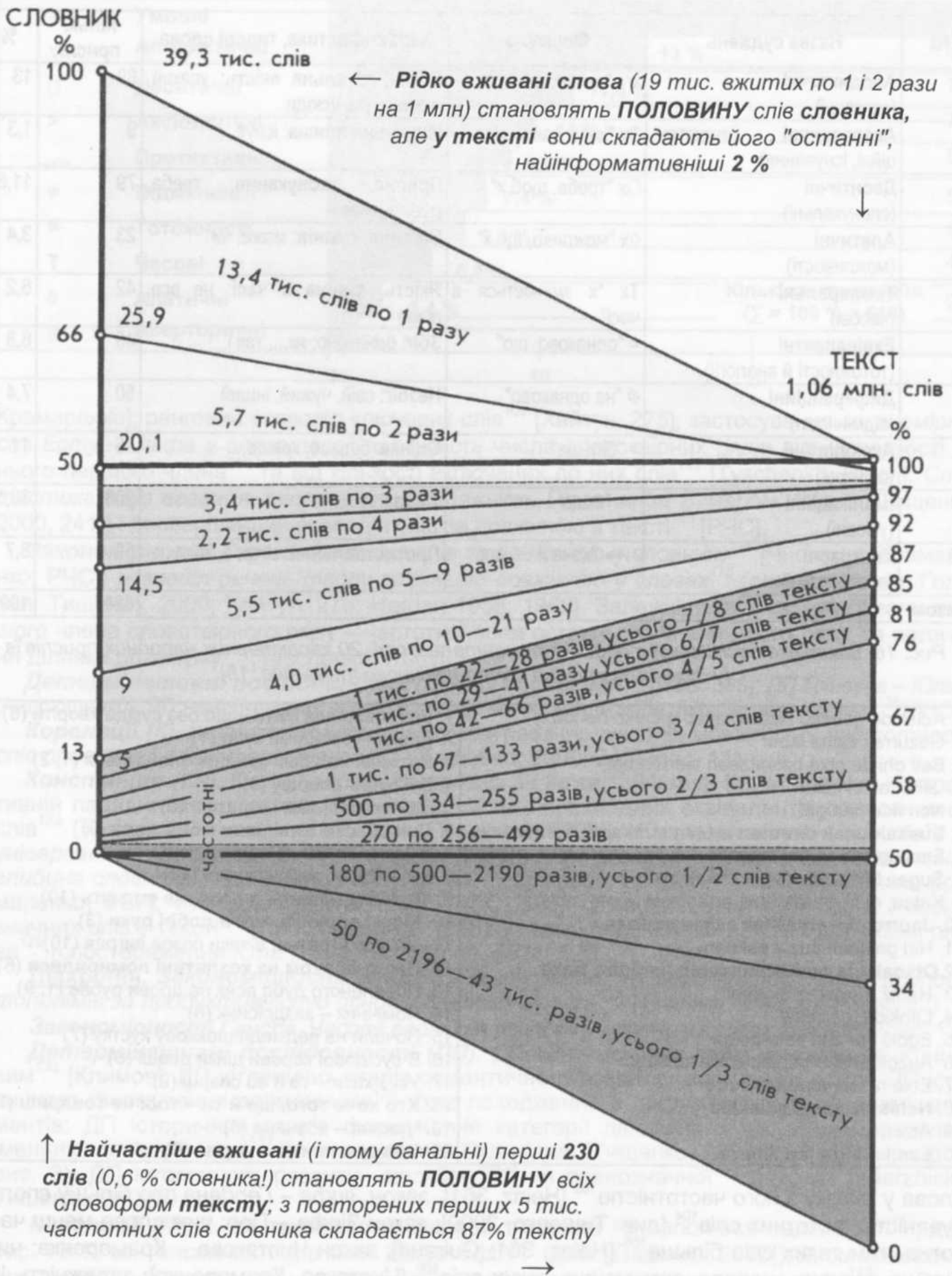

Рис. 15. Логіко-семантичні класи прислів'їв басків

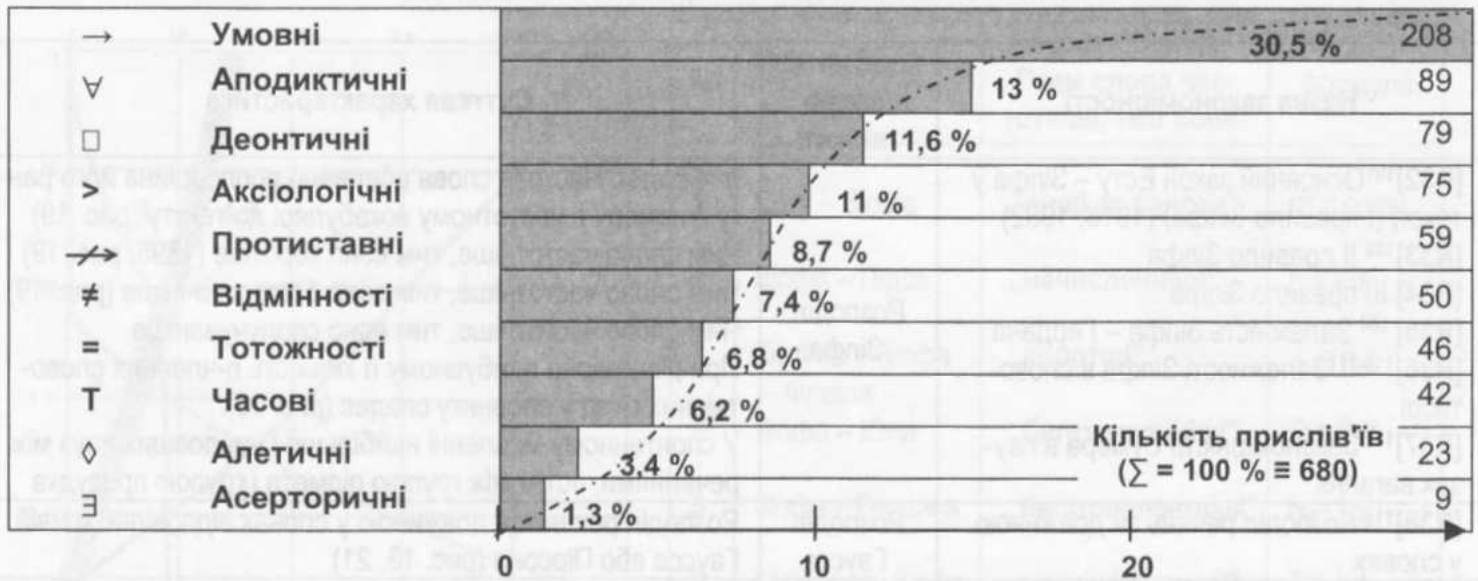
№	Назва суджень	Формула	Характеристика, типові слова	Кільк. присл.	%
1	Аподиктичні (загальні)	$\forall x$ "для всякого x"	Стала, загальна якість: усякий, кожний, усі, усюди	89	13
2	Асерторичні (екзистенційні, існування)	$\exists x$ "існує такий x"	Існування явища: існує	9	1,3
3	Деонтичні (спонукальні)	$\square x$ "треба, щоб x"	Припис, спонування: треба, мусить, має	79	11,6
4	Алетичні (можливості)	$\diamond x$ "можливо, що x"	Вагання, сумнів: може, чи	23	3,4
5	Темпоральні (часові)	Tx "x змінюється в часі"	Якість, змінна в часі: не все, поки	42	6,2
6	Еквівалентні (тотожності й аналогії)	= "однаково, що"	Збіг: однаково; як..., так і	46	6,8
7	Диференційні (відмінності)	\neq "не однаково"	Незбіг: свій, чужий, інший	50	7,4
8	Аксіологічні (оцінкові)	> "більше"	Оцінка: більше, краще,...	75	11
9	Імплікаційні (умовні)	\rightarrow "якщо ..., то"	Умова: як..., то	208	30,5
10	Контрарні (протиставні)	\nrightarrow "хоча й ..., але"	Протиставлення: зате, а, таки ...	59	8,7
Разом				680	100

Рис. 16. Візитівка баскійської традиційної ментальності. 20 характерних народних прислів'їв (у дужках зазначено номер логічного типу, рис. 15)

1. Adiskide gabeko bizitxa, auzo gabeko heriotza	1. Без товариша жити – що без сусіда хворіти (6)
2. Gezurrak zaina labur	2. Брехня корінцями куца (1)
3. Beti ohi da etxe bakoitzean txerren bat	3. В кожній хаті свій зрадник знайдеться (1, 2)
4. Lehenak bi esku	4. Дві руки – спершу (3)
5. Non fida han gal	5. Де повіриш, там і втратиш (9)
6. Euskaldunek dirauten artean euskarak erauten du	6. Доки баски живі, їхня мова жива (9)
7. Ezezagunik ez har lagunik	7. З незнайомим не водись (3)
8. Sugea hilagatik, sugakumeak bizi	8. Змій подох, зміючки живі (10)
9. Katua, oinik busti gabe, arrantzale	9. Кіт рибку зловить, а лапок не вмочить (10)
10. Jaurregiko emaitzak eskea ondoan	10. Княжі дарунки – та в добрі руки (3)
11. Hiri galduan auzia eskuan	11. Маєток втратив, а таки позов виграв (10)
12. Otsoak eta orak ahuntzaren haragiaz bake	12. Пес із вовком на козлятині помирилися (6)
13. Haritz eroriari orok egur	13. Поваленого дуба всяк на дрова рубає (1, 9)
14. Lankide, gaizkide	14. Помічник – заздрісник (6)
15. Egoki hartzari seta-beloa	15. Почепи на ведмедя шовкову хустку (7)
16. Auzoareneko behiak erroa luzeago	16. В сусідової корови дійки довші (8)
17. Etxe hutsa, atralaka hutsa	17. Усі з хати – то й по сварці (9)
18. Nahikide ez da adiskide	18. Хто хоче того, що й ти – тобі не товариш (7)
19. Atzerri otserri	19. Чужина – вовчина (6)
20. Lan lasterra lan alferra	20. Швидка праця – марна (6)

слова у зв'язку з його частотністю¹⁰³ [Heinz, 361], закон Зіпфа – Гердана про більшу сполучуваність частотних слів¹⁰⁴ [див. Тищенко, 2000]; закон Зіпфа – Гіро: чим слово менш частотне, тим таких слів більше¹⁰⁵ [Heinz, 361; Guiraud]; закон Чистякова – Крамаренка: чим більше значень у слова, тим менше таких слів¹⁰⁶ [Чистяков, Крамаренко]; залежність інтервалів: чим довший інтервал між двома появами одного слова, тим менше таких інтервалів¹⁰⁷ [Орлов, 1978; 1980]; розподіл прийменників за частотою і довжиною¹⁰⁸ [Чистяков,

Рис. 16. Упорядкований кількісний розподіл баскійських прислів'їв за логічними класами

Крамаренко]; ранговий розподіл ключових слів¹⁰⁹ [Хайтун, 275]; застосування *закономірності Есту – Зіпфа у словотворі*: залежність числа словотвірних рядів від частотності їхнього першого члена¹¹⁰ та від кількості включених до них слів¹¹¹ [Tyschenko, Rudyj]. *Статистика пауз вагання*: двовершинна залежність Пірсона, за Бумером¹¹² (див. [Тищенко, 2000, 241]) і двовершинний розподіл слів за довжиною в тексті¹¹³ [РЧС].

Закономірності Гаусса. Розподіл слів за довжиною у словнику¹¹⁴ [Чистяков, Крамаренко; РЧС]; розподіл речень твору за їхньою довжиною у словах¹¹⁵ [див. Алексеев; Головин; Тищенко, 2000; Хайтун, 276; Herdan 1956; 1966]. Залежність від частотної зони першого члена словотвірного ряду – частотної зони останнього члена цього ряду та величини ділянки оптимуму¹¹⁶ [Tyschenko, Rudyj].

Детермінативні послідовності (ДП). ДП синтактики¹¹⁷ [ЛЭС, 335]; ДП Грінвуда – Юла¹¹⁸ [Андрющенко]; ДП немаркованих членів опозиції: вони завжди частотніші від маркованих¹¹⁹ [ЛЭС].

Кореляції (К). К. синтаксичних явищ у географічно сусідніх мовах¹²⁰. К. частотності слів словника і словоформ тексту¹²¹ [Тищенко, 2000, 243] (рис. 14).

Константи (Кн). Кн. Міллера в синтаксисі за Інґве¹²² [Ингве]; Кн. Міллера в контрастивній парадигматиці: як кількісна межа числа перекладних еквівалентів повнозначних слів¹²³ (Тищенко, Тимошук, 1978; див. [Тищенко, 2000]); 10 логічних типів прислів'їв як універсалія¹²⁴ (див. рис. 15–17 [Тищенко, 2003]); Кн. Голованя – Старинця: семантична глибина словника¹²⁵ [див. Лук; Караулов]; Кн. службової лексики¹²⁶: 46 % [Чистяков, Крамаренко; ФБГ]; універсали синтактики¹²⁷ [ЛЭС, 535]; співвідношення службових і повнозначних слів у тексті¹²⁸ [Пирс; Тищенко 1985]; у тексті обов'язково наявні одноразові слова¹²⁹ (спостереження Юла [Yule, 193; Орлов, 1978, 62]).

Діахронія. Закономірності Зіпфа. IV закон Зіпфа¹³⁰ [Heinz; Арапов, Херц]; розподіл топонімів за продуктивністю основ у певному ареалі¹³¹ [Тищенко, 2003; 2004] (рис. 22).

Закономірності Гаусса. Часова еволюція розподілу речень у словах¹³² [Bengt] (рис. 13).

Детермінативні послідовності (ДП). ДП контенсивних типів етномов за Климовим¹³³ [Климов]; ДП історичних етапів семантичного розвитку мов¹³⁴ [ЛЭС, 535]; ДП історичного формування займенників¹³⁵, їхнє походження з дифузних комунікативних елементів; ДП історичних етапів формування категорії дієслівного часу¹³⁶; ДП розвитку іменних класів у суаглі¹³⁷ за матеріалами Огли (див. [Тищенко, 2000, 257]) (див. розд. 8, рис. 2); ДП історичного розвитку службової¹³⁸ та повнозначної¹³⁹ лексики [Wierzbicka; Тищенко, 2000].

Кореляції (К). К. синтаксичних типів мов та їхньої генеалогічної належності¹⁴⁰, див. рис. 10. К. контенсивних типів мов і мовних філ¹⁴¹ (див. [Тищенко, 2000]); К. синтаксичних стадій розвитку мови (контенсивних типів мов) і мислення (типів логік)¹⁴² за Лосєвим і Климовим (див. [Тищенко, 2000, 254–255]).

Рис. 18. Основні закономірності синтактики

Назва закономірності	Тип закономірності	Суттєва характеристика
[R32] ¹⁰¹ Основний закон Есту – Зіпфа у тексті (I правило Зіпфа) (1916, 1932) [R33] ¹⁰² II правило Зіпфа [R34] III правило Зіпфа [R35] ¹⁰⁴ Залежність Зіпфа – Гердана [R36] ¹¹⁰⁻¹¹¹ Залежності Зіпфа в словотворі [R37] ¹¹² Закономірність Бумера в паузах вагання	Розподіл Зіпфа	fr = const. Частота слова обернено пропорційна його рангу – номеру в частотному вокабулярі до тексту (рис. 19) Чим слово частотніше, тим воно коротше (1898; рис. 19) Чим слово частотніше, тим воно багатозначніше (рис. 19) Чим слово частотніше, тим воно сполучуваніше При рівномірно прибувному n кількість n -членних словотвірних гнізд у словнику спадає (рис. 20). У спонтанному мовленні найбільше і найдовших пауз між реченнями, потім між групою підмета і групою присудка
[R38] ¹¹⁵ Розподіл речень за довжиною у словах	Розподіл Гаусса	Розподіл речень за довжиною у словах відповідає кривій Гаусса або Пірсона (рис. 13, 21)
[R39] ¹¹⁸ Залежність Грінвуда – Юла	ДП	Якщо певне слово зустрілося в тексті, то ймовірність його поновної близької появи зростає, цит. за [Андрющенко, 11]
[R40] ¹²⁵ Константа Голованя – Старинця	Константа	Семантична глибина словника: будь-які два слова словника можна поєднати в осмислений ланцюжок не більше ніж за 6 кроків [Лук; Караулов]
[R41] ¹³⁰ IV правило Зіпфа [R42] ¹³¹ Розподіл ойконімів певного ареалу за продуктивністю основ	Розподіл Зіпфа	Чим слово частотніше, тим воно давніше (рис. 19) На певній історично визначеній території розподіл ойконімів за топоосновами відповідає залежності Зіпфа (рис. 22–23)
[R43] ¹⁴² Перформаційні константи частин мови у тексті	Константа	Лексичні класи за ознакою частин мови поділяються на дві групи: жменька службових часто вживані в тексті, численні повнозначні – рідко вживані (рис. 24).

Обернену статистичну залежність між рангом **r** слова **x** – **r(x)** у певному тексті та його частотою в тому ж тексті **f(x)** відкрили на початку ХХ ст. Ж.Б. Есту і Е. Кондон:

$$f(x) \cdot r(x) = \text{const},$$

$$\text{або } \log f(x) = C \log(x)$$

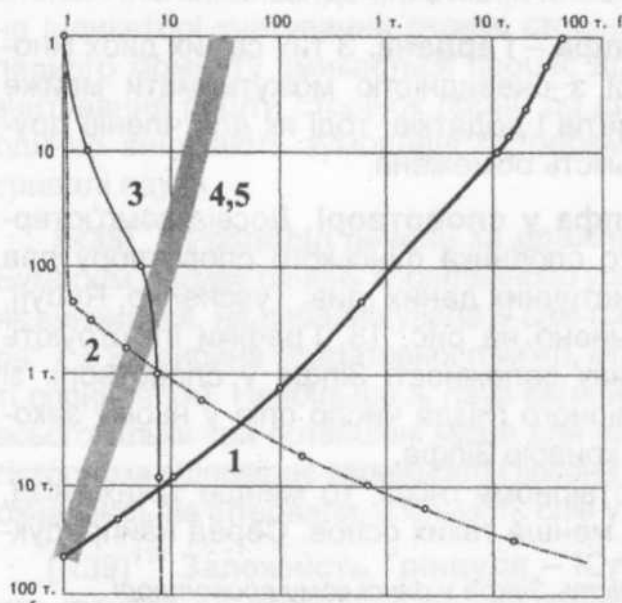
Дж.К. Зіпф

Виявлену формулу вдосконалив Дж. Зіпф, американський лінгвіст і соціолог (1902–1950). Він працював у Гарвардському університеті (1926–1936: лектор німецької мови; 1936–1939: доцент; від 1939 викладач). Дж. Зіпф створив сучасну лексичну статистику. У своїх дослідженнях він виходив з *принципу економії зусиль*.

Головні праці Дж. Зіпфа: *Selected Studies of the Principle of Relative Frequency in Language*. – Cambridge, 1932; *The Psychobiology of Language. An Introduction to Dynamic Philology*. – Boston, 1935; *Human Behaviour and the Principle of Least Effort*. – Cambridge, 1943. Зіпф запровадив до формули Есту – Кондона додаткову сталу **y**, яку слід розраховувати для кожного досліджуваного тексту: **rf^y = const.** Як усякі моделі, особливо статистичні, закон Есту – Зіпфа є лише наближенням до дійсності і не може

буквально відобразити становище в першому-ліпшому тексті. Модифікації цих формул краще відповідають емпіричним даним, проте ускладнені запровадженням до них додаткових змінних величин [EJO, 459, 692].

Рис. 19. Лінгвостатистичні закономірності

№	Назва закономірності	Формулювання: "Чим слова частотніші, тим вони:"	Формула
1	Есту – Зіпфа	...вищі за рангом"	$rf = \text{const}$
2	Зіпфа – Пірса	...нечисленніші"	$n = k_1 r^2$
3	Кедінґа – Зіпфа – Флеша	...коротші"	$L = k_2 r$
4	Зіпфа – Юла	...багатозначніші"	$Q = \sqrt[3]{f}$
5	Зіпфа – Гердана	...багатовалентніші"	$N_v = k_3 f$
6	IV правило Зіпфа	...давніші (старші)"	$T = k_4 f$

Константи (Кн). Перформаційні Кн. частин мови¹⁴³ (рис. 24) [Тищенко, 2000, 256]; семантичні універсали¹⁴⁴⁻¹⁴⁵ (якісні Кн. – [ЛЭС]).

Сутність основних закономірностей синтактики відображено в таблиці на рис. 18.

[R32]¹⁰¹ Основний закон Есту – Зіпфа (1916, 1932) у тексті (I правило Зіпфа). Основний закон Есту – Зіпфа формулюється так: "Добуток частоти слова на його ранг є величина стала". Іншими словами, незалежно від волі мовців у тексті існує обернена залежність між частотою вживання слова та його номером у списку слів даного тексту, упорядкованому за спадною частотністю. Звідси важливий наслідок Ч. Пірса: у даному тексті вжито стільки різних слів, скільки разів вжито найчастотніше слово (див. рис. 11). Про цю достережену закономірність повідомив стенограф французького парламенту Ж.-Б. Есту (1916) у своїй публікації для Стенографічного інституту в Парижі [Herdan, 275]: Estoup J.-B. Les gammes sténographiques. 4e éd. – Paris, 1916 [Хайтун, 342]. Детально дослідив і описав цю залежність Дж. Зіпф (1932).

[R33]¹⁰² Залежність Кедінґа (1898) – Зіпфа – Флеша (II правило Зіпфа). Найдавніший статистичний словник мовлення був задуманий і одноосібно здійснений в Німеччині Ф. Кедінґом ще 1898 р., причому відразу на величезному обсязі тексту в 11 млн слів (!), який в 10–20 разів перевищує прийняті тепер обсяги статистично обстежуваних для цього текстів. Словник Кедінґа охоплював тексти з 290 джерел від художньої літератури до записів парламентських дебатів [Николюва, 15]. Найбільш відомим із спостережень Кедінґа є те, що половина слів у цьому величезному тексті виявилися односкладовими (навіть для німецької!), а з нарощенням числа складів у слові частка таких слів у тексті закономірно меншала (див. графік на рис. 19). Слід гадати, що Дж. Зіпф, лектор німецької мови в Гарвардському університеті, був знайомий з цим словником. До 1930 р. вже з'явилися частотні словники англійської мови Елдріджа (1911), іспанської – Кенінґстона (1920), чотирьох європейських мов – Ітон (1934), а згодом й ін.

З двох множин дієслів "бути, любити, могли" і "транспортувати, вулканізувати, дезінформувати" перша з очевидністю частотніша; водночас усі її слова коротші від слів другої множини. Впритул до відкриття цієї залежності на матеріалі прийменників підійшли В. Чистяков і Б. Крамаренко ще 1929 р. [Чистяков, Крамаренко, 54–59], але через орієнтацію передусім на семантику слів так і не помітили її.

[R34]¹⁰³ Залежність Зіпфа – Юла (III правило Зіпфа). З тих самих двох множин дієслів члени першої з очевидністю багатозначніші: досить пересвідчитися, скільки місця

Дж. Юл

займають їхні статті в тлумачному словнику. Натомість члени другої множини – терміни: вони практично однозначні.

[R35]¹⁰⁴ Залежність Зіпфа – Гердана. З тих самих двох множин дієслів члени першої з очевидністю можуть мати майже необмежену кількість підметів і додатків, тоді як для членів другої множини дієслів ця кількість обмежена.

[R36]¹¹⁰⁻¹¹¹ Залежність Зіпфа у словотворі. Досвід комп'ютерного укладання частотного словника фінського словотвору дав змогу одержати базу статистичних даних [див. Tyschenko, Rudyj], два параметри якої унаочнено на рис. 18. Графіки ілюструють дві виявлені області прояву залежності Зіпфа у словотворі: зі зростанням рангу словотвірного гнізда число слів у ньому закономірно спадає, а кількість самих гнізд зростає за кривою Зіпфа.

Іншими словами, що більше похідних у словотвірному гнізді, то менше таких гнізд. Або інакше: що більша продуктивність основи, то менше таких основ. Серед найпродуктивніших фінських основ виявлені: *uks* 'один' (72 похідні), *yl* 'верхній' (69), *keski* 'середній' (63), *maa* 'земля' (54), *elää* 'жити' (41), *ensi* 'перший' (39), *liike* 'рух; торгівля' (37), *aika* 'час' (36 похідних) тощо. Найбільші гнізда – унікальні, гнізд з 15–20 похідними – десяток, з 10 похідними – 25; а непродуктивних (з одного слова) – 818.

Рис. 20. Залежність Зіпфа у фінському словотворі

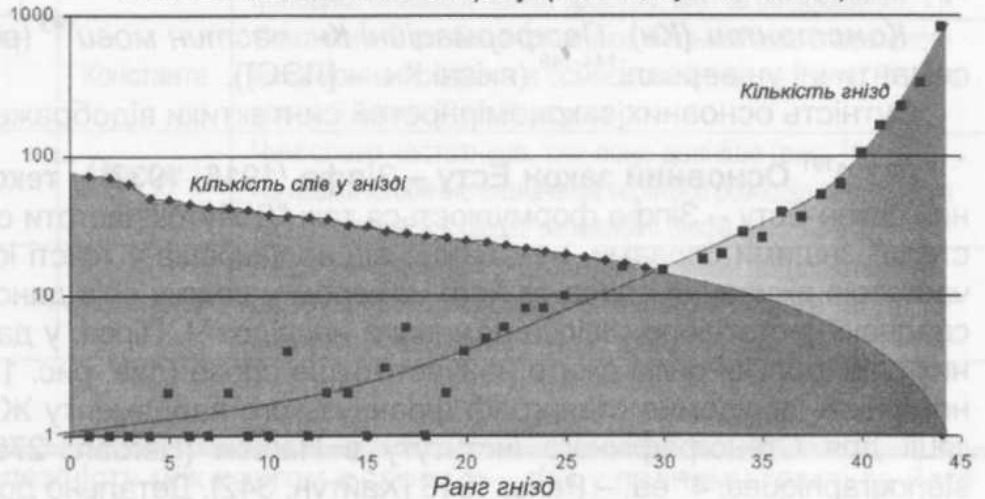
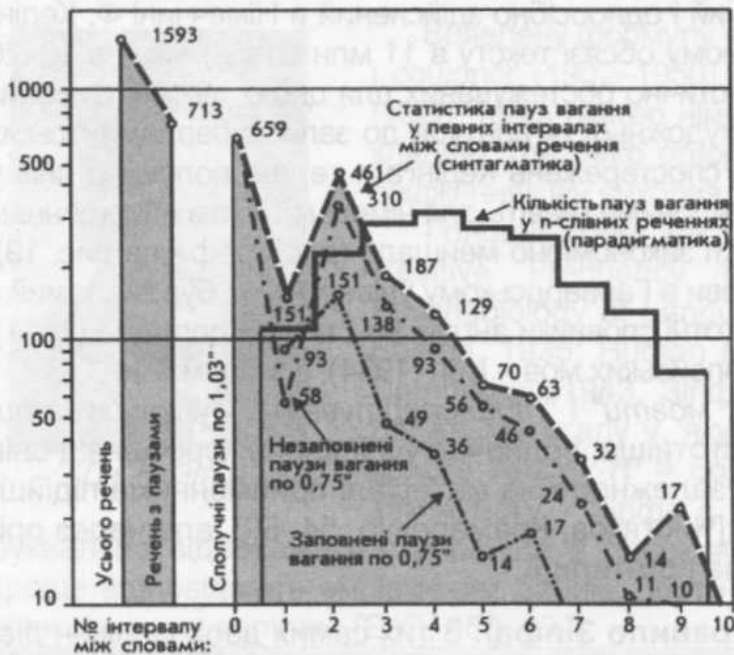

Рис. 21. Статистика пауз вагання Бумера

Позначення інтервалів між словами речення:

№ 0 1 2 3 4

[R37]¹¹² Закономірність Бумера у паузах вагання. У розглянутому Д. Бумером (див. рис. 21) масиві з 1593 спонтанних усних речень близько половини (713) мали паузи [Boomer]. Дослідник визначив емпіричним шляхом відмінність дещо довших "сполучних пауз" між реченнями тривалістю близько 1 с і так званих "пауз вагання" всередині речень по 0,75 с. Третина пауз вагання були заповнені (нейтральним голосним або так званим "меканням"). Найбільше пауз вагання виявилось після другого слова речення (з них 2/3 – незаповнені), натомість після першого слова незаповнених було лише 1/3. Ці затримки процесу спонтанного породження усного тексту з очевидністю

пов'язані з координацією окремих блоків ділянок мислення і звукової артикуляції висловлень. Аналогією до спостережених процесів є функціонування комп'ютерного принтера: на індикаторі зчитування окремі сторінки можуть забирати більше часу, ніж інші, але з певного моменту вмикається процес друку, і його перебіг якийсь час є паралельним до зчитування решти сторінок порції до друку. З іншого боку, у процесі самого друку періодично виникають зумовлені потребами координації блоків власної програми свої не тривалі паузи.

[R38]¹¹⁵ Розподіл речень за довжиною в словах. Іншою цікавою рисою дослідженого Бумером масиву речень *спонтанного усного тексту* є те, що довжина речень цього тексту, як виявилось, не перевищувала 9 слів (рис. 21). А ця величина вкладається в "число Міллера" 7 ± 2 (глибина оперативної пам'яті, кількість фіксованих нею елементів в одному предметі сприйняття). Найбільше ж пауз вагання припадало на чотирисловні речення, у яких існує всього тільки три потенційні місця для пауз між словами. Зображена на рис. 19 ступінчаста гістограма відповідає залежності Пірсона (асиметрична крива Гаусса); для неї цифри по осі x означають не інтервали, а кількість слів у реченні.

[R39]¹¹⁸ Залежність Ґрінвуда – Юла. З власного досвіду цю залежність знають усі, хто готував до складання великі уривки текстів домашнього читання іноземною мовою (або в технічних закладах освіти – "тисячі знаків"). Справді, незнайоме слово, уперше з'явившись у якийсь момент читання, далі може з'явитися знову і знову, а до цього не зустрічалось в навчальній практиці ні разу. Зокрема, це особливість "ключових слів".

[R40]¹²⁵ Константа Голованя – Старинця. Застосовуючи у своїх дослідках асоціативний метод, українські психологи Е. Головань і В. Старинець спромоглися показати, що "між двома будь-якими поняттями (словами) можна встановити асоціативний перехід у 4–5 кроків" [Лук, 15]. Наприклад, значення двох слів *деревина́* і *м'яч* пов'язані через чотири проміжні асоціації: *деревина́* – *ліс*; → *ліс* – *поле*; → *поле* – *футбольне*; → *футбольний* – *м'яч*. Так само інша пара – *небо* і *чай*: *небо* – *земля*; → *земля* – *вода*; → *вода* – *пити*; → *пити* – *чай*. Наполеонів вислів "Від великого до смішного один крок" можна унаочнити, користуючись тлумачним словником, у такий спосіб: *велике* – ... *незвичне*; → *незвичне* – ... *смішне*.

Значно рідше кількість переходів сягає 5–6. "Чи такий уже парадоксальний описаний феномен? Як показали експерименти, число прямих асоціацій кожного слова в середньому близьке до 10 [Головань, Лук, 54–60]. Якщо виходити з 10 асоціативних зв'язків першого порядку, то один асоціативний крок дає змогу вибрати з 10 слів, другий – зі 100, третій – з 1000, четвертий – з 10 000, п'ятий – зі 100 тис. слів" [Лук, 16], що є сумірним з обсягом реальних словників. Детальніше див.: [Караулов].

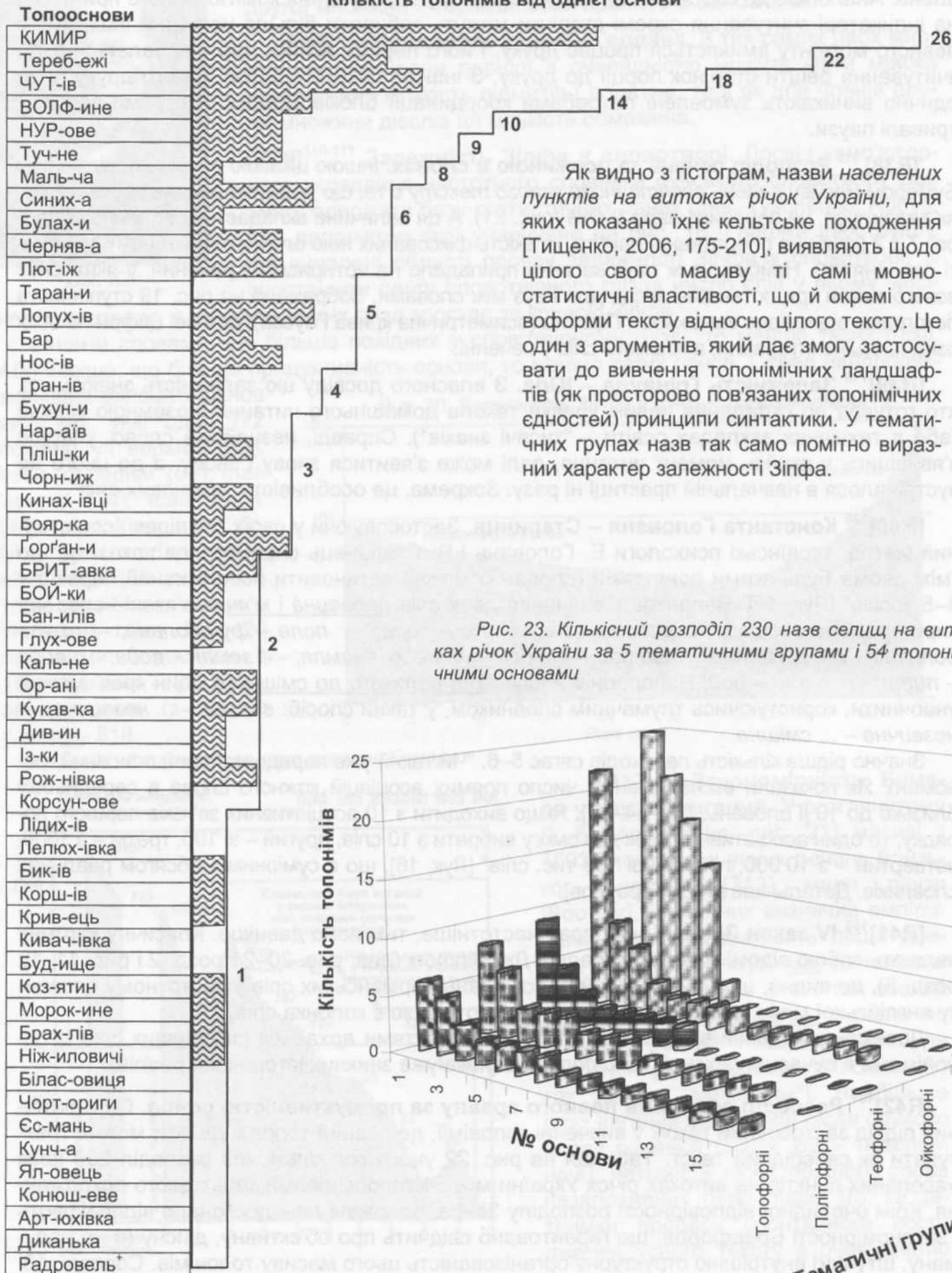
[R41]¹³⁰ IV закон Зіпфа. Чим слово частотніше, тим воно давніше. Класичну картину являють собою відомі графіки, складені Дж. Зіпфом (див. рис. 20–21 розд. 2 і рис. 11–12 розд. 3), де видно, що найдавніший пласт давньогерманських слів у частотному словнику англійської мови тим потужніший, чим частотнішою є колонка слів.

Давність слів (їхній вік) не слід плутати з поняттями *архаїзмів* (застарілих слів із синонімами в сучасній лексиці) та *історизмів* (назв уже зниклих історичних реалій).

[R42]¹³¹ Розподіл ойконімів певного ареалу за продуктивністю основ. Синтактичний підхід застосовний також у вивченні топонімії, де певний тополандшафт можна трактувати як своєрідний текст. Таблиця на рис. 22 унаочнює кількісний розподіл 230 назв населених пунктів на витоках річок України між 54 топоосновами кельтського походження. Крім очевидної відповідності розподілу Зіпфа, одержані дані досконало відповідають і закономірності Бредфорда, що гарантовано свідчить про об'єктивну, дійсну (а не надуману, штучну) внутрішню структурну організованість цього масиву топонімів. Справді, 18

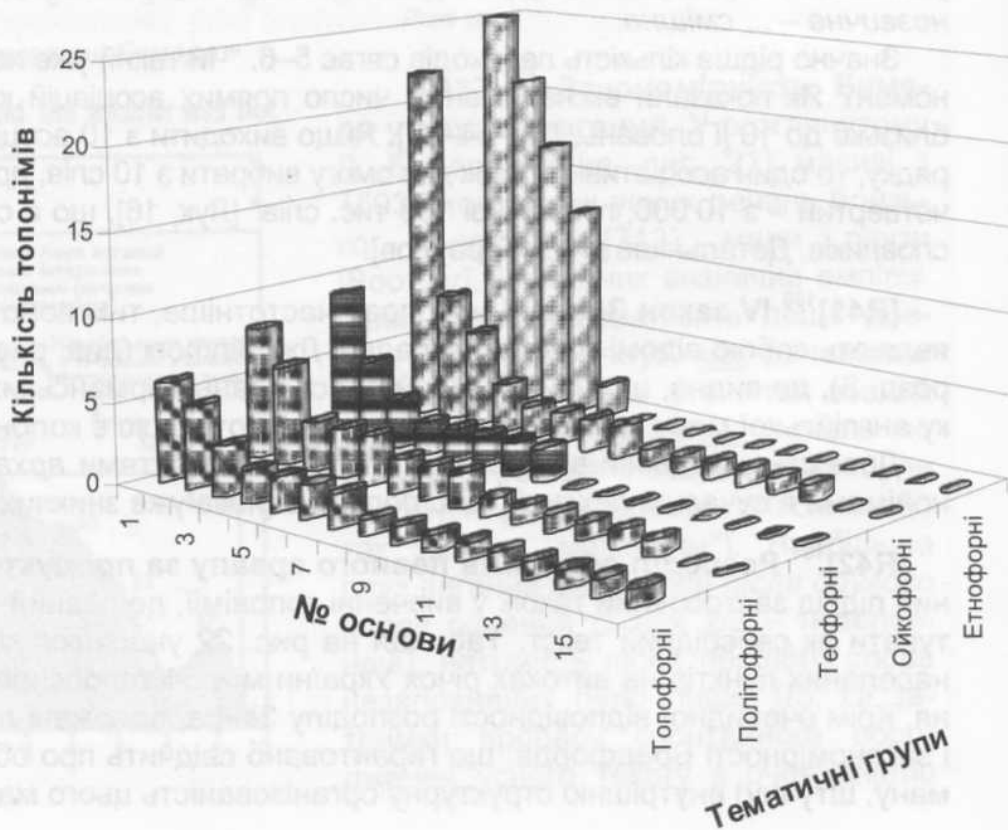
Рис. 22. Розподіл ойконімів певного ареалу за продуктивністю основ

Кількість топонімів від однієї основи

Як видно з гістограм, назви населених пунктів на витоках річок України, для яких показано їхнє кельтське походження [Тищенко, 2006, 175-210], виявляють щодо цілого свого масиву ті самі мовно-статистичні властивості, що й окремі словоформи тексту відносно цілого тексту. Це один з аргументів, який дає змогу застосувати до вивчення топонімічних ландшафтів (як просторово пов'язаних топонімічних єдностей) принципи синтактики. У тематичних групах назв так само помітно виразний характер залежності Зіпфа.

Рис. 23. Кількісний розподіл 230 назв селищ на витоках річок України за 5 тематичними групами і 54 топонімічними основами

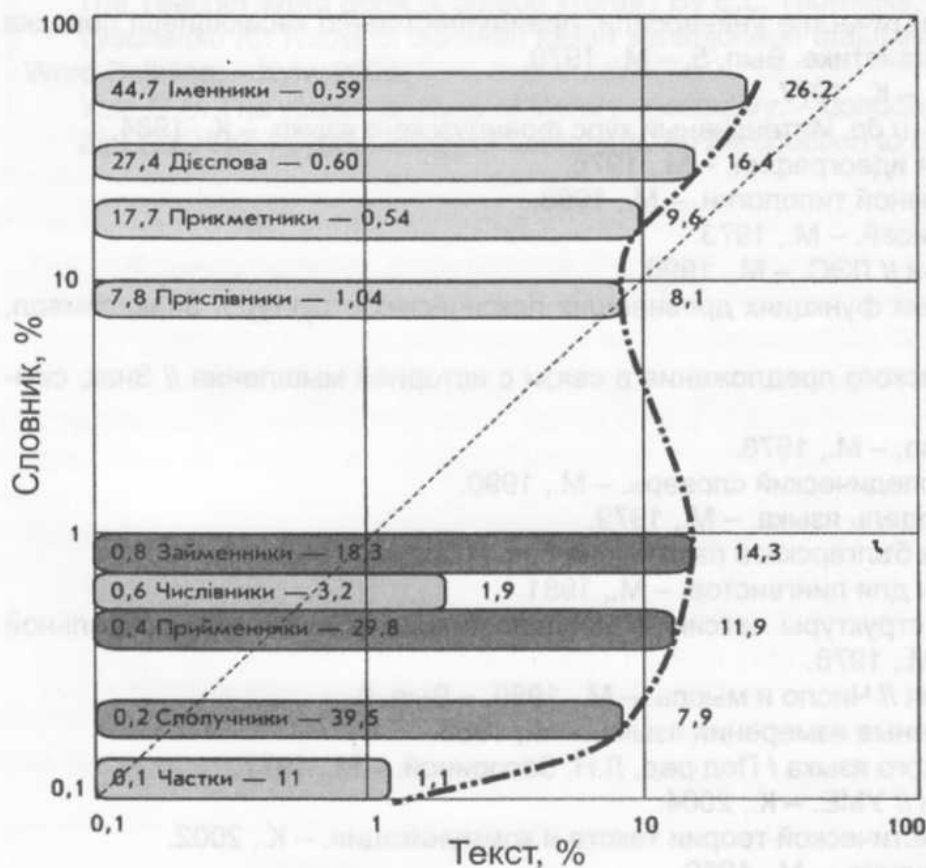

найчастотніших основ (це саме третина їхнього загального числа) мають по декілька варіантів основи, і сумарна кількість утворених від них назв (158) становить до 70 % від усього розглянутого масиву ойконімів на витоках річок (230).

Друга третина назв (також 18) не мають варіантів, але представлені кожна у 2–5 назвах, разом 55 основ (це ще 22 % списку з 230 ойконімів). Насамкінець, 18 основ останньої за частотністю третини вжиті кожна по одному разу, разом – 18 назв або останні 8 % масиву. Криві Зіпфа помітні також і всередині кожної з тематичних груп основ (рис.23).

Різна кількість варіантів основи висвітлює відносну хронологію цих назв у Наддніпрянщині: з-поміж етнофорних основ (утворених від назв племен; виділені у списку КАПІТАЛЬНИМ шрифтом) найдовшу історію має, очевидно, основа **Кимир-** 'кімр, валлієць'; дещо меншу – **Чуд-** 'чудан; народ' (< teut, tauta). Лише після них іде **Волох-** 'кельт' [Трубачев, 2003, 45], далі **Нур-** 'невр, норець' і значно рідше (але все це є в Україні) – **Брит-** 'бритт' і **Бой-** 'з племені бойів'. На графіку заштрихована частина відповідає розподілу між топонімами першої сотні назв селищ на витоках лише найбільших річок України та їхніх приток першого і другого ступеня, детальніше див.: [Тищенко, 2003, 64–68].

Рис. 24. Перформаційні константи частин мови

[R43]¹⁴² **Перформаційні константи частин мови в тексті.** За даними [РЧС], у лексиконі мови чітко протиставлені статистично дві множини слів, що належать до повнозначних і службових частин мови. У самому словнику їхня сумарна кількість відрізняється на два порядки (рис. 24): усіх службових – лише 2,1 %, усіх повнозначних – 97,6 %. Що ж до тексту, то з'ясувалося, що тут їхнє співвідношення цілком відмінне – 37,1 % і 60,3 % (цифри вздовж штрих-пунктиру праворуч; решта 2,6 % припадає на цифрові знаки й символи). Відношення частки певної частини мови у тексті до її частки у словнику і є її перформаційною константою. Найвища вона для сполучників, прийменників і займенників, а найнижча – для прикметників, іменників і дієслів.

Як впливає зі статистики, в перформаційному (продуктивному) виді мовної діяльності, тобто при побудові звичайних речень усного тексту в кожному службовому слові потреба виникає набагато частіше, ніж у словах повнозначних. А звідси й у практиці вивчення іноземної мови нагода застосувати в тексті нові дієслова й іменники трапляється значно рідше, ніж нагода застосувати щойно засвоєні сполучники й займенники. Особливо це помітно у навчальних текстах для початківців. А звідси висновок: від самого по-

чатку навчання слід приділяти щонайбільше уваги засвоєнню службової лексики. Співвідношення 37 : 60 виявляється також не випадковим: його величина (1,625) практично відповідає величині "золотого перетину" $\Phi = 1,618$. Сенс цієї констатації полягає в тому, що весь обсяг тексту так відноситься до обсягу повнозначних слів у ньому, як цей останній до обсягу службових слів, тобто $100 : 60,3 \approx 60,3 : 37,1$. Автори текстів, звичайно, й гадки не мають, що розподілом їхніх слів при імпровізації усного тексту чи написанні письмового керують сильніші від авторської волі статистичні закономірності.

Література до розділу 5

- Алексеев П.М.* Статистическая лексикография. – М., 1975.
- Андрющенко З.М.* К вопросу об использовании коэффициента стабильности в качестве меры употребительности // Исследования в области вычислительной лингвистики и лингвостатистики. – М., 1978.
- Арутюнова Н.Д.* Метафора // ЛЭС. – М., 1990.
- Багмут А.Й.* Фраза // УМЕ. – К., 2004.
- Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.
- Вихованець І.Р.* Члени речення // УМЕ. – К., 2004.
- Гальперин И.Р.* Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
- Гегель Г.В.Ф.* Наука логики: В 3 т. – Т. 3. Учение о понятии. – М., 1972.
- Головань Э.Т., Лук А.Н.* Ассоциативно-сетевая модель памяти // Проблемы бионики. – Х., 1970. – Вып. 4.
- Головин Б.Н.* Язык и статистика. – М., 1971.
- Гринберг Дж.* Некоторые грамматические универсали, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов // Новое в лингвистике. Вып. 5. – М., 1970.
- Энгельс Ф.* Диалектика природы. – К., 1977.
- ИК – Крючков Г.Г., Тищенко К.Н. и др.* Интенсивный курс французского языка. – К., 1984.
- Караулов Ю.Н.* Общая и русская идеография. – М., 1976.
- Климов Г.А.* Принципы контенсивной типологии. – М., 1983.
- Крюков М.В.* Язык иньских надписей. – М., 1973.
- Леонтьев А.А.* Порождение речи // ЛЭС. – М., 1990.
- Лосев А.Ф.* О пропозициональных функциях древнейших лексических структур // Знак, символ, миф. – М., 1982.
- Лосев А.Ф.* О типах грамматического предложения в связи с историей мышления // Знак, символ, миф. – М., 1982.
- Лук А.Н.* Мышление и творчество. – М., 1976.
- ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь.* – М., 1990.
- Налимов В.В.* Вероятностная модель языка. – М., 1979.
- Николова Ц.* Честотен речник за българската разговорна реч. – София, 1987.
- Носенко И.А.* Начала статистики для лингвистов. – М., 1981.
- Орлов Ю.К.* Модель частотной структуры лексики // Исследования в области вычислительной лингвистики и лингвостатистики. – М., 1978.
- Орлов Ю.К.* Невидимая гармония // Число и мысль. – М., 1980. – Вып. 3.
- Пиотровский Р.Г.* Информационные измерения языка. – М., 1968.
- РСЧ – Частотный словарь русского языка / Под ред. Л.Н. Засориной.* – М., 1977.
- Русанівський В.М.* Частини мови // УМЕ. – К., 2004.
- Селиванова Е.А.* Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К., 2002.
- Степанов Ю.С.* Основы языкознания. – М., 1969.
- СТМ – Методичні вказівки із системного застосування основної термінології мовознавства / Уклад. К.М. Тищенко.* – К., 1989.
- Телия В.М.* Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картины мира. – М., 1988.
- Тищенко К.* Метатеорія мовознавства. – К., 2000.
- Тищенко К.* Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006.
- Тищенко К.М.* Логіка суджень у прислів'ях басків // Проблеми семантики слова, речення та тексту : Зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 9.
- УЧГ – Частотна українська грамати́ка / Уклад. К.М. Тищенко. Препринт.* – Львів, 1990.
- УМЕ – Українська мова. Енциклопедія. Вид. 2.* – К., 2004.

- ФБГ – Учебні завдання до інтенсивно-корективного курсу французької базисної граматики // Уклад. К.М. Тищенко. – К., 1984.
- Хайтун С.Д. Наукометрия. Состояние и перспективы. – М., 1983.
- Чистяков В.Ф., Крамаренко Б.К. Опыт приложения статистического метода к языкознанию. – Краснодар, 1929.
- Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранному языку. – М., 1972.
- Bengt S. Språkstruktur. Der moderna språkforskningens metoder och problemställningar. – Stockholm, 1969.
- Bildwörterbuch Deutsch und Russisch / Hrsg. N. Gamaleja u.a. – Leipzig, 1966.
- Boomer D.S. Hesitation and Grammatical Encoding // Language / Ed. Oldfield. – London, 1970.
- EJO – Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. – Wrocław, 1999.
- Estoup J.-B. Les gammes sténographiques. – Paris, 1916.
- Favrod Ch.-H. La linguistique. Encyclopédie du Monde Actuel. – Paris, 1978.
- Guiraud P. Zagadnienia i metody statystyki językoznawczej. – Warszawa, 1966.
- Heinz A. Dzieje językoznawstwa w zarysie. – Warszawa, 1978.
- Herdan G. Language as Choice and Chance. – Groningen, 1956. Herdan G. Quantitative Linguistics. – London, 1964. Kaeding F.W. Häufigkeitwörterbuch der deutschen Sprache. – Berlin, 1898. Meyer-Eppler. Grundlagen und Anwendungen der Informationstheorie. – [Berlin ?], 1959.
- Morris Ch. Fondements de la théorie des signes // Langages. – 1974. – IX. – № 35.
- Saukkonen P. e.a. Suomen kielen taajuusanasto. – Porvoo, Helsinki, Juva, 1979. Terminology of Documentation / Comp. by G. Wersig, U. Neveling. – Paris, 1976.
- The Teacher Word Book of 50.000 Words / By E.L. Thorndike, I. Lorge. – N Y, 1972.
- Tyschenko K., Rudyj B. Suomen kielen sananjohdon taajuuskirja. A Frequency Dictionary of Finnish Word Building. – Kyiv, 2004.
- Yule G.U. The statistical study of literary vocabulary. – London, 1944.
- Zipf G.K. The Psychobiology of Language. An Introduction to Dynamic Philology. – Boston, 1935.

Розділ 6. ДЕСИГНІКА: ТЕОРІЯ СЛІВ

§ 6-0. Предмет десигніки

Десигнікою (сигніфікою) називають галузь мовознавства, предметом якої [Т6] є *структура лінгвосфери слів, звуків, літер і значень*. Мета десигніки – виявлення і вивчення закономірних особливостей будови, функціонування й історичних змін знакової сторони етномов у їхній аксіомовній реалізації мовцями.

Як і в попередніх чотирьох галузях, поле дослідження десигніки охоплює всю лінгвосферу. Лише гранично меншає масштаб досліджуваних у ній мовних явищ – тепер це не етномови, діалекти, індивідуальні текстові доробки чи речення з них, а окремі мовні знаки (звичайно, слова) та їхні ще дрібніші структурні складові.

§ 6-1. Одиниці десигніки

До **одиниць** десигніки належать: *вокабула (слово)* та її складники – *баземи, морфеми, артикулеми, диферентеми*. Іншими словами, десигнічна (сигніфікативна, знакова) проблематика мовознавства зосереджена в V (п'ятому) за масштабом одиниць діапазоні – від вокабули (слова) до найдрібнішої її складової – диференційної ознаки фонему або графему.

За ще однієї, четвертої і останньої за масштабом зміни діапазону досліджуваних об'єктів мовознавства дослідник трактує тепер як гранично велике ціле *вокабулу (слово)*, що відповідає елементарній *словоформі* синтактики. Для вокабули властива *цільнооформленість* або *бімодальність*, чого немає в *одноmodalьних баземах* (лексичних основах слова або граматичних формативах як групах морфем). У складі основ і формативів розрізняють окремі *морфеми* – найменші лінгвістичні знаки, тобто мовні інваріанти мінімальних осмислених відрізків звучання, звукового мовлення. Семопозитивність як вище відношення морфемі відсутня в *артикулемах* (фонемах, графемах), які власного значення не мають, але здатні змінювати значення морфем (це властивість семонегативності). Нарешті, самі артикулеми взаємно відрізняються і протиставлені в системі мови завдяки своїм складовим – *диферентемам*, або інакше – диференційним, розрізнявальним ознакам (твердість / м'якість, глухість / дзвінкість для фонем, або прями / криві, замкнені / незамкнені графічні елементи для графем).

Сутність одиниць десигніки унаочнює таблиця на рис. 1.

Рис. 1. Одиниці десигніки та їхні вищі відношення

Одиниці (та явища) синтактики	Їхні вищі відношення	Сутність вищого відношення
[U21] Вокабул(ем)и [U22] Баз(ем)и	Цільнооформленість Одновалентність	Наявність двох валентностей лексичної та граматичної базем Пов'язаність основи (корінь + форманти) або з лексичним або з граматичним значенням
[U23] Морф(ем)и	Семопозитивність	Пряма пов'язаність мінімального відрізка вираження з планом змісту
[U24] Артикулеми, артикуляти	Семонегативність	Здатність артикулеми (фонему або графему) розрізняти зміст двох подібних радикалів (мінімальної пари)
[U25] Диферент(ем)и	Диференційність	Властивість гранично малої (оперативної) одиниці десигніки: її здатність диференціювати мінімальні пари артикулем

[U21] Вокабул(ем)и. Вокабула – спеціальний термін, який дозволяє відрізнити одне із значень загальнономовного слова "слово". Це "основна знакова одиниця мови", цільно-оформлена єдність лексичної та граматичної частини або двох своїх модусів, – звідки й поняття бімодальної або двовалентної вокабули (див. рис. 3).

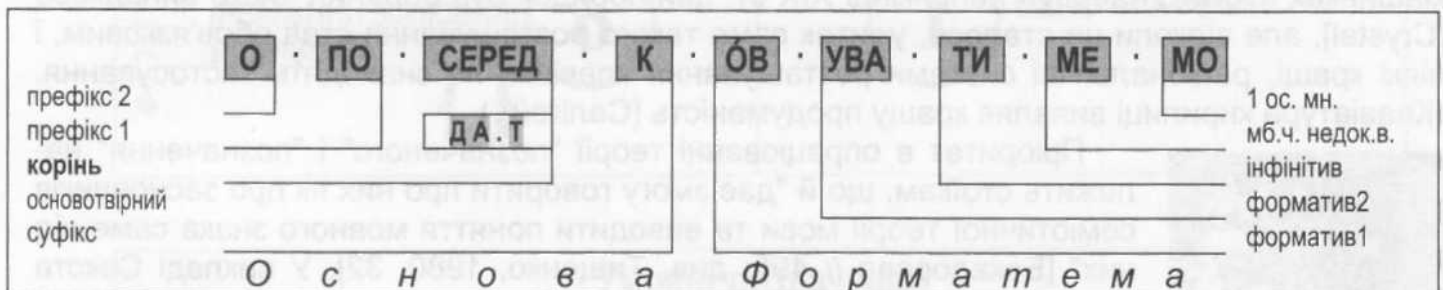
[U22] Баз(ем)и – дві половини слова (вокабули), його лексичний (основа) і граматичний (форматема) компоненти, що складаються з морфем (дериватем, флексії). Флексією називають лише кінцеву, словозмінну морфему.

[U23] Морф(ем)и. Це мінімальні лінгвістичні знаки: звукові відрізки плану вираження, безпосередньо пов'язані з планом змісту, що й виражає сутність їхньої семопозитивності (див. рис. 2, 3). Про особливу знакову функцію морфем говорять "підрахунки за словниками, [які] виявляють, що всі мови користуються приблизно однаковою кількістю морфем: від 3000 до 5000" [Рождественский, 279].

[U24] Артикулеми, артикуляти. Артикулема – спільне поняття для позначення фонем і графем. Фонемі – це окремі звукотипи (які в мовленні реалізуються звуками як варіантами цих звукотипів). Самі фонемі не пов'язані зі змістом, але розрізняють його у складі морфем: заміна одного звукотипу на інший перетворює певну морфему на іншу – [р]ад ~ [л]ад, ш[п]ак ~ ш[л]ак.

[U25] Диферент(ем)и. Першим переніс опозитивну значущість з фонемі на диферентему Р. Якобсон [ЛЭС, 566]. Фонемі трактують тепер як пасма звукових диферентем, а графемі – як пасма графічних диферентем. Диферентемі – це складові риси артикулем: взаємна заміна їх перетворює одні артикулеми на інші (див. нижче, рис. 30).

Рис. 2. Морфемна структура слова

Дійшовши у вивченні мови до рівня диферентем, ми досягаємо далі нерозкладного в системі понять лінгвістики елемента: це її *infima species* 'найменше видове поняття', і цим вичерпується ряд одиниць (типів об'єктів) науки про мову.

Рис. 3. Перерозподіл елементів в одиницях десигніки

Вокабула (двовалентна)	УКРАЇН / ЗУВАТИ	ПЕРЕОЗБРÓJ УЈУЦ,:А
2 баземі (одновалентні)	УКРАЇН • ІЗУВАТИ	ПЕРЕОЗБРÓJ • УЈУЦ,:А
6 морфем (семопозитивних)	У-КРАJ-ІН- ІЗ-УВА-ТИ	ПЕРЕ-О-ЗБРÓJ- У-ЈУ-Ц,:А
14/15 фонем (семонегативних)	[У·К·Р·А·J·І·Н· І·З·У·В·А·Т·И]	[П·Е·Р·Е·О·З·Б·Р·Ó·J· У·Ј·У·Ц,:·А]
12/15 графем (семонегативних)	У·К·Р·А· І·Н· І·З·У·В·А·Т·И	П·Е·Р·Е·О·З·Б·Р·Ó· Ю·Ю·ТЬ·СЯ

§ 6-2. Синхронічні концепції десигніки

До синхронічних концепцій десигніки належать: *концепція мовних знаків і семантики, слова і лексеми; "ало-емічна" концепція в застосуванні до лексикології, морфології, фоніки й графіки; морфологічної типології мов; МФА; класифікації систем письма.*

[С31] Концепція мовних знаків і семантики. Мовний знак – це своєрідне *двопланове (виражально-змістове) і тривіривневе (фізично-психічне та конкретно-абстрактне) утворення*, яке у фонетичному вираженні позначає предмет, властивість чи відношення дійсності, їхні образи або поняття про них. У своїй сукупності мовні знаки утворюють особливого роду знакову систему – мову. Знак мови являє собою єдність певного фрагмента дійсності, його образу чи поняття про нього (позначеного) та ланцюжка фонетично розчленованих звуків, їхніх образів чи понять про них (позначення). "Знаки мови, перебуваючи у відношенні постійного, опосередкованого свідомістю зв'язку, являють собою стабільну єдність, яка через чуттєво сприйману форму знака, тобто його матеріального носія, репрезентує [етно]соціально надане йому значення; лише завдяки єдності і взаємозв'язку двох сторін знака мови свідомість "охоплює", а знак позначає... певну частину дійсності, вичленовані факти й події" [Уфимцева // 167].

Позначенням звичайно вважають матеріальний носій знака (звуки, фігури), його образ і поняття про нього. *Позначене ж – тільки узагальнений образ певного типу явищ*, клас їх або тип, абстрактне значення слова. Побутове поняття "дерево" відмінне від образів не тільки конкретних дерев, але й конкретних порід дерев. Зв'язок між обома планами знака є "довільним" у тому сенсі, що він сформувався випадково, стихійно, але для вжитку мовцями є *обов'язковим* [Favrod, 182]. За добру аналогію "обов'язкової довільності" править розташування клавішів на клавіатурі комп'ютера: на перших друкарських машинках фірми Ундервуд наприкінці XIX ст. цей порядок був обраний чисто випадково [Crystal], але відколи це сталося, ужиток саме такого розташування став обов'язковим, і ніякі кращі, раціональніші системи розташування клавішів не знаходять застосування. (Клавіатура кирилиці виявляє кращу продуманість [Селігей].)

Секст Емпірик

Пріоритет в опрацюванні теорії "позначеного" і "позначення" належить стоїкам, що й "дає змогу говорити про них як про засновників семіотичної теорії мови та виводити поняття мовного знака саме від них" [Бокадорова // 495; див. Тищенко, 1980, 32]. У викладі Секста Емпірика їхнє вчення про знак спиралося на тезу про єдність *трьох* його складників: наприклад, *імені "Діон"; людини з цим ім'ям; образу цієї людини у свідомості грека*. "З цих трьох явищ два тілесні, а одне безтілесне, яке є в голові і якого не розуміють варвари" [Секст Емпірик, I, 153]. З часом це положення стало "мандрівним сюжетом" у працях логіків XIX–XX ст. і відоме як "семантичний трикутник", про справжнє авторство якого згадували лише ерудовані вчені [Jacob, 26; Лосев, 169].

Ф. де Сосюру належить концепція знака, згідно з якою "лінгвістичний знак пов'язує не річ та ім'я, але поняття про річ та акустичний образ" (так у часи Сосюра називали акустичне поняття про звучання). Тобто на схемі знака (рис. 4) це єдність 3-4. "Семіотичний трикутний" стоїків відповідає на схемі єдності 6-3-1. За Бальдінгером [Helbig, 113–114], істотним для функціонування знака є його конкретні психічні компоненти (цифри 5 і 2 на схемі). Болгарському теоретикові перекладу О. Людськанову належить перший, хоча й не систематизований опис усіх шістьох компонентів знака, до необхідності розрізнення яких він прийшов з потреб перекладу [Ljudskanov, 65–81].

Рис. 4. Шестикомпонентна схема лінгвістичного знака

Плани семіозису

Умовні позначення

3

Компоненти лінгвістичного знака:
3-4 за де Сосюром; 6-3-1 за Річардсом-Огденом-Стерном-Фреге... ("семіотичний трикутник" стоїків); 6-5-3-2-1 за Бальдингером; 6-5-4-3-2-1 за Людскановим

Зв'язки між компонентами лінгвістичного знака:

мовно-асоціативні – номінація/сигніфікація;

абстракційні – концептуалізація/уявлення;

чуттєві – сприйняття/реалізація, чуття/вимовляння.

0,1''

Константи Кожевникова-Чистович

Слід підкреслити, що зводити позначене (зміст слова) лише до *поняття* було б спрощенням. "Слово може виражати не лише поняття, але й будь-які образи, уявлення, усякі почуття й емоції та будь-яку позасуб'єктивну предметність" [Лосев, 189], тобто всі явища плану змісту.

План вираження і план змісту, як виявляється, пов'язані з двома різними типами асоціацій. Так, на **слово**-подразик *молоток* учасники групових психологічних дослідів да-

ють асоціативні відповіді: *цвях, щипці* тощо. Але в тих, кому показували **намальований** молоток, асоціації були інші: *стукати, колотити, бити*. На **слово** *склянка* найчастіша відповідь – *вода*. На **намальовану** склянку – *пити, розбити*. Іншими словами, на словесний подразник асоціації одні (найчастіше – предметна парадигма), а на подразник, показаний в зорово-образній формі – інші, пов'язані з діями (дієслівна парадигма) [Лук, 1978, 106].

За В. Гумбольдтом, мова не є *прямим* відображенням світу. У ній здійснюються акти *інтерпретації світу людиною*. Тому різні етномови являють собою різні бачення світу, не різні *позначення* речей, а саме різні *бачення* їх, див.: [Иванов // 123]. Ще в середньовічній схоластиці було усталено таке розрізнення відмінності називання (найменування, номінації) та позначання (сигніфікації): *Nominantur singularia, sed universalia significantur* 'іменують одиничне, а загальне позначають' [Степанов // 175]. Таким чином, виділяють конкретний предмет іменування – *денотат* або *екстенціонал*: клас предметів, безпосередньо названих даним ім'ям. Йому відповідає психічний образ – *десигнат*. Що ж до "поняття про річ" або *сигніфікату*, то він являє собою *безпосередньо структурований етномовою* інваріант класу предметів. К. Льюїс у праці "Види значення" (1943) розрізняв чотири аспекти *змісту* імені (водночас, вони ж процеси): це 1) *сигніфікація* – сукупність ознак, що є мислимим предметом позначення (інакше – інваріант); 2) *денотація* або екстенсія (екстенціонал) – предмети, що існують реально (= клас денотатів); 3) *[десигнація]** або інтенсія (інтенціонал) – мислимий предмет позначення, відповідний такому денотату або екстенсії (= клас десигнатів, отриманих з *досвіду* сприйняття реальних денотатів); 4) *обсяг значення* (comprehension) – усі *мислимі предмети*, відповідні такій сигніфікації (= клас десигнатів, вторинних щодо денотатів), у тому числі й ті, що не існують реально (= клас десигнатів без денотатів), пор. [ЛЭС // 175; * – у автора вжито термін "конотація", який згодом набув іншого значення: див. нижче].

Основне, "пряме" значення слова прийнято тепер називати *денотативним*, а всі супутні – *конотативними*. Природно, що у складі конотацій розрізняють *синнотацію*, обумовлену синтаксичним контекстом словоформи, *ідіонотацію*, надану мовцем, *аксіонотацію*, пов'язану з аксіолектами, *етнонотацію* або контрастконотацію, яка пов'язана з питомим чи запозиченим характером конкретного слова. Як саме співвідносяться де- і конотація – видно зі схеми на рис. 2 розд. 1.

З плином часу знаки набувають нових значень. Остін показав, що навіть наукова мова багатозначна і залежить від контексту. Так, "**X є Y**" відповідає одній з *чотирьох* логічних операцій, адже здатне (щораз у своєму контексті):

- ідентифікувати (*ця квітка є тюльпан*);
- кваліфікувати (*ця квітка є гарна*);
- екземпліфікувати (навести приклад: *такою квіткою є тюльпан*);
- констатувати (*тут є тюльпан; 327 є відповіддю / розв'язком*) [Favrod, 41].

Так само в контексті соціальних умовностей, за Серлем і Остіном, суто мовний, локутивний сенс фрази дістає іллокутивну (аксіологічну) інтерпретацію. Залежно від обставин спілкування та сама фраза може сприйматися як люб'язна, груба, образлива тощо [Favrod, 41].

Для дослідження *конотації* американський лінгвіст Найда запропонував метод *контент-аналізу*. Одна й та сама подія "у світлі повідомлень" різних газет виглядає по-різному, адже в цій відмінності викладу знаходить свій прояв реальна суспільна орієнтація журналістів або власників видання. Стає важливим виявити, що саме пропущено у викладі подій, а що підкреслено, акцентовано.

Сталі словосполучення в ролі знаків. *Фразеологізм* (ідіома, фразеологічна одиниця) – це нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак. Цю назву вживають як спільне позначення для семантично пов'язаних сполучень слів і речень, які, на відміну від схожих на них вільних сполук, не створюються довільно при органі-

зації висловлення, а відтворюються в мовленні з попереднього етномовно-культурного досвіду мовця. Для фразеологізму властиві відтворюваність і стабільність лексичного складу, аксіосемантичне переосмислення фраземотворчих компонентів, смислова (знакова) цілісність і водночас експресивно-емоційний, аксіоетномовний характер їхньої семантики. Фразеологічне значення поєднує в собі відображення позначуваного фрагмента дійсності та оцінкового ставлення до нього певного *етномовного* колективу (історично – також і індивіда): укр. *хоч греблю гати* (дуже багато); *ще кіт не валявся* (нічого не зроблено); *на вус намотати* (затямити, навчитися). Часом до фразеологізмів зараховують і фразеологічні вислови або паремії – приказки, прислів'я, крилаті вислови, авторські афоризми.

Завдяки ємним конотаціям для фразеологічних значень властива велика інформативність. Семантичні перетворення компонентів фразеологізмів відбуваються двома шляхами – метонімічно (*pars pro toto*, частина замість цілого) і метафорично (переносне значення за схожістю позначеного). Ідіоми можуть бути 1) фразеологічними зрощеннями – образними (*молоко не обсохло*) чи безобразними (*розбити вщент; байдики бити; де Макар телят не пас*) або 2) фразеологічними єдностями (*права рука, розв'язати руки, дати волю рукам*). У безобразних фразеологічних зрощеннях значення з погляду сучасної мови зовсім не мотивуються, у фразеологічних єдностях – один з компонентів набирає фраземотворчого переосмислення, а другий зберігає свої первинні, звичайні для мови лексико-семантичні властивості [Алефіренко // 772].

[С32] Концепція слова, лексеми і словоформ. Слово – основна структурно-семантична одиниця мови, яка служить для іменування предметів та їхніх властивостей, явищ, відношень дійсності. Слово має сукупність фонетичних, семантичних і граматичних ознак, специфічних для кожної мови. Характерні ознаки слова – цільність, вичленуваність і вільна відтворюваність у мовленні. У складі слова виділяють кілька структур: *фонетичну* (організована сукупність звукових явищ, які утворюють звукову оболонку слова – сукупність фонем і/або сукупність складів); *морфологічну* (сукупність морфем); *семантичну* (сукупність значень слова).

Розрізняють лексичне і граматичне значення слова (два його модуси): їхні носії – відповідно основа і форматив або граматична частина слова. Сукупність граматичних значень, виражених певними мовними засобами, утворює *граматичну форму* слова. Слово в певній відмінковій або особовій формі в тексті називається словоформою. Для слів, що не мають словозміни, словоформа і слово збігаються [Гак // 464]. Як і інші знаки, словоформа – двобічна одиниця. Її зовнішній бік – це послідовність фонем; внутрішній бік – це значення, як правило, складне, тобто складене з кількох елементарних значень.

Усяка словоформа має певні синтаксичні властивості: тобто вона здатна сполучатися з іншими словоформами при побудові фрази. Сукупність синтактичних характеристик словоформи утворює її синтактику. Дві зовні різні словоформи з однаковою внутрішньою стороною є варіантами одна одної, як-от "(при) президентів" і "(при) президенті". З іншого боку, можлива омонімія словоформ: *світла* 'родовий відмінок іменника *світло*' і *світла* 'форма жіночого роду прикметника *світлий*'. У письмовому мовленні можлива омографія словоформ: графічна словоформа *образи* може відповідати одній з трьох усних форм (образи, обра́зи, образі́). Сукупність усіх словоформ слова (лексеми) утворює його лексичну *парадигму* [Зализняк // 470].

У дескриптивістів поширене формальне трактування слова як "ланцюжка букв між двома пробілами" [Favrod, 136]. За всіх безперечних переваг такого формалізованого визначення для технічних потреб воно урельєфнює апорії самого поняття слова: *ніхто – ніким – ні з ким – ні перед ким – нікому – нікого – ні до кого – ні від кого – ні для кого*. Якщо при відмінюванні слово *ніхто* розпадається на три слова, то що ж таке "слово" ?

[С33] Концепція морфеми. *Морфема* (від грец. μορφή 'форма') – мінімальний мовний знак, тобто така одиниця, у якій за певною звуковою формою (позначенням) закріплено певний зміст (позначене) і яка далі вже не членується на дрібніші одиниці *такого ж роду*. За певних обставин у мовленні можна виділити *нульову морфему* (з фонетично не вираженим позначенням), як-от *рукá – рукú – рук*. За А. Мартіне морфема є граничним результатом так званого першого мовного членування (на двобічні знаки) на відміну від другого членування (на однібічні, тільки звукові склади). Поняття морфеми запровадив Я. Бодуен де Куртене 1881 р. як узагальнення для понять "корінь" і "афікс".

Морфему трактують (слідом за фонемою) як абстрактний інваріант, реалізований в конкретних варіантах – *морфах* (або аломорфах). Саме розташування морфеми в потоці мовлення може зумовлювати її граматичну або фонетичну варіативність. Наприклад, у словоформах *носити – ношу* коренева морфема виявляє два варіанти з чотирьох, які в неї є (рис. 5). З іншого боку, варіанти англійської морфеми множини *-s* зумовлені фонетично, адже залежать від якості останнього звука форми однини: *hats, birds, boxes [-s / -z / -iz]* [Поливанова // 312].

Рис. 5. Віртуальна морфема (мови) і реальні аломорфи (мовлення)

У дослідженні семантики граматичних морфем важливу роль відіграв напрям *функціональної граматики*: це семантично орієнтований різновид граматики, предметом якої є *семантичні функції* граматичних засобів мови різних рівнів. Наприклад: як виразити множинність або вказати належність, як висловити сумнів чи незгоду тощо. Важливими для становлення цього напрямку були ідеї Я. Бодуена де Куртене про "кількісне мовне мислення", яке не збігається з "математичною кількістю", а також праці Ф. Брюно "Думка і мова" (1922), О. Єсперсена "Філософія граматики" (1924), що розкривають співвідношення поняттєвих і синтаксичних категорій [Бондарко // 565].

[С34] Концепція морфологічної типології мов. Типологія мов (від грец. τύπος 'відбиток, взірць' + λόγος 'слово') – це зіставне вивчення структурних і функціональних властивостей мов незалежно від характеру генетичних зв'язків між ними. Традиційна морфологічна типологічна класифікація відображає прагнення виділити типи мов на підставі загальних рис будови їхніх граматичних форм. Спосіб поєднання, сполучення морфем було обрано критерієм класифікації на початку XIX ст., коли здавалося, що він є можливим відображенням найсуттєвіших рис мовної структури. За типами сполучення морфем у словоформах мови світу розподіляють за п'ятьма класами (рис. 6): *ізолятивні* (від лат. isōlo 'відокремлюю'), *аглютинативні* (від лат. agglutinō 'склеюю'), *інкорпоративні* (від лат. in corpore 'в комплекті, разом'), *зовнішньо- та внутрішньофлексивні* (від лат. flego 'згинаю').

1. Ізолятивні мови (китайська, бамана та інші КН, більшість мов Південно-Східної Азії; значною мірою англійська, див. рис. 9). Для них властиві брак словозміни, граматична важливість порядку слів, слабка протиставленість повнозначних і службових слів. Наприклад, кит. Āung-kuo 'Держава середини', тобто Китай; kuo-āung 'середина держави'. Wo-men šy Āung-kuo žen букв. 'Я багато є держава середина людина', тобто "Ми китайці" [EJO, 275].

2. Аглютинативні мови (більшість АІ, УР, ДР, АФ, АН, АА, АВ, банту і ширше КН в Африці, АЛ: корейська, японська і тюркські, див. рис. 8). Для цих мов властива розвинена система афіксації для словозміни і словотвору; єдиний тип відмінювання і єдиний тип дієвідмінювання; однозначність граматичних афіксів; брак фонологічних чергувань носіїв значення.

Для багатьох аглютинативних мов властивий також *сингармонізм* або гармонія голосних (очевидно, зумовлені аглютинацією). Це явище полягає в тому, що певна дистинктивна ознака (див. [С37]) – звичайно, палатальність і лабіалізація – стає притаманною не лише окремому звукотипу, а словоформі в цілому. Наприклад, казахське *tujdu* 'угадав' має всі непалаталізовані й огублені звуки, *tijdi* 'торкнувся' – усі палаталізовані неогублені, *tüjdü* 'розтовк' – усі м'які огублені, *tijdi* 'заборонив' – усі непалаталізовані й неогублені. За типових для аглютинації довгих морфемних ланцюжків сингармонізм відіграє делімітаційну функцію, визначаючи межі словоформ [ЕЮ, 579–580]. Сингармонізм граматичних морфем у тюркських мовах керований останнім голосним кореневої морфеми: тур. *baba* 'батько', *babalar* 'батьки (кілька тат)', *anne* 'мати', *anneler* 'матері'. В угро-фінських мовах до цього ж типу сингармонізму належить мадярська. Натомість у фінській вибір голосної для граматичної морфеми залежить від того, чи є в корені хоч одна голосна непереднього ряду (o, a, u), тоді в граматичних морфемах буде a: -ssa, -sta, -lla, -lta; якщо ж ні – то буде ä: -ssä, -stä, -llä, -ltä. Наприклад, *Ranska* 'Франція' – *Ranskassa* 'у Франції'; *Kiova* 'Київ' – *Kiovassa* 'у Києві', *Välimeri* 'Середземне море' – *Välimerissä* 'у Середземному морі'.

3. Інкорпоративні або полісинтетичні мови (такими є палеосибірські, амеріндіанські). Для цих мов характерна можливість включення до складу присудка інших членів речення (найчастіше прямого додатка); дієслово при цьому може узгоджуватися водночас з кількома членами речення. Серед мов Європи елементи інкорпорації виявляють французька (рис. 7) і португальська. Особливість цих мов полягає в тому, що інкорпоровані елементи зазнають попереднього вкорочення, як-от в ацтецькій *Ni.naka.kwa* букв. 'я.м'яс.істи' при *naka.tl* 'м'ясо', тобто "Я їм м'ясо" [ЕЮ, 257]. Інкорпоративними за структурою є назви установ нашого недавнього минулого на зразок *Діпроштув* – Державний інститут проектування (підприємств з виробництва) *штучного волокна* (див. рис. 6). Для інкорпоративних мов властива *міжслівна фузія*, характерна, напр., для французької, але наявна і в інших мовах Європи: фр. *à + le = au*; *de + le = du*; іт. *in + il = nel*; нім. *in + dem = im* [ЛЭС, 564].

4. Зовнішньофлексивні мови (романські, балтійські, слов'янські, див. рис. 8, б і 10). Для них властиві кумуляція граматичних значень у граматичних морфемах; наявність немотивованих (історичних) чергувань звуків, численних типів відмін і дієвідмін [Журиńska // 511], суплетивізм [ЛЭС, 563]. Типовим явищем зовнішньофлексивних мов є *фузія* (лат. *fusio* 'сплавлення, злиття') – морфологічно зумовлене взаємопроникання сусідніх у слові морфем, що веде до стирання міжморфемних меж [Клименко // 777]. Термін запропонував Е. Сепір, щоб відрізнити цей процес від афіксації (що відбувається без таких змін). Фузія має прояв у різноманітних чергуваннях (*Дрогобич* – *дрогобицький*), обтинах (*узус* – *узуальний*), накладаннях звуків (*саго* + *ов* > *саговий*), спрощеннях у групах приголосних (*виїзд* + *ний* > *виїзний*; *радість* + *ний* > *радісний*). Як техніка поєднання морфем фузія характеризується тим, що стає неможливим лінійний поділ фонемної послідовності у словах на відрізки, пов'язані з значенням (див. рис. 3).

5. Внутрішньофлексивні мови (такими є семітські, рис. 11; ці структурні риси є також у германських і слов'янських мовах): граматична функція голосних усередині приголосної основи; виключно лексичне значення приголосного каркасу основи. Хрестоматійний приклад – ар. *kitáb* 'книга' ~ *kátib* 'письменник; писар' або *fihim* 'розуміти' ~ *fáhim* 'зрозуміле'. Опинившись у словнику арабської мови, іншомовні елементи також трактуються нею за власними правилами, що робить їх невпізнаваними в непрямих формах: *ǧurnāl* 'журнал' ~ *ǧarānīl* 'журнали'. Але й навпаки, арабські запозичення, скажімо, у мові суахілі,

Рис. 6. Морфологічна типологія мов

Морфологічний тип	Формула	Приклад
1. Ізолятивний	 	англ. Give me some milk please. 'Молока, будь ласка' кит. Wǒ mǎi júzi chī. 'Я купив помаранч (аби з'їсти)'
2. Аглютинативний	 	тур. Karadenizimizizi çok balık var. 'У Чорному морі багато риби' суаг. Mimi ni.na.kupenda wewe. 'Я ¹ люб ⁴ л ³ ю ² тебе ⁵ '
3. Зовнішньофлективний		укр. Земля, яку сходитв Тарас малими босими ногами
4. Внутрішньофлективний	[ai ▶], [ou ▶], [i ▶] ...	англ. write, wrote, written; нім. gehen, ging, gegangen
5. Інкорпоративний	 	тіві АВ: Ngi.rru.unthing.apu.kani 'Я ¹ продовж ⁵ ува ³ в ² їсти ⁴ ' укр. Це лист з міськради до "Діпроштуп"у

Рис. 7. Елементи інкорпорації (французька мова)

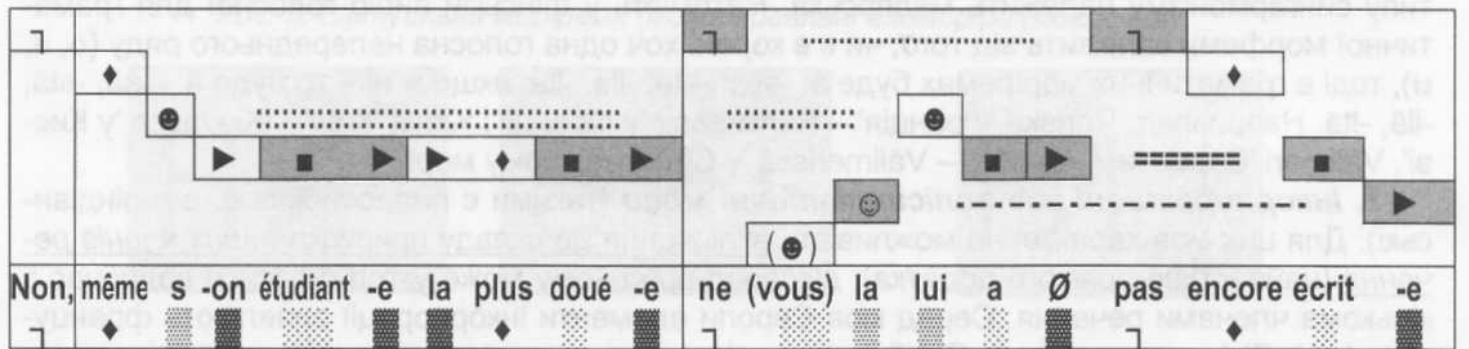
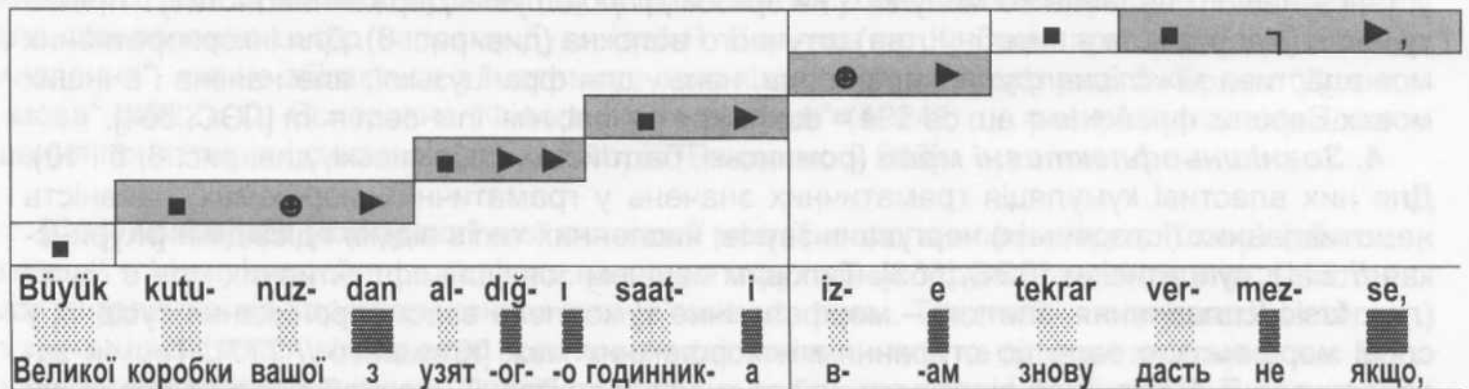

Рис. 8. Аглютинація (турецька мова, угорі) порівняно із зовнішньою флексією (українська мова, внизу), – продовження схем на правій сторінці

перестають там сприйматися як внутрішньофлексивні утворення і набувають невластивих для арабської граматики аглютинативних ознак: суаг. *kitabı* 'книжка'~ *vıtabı* 'книжку'.

Нерідко в одній мові співіснують явища кількох морфологічних типів. Так, в англійській за переважної ізолятивності (*The boy ask the girl*) є ділянки мовлення з рисами флексивності (*The biggest boys have been asking*) і аглютинації (*anti.dis.occup.at.ion.al.ism*). Так само в переважно зовнішньофлексивній українській трапляються ділянки ізолятивні (*Не тепер і не тут*) і аглютинативні (*анти.демо.крат.ичн.ост.і*).

Рис. 9. Ізоляція (англійська мова)

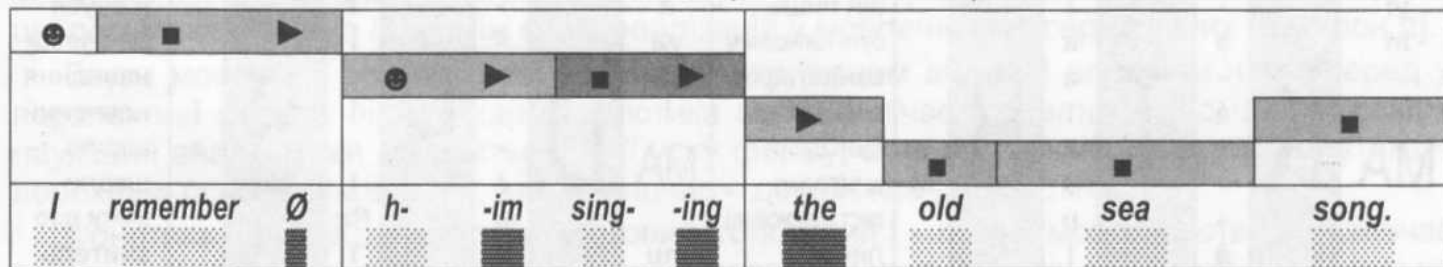
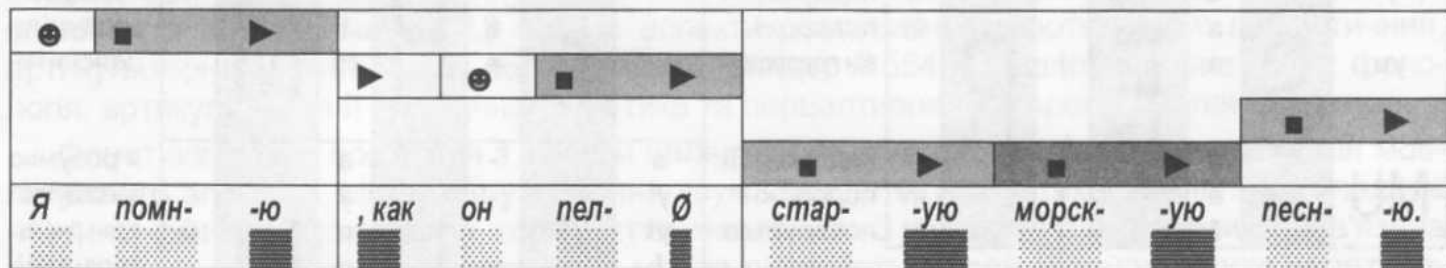
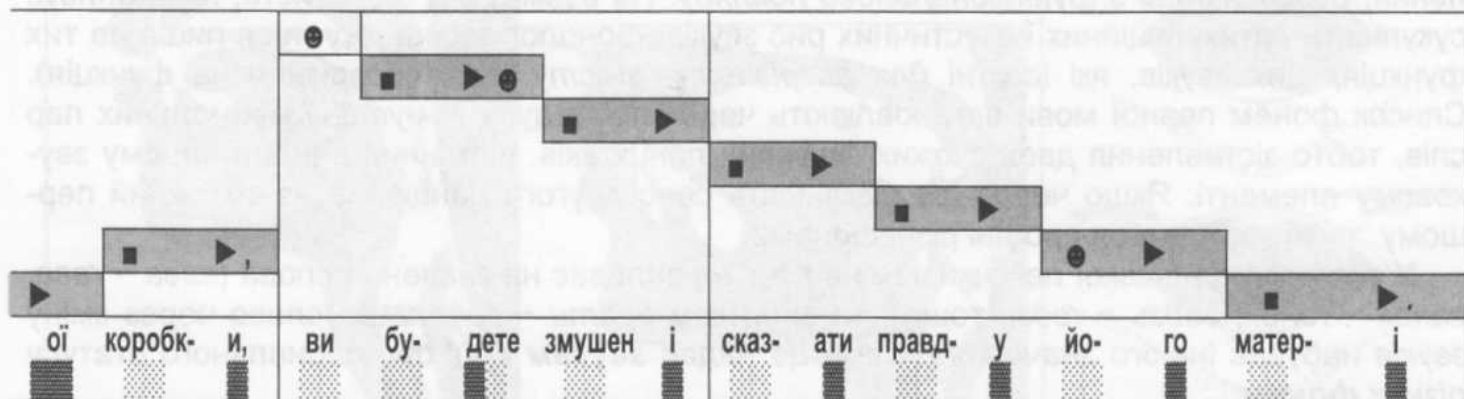
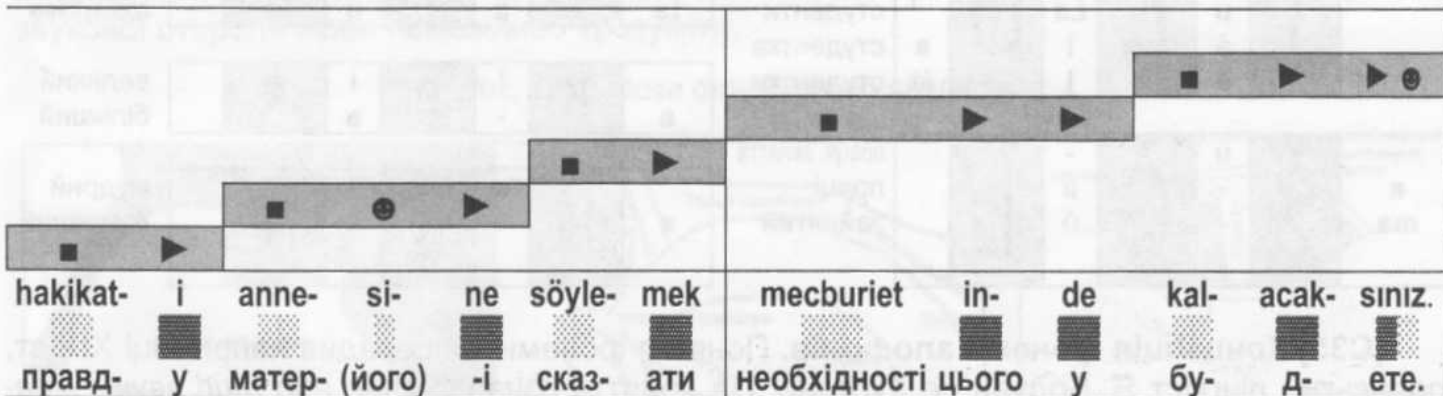

Рис. 10. Зовнішня флексія (російська мова)

Продовження рис. 8

одиниць – морфем (до яких вона входить як мінімальний сегментний складник), а через них – для розпізнавання й розрізнення слів" [Виноградов // 552]. Важливо підкреслити, що фонема *сама значення не має, а служить лише для розрізнення значень* морфем і слів. Одній фонемі мовної системи в мовленні відповідають кілька реалізацій або *аллофонів*. Так, наприклад, іспанська фонема /d/ зі слова *donde* має між голосними алофон [ð] – *todo*.

За певних позиційних обставин у деяких мовах можлива нейтралізація фонологічних опозицій, як-от у російській, де кінцеві дзвінки приголосні регулярно оглушуються. Тому в усному мовленні, наприклад, такі два слова, які в родовому відмінку звучать відмінно – *ко́да* і *ко́та*, у називному збігаються за звучанням: *ко[т]*. Іншими словами це означає, що російська фонема /d/ поміж своїх реалізацій у мовленні має серед інших і алофон [t].

Звуки мовлення розглядаються як варіанти фонем або їхні алофони насамперед у перспективі мовця. Фізичні характеристики звуків вивчає *фонетика*. Від часів Сосюра науковий аналіз мови спирається на її усну форму, а не на письмові тексти. Фонетика – необхідна основа лінгвістики, але водночас – допоміжна дисципліна.

Фонетика (від грец. φωνητικός 'звуковий, голосовий') – розділ мовознавства, що вивчає звукову сторону мови. На відміну від інших мовознавчих дисциплін фонетика досліджує не лише мовну функцію (1), але й матеріальну сторону свого об'єкта: роботу фонаційного апарату або органів мовлення (2), акустичні характеристики звукових явищ мовлення (3) і сприйняття їх мовцями (4). Ці чотири аспекти дослідження мають назви: лінгвістичний, артикуляторний, акустичний і перцептивний [Зиндер // 554]. Їх відповідно вивчають: фонологія, артикуляторна й акустична фонетика та перцептивна психологія мовлення.

Фонетика, отже, пов'язана з такими нелінгвістичними дисциплінами, як анатомія мовленнєвого апарату, фізіологія утворення звукового потоку, акустика мовлення (складова частина фізики) і психологія сприйняття мовлення. З психологією фонетика пов'язана так само, як і все мовознавство, адже мовна діяльність людей значною мірою перетинається з їхньою психічною діяльністю. На відміну від нелінгвістичних дисциплін фонетика розглядає звукові явища як реалізацію елементів мовної системи, як такі, що зрештою розрізняють значення слів і сенс речень. Поза змісторозрізняльною функцією сутність звукової сторони мови неможливо зрозуміти.

Рис. 12. Будова фонаційного апарату

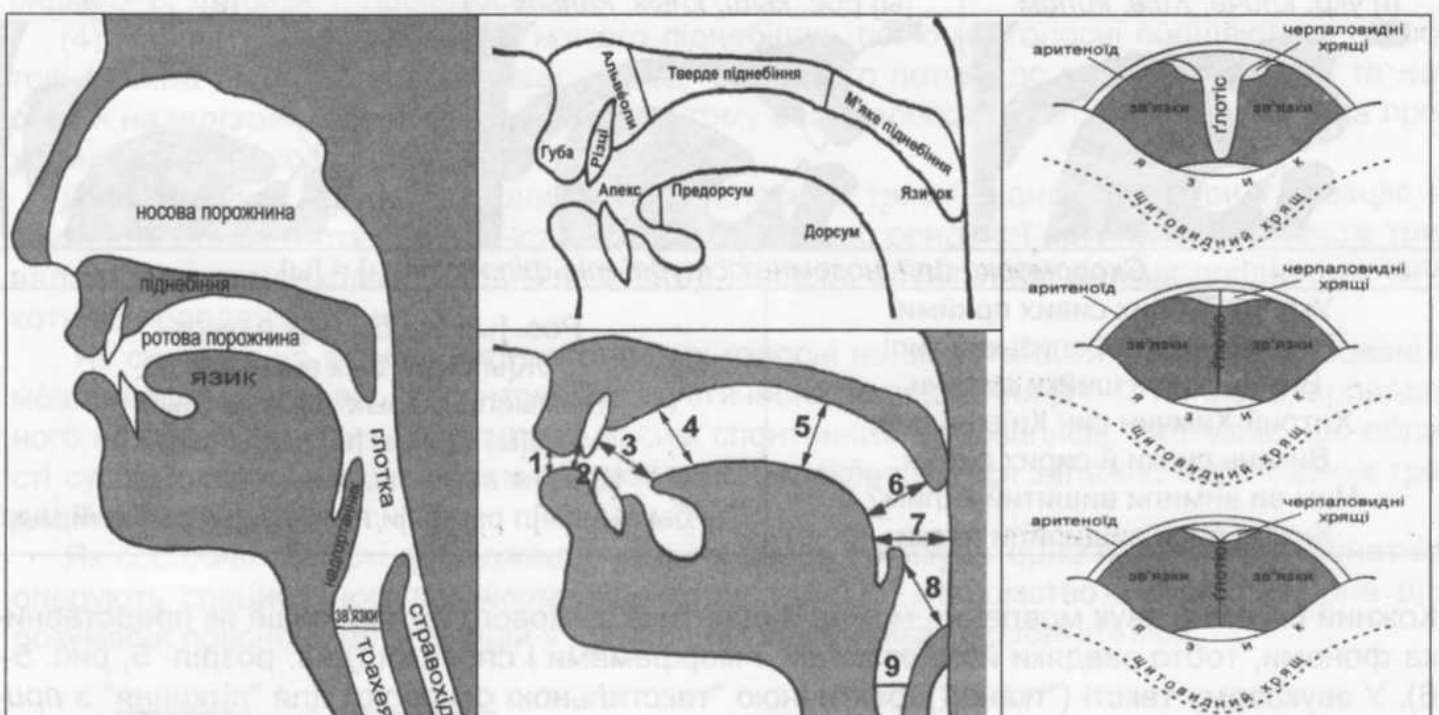
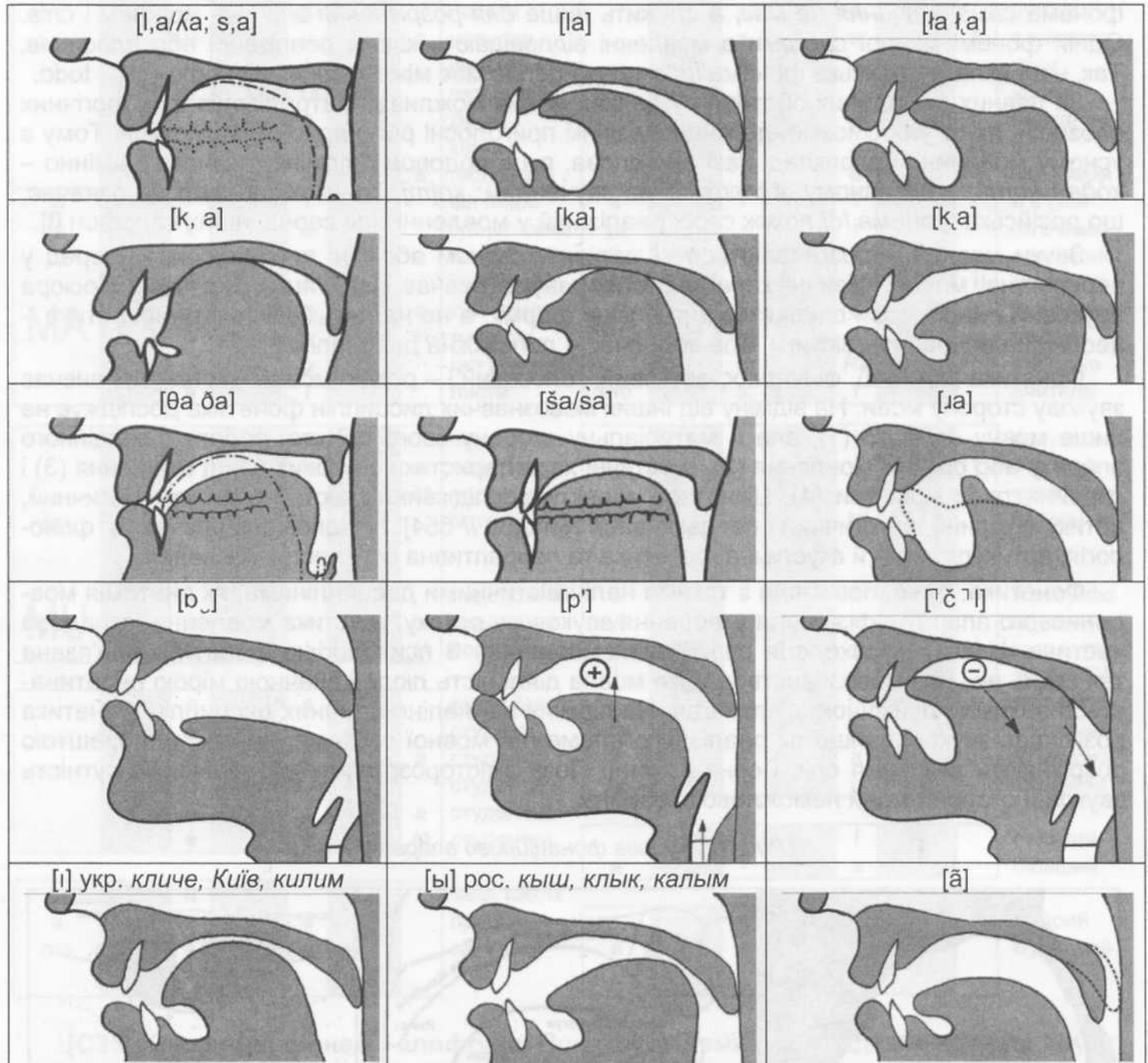

Рис. 13. Профілі артикуляції деяких поширених звукотипів

Скоровки для іноземних студентів-філологів: [i] ≠ [ы]

Укр. [i]: Ти цих сивих приймай!
 Ти диви – ситий слизький тип!
 Вимий жир з шийки дитини.
 Хитрий Химчин син Київ вишив.
 Викинь сирки й сирих рибин.
 Чим ви вимили вишитий килим?
 Хиж[и] лиси вищирили писки.

Рос. [ы]: Вы бы [ы]х в цирк!
 Ж[ы]рный бык выплыл.
 Вымысли сырых сырных глыб.
 Мыш[ы] ж[ы]вы [ы] рыбы сыты.
 Ш[ы]ны вымыты, вымыт [ы] стык.
 Ты бы выш[ы]л рыж[ы]й пыж[ы]к [ы] рыбный мыс.

Кожний окремий звук мовлення можна виділити із звукового потоку лише як представника фонем, тобто завдяки його зв'язкам з морфемами і словами (див. розділ 5, рис. 5–6). У звуковому тексті ("тканні") фактичною "текстильною основою" для "підкання" з приголосних виступають голосні. Їхня особлива функція полягає в тому, що вони утворюють вершини складів, тобто є складотворчим елементом при сполученні з приголосними

звуками мовлення. Залежно від прийнятої позиції дослідження "від мовця" або "від слухача" розрізняють *артикуляторну* й *акустичну* фонетику.

Артикуляторна фонетика. Артикуляторні властивості *голосних* полягають у тому, що ці звуки утворюються за обов'язкової участі голосу та не мають перешкод у надгортанних порожнинах (рис. 12-6). Джерелом звучання голосу є зв'язки: на рис. 12-4 показано їхнє положення при диханні, а на рис. 12-5 – при фонації (звучанні голосу). Замість голосу часом використовують також шепіт (рис. 12-6). Для утворення голосних характерна відсутність локалізованого на певній ділянці голосового тракту м'язового напруження, а також особлива роль губів і м'якого піднебіння у формуванні якості цих звуків. Артикуляційна класифікація голосних бере до уваги такі істотні ознаки звукоутворення (див. рис. 12, 13), як: ступінь *просунутості* язика вперед чи назад (1), ступінь *піднесення* язика (2), положення губів – тобто наявність чи брак *лабіалізації* (3) і положення *м'якого піднебіння* (4). При артикуляції *приголосних* враховують передусім так само місце утворення (рис. 12-3: номери 1–9; рис. 14: відповідні колонки 1–9). Далі йде ступінь розкриття (рис. 14, цифри 1–4 ліворуч) і спосіб утворення звуків (їх вимови): рис. 14, пояснення до рядків 1–4 і рядки 9, 0.

(1) **Просунутість.** Від [i] до [u] наявний безперервний ряд голосних. Оптимально представлені у мовах світу голосні п'ятьох рядів. З них основних три (передні, центральні, задні) і проміжних два (запередні, зацентральні). Місця утворення цих рядів голосних відповідають областям ротової порожнини над язиком біля різців, альв'єол, твердого і м'якого піднебіння та ўвули (язичка), див. рис. 14, колонки 2–6 рядків 5–8.

(2) **Піднесення.** Від [i] до [a] так само веде безперервний ряд голосних, які чутні при тривалій фонації з паралельним повільним опусканням чи піднесенням щелепи з язиком. "Три, чотири, п'ять або сім ступенів – це лише умовні зупинки на цьому шляху" [Зиндер // 106]. Оптимально представленими у звукотипах мов світу є чотири ступені піднесення голосних: вузькі, прикриті, відкриті, широкі (див. рис. 15, рядки 5–8). Згідно з концепцією де Сосюра вони продовжують артикуляційний простір відповідних місць утворення голосних (див. рядки 1–4).

(3) **Огубленість (лабіалізація)** полягає фактично в додатковій губній артикуляції, тобто візуально спостережуваному видовженні губів уперед та їх округленні (рис. 14, рядки 5–8, колонка 1: лабіалізовані).

(4) Нарешті, за положенням м'якого піднебіння (вельюма) голосні поділяються на ротові (вельюм піднятий і перекриває прохід голосового потоку до порожнини носа) та **носові** й **назалізовані** (вельюм опущений, а тому весь голосовий потік чи його частина проходить через носову порожнину).

До вторинних артикуляторних ознак голосних також відносять фарингалізацію – звуження стінок глотки (м'язів-констрикторів) під час основної артикуляції, а також тривалість звучання (короткі, довгі, наддовгі). Профілі артикуляції деяких поширених звукотипів наведено на рис. 13.

Як сказано, на відміну від приголосних голосні не можуть бути точно локалізовані в мовленнєвому апараті. З ґрунтовного акустичного дослідження Дж. О'Коннора, проведеного на репрезентативно великому масиві спонтанних фонозаписів, випливає, що області сусідніх голосних значною мірою взаємно перекриваються залежно від місцевих традицій вимови (див. рис. 15).

Як особливі області дослідження мовних явищ, артикуляторна й акустична фонетика оперують специфічною *номенклатурою* (рис. 16-17), знайомство з якою потрібне для розуміння пояснень артикуляцій у практичних підручниках іноземних мов.

Рис. 14. Оптимізована таблиця міжнародного фонетичного алфавіту МФА

↑ Тип звуків	↓ Ступінь розкриття	Характеристика звуків: за органом вимови → за способом вимови ↓ глухі дзвінкі шумні плавні	(Губно-)		(Язиково-)			Фарингальні	Надгортанникові	Міжзв'язочні	
			Губні	Зубні	(Предорсо-)		Велярні				Увулярні
			місце утворення →	1	2	3					
Приголосні	1	Зімкнені носові бічна	m L	ɱ	n l	ɲ ʎ	ŋ ʎ	ŋ ʎ			
	2	Контактні змичні флєп	p b	pf	t d r	k, g, ʔ	kg	k _ɥ g	qg		
	3	Контактно-щілинні афrikати трель	ʃ ʒ	ɸ	s z r	ʃ ʒ				ʔ +	
	4	Щілинні фрикативні глайд	f β w	f v u	s z ʃ ʒ	x, ɣ, j	x ɣ β j	x _ɥ ɣ _ɥ β _ɥ j _ɥ	h ɦ	ɦ ʃ	
Голосні	5	Неогублені Огублені Вузькі	(u y ɯ ʉ)	i y	ɪ y	ɨ ʉ	ɨ ʉ				
	6	Прикриті	ø œ	e ø	ɛ œ	ɛ œ	ɛ œ				
	7	Відкриті	ɛ ɔ ɔ̃	ɛ ɔ	ɛ ɔ	ɛ ɔ	ɛ ɔ				
	8	Широкі	ɔ̃	æ		a					
Длаткові артикуляції	9	Другофокусні	r̥ b̥ = b̥ d̥ g̥ ɟ̥	ð = ʒ θ	ʃ = ʃ̥ = ʃ̥ ç̥ ç̥	ʃ̥ = ʃ̥ ʃ̥ ç̥ ʃ̥ ç̥	ç̥ = ʃ̥ ç̥ ç̥	ç̥ = ʃ̥ ç̥ ç̥	ʃ̥ = ʃ̥ ç̥	ʃ̥ = ʃ̥ ç̥	
	0	Резонаторні	s̥ z̥ ʃ̥ ʒ̥ ʃ̥ ʒ̥	ʃ̥ ʃ̥ ʃ̥ ʃ̥ ʃ̥ ʃ̥	e̥ s̥ ʃ̥ ʃ̥ ʃ̥ ʃ̥	ç̥ = ʃ̥ ç̥ ç̥ ç̥ ç̥	ç̥ = ʃ̥ ç̥ ç̥ ç̥ ç̥	ç̥ = ʃ̥ ç̥ ç̥ ç̥ ç̥	ç̥ = ʃ̥ ç̥ ç̥ ç̥ ç̥	ç̥ = ʃ̥ ç̥ ç̥ ç̥ ç̥	

[С36] Концепція МФА (міжнародного фонетичного алфавіту).

Головною метою МФА було створення універсальної системи графічних позначень, яка, на відміну від національних орфографій, могла б забезпечувати граничну точність і однозначність у фіксації звукового матеріалу різних мов світу. Основні символи МФА прийнято Міжнародною фонетичною асоціацією 1888 р., дорацьовано 1932 р. Удосконалена версія належить Л. Щербі [Щерба, 305–306, а (вклейка)]. Серед комп'ютерних шрифтів диференційна версія МФА представлена у фонті WP Phonetic, а повна – у фонті Arial Unicode MS. Оптимізована таблиця звукотипів різних мов світу МФА наведена на рис. 14. Зрозуміло, що застосування декартових координатних принципів класифікації до такої живої матерії, як звуки людського мовлення мають наслідком створення хіба що опорної "сітки" для прив'язки реальних звукотипів та їхніх алофонів. Крайні артикуляційні точки (i, a, u) дають лише найзагальніше обмеження фонаційного простору на площинній схемі. Виходячи з конкретного звукового матеріалу мов Європи, німецький лікар Х. Гелваґ запропонував ще 1781 р. схему "п'ятикутника в трикутнику" (i e æ a ā o u; ü ö). Англійський фонетист Х. Світ (1877) і американський лікар А. Белл (1894) вважали найближчою до конфігурації ротової порожнини геометричну форму трапеції (рис. 15, 28). Згодом одержано аргументи на користь як однієї, так і іншої теоретичної схеми. Порівняно з голосними конкретність фіксації та опису утворення приголосних об'єктивно більша (див. рис. 14).

Л.Щерба

Значну за обсягом номенклатуру основних і додаткових артикуляцій роз'яснено в таблицях на рис. 16–17. Ця номенклатура наводиться в підручнику як довідковий матеріал, що має полегшити розуміння пояснень конкретних способів артикуляції у практичних курсах іноземної мови: вона не передбачена для активного засвоєння студентом.

Рис. 15. Перекриття сусідніх областей артикуляції англійських голосних (за даними О'Коннора)

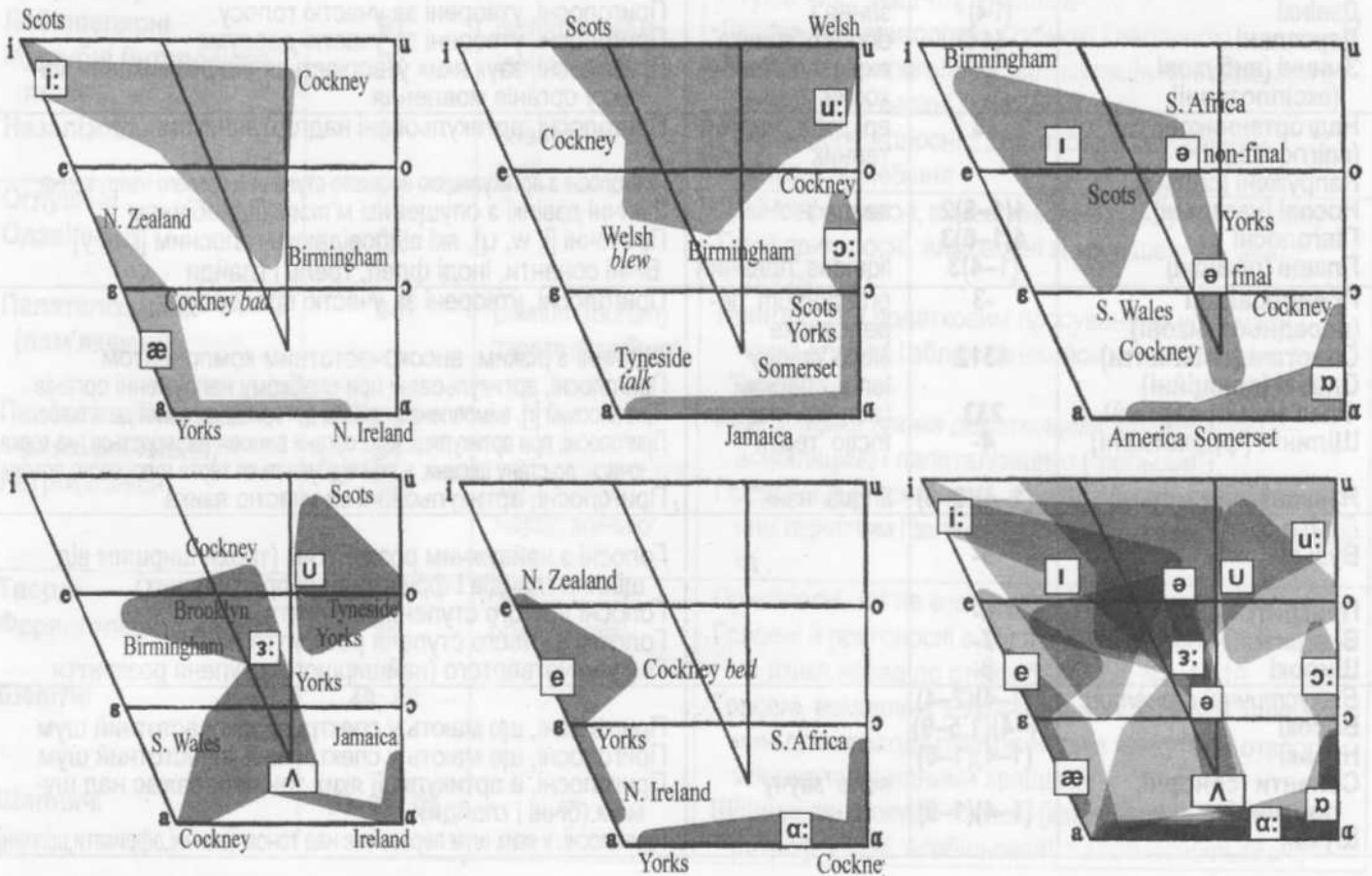

Рис. 16. Номенклатура основної серії артикуляцій

Назва класу звукотипів	Координати на рис. 14	Латинський або англійський етимон	Сутність артикуляції звукотипу або його акустична характеристика
<i>I. За пасивним органом</i> <i>Приголосні</i> Альвеолярні Велярні Гортанні (ларингальні) Губні (лабіальні) Зубні (дентальні) Міжв'язочні (інтеркордальні) Палатальні Ротові (оральні) Увулярні Фарингальні	 -3 -5 -8 -1 -2 -9 -4 (1-9) -6 -7	 alvus 'вулик' velum 'м'яке піднебіння' larynx 'гортань' labium 'губа' dentes 'зуби' chorda 'струна' palatum (durum) 'тверде піднебіння' os, oris 'рот' uvula 'язичок' pharynx 'глотка'	 Приголосні з точкою звуження біля альв'єол (валика над різцями) Приголосні з точкою звуження біля в'єлюма Приголосні з точкою звуження в гортані Приголосні з точкою звуження біля губів Приголосні з точкою звуження біля верхніх різців Приголосні з точкою звуження між зв'язками Приголосні з точкою звуження біля твердого піднебіння Приголосні з точкою звуження в ротовій порожнині Приголосні з точкою звуження біля нижнього краю м'якого піднебіння Приголосні з точкою звуження у глотці
<i>Голосні</i> Передні (переднього ряду) Запередні Центральні Зацентральні Глибокі (заднього ряду)	 -2 -3 -4 -5 -6		 Голосні з фокусом біля верхніх різців Голосні з фокусом біля альв'єол Голосні з фокусом біля твердого піднебіння Голосні з фокусом біля м'якого піднебіння Голосні з фокусом біля нижнього краю м'якого піднебіння
<i>II. За активним органом</i> <i>Приголосні</i> Африкати Бічні (латеральні) Вібранти (тремтячі, трелі) Глухі Губні (лабіальні) Глайди (проточні) Дзвінки Дорсальні Змичні (вибухові, (екс)пловивні)	 3(3-4) ¹² 1(1-6) ³ 3(1, 3, 6, 9) ³ (1-4)(1-9) ¹ -1, -2 4 ³ (1-4) ² -(4-6) 2 ¹²	 affricatus 'притертний' lateralis 'бічний' vibro 'вібрую' labium 'губа' (англ. glide 'ковзання') dorsum 'спинка' explosivus 'вибуховий'	 Змичні імпульсивні приголосні з переходом до гоморганного щільного (того ж місця утворення) Приголосні, при артикуляції яких голосовий потік проходить з боків язика, а не посередині Приголосні, утворені внаслідок вібрації активного органу (губів, апекса, язичка, "рипиння" зв'язок) Приголосні, утворені без участі голосу Приголосні, утворені за участю губів "Гаркаві" й півголосні Приголосні, утворені за участю голосу Приголосні, утворені за участю дорсума Приголосні, звук яких утворюється від розмикання контакту органів мовлення
Надгортанникові (епіглотальні) Напружені (сильні) Носові (назальні) Півголосні Плавні (ліквідні)	 -8 1(1-6) ² 4(1-6) ³ (1-4) ³	 epiglottis 'надгортанник' nasus 'ніс' liquidus 'плинний'	 Приголосні, артикульовані надгортанником Приголосні з артикуляцією високого ступеня м'язового напруження Змичні дзвінки з опущеним м'яким піднебінням Проточні [j, w, ç], які відповідають голосним [i, u, y] Бічні сонанти, іноді флел, трель і глайди
Предорсальні (передньоязикові) Свистячі (сибілянти) Слабкі (леніційні) Флел (одноударний) Щільніні (фрикативні) Язикові (лінгвальні)	 -3 4312 233 4- (1-4)(3-6)	 praedorsum 'передспинка' sibilo 'свищу' lenis 'слабкий' (англ. flap 'кляцання') frictio 'тертя' lingua 'язик'	 Приголосні, утворені за участю предорсума Щільніні з різким, високочастотним компонентом Приголосні, артикульовані при слабкому напруженні органів Приголосний [r], вимовлений єдиним доторканням язика до альв'єол Приголосні, при артикуляції яких органи мови зближуються, не торкаючись, до стану щільності, у якій відбувається тертя голосового потоку Приголосні, артикульовані за участю язика
<i>Голосні</i> Вузькі Прикриті Відкриті Широкі	 5- 6- 7- 8-		 Голосні з найвузчим розкриттям (трохи ширшим від щільності глайдів і фрикативних приголосних) Голосні другого ступеня розкриття Голосні третього ступеня розкриття Голосні четвертого (найширшого) ступеня розкриття
<i>В акустичній фонетиці:</i> Високі Низькі Сонанти (сонорні, проточні) Шумні	 (1-4)(2-4) (1-4)(1,5-9) (1-4)(1-6) (1-4)(1-9)	 sono 'звучу'	 Приголосні, що мають у спектрі високочастотний шум Приголосні, що мають у спектрі низькочастотний шум Приголосні, в артикуляції яких тон переважає над шумом (бічні і глайди) Приголосні, у яких шум переважає над тоном (змичні, африкати, щільніні)

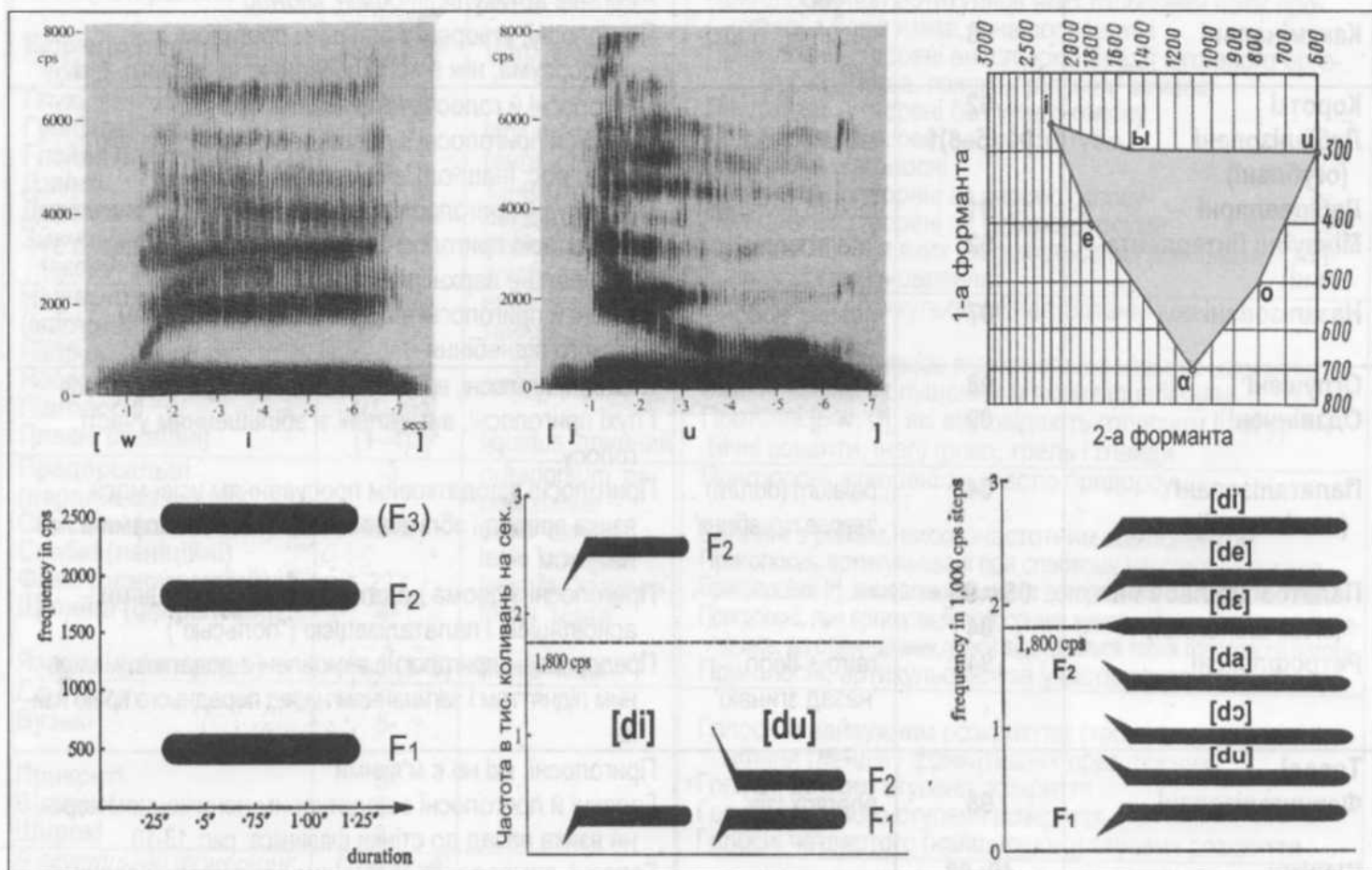
Рис. 17. Номенклатура додаткових артикуляцій

Назва класу звукотипів	Координати на рис. 14	Латинський або інший етимон	Сутність додаткової артикуляції
Абруптивні (глотизовані)	99	abruptus 'різкий' glottis 'голосова щілина'	Двозмичні приголосні з другою змичкою у зв'язках і проривом першої назовні (після створення підвищеного тиску над язиком): рис. 13-11
Авульсивні (клікси)	96	avulsio 'відділяю'	Двозмичні приголосні з другою змичкою у зв'язках і проривом першої в порожнину рота (після створення розрідженого тиску над язиком): рис. 13-12
Асибільовані (шепеляві)	95	assibilo 'присвистую'	Двофокусні сибілянти з додатковим прогином язика між апексом і предорсумом: англ., ісп. s
Аспіровані (придихові)	97	aspiro 'придихаю'	Приголосні з придиханням
Веляризовані (стверділі, "емфатичні")	06	velum 'м'яке піднебіння' emphasis 'притиск'	Приголосні з додатковим (напруженим) підняттям спинки язика до м'якого піднебіння ("стверділі" на зразок пол. ł, араб. емфатичних)
Гемінати (подвоєні)	03	gemini 'двійня'	Довгі приголосні (фінські, італійські, українські)
Двофокусні	91-99; 05	focus 'вогнище'	Приголосні або голосні з двома місцями утворення тону або шуму
Довгі	03		Приголосні й голосні, тривалі в часі
Імплозивні	91	im+plosio 'замикання'	Змичні приголосні, які не закінчуються розмиканням органів артикуляції: обмін, мідний
Какумінальні	93	sacumen 'верхівка'	Приголосні, утворені з більшим прогином предорсума, ніж в асибільованих: ш, ж, англ. t, d
Короткі	02		Приголосні й голосні, нетривалі в часі
Лабіалізовані (огублені)	01; (5-8)1	labium 'губа'	Голосні й приголосні з додатковою артикуляцією губів: рос. [нашол] 'знайшов'
Лабіовелярні	91	labium + velum	Двофокусні приголосні з губною і велярною змичкою
Міжзубні (інтердентальні)	92	inter+dentes	Альвеолярні приголосні, артикуляція яких зміщена з альвеол на верхні різці: [θð]
Назалізовані	07	nasalis 'носовий'	Голосні й приголосні з додатковим опусканням м'якого піднебіння
Оглушені	08		Дзвінки приголосні, вимовлені з меншою участю голосу
Одзвінчені	09		Глухі приголосні, вимовлені зі збільшенням участі голосу
Палаталізовані (пом'якшені)	04	palatum (durum) 'тверде піднебіння'	Приголосні з додатковим просуванням усієї маси язика вперед і зближенням його з альвеолами й палатумом
Палатоасибільовані (м'які шепеляві)	05 = 95 + 04		Приголосні з двома додатковими артикуляціями – асибіляцією і палаталізацією ("польські")
Ретрофлексні	94	retro + flego 'назад згинаю'	Предорсальні приголосні, вимовлені з додатковим сильним підняттям і запинанням назад переднього краю язика
Тверді			Приголосні, які не є м'якими
Фарингалізовані	98	pharynx 'зів'	Голосні й приголосні з додатковим пониженням кореня язика назад до стінки фаринкса: рис. 13-10
Шепітні	49; 08		Голосні, вимовлені з зімкненими зв'язками й залишеним для проходу повітря малим трикутним отвором між черпаловидними хрящами
Шиплячі	93-95; 05		Щілинні двофокусні язикові (какумінальні, ретрофлексні, асибільовані, палатоасибільовані)

[С37] Акустична фонетика. Дистинктивні ознаки (ДО). Тонеми. З акустичного погляду голосні – це звуки з голосовим джерелом і чітко вираженою на спектрограмах формантною структурою. **Акустичні характеристики голосних** зумовлені властивостями надгортанних порожнин, які відіграють роль резонаторів. Резонансні частоти кожної з порожнин залежать від форми і об'єму порожнини, тобто, від положення язика, губів, вельюма. Ці резонансні частоти називають **формантами голосних**. При описі акустичних властивостей голосних враховують, як правило, величини перших двох формант F_1 і F_2 (див. рис. 18). Частота цих формант у певний спосіб пов'язана з **артикуляційними властивостями голосних** (див. рис. 18, 19, 43). F_1 залежить від ступеня піднесення (чим відкритіший голосний, тим більша F_1), а F_2 залежить від ряду голосного (чим передніший голосний, тим більша F_2). Огубленість понижує частоту обох формант (див. рис. 42, пунктирні контури). Назалізованість спричиняє послаблення інтенсивності F_1 і F_2 та появу на спектрі додаткової "форманти назальності". Зміни частотних характеристик формант у часі говорять про артикуляторні зміни голосного.

Акустична фонетика приголосних відрізняється більшою складністю, адже з акустичного погляду приголосні являють собою різного роду шуми, які (у дзвінких і сонорних або плавних приголосних) внаслідок присутності голосового компонента навіть сполучаються з різними формантами голосних (див. рис. 18-1,2). Певне уявлення про акустичну відмінність приголосних від голосних дають спектрограми, наведені на рис. 19.

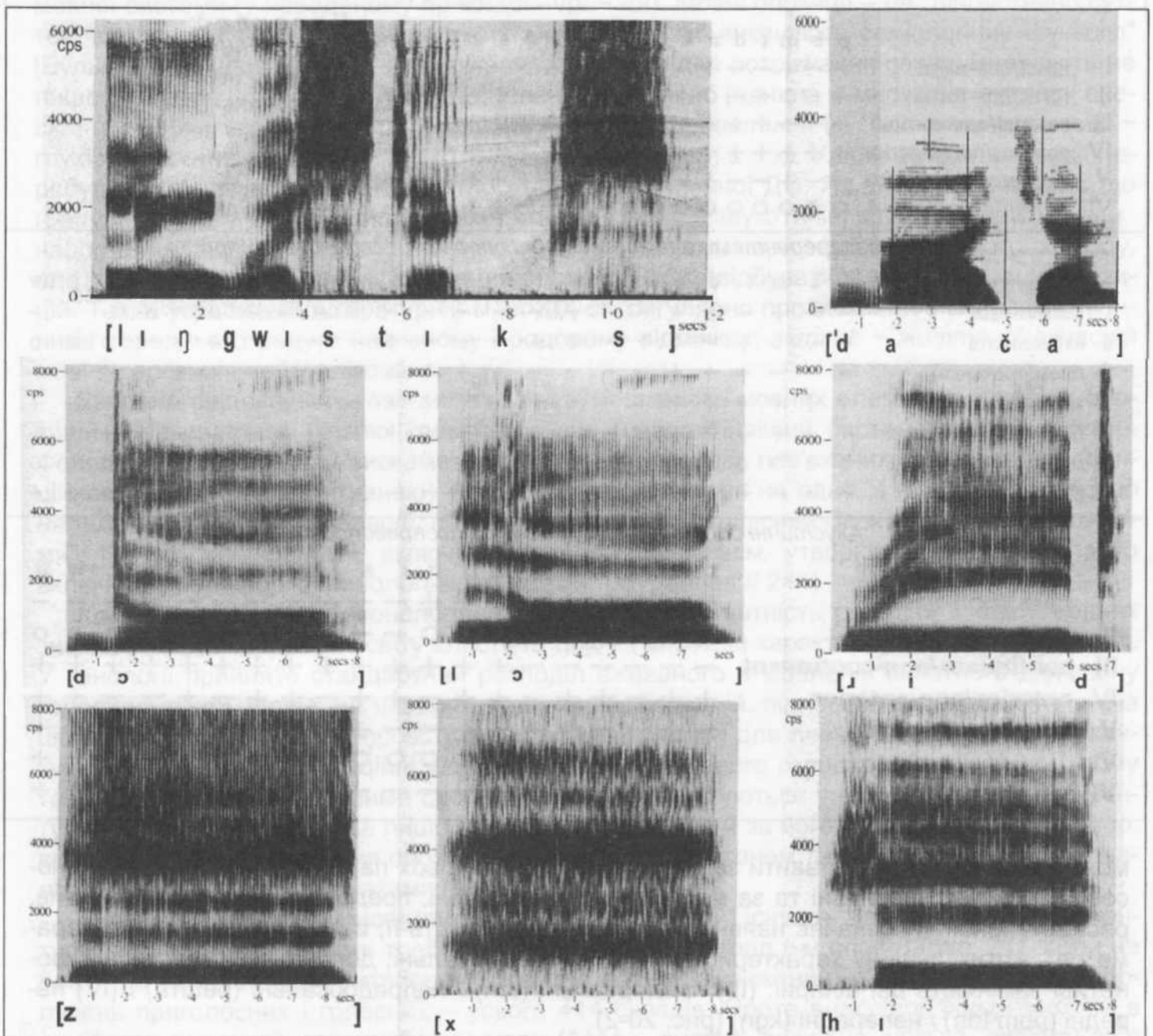
Рис. 18. Форманти голосних

Раптове припинення звучання справді властиве для глухих проривних (англ. термін stops), наприклад, [t, k], тоді як у дзвінких [d, g] унизу спектра залишається присутність голосового компонента. Склад [lɔ] весь "просякнутий" звучанням голосної. Кінцеве [d] у слові [ɹid] чітко відокремлене на спектрограмі як миттєва "зупинка" звучання. На спектро-

грамах щілинних видно, що за характерним різким шумом [s] відрізняється як від своєї дзвінкої "пари" [z], так і від іншого за тембром глухого щілинного звука [x]. Порівняно з [x] шум глухої фарингальної приголосної [h] – мінімальний. Нарешті, спектрограми унаочнюють природу африкат: у прикладі [dača] видно, що у звукотипі /č/ змичний компонент завершується не розмиканням змички, як у [t], а імплозивним переходом її в [š]. Тобто, [č] ≠ [tš] (пор. хатшість), а з іншого боку, в [č] артикуляція [t] і [š] не є симультанною. Саме з аналізу спектрограми стає очевидним, що африката – це часова послідовність імплозивної змичної та гоморганної щілинної (того ж місця утворення). Власне це й дає підстави часом записувати африкати як послідовності двох звукових компонентів: [tš] або [tʃ], [pʃ], [bʃ], сполучених аколадою (горизонтальною дужкою під рядком).

Рис. 19. Акустична фонетика голосних

Подібність і відмінність приголосних у системі фонем унаочнює метод аналізу їхніх акустичних моделей за **дистинктивними ознаками** або акустичними диферентами звукотипів. Так, в англійській найпростіші для сприйняття змичні приголосні /ptk bɔg mɪŋ/

Рис. 20. Дистинктивні ознаки (диферентеми) англійських і французьких приголосних

	p	b	m	t	d	n	k	g	ŋ	
I nasal/non-nasal	-	-	+	-	-	+	-	-	+	
II fortis/non-fortis	+	-	o	+	-	o	+	-	o	
labial	+	+	+	-	-	-	-	-	-	
apical	-	-	-	+	+	+	-	-	-	
dorsal	-	-	-	-	-	-	+	+	+	

	p	b	m	t	d	n	k	g	ŋ	
I nasal/non-nasal	-	-	+	-	-	+	-	-	+	
II fortis/non-fortis	+	-	o	+	-	o	+	-	o	
III coronal/non-coronal	-	-	-	+	+	+	-	-	-	
IV anterior/non-anterior	+	+	+	+	+	+	-	-	-	

	p	b	m	t	d	n	k	g	ŋ	f	v	θ	ð	s	z	ʃ	ʒ	h	
I nasal/non-nasal	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
II fortis/non-fortis	+	-	o	+	-	o	+	-	o	+	-	+	-	+	-	+	-	o	+
III coronal/non-coronal	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+
IV anterior/non-anterior	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+
V continuant/non-cont.	-	-	+	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
VI strident/non-strident	o	o	o	o	o	o	o	o	o	-	-	-	-	+	+	+	+	-	+
VII glide/non-glide	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+

Переклад:
I носові / не~;
II сильні / не~;
III корональні / не~;
IV передні / не~;
V континуанти / не~;
VI різкі / не~;
VII глайд / не~;

Акустичні диферентеми англійських приголосних (підсумкова матриця)

	p	b	m	t	d	n	k	g	ŋ	f	v	θ	ð	s	z	ʃ	ʒ	h	tʃ	dʒ	l	r	j	w
I nasal/non-nasal	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
II fortis/non-fortis	+	-	o	+	-	o	+	-	o	+	-	+	-	+	-	+	-	o	+	-	o	o	o	o
III coronal/non-coronal	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-
IV anterior/non-anterior	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	-	-	+
V continuant/non-continuant	-	-	+	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+
VI strident/non-strident	o	o	o	o	o	o	o	o	o	-	-	-	-	+	+	+	+	-	+	+	o	o	o	o
VII glide/non-glide	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+

Акустичні диферентеми французьких приголосних

	p	t	k	b	d	g	m	n	ɲ	f	s	ʃ	v	z	ʒ	l	ʁ	j	w	ç	
I nasal/non-nasal	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
II voiced/non-voiced	-	-	-	+	+	+	o	o	o	-	-	-	+	+	+	o	o	o	o	o	
III continuant/non-continuant	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
IV anterior/non-anterior	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	-	-	+	+	
V apical/non-apical	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	+	+	-	-	-	+	
VI diesal/non-diesal	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	-	-	+	-	+	
VII glide/non-glide	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+

можна вичерпно протиставити за допомогою всього трьох параметрів: (I) носові / неносові, (II) сильні / несильні та за місцем утворення (губні, предорсальні, дорсальні), див. рис. 20-1 (знак "+" означає наявність риси, "-" відсутність її, а "o" незастосовність параметра). Артикуляційну характеристику "губні, предорсальні, дорсальні" в акустичній фонетиці заміняють дві бінарні: (III) предорсальні (tdn) / непередорсальні (решта) і (IV) передні (pbm tdn) / непередні (kgŋ) (рис. 20-2).

Після включення до розгляду також і ряду щілинних (fv θð sz šž h) для відрізнення їх від змичних стає потрібною нова дистинктивна ознака (V) континуанти / неконтинуанти, а, крім того, для протиставлення /θð/ і /sz/ – ще одна (VI) різкі / нерізкі, адже /θð/ мають менш різкий шум, ніж /sz/ (див. рис. 20-3).

Розгляд аффрикат /č dʒ/ не потребує запровадження нової ознаки, бо вони характеризуються як різкі неконтинуанти. Для решти 4 плавних приголосних англійської системи фонем /lɹjw/ слід врахувати ознаку (VII) плавні / неплавні. Таким чином, для протиставлення всіх англійських приголосних фонем необхідно й достатньо спроектувати її на "координатний простір" з 7 дистинктивних ознак (див. рис. 20-4). Для опису французької системи приголосних, де немає /θð/, зате є /rç/, замість шостої ознаки слід запровадити, наприклад, (VI) дієзні / недієзні (див. рис. 20-5).

Відмінність у наявності (+) чи відсутності (-) певної дистинктивної ознаки називається *опозицією* (лат. *oppositio* 'протиставлення'). "Це звукова відмінність, яка має мовну вартість" [Dubois, 347]. Так, в українській мові відмінність в участі голосу (глухості/дзвінкості) у парі звукотипів /p/ ~ /b/, яка дозволяє протиставити, наприклад, пару слів *піду* і *біду* – це і є опозиція. Опозицією називається також сама пара протиставлених фонем певної мовної системи (у наведеному прикладі – /p/ ~ /b/). Мовні опозиції – це "лінгвістично суттєві відмінності між одиницями плану вираження, які виконують семіологічну функцію" [Булыгина, Крылов // 348], тобто використовуються для розрізнення сенсу. Виділяють не лише фонологічні опозиції (*лід* ~ *рід*), але й семантичні (однина ~ множина: *внесок* / *внески*; *питання* ~ *відповідь* тощо). Опозиції бувають *привативні* (+ / -, напр., дзвінкість ~ глухість), *градуальні* (i ~ e ~ ε ~ a), *еквіполентні* (b ~ d; s ~ x). У привативній опозиції перебуває пара звукотипів з наявністю / відсутністю певної ДО. Як видно з прикладів, до градуальної (ступеневої) опозиції входять три і більше звукотипів, відмінних за *ступенем* наростання певної ДО. Еквіполентні опозиції поєднують пари звукотипів одного способу, але *різних місць* утворення. За певних обставин може відбуватися *нейтралізація* опозицій. Так, в українській літературній мові ХІХ ст. регулярно протиставлялися форми іменників середнього роду в називному і родовому відмінках: *життє* ~ *життя*. У сучасній мові ця опозиція нейтралізована.

Взаємна відповідність, взаємозв'язок і зумовленість мовних елементів – членів опозицій – називається їхньою *кореляцією*. Це "найважливіший системотворчий фактор. Фонологічна кореляція – система фонологічних опозицій, пов'язаних спільною диференційною ознакою (корелятивною). Кожна фонема утворює не одну, а кілька опозицій, *що належать до різних кореляцій*, пов'язуючи їх у *пасмо*, цілісний блок фонологічної системи". При цьому "фонема, включені до кореляцій і пасм, утворюють центр, а слабо включені – периферію фонологічної системи" [Журавлев // 244].

Концепція тонеми. Фонологічна релевантність (здатність розрізняти зміст мовних знаків) у численних мовах світу властива також і висотній характеристиці *тону* голосних. У тонології прийнято стандартний розподіл вживаного в мовленні висотного діапазону голосу на *п'ять тонів*: це низький, понижений, середній, піднесений і високий тони. На цю п'ятиступеневу шкалу проєктуються реальні, звичні для певної мови "мелодійні контури", елементарні інтонаційні відрізки вимови складового голосного, які й мають назву *тонем* [Москалев, 44]. Іншими словами, тонеми реалізуються у вигляді мелодійних контурів, взаємно відмінних не лише за висотою тону, але й за його мелодійною лінією (пор. рис. 21–23). Для виявлення опозиційних властивостей *тонем* так само придатний їх аналіз за дистинктивними ознаками (рис. 23).

В сучасній китайській мові (путунхуа, мандаринській) існують чотири "інтонаційні контури" або *тонеми*, з якими треба вимовляти кожний склад (чи слово) (рис. 21). Коли не брати до уваги тонеми, китайська мова має досить обмежений інвентар можливих сполучень приголосних і голосних – усього 414 складів. Проте внаслідок їхньої вимови в одній з чотирьох *тонем* китайської мови (āáǎǎ – висока, висхідна, низька, спадна) їхня кількість зростає (хоча й менше, ніж учетверо: реально вживані 1324 сполучення).

Обмеженість фонетичних засобів компенсована у китайській традиційно сформованим і надзвичайно ускладненим письмом. Загальна кількість знаків китайської писемнос-

Рис. 21. Тони китайської мови

Перший: високий	Другий: висхідний	Третій: низький, спадно- висхідний	Четвертий: спадний
			
媽 <i>mā</i> літня жінка	麻 <i>má</i> коноплі	馬 <i>mǎ</i> кінь	罵 <i>mà</i> паяти(ся)
夫 <i>fū</i> чоловік (дружини)	福 <i>fú</i> щастя	府 <i>fǔ</i> повітове місто	父 <i>fù</i> батько
昌 <i>chāng</i> блискучий	常 <i>cháng</i> тривкий	廠 <i>chǎng</i> фабрика	暢 <i>chàng</i> безперешкодний
淤 <i>jū</i> замулюватися	魚 <i>yú</i> риба	雨 <i>yǔ</i> дощ	預 <i>yù</i> перед

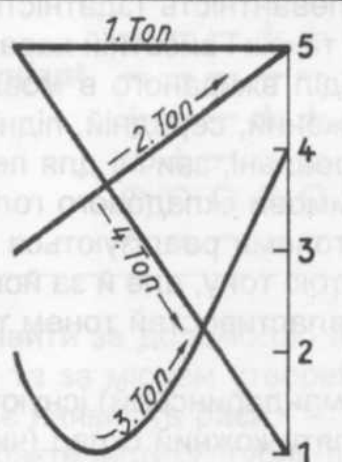
ті сягає 50 тисяч, проте реально вживані 4–7 тисяч ієрогліфів. Їх поділяють на три великі класи (рис. 22). Через фонетичну подібність за тонемами стають можливими цілком недосяжні для перекладу іншими (принаймні, нетональними) мовами "китайські каламбури" на зразок: "Māmā qī mǎ. Mǎ mān. Māmā mǎ mǎ", тобто "Мама їде на коні. Кінь повільний. Мама сварить коня" [Crystal, 172].

У Південно-Східній Азії тонеми наявні у численних мовах, як-от у бірманській СТ – 3 тонеми; по 6 тонем мають мови гуанчжоуська (традиційно звана "діалектом китайської"), лаоська і в'єтнамська АА; мова (діалект) хагу має 8 тонем, мова ну (ПТ, група яо) – 11 тонем (рис. 23).

Тони також масово поширені в мовах Екваторіальної та Південної Африки (серед койсанських і конгокордофанських мов), у деяких австралійських мовах та в окремих мовах індіанців Центральної Америки (див. рис. 27, тоновані ареали). З мовами Пів-

денно-Східної Азії койсанські об'єднує не лише наявність тонів, але й певні ізолятивні риси [ЛЭС, 231] (принагідно можна додати факти ще недостатньо дослідженої соматичної сіноїдності, особливо виразно помітної у літніх бушменів).

Рис. 22. Три класи китайських ієрогліфів

Ідеограми – близько 1500		Фонограми – більшість: 214 ключів + "фонетики"	Так звані "запозичені" = перевикористані
木山	дерево, гора		我 'алебарда' → 'я'
上下	верх, низ		媽 mā 'матір'
人	людина		媽, 麻 má 'коноплі'
休	відпочивати		馬 mǎ 'кінь'
月日	сонце, місяць		罵 mǎ 'сварити(ся)'
明	ясний; зрозумілий		

[ЛЭС, 225, 226]

Від тонем слід відрізнити **музичний наголос**: він також має змісторозрізняльну функцію, але виділяє лише наголошений склад у словоформі, чим і відмінний від тонем, що наявні в кожному складі моносилабичних за природою мов. Музичний наголос відомий в деяких мовах Європи – шведській, норвезькій, литовській, латиській, сербській, хорват-

Рис. 23. Характеристика тонем у мовах Південно-Східної Азії та Африки

	<p>6 тонем мови лао (АА)</p>	<p>Приклади тонем ну:</p> <p>to² 'йти (про дощ, сніг)', 'здійнятися (про вітер)' ~ to⁴ 'читати' ~ to⁵ 'вбивати' ~ to⁶ 'вмирати' ~ to⁸ 'кусати'; do² 'митися' ~ do⁷ 'ткати'; ро⁸ 'бачити' ~ ро³ 'копати'; ko⁵ 'співати(півень)' ~ ko¹ 'давати'; lɣw² 'гуляти' ~ lɣw³ 'сховатися'; plu⁵ 'брати' ~ plu⁷ 'читати'; z'ang¹ 'просіяти' ~ z'ang¹a 'сито'; kɣw¹ 'жати' ~ kɣw¹a 'серп'; jaw¹ 'стригти' ~ jaw¹a 'ножиці'; s'e¹ 'мести' ~ s'e¹a 'віник'; li² 'орати' ~ li²a 'плуг'; со³ 'набивати обручі' ~ со³a 'обруч' [Москалев].(Сірим фоном показано низькі ("парні") тонем.)</p>																																																							
<p>I рівний / нерівний II висхідний / спадний III високий / низький</p>	<table border="1"> <tr><td>—</td><td>+</td><td>—</td><td>+</td><td>+</td><td>—</td></tr> <tr><td>+</td><td>0</td><td>—</td><td>0</td><td>0</td><td>—</td></tr> <tr><td>+</td><td>+</td><td>+</td><td>±</td><td>—</td><td>—</td></tr> </table>	—	+	—	+	+	—	+	0	—	0	0	—	+	+	+	±	—	—																																						
—	+	—	+	+	—																																																				
+	0	—	0	0	—																																																				
+	+	+	±	—	—																																																				
	<p>11 тонем мови ну (група яо, ПТ)</p>																																																								
<p>I висхідний / не~ II спадний / не~ III широкий / вузький IV верхній / нижній V глотизований/не~</p>	<table border="1"> <tr><td>—</td><td>+</td><td>+</td><td>—</td><td>+</td><td>+</td><td>+</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td></tr> <tr><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>+</td><td>+</td><td>+</td><td>+</td><td>+</td><td>+</td></tr> <tr><td>0</td><td>+</td><td>—</td><td>0</td><td>+</td><td>—</td><td>—</td><td>+</td><td>+</td><td>+</td><td>—</td></tr> <tr><td>0</td><td>—</td><td>+</td><td>+</td><td>+</td><td>+</td><td>—</td><td>+</td><td>—</td><td>+</td><td>0</td></tr> <tr><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>+</td><td>—</td></tr> </table>	—	+	+	—	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	0	+	—	0	+	—	—	+	+	+	—	0	—	+	+	+	+	—	+	—	+	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	
—	+	+	—	+	+	+	—	—	—	—																																															
—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+																																															
0	+	—	0	+	—	—	+	+	+	—																																															
0	—	+	+	+	+	—	+	—	+	0																																															
—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—																																															
	<p>6 тонем гуанчжоуського (Кантон) діалекту китайської мови</p> <table border="1"> <tr><th>Рівний (píng)</th><th>Висхідний (shàng)</th><th>Згаслий (qū)</th><th>Вхідний (rù)</th></tr> <tr><td>Верхній регістр (yīn) 55 або 53</td><td>35</td><td>33</td><td>5 33</td></tr> <tr><td>Нижній регістр (yáng) 11 або 21</td><td>13</td><td>22</td><td>2 22</td></tr> </table>	Рівний (píng)	Висхідний (shàng)	Згаслий (qū)	Вхідний (rù)	Верхній регістр (yīn) 55 або 53	35	33	5 33	Нижній регістр (yáng) 11 або 21	13	22	2 22	<p>Приклади гуанчжоуських тонем:</p> <p>fu⁵⁵ 'чоловік' ~ fu³⁵ 'мучитися, страждати' ~ fu³³ 'багатство, багатий' ~ fu²¹ 'підтримувати, спиратися' ~ fu¹³ 'жінка' ~ fu²² 'батько, старший родич' [Янкивер, 23].</p>																																											
Рівний (píng)	Висхідний (shàng)	Згаслий (qū)	Вхідний (rù)																																																						
Верхній регістр (yīn) 55 або 53	35	33	5 33																																																						
Нижній регістр (yáng) 11 або 21	13	22	2 22																																																						
	<p>Тонемі в'єтнамської мови (АА) позначаються на письмі у латинській графіці добре опрацьованою системою діакритичних знаків: ma, mà, mả, mã, má, mạ. Приклади в'єтнамських тонем: bà ~ ba; bô ~ bõ ~ bở; bảo ~ bao; có ~ cõ ~ cở; cụ ~ cừ; đố ~ đở; là ~ lá; sợ ~ sỏ; từ ~ tữ; vợ ~ vờ [Ремарчук].</p>	<p>Тонемі бірманської мови: ká 'танцювати', kã 'ховатися', kà 'широчинь' (тони наведено у послідовності: високий, середній, низький спадний).</p>																																																							
<p>Тони койсанських мов. У цих мовах кількість тонів сягає п'яти, наприклад, у комані — ā (-)a a à á (середній тон звичайно не позначається): комані //ŋ 'прийти' ~ //ŋ 'дім'; ≠kou 'муха' ~ ~ ≠kou 'диня'; мова !nũ ~/ŋ 'сидіти' ~ /ŋ 'ягода'; ts'i 'мокрый' ~ ~ ts'i 'пот'.</p>		<p>Тони мови іґбо: ákwá 'крик', ákwá 'яйце', ákwà 'покришка', ákwà 'міст' (' означає високий тон, — низький).</p>																																																							

ській, напр., хорв. à [à], â [à:], à [á], á [á:] у прикладах gràd 'град' ~ grâd 'місто'; vâljati 'придатися' ~ vâljati 'катати(ся)' [Schmaus, 14].

Д.Кристал

[С37] Концепція типології фонетичних систем. Як певний крок до створення фонетичної типології мов світу 1984 р. в Каліфорнійському університеті (UNCLA, Лос-Анджелес, США) було зібрано базу фонетичних даних UPSID (UNCLA Phonological Segments Inventory Database). Фонозаписами охоплено 317 мов світу – по одній від кожної зі встановлених дотепер генеалогічних груп у складі 18 мовних родин. Замість напівінтуїтивних приблизних узагальнень проаналізований на цьому масиві звуковий матеріал дає змогу робити конкретні заміри й констатації (далі реферовано за: [Crystal, 165–168]).

Кількість фонем у системах мов UPSID коливається між дуже малою (11 у ротокас АН, муна, чибча АІ) і дуже великою: найбільші фонологічні системи відомі в кавказьких мовах та, здається, у бушменських, напр., у мові !ксам, де, за даними каліфорнійських вчених, функціонує 141 фонема (46V95С, за рахунок африкат з авульсивними (кліксами) і кількох типів додаткових артикуляцій: назалізації, глотизації, придиховості). Імовірно, як африкати були потрактовані незвичні кластери звуків з першим авульсивним, звідки й узялася така велика цифра (інші публікації наводять утричі менші величини).

Частка *голосних* у системах також коливається в дуже широких межах (гайда АІ: 3V46С. павая ПП 12V10С). 70 % мов масиву UPSID мають від 20 до 37 фонем. Приголосних буває від 6 до 95 (середня 22,8), голосних – від 3 до 46 (середня 8,7). За сумарними даними UPSID співвідношення голосних і приголосних становить 0,65 і 1,308, проте на більшому масиві мов ці числа насправді можуть виявитися близькими до величини "золотого перетину" Φ (0,618; 1,618).

Відповідно до параметрів таблиці артикуляцій на базі UPSID) одержано *числові дані про поширеність* у мовах світу звукотипів основної серії приголосних (вибухові, фрикативні, носові, плавні), додаткових артикуляцій (абруптивні, імплізивні, авульсивні), а також визначальних характеристик голосних. Ці дані значно збагатили укладені тут для навчальних потреб карти поширення у світі основних типів приголосних (рис. 25) і голосних (рис. 27).

Першим важливим наслідком підрахунків стало визначення масиву з 20 *найпоширеніших серед мов світу приголосних*. Ними виявилися такі звукотипи:

[pb tdč kgʔ	fsš	mnŋŋ	wlrjh]
-------------	-----	------	--------

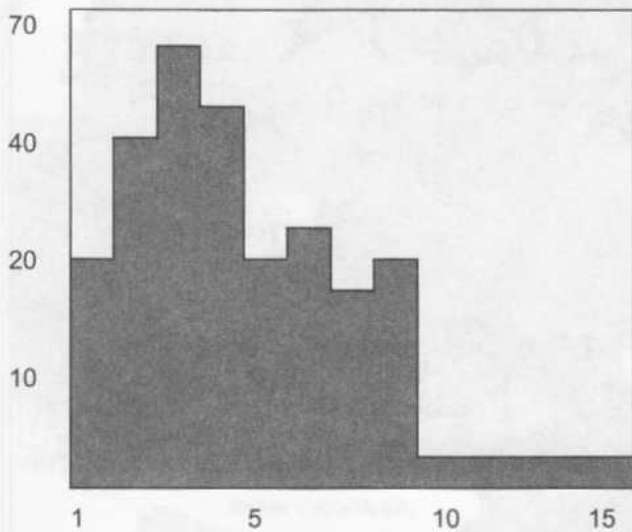
При цьому з'ясовано, що жоден з наведених звукотипів не представлений в усіх без винятку звукових системах світу. Однак сам висновок обрахунків даних UPSID став достатньою підставою для значного розвантаження карти від цих найзвичайніших, тобто повсюдних звукових типів. Основні підкласи приголосних звуків за способом утворення включають *експлозивні* (вибухові), *щілинні* (фрикативні), *носові* та *плавні* приголосні.

1. *Експлозивні* (вибухові) звуки мають усі мови UPSID: глухі є в 92 % обстежених мов, дзвінки – у 67 %. Лише 29 % мов мають аспіровані (придихові) звуки, 16 % – глотизовані і 11 % – імплізивні.

2. *Щілинні* (фрикативні, свистячі, шиплячі): хоча б одну з них (крім h) мають 93 % мов UPSID. Як видно з графіка (рис. 24), більшість мов мають по 3–4 фрикативні приголосні, але деякі до 15. Серед досліджених 83 % мов мають s, 63 % – h, далі йдуть š, f, z (26 % мов), потім – x, v, ž.

3. *Носові* (назальні) звуки є в 97 % мов UPSID, причому в 96 % – це n; там, де є друга носова – це m. Більшість мов мають 2–4 носові, максимальна кількість – 6. Лише 4 мови (напр., ротокас) не мають жодної носової. Серед носових переважають дзвінки (96 %), тільки 4 % мов мають глухі носові (напр., кімрська (валлійська), чукотська, нівхська). Найзвичайніші носові [mnŋŋ]; рідкісна – зубне ісп. [ŋ].

Рис. 24. Кількісний розподіл мов за числом фрикативних приголосних у системі (за даними UPSID [Crystal, 166])

у мовах Кавказу, Африки, Австралії (див. ареали в пунктирному контурі на карті, рис. 26). *Лабіовелярні* *kr, gb* представлені виключно в Центральній та Південній Африці (від еве до ефіка). Там само звичайними є імплзивні – від мови фула на заході до зулуської на півдні. 97 % їх – дзвінки, якщо є одна – то це [b], деякі мови мають до п'яти імплзивних [bɔʔgɔʔ]. *Авульсивні* (цмокання або клікси) є тільки в койсанських мовах (Південна Африка) і деяких сусідніх КН, де виглядають субстратним явищем (рис. 25).

Рис. 25. Позначення на письмі авульсивних звуків африканських мов (за Р. Оглим)

Перше місце утворення (рис. 14)	1	2	92	3	3	93	3	94
Фонетична транскрипція	[ʔɸ	ʔf	ʔθ	ʔt	ʔc	ʔč	ʔl	ʔĉ]
Орфографічне позначення	⊙	⊙/	∅	/	≠	!	//	///

У готтентотських мовах понад 70 % коренів дієслів і прикметників починаються з кліксів. У бушменських мовах ці звуки рідші (18 % у мові кунґ), аніж у готтентотських (44 % у мові корана). Цікаво, що авульсивних звуків *зовсім немає у граматичних морфемах*: це означало б, що клікси або виникли порівняно недавно, або що вони є запозиченнями. Готтентоти за своїли від бушменів чотири клікси (/ ≠ ! //), а мова нґуні (банту) – тільки три (/ ! //).

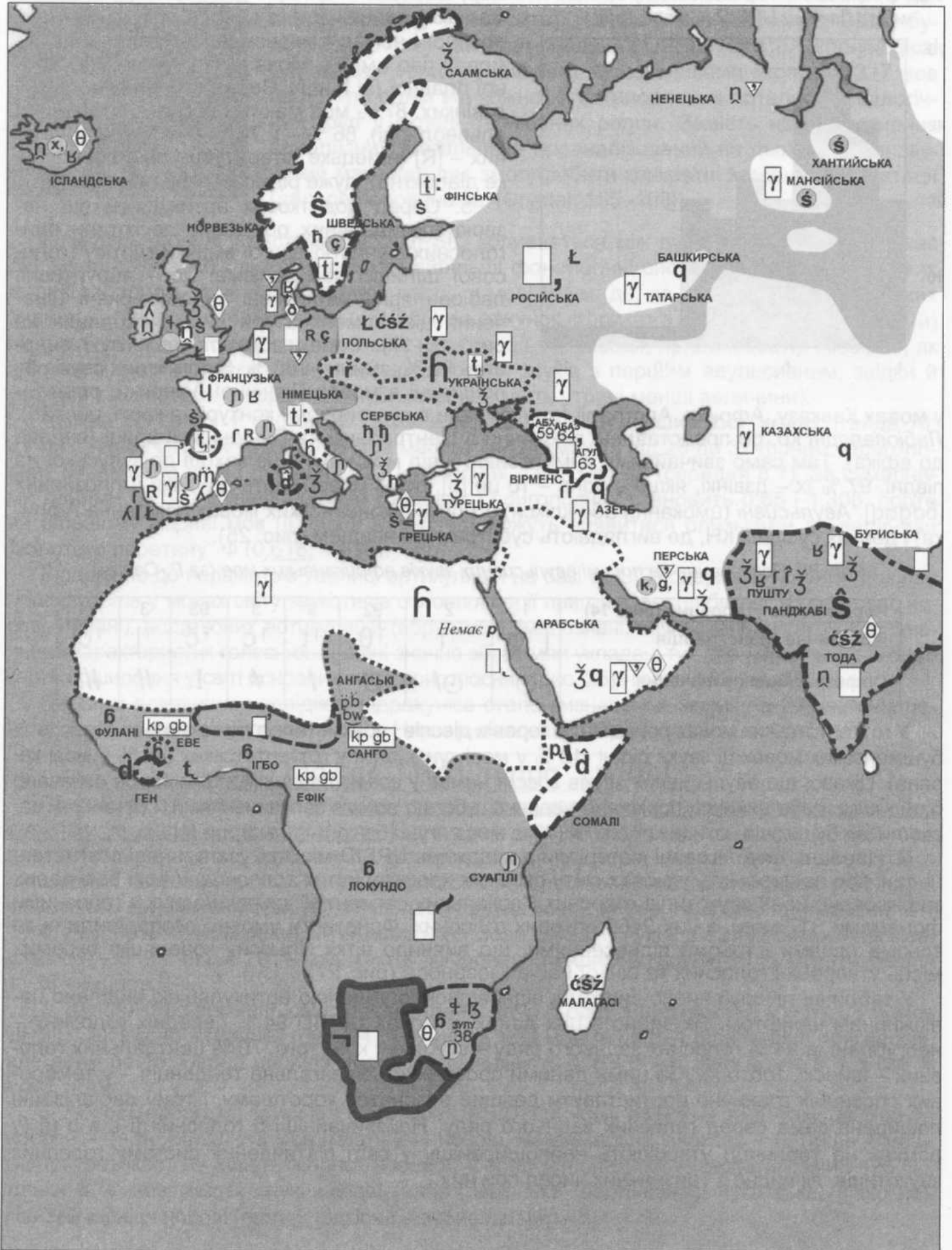
7. Нарешті, опубліковані матеріали досліджень UPSID містять узагальнені статистичні дані про поширеність у мовах світу окремих характеристик *голосних*. У всій базі даних зафіксовано 2549 звукотипів голосних ("вокальних сегментів", співвідносних з голосними фонемами 317 мов), з них 2469 ротових голосних. Фонетисти умовно розподілили їх за трьома рядами і трьома піднесеннями, що виявило чітку кількісну кореляцію окремих місць утворення голосних та їхньої лабіалізованості (рис. 27).

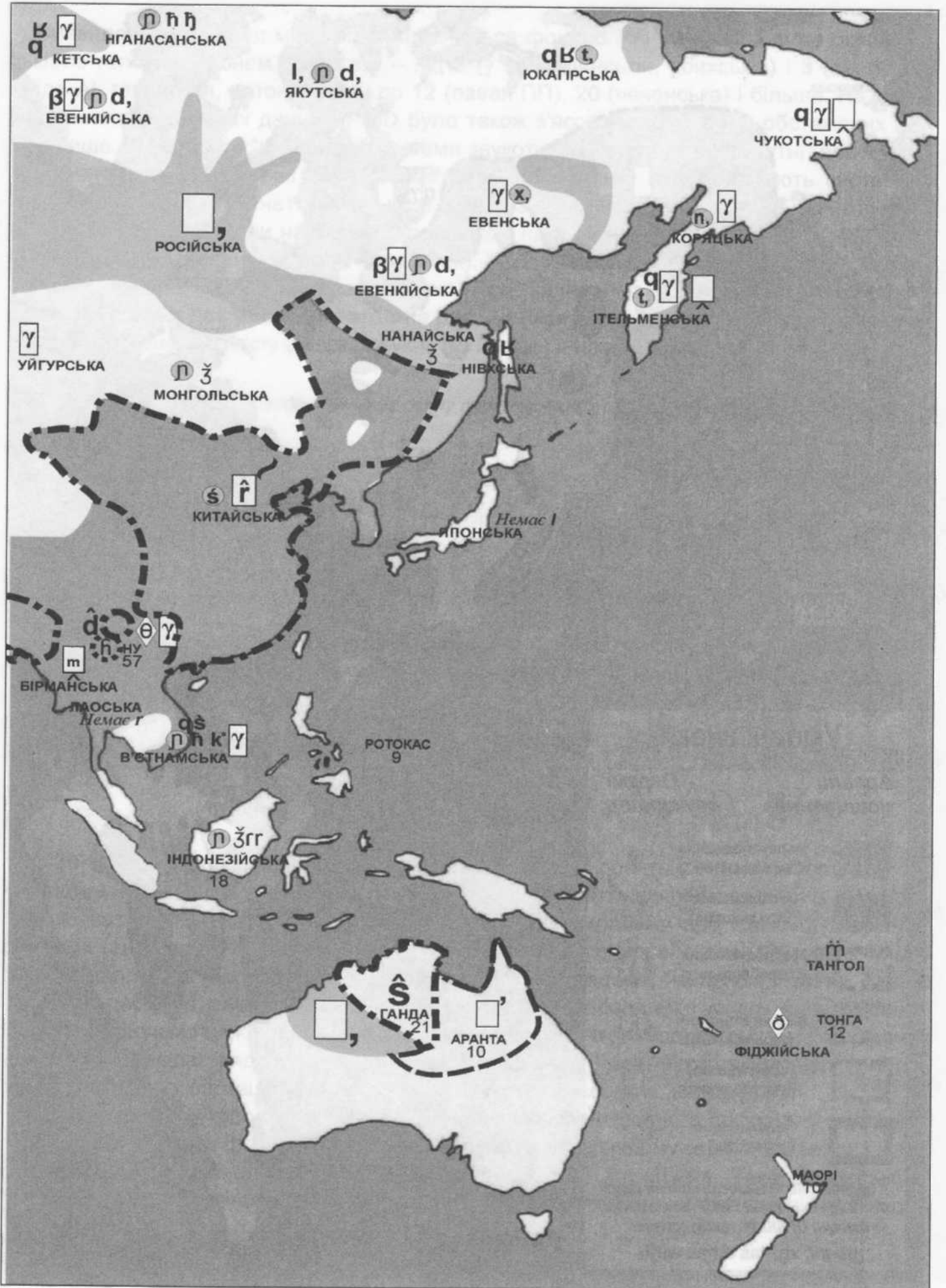
У таблиці ліворуч число систем з відповідною огубленою артикуляцією виділено напівжирним шрифтом. Як видно з цих даних, у мовах UPSID 94 % передніх голосних – неогублені, а 94 % голосних заднього ряду – огублені; крім того, 70 % центральних голосних – широкі, тобто /a/. За цими даними простежується загальна тенденція – у тембрових опозиціях гранично протиставити довший резонатор коротшому, і тому лабіалізація поширена саме серед голосних заднього ряду. Найзвичайніші 5 голосних [i ε a ɔ u] (у рамках на таблиці) утворюють найпоширенішу у світі п'ятичленну систему голосних звукотипів, як видно з тризначних чисел при них.

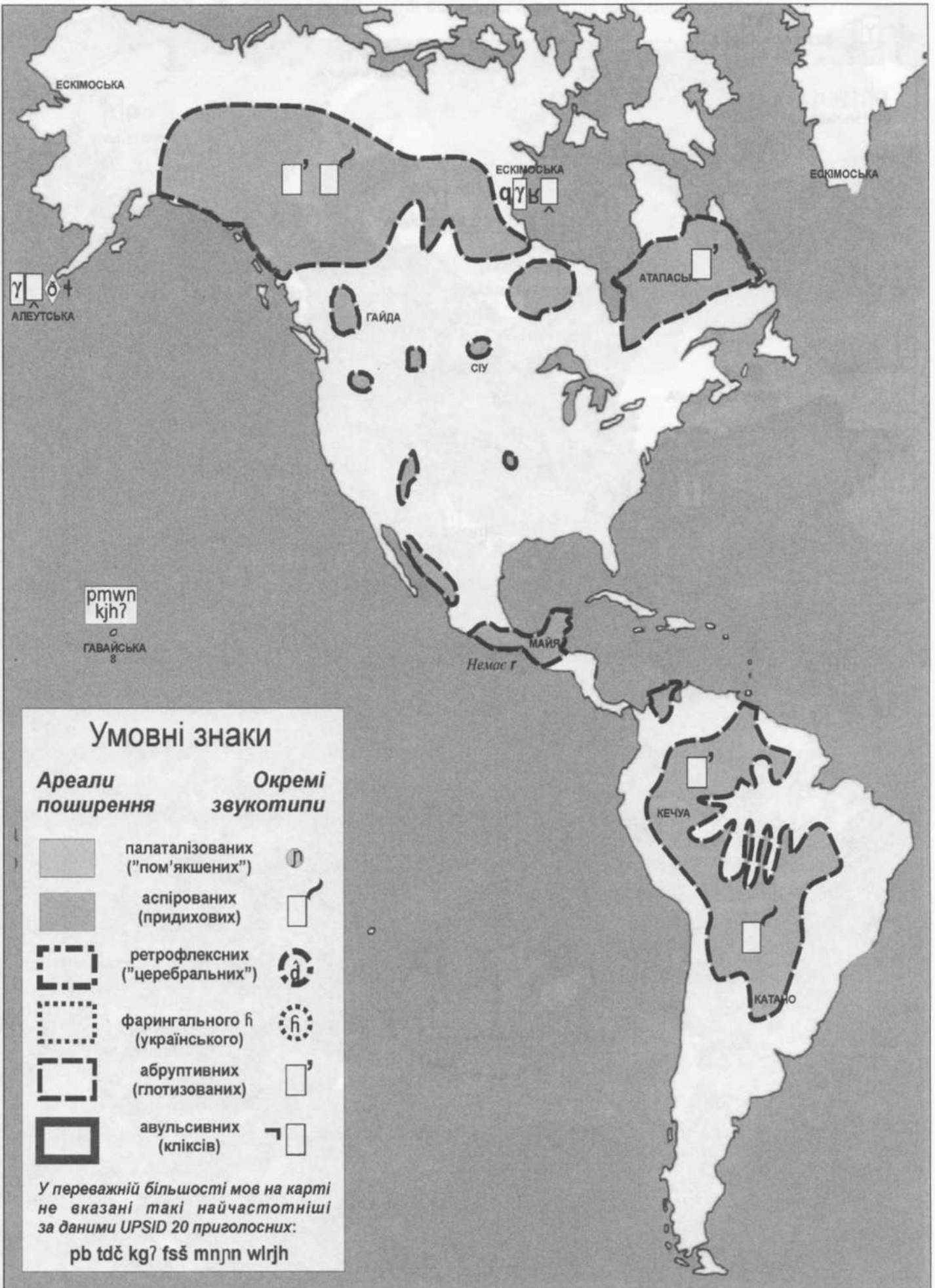
4. *Плавні*: принаймні одну з них мають 96 % мов, а 72 % – 2 і більше [jrlw]. Ірландська мова має 10 плавних [r r̥, r̥, l l̥, l̥, χ l̥, l̥, ɲ]. Проте плавної l немає в японській мові, плавної r – у мовах лао і майя. Мова нутка АН не має жодної плавної (ні l, ні r). Серед усіх плавних 83 % дзвінких. 87 % мов мають l або r (дентальні чи альвеолярні), 86 % – j, 76 % – w. Серед рідкісних – [R] (німецьке літературне або французьке діалектне), дуже рідкісне – французьке [ç].

5. Серед додаткових артикуляцій під назвою глотидальних об'єднано звукотипи приголосних з участю другої змички глотису (голової щілини) або велюма: це – абруптивні, лабіовелярні, імплзивні та авульсивні (значення цієї номенклатури див. у таблицях на рис. 16–17). Серед *абруптивних* глухі виносять 99 %, змичні – 60 %. 3-поміж цих звуків ²/₃ поширені в мовах Північної Америки, решта –

Рис. 26. Карта поширення основних звукотипів приголосних

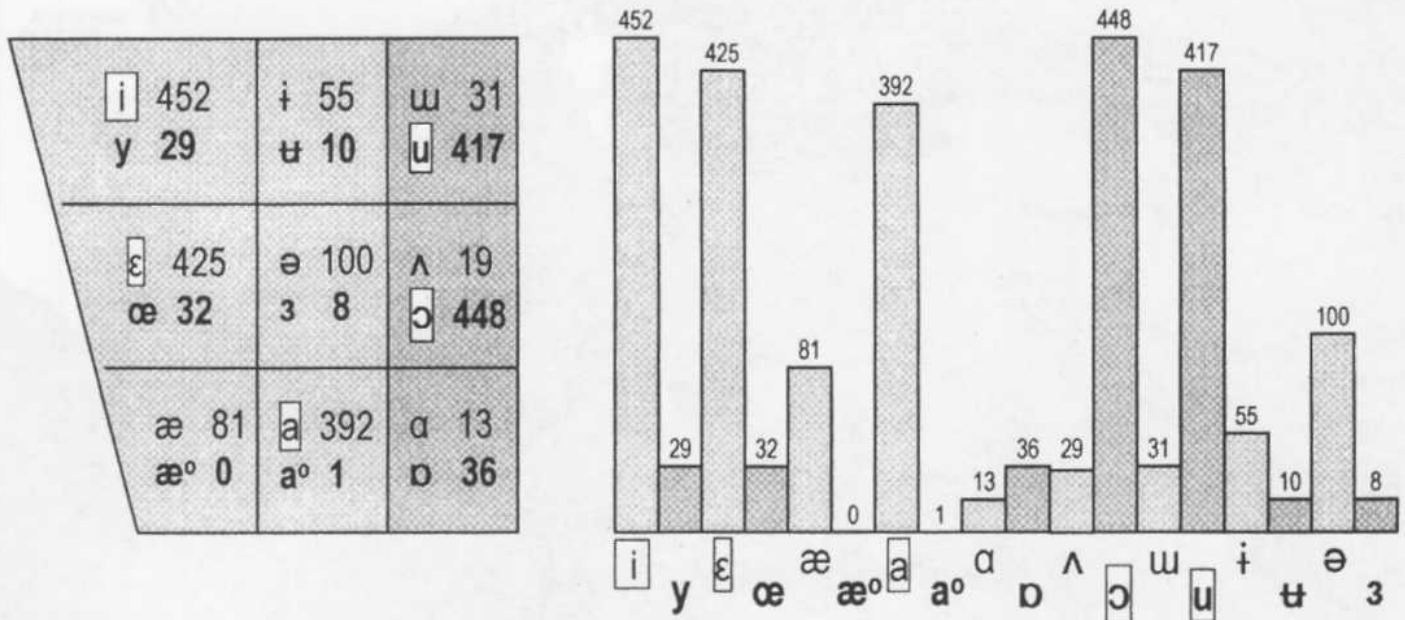

Виявилось, що серед мов світу трапляються фонологічні системи з дуже різною кількістю голосних фонем у системі – від 2 (у кабардинській, убихській) і 3 (арабська, гайда АІ, гавайська, ротокас АН) і до 12 (павая ПП), 20 (чеченська) і більше. На матеріалі бази фонетичних даних UPSID було також з'ясовано, що серед обстежених 317 мов лише 10 % мають "квадратні" системи звукотипів. Решта має "трикутні" або "п'ятикутні" системи: симетричні 86 %, асиметричні 4 %. Тільки 6 % мов мають системи з трьох голосних (i, u, a); натомість у мові !ксум КС – 24 голосні (за іншими даними всього 4). Серед мов Європи найбільше голосних у німецькій, норвезькій (по 15) та естонській (27: по 9 коротких, довгих, наддовгих). У 22 % мов голосні протиставлені за тривалістю, в інших 22 % – за назалізацією. Про поширення різних типів фонологічних систем голосних дає уявлення карта на рис. 28 (сірим тлом показано області, де в мовах для розрзнення змісту використовують ще й *тони*, а також *музичний наголос*, див. вище).

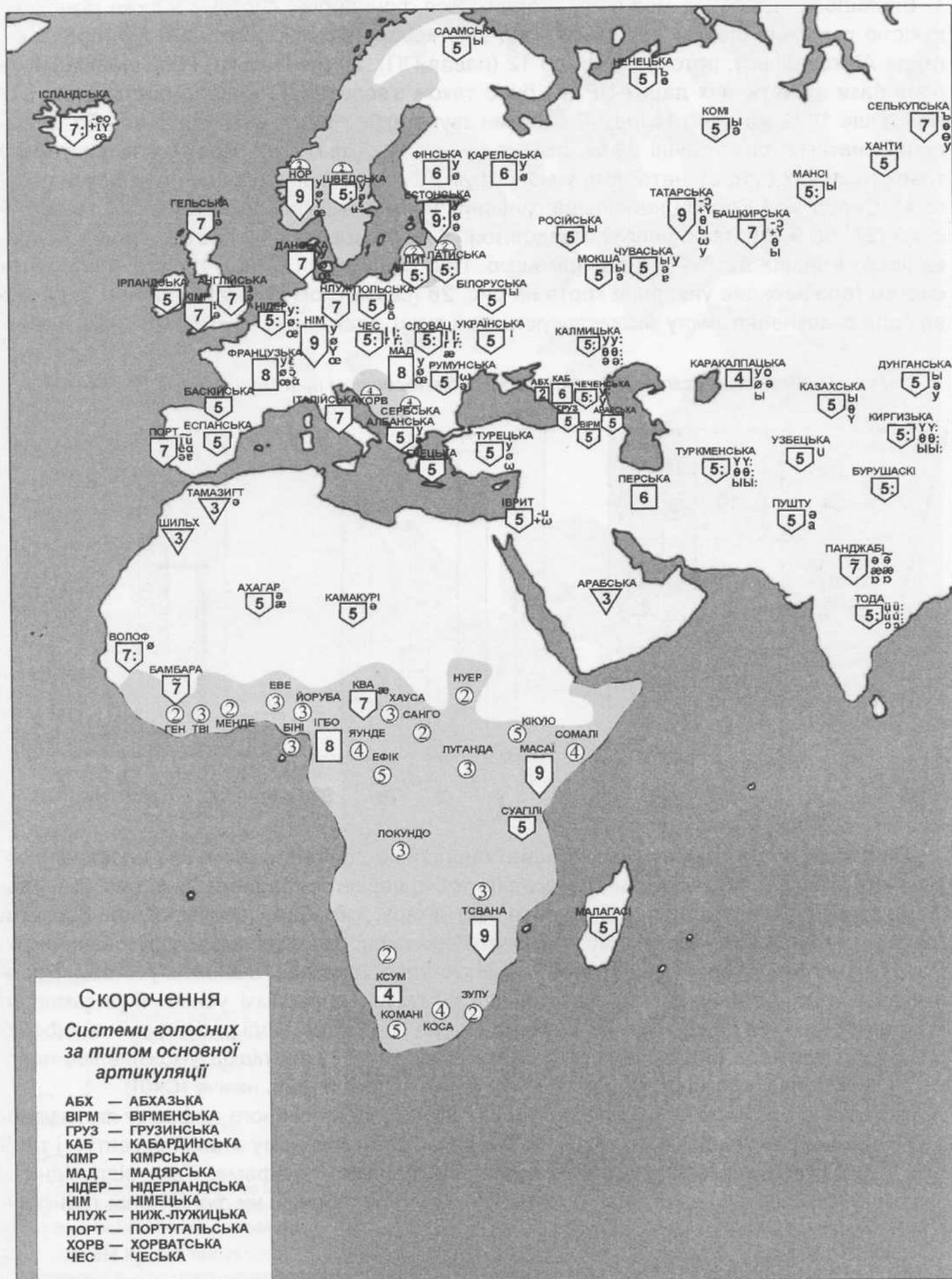
Рис. 27. Кількісний розподіл у мовах світу лабіалізованих і нелабіалізованих голосних

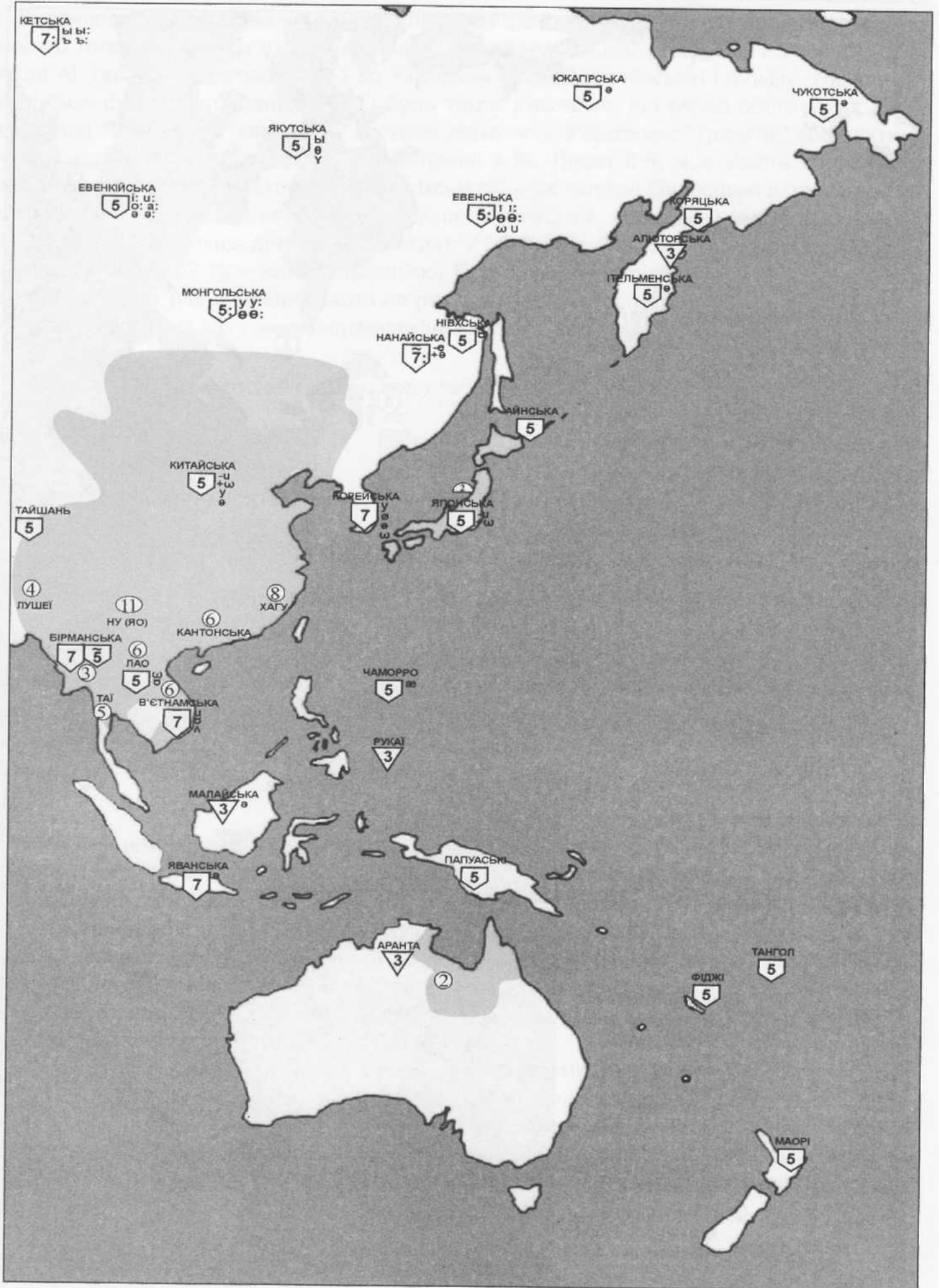

[C39] Концепція графем і алографів. Аналогічно до понять *фонем* / *алофонів* розрізняють і пару понять *графем* / *алографів*, тобто варіантів графем (див. рис. 29). Графемою називають узагальнене поняття про літеру, силабему або ієрогліф. Варіанти графем (алографи) – це взаємозамінювані ієрогліфи, складові знаки, друковані чи рукописні, капітальні (прописні, "великі") чи мінускульні (рядкові, "маленькі") літери. Представники дескриптивного мовознавства постулюють паралелізм усного й письмового мовлення: фонема це клас звуків, а графема – це клас літер. Тоді ряду "фон ~ алофон ~ фонема" відповідає ряд "граф ~ алограф ~ графема". Такий підхід уможливорює пояснення графемних опозицій, диференційних ознак графем (див. нижче **[C40]**).

Система графем формується внаслідок *приспосування* певного алфавіту як сукупності літер до *систем* фонем певної мови на якомусь історичному етапі її розвитку, і тому між ним рідко буває однозначна відповідність фонема / графема. Така відповідність графічної фіксації звучання мови досяжна лише у фонологічній чи фонетичній транскрипції [Журавлев // 117].

Рис. 28. Карта поширення основних звукотипів голосних

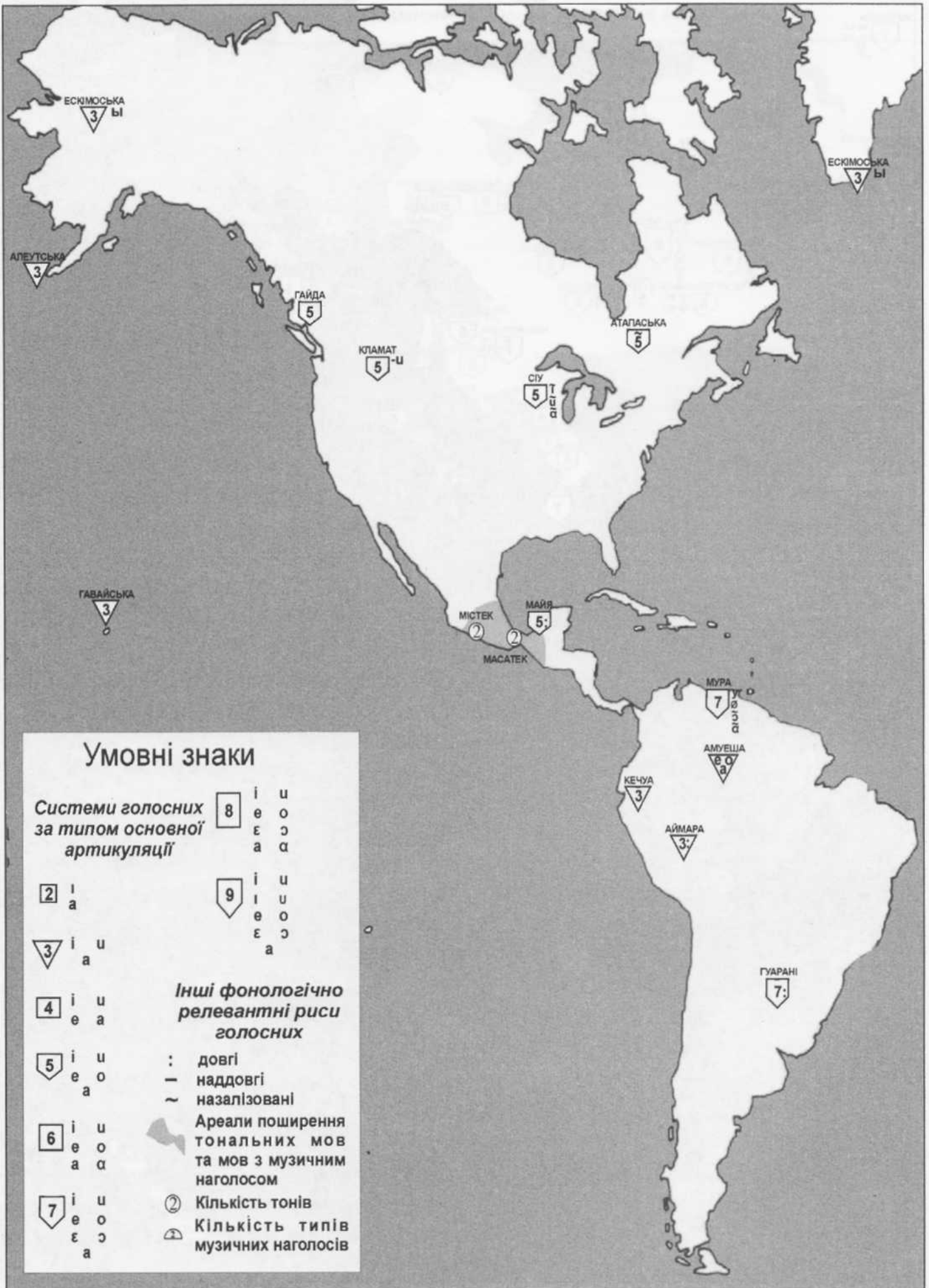

Рис. 29. Графему і алографи

A	ABCDFGABCDEFGabcdfgAB	Б	БГДЖЛПТБГДЖЛПТбгджл
B	CDEFGabcdfgABCDEFabcdfg	Г	пТБГДЖЛПТбгджлпТБТДЖЛПТ
C	ABCDEFabcdfgABCDEFabcdfg	Д	бгджлпТБГДЖЛПТбгджлТБГДЖЛ
D	ABCDEFabcdfg ABCDEF	Ж	ПТБГДЖЛПТБГДЖЛТБТДЖЛПТбг
E	GabcdfgABCDEFabcdfg ABCDE	Л	гжлпТБТДЖЛПТбгджлпТБГД
F	F GabcdfgABCDEF abcdfg	П	ЖЛПТБГДЖЛПТ
G		Т	
D	DdDdDdDdDdDd	Д	ДдДдДдДдДд
	DdDdDdDdDdDd		ДдДдДдДдДд

Транслітерація. Таким чином, письмо значною мірою є стороннім щодо мови явищем. Конкретна форма письма кожної мови зумовлена історичними обставинами і для окремих мов неодноразово змінювалася у зв'язку з переходом соціуму з одного культурно-історичного регіону до іншого [Журавлев // 117], що в мовній сфері означає зміну мовно-письмового регіону [Аверинцев // 545], тобто перехід на іншу писемність. Давньоперську записували клинописом, письмо Авести – через пехлеві походить з арамейського консонантного, сучасну перську записують арабським письмом. Білоруські караїми вживали для своєї тюркської мови квадратне письмо іврити, білоруські татари пристосували арабську графіку для листування між собою білоруською мовою. По декілька разів мусили змінити графіку для своїх мов народи Євразії в ХХ ст. Ататюрк рішуче змінив орієнтацію турецького суспільства зі Сходу на Захід, запровадивши замість арабського письма латинку. Записаний письмом деванагарі простий текст на гінді, переписаний арабським письмом, стає текстом на урду. Сербська, записана латинкою, стає хорватською, молдавська – таки румунською. Індонезійська, записана арабським письмом – малайською. *Ukrainśka, zapysana latynkou* (div. rys. 29), *nahadué pro periodycnu zaxidnu oriéntaqiú misqevyx elit, svij paralel'nyj istorycnyj shans i napevno ne mensh skladnu dolú – znovu "Marky", krajnoí, porubizhnoí zemli, ale v qij systemi ne na zaxidnij, a na sxidnij mezhi.*

Vidomo, sco z kanqelárii Danyla Halyq'koho pislá 1254 roku latynka poshyrylasá u dilovodstvi Halycyny. Zbrehlysá serednóvicni ukraínski teksty latynkou, ák napryklad pro te, sco "tedy... Oleszko Pukossovicz y so staremy liudmy wiwył zemliu szczo ko Paukossowiczom panu Miroślawu od Bludnik hranicza" (Halyc, 1413 rik). "Qi styxijno vynykli ukraínomovni zapysy iz zastosovannám latynky pol'skoho typu maút' velyku qinnist' dlá istorii ukraínskoí movy, bo v nux znacno tocnishe, nizh u kyrylycnyx pamjatках, skutyx tradyqiéú, vidbyto todishnú ukraínsku movu, zokrema íí fonetyku" [Hikítina, Яковенко // 291]. V Halycyni 1834 i 1859 roku малы misqe sproby vlad zaprovadyty latynku, áki byly politycno peredcasni z ohládu na todishné rozjednanná ukraínskoho etnosu mizh dvoma imperiámy. Prote "Myxajlo Drahomanov dopuskav, sco v razi potreby možhna korystuvatysá latynśkou abetkou, bo qe dast' zmohu zblzyty ukraínqiv z qyvillizovanym svitom" [Гнатюк // 162].

ا وژه شچو كازاتی پرو ترهتیی، قیلکوم رهالنئی او چاسی
 خمهلنئی قکوحو شلاخ، پهرشئیم کروکوم نا یاکومو مالا ستاتی آکتیونو
 ابستویوانا ههتمانوم دو ۱۶۵۰ روکو پولیتیکا، سپرامووانا نا وخوجهتا
 اوکرایینی نا پراواخ اوتونومی دو سکلائو اوتومانسکویی پورتی، دو رهچی،
 وپهرتیی فاکت ایستوریی، زاموچووانئی او پیدروچنئی کاخ؛ آله پوپرئی وسه
 یوحو پولیتئی چنا لوحیکا مؤسئیت بوئی اوسمئی سلهنا ناشچادکامی *

* Для менш терплячих транслітерація – у списку літератури під словом "транслітерація".

Рис. 30. Розподіл графем поширених систем письма за числом диферентем

Назва письма і число графем	Реєстр його диферентем	Число диферентем у графемах				
		1	2	3	4	5
1. (22) ГРЕЦЬКЕ		I	ΓΛΟ ΡΤΧ Ψ	ΑΒΔΘΚ ΝΞΠΥ ΦΩ	ΣΕΜ	—
2. (26) ЛАТИНСЬКЕ		IC	DGJL OPS TVX	ABFHK NQRU YZ	EMW	—
3. (30) Латинське для німецької	+3" 		+ß	+ö	+ÄÜ	—
4. (39) Латинське для французької	+ ' " " " 	+'	+ïîç	+ô	+àâû	+œé èêë
5. (38) Латинське для чеської	+ ' ° 		+čí	+óš	+áúýů ňž	+ěě
6. (35) Латинське для польської	+ / ' ° 		+ć	+łóś	+ąńźż	+ę
7. (35) Латинське для мадярської	+ ' ° ° ° 		+í	+őóő	+áúűú	+é
8. (13) Латинське для аранта		IC	JLPT	ANKRU	MW	—
9. (34) КИРИЛИЧНЕ для української		IC'	ГЄЗІЛ ОРТУ ХЧЬ	АБВГІ КНПФ ЦЯ	ДЕЖЙ МШЩ Ю	—
10. (33) КИРИЛИЧНЕ для російської		С	ГЗЛО РТУХ ЧЬЭ	АБВИК НПФЦ ЫЬЯ	ДЕЖЙ МШЩ Ю	Ё

Продовження рис. 30

Назва письма і число графем	Число диферентем у графемах				
	1	2	3	4	5
11. (27) ЄВРЕЙСЬКЕ квадратне	כיווכ	לבגדזנסעתקפ	החטאךםמן צץף	ש	—
12. (29) АРАБСЬКЕ	ار د ح ه م ی و	خ ق ف ة ع ط ذ ي ت ث ن ج ل ب ص	غ ض س ظ ك	ش	—
13. Арабс. (33) для перської		چ پ ژ +	+گ	—	—
14. (33) ГРУЗИНСЬКИЙ алфавіт	აბ	ბგევთკმნპზ ჟსტყყჩცძჯ	ზღრფქღმ წჭხვ	ლ	—
15. (38) ВІРМЕНСЬКИЙ алфавіт	ԸՀՃՈՍ SU	ԻԻԼԽԿՓԱՄԵՆ ՇԲԸՌԻԴԼՊԳԾ ՉՉՉՉԹԺՅՅ	ԷՎԻԾ	—	—
16. (55) ДЕВАНАГАРИ	परव िी णतनग	फबभमयलनगक खधदजथशषसह चघजइउटठडढए	अईऊऋऌएँ ऐऐझ छ फ़ढड़ज़क़ ख़ड़	आ	—
17. (47) КАТАКАНА	ノハ	イセソトナニハヒフ メヤリレン	ヲアエオカキクケ コサシスチツテヌ マミムモユラルワ	ウタホヨロ	ネ
18. (24) КОРЕЙСЬКИЙ алфавіт	ㅇ -	ㄱ ㄴ ㄷ ㄹ ㅁ ㅂ ㅅ ㅈ ㅊ	ㅊ ㅅ ㅈ ㅎ ㅊ ㅈ ㅅ ㅈ	ㅇ ㅅ ㅈ ㅈ ㅅ	ㄱ
19. (26) Латинський алфавіт Морзе	· -	· · · · · · · · · ·	· · · · · · · · · · · · · · ·	· · · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	

"Питання транслітерації стають щораз актуальнішими. Принципи транскрибування латинськими літерами своєї писемності, в основі якої лежить нелатинський алфавіт, мусить знати кожна освічена людина. Це вимога не особисто наша, а вимога часу, в якому ми живемо. Знання транслітерації (рис. 31) необхідне для користування першим-ліпшим сучасним засобом електронного зв'язку" [Стахурська, 2007].

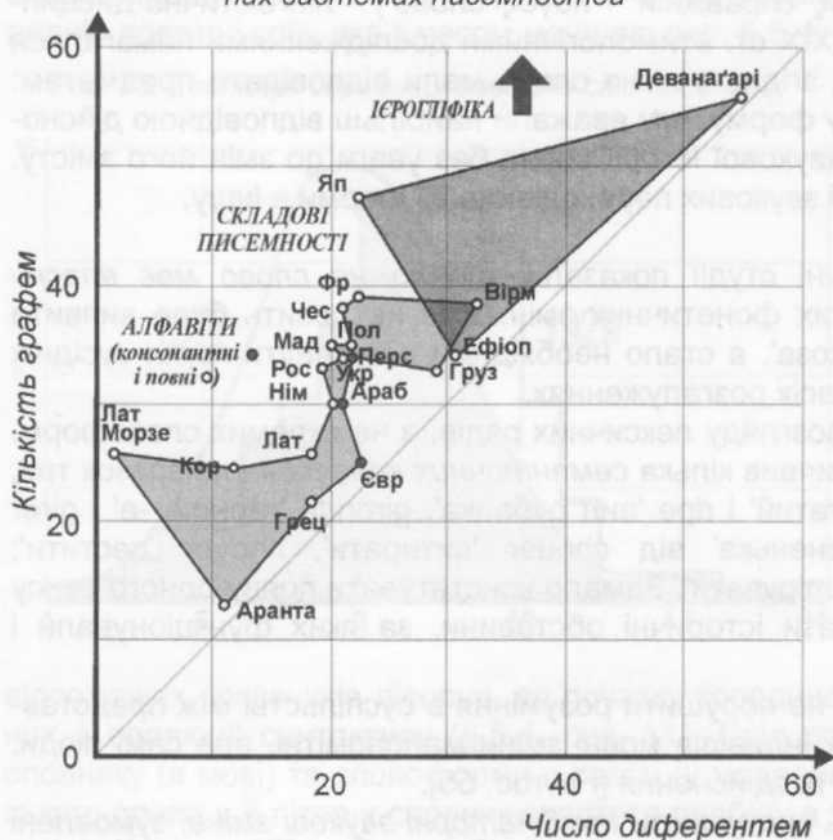
Рис. 31. Латинська транслітерація кириличного письма

Кириличні літери	Латинська транскрипція			Кириличні літери	Латинська транскрипція		
	"паспортна" з 9 диграфами і 1 тетраграфом	комп'ютерна з 7 диграфами без діакритики	оптимальна з 3 диграфами		"паспортна" з 9 диграфами і 1 тетраграфом	комп'ютерна з 7 диграфами без діакритики	оптимальна з 3 диграфами
А	A	A	A	Н	N	N	N
Б	B	B	B	О	O	O	O
В	V	V	V	П	P	P	P
Г	H	H	H	Р	R	R	R
Ґ	G	G	G	С	S	S	S
Д	D	D	D	Т	T	T	T
Е	E	E	E	У	U	U	U
Є	YE	IE, JE	É	Ф	F	F	F
Ж	ZH	ZH	ZH	Х	KH	X	X
З	Z	Z	Z	Ц	TS	Q	Q
И	Y!	Y	Y	Ч	CH	C	C
І	I	I	I	Ш	SH	SH	SH
Ї	YI	Jl	Í	Щ	SHCH	SC	SC
Й	Y!	J	J; йо = ó	Ь	Y!	'; ъо = io	'; ъо = ó
К	K	K	K	Ю	YU	IU, JU	Ú
Л	L	L	L	Я	YA	IA, JA	Á
М	M	M	M	'	Y!	J	J

[С40] Типологія графічних систем. "Пристаюючи готовий алфавіт певного культурно-історичного [мовно-письмового] ареалу (див. [Н31]) до тієї чи іншої мови (див. рис. 30) звичайно запроваджують додаткові літери (напр., при створенні кирилиці літери **ш, ц, ч**, яких не було в грецькому алфавіті), чи діакритики (чес. **č, š, í**, пол. **ś, ć, ź**) або використовують диграми, триграми, навіть тетраграми, наприклад, для /š/ – франц. **ch**, англ. **sh**, нім. **sch**... Часто одну й ту саму літеру вживають для позначення різних фонем, як-от рос. **т** для /t/ і /t/, франц. **с** для /k/ і /s/ тощо". Система графем певної мови, відображаючи характер її звукової будови, становить основу її орфографії [Журавлев // 117–118]. Слід окремо зауважити, що до складу алфавіту поліграми включати не прийнято, що й зумовлює власну систему вартостей у графічному коді певної мови, яка лише нагадує систему вартостей її фонем. Натомість у складі алфавіту можуть опинитися літери, що позначають більш ніж одну фонему звукового ланцюжка (**щ, є, ю, я, ї**) або навіть і диференційну ознаку (укр. **ь**; у писемностях кавказьких мов **І** як позначення для ларингального змичного компонента глотизованих приголосних). Навпаки, одній фонемі у традиційному алфавіті може відповідати кілька різних способів позначення: наприклад, /j/ передають в українському алфавіті не лише літера **й**: це також перший компонент у вимові літер **є, ю, я, ї** у певних позиціях – після пробілу, голосної та апострофа. Сам апостроф насправді виконує досить складну функцію – він позначає брак палаталізації попереднього приголосного перед **я, ю, є** і водночас читання наступних **я, ю, є** як після пробілу чи голосної.

Дані таблиці на рис. 30 дають змогу побудувати просторову проекцію вживаних у сучасному світі графічних систем за двома координатами – числом диферентом і кількістю графем у системі (рис. 32).

Рис. 32. Співвідношення графем і диферентем у вживаних системах писемностей

тей як складових, так і алфавітних писемностей (13-55 графем).

§ 6-3. Історичні концепції десигніки

До історичних концепцій десигніки належать: *концепція знакових реліктів (назофонів, екзофонів, зоофонів, ідеофонів); семіозиса і пластії; ди-, три- і тетраплаттій; стихійної демотивації мовних знаків; походження граматичних категорій і морфем; моногенезу письма.*

[Н27] **Історична концепція знакових реліктів (назофонів, екзофонів, зоофонів, ідеофонів).** Незважаючи на скептичне ставлення частини лінгвістів до самої можливості збереження в сучасних мовах якихось реліктів прадавньої доби становлення первісної мови є підстави вбачати такі релікти серед специфічних, неартикульованих звуків на зразок здійснюваних при закритому роті назофонів ('гм', 'у-гу'), дуже відмінних за структурою від решти лексики звертань до тварин (екзофони), звуконаслідувань видових голосів тварин (зоофони) та спроб звукового символізму, вираження незвукових явищ (ідеофони). За висловом Б. Поршнева, усі вони збереглися в сучасних мовах у "підтягнутому" вигляді, але цілком можуть бути співвіднесені з певними етапами глосогенезу (подробіці в розд. 7).

[Н28] **Історична концепція семіозису і пластії.** Пояснення появи перших мовних знаків, їхнього "зав'язку" становить ключову проблему феномену людини та її суспільства і тому не може відсуватися на задній план у дослідній проблематиці гуманітарних наук. Так само очевидно, що власні засоби мовознавства недостатні для розв'язання цієї проблеми. Всебічно обґрунтована спроба міждисциплінарного наукового синтезу в цій галузі належить історичному психологу і філософу Б. Поршневу: його концепція опосередкованої людським передмовленням палеопсихології людини проаналізована в історичній частині курсу (розд. 7).

[H29] Історична концепція еволюції лексики (демотивація мовних знаків; етимологія). Етимологія (від грец. *ετυμος* 'справжній' + *λογος* 'слово') – лінгвістична дисципліна, що вивчає походження слів. У XIX ст. етимологічними дослідженнями намагалися підтвердити натуралістичну гіпотезу, згідно з якою слова мали відповідати предметам: звідси прагнення відшукати *первинну* форму, яку вважали найбільш відповідною дійсності, а також переважний інтерес до звукової історії слова без уваги до змін його змісту. Етимологія полягала тоді в поясненні звукових переходів однієї форми в іншу.

На початку XX ст. діалектологічні студії показали, що *кожне слово має власну історію*, яка не зводиться до простих фонетичних змін. Уже не досить було виявити зв'язок між лат. *capra* і фр. *chèvre* 'коза', а стало необхідним розглянути групи сусідніх слів, вивчати їх у взаємних зв'язках і всіх розгалуженнях.

Сучасні етимології перейшли до розгляду лексичних рядів, а не окремих словоформ. Виходячи з цих досліджень, П. Гіро виявив кілька *семантичних констант* на зразок тих, що поєднують народні фр. *gurin* 'багатий' і *gipe* 'вид рубанка', *gironde* 'гарний, -а' і *giger* 'працювати токарем'; *chouette* 'гарненька' від *chouer* 'витирати', *choyer* 'пестити'; аналогічно *poli* 'ввічливий' від *polir* 'полірувати'. Замало констатувати появу одного сенсу і зникнення іншого: потрібно з'ясувати історичні обставини, за яких функціонували і змінювалися ці слова [Favrod].

Мовні зміни *досить повільні*, аби не порушити розуміння в суспільстві між представниками різних поколінь. Для окремих індивідів мовні зміни малопомітні, але самі люди, не усвідомлюючи того, є знаряддями їх здійснення [Favrod, 55].

Одним із джерел мовних зрушень виступають *комбінаторні звукові зміни*, зумовлені взаємним впливом звуків у потоці мовлення. Асиміляція – уподібнення звуків (приклад прогресивної, тобто спрямованої вперед, асиміляції: *зробити / спитати*). Дисиміляція – розподібнення сусідніх схожих звуків (нар. ст. *секлетар* < *секретар*). При збігу звуків можливе спрощення звукового ланцюжка – епентеза, дієреза (*проїзний*, але – *їздити*; *l'amī*, – але *le frère*), метатеза (перестановка: *тарілка* < нім. *Teller*). Фонетичні зміни зумовлюють перерозклад морфем (див. [С34]).

Число значень з часом більшає. Старі значення при цьому можуть зникати, але не обов'язково. Слова *бюро* і *туалет* навіть у французькій мові, звідки вони запозичені, давно не пов'язують з *bure* 'груба брунатна вовняна тканина' (з неї робили чернечий одяг) і *toile* 'ляна тканина', які свого часу мотивували ці назви. Для опису змін значень етимологи вживають терміни риторики: *метафора* (рукав річки, крило палацу); *метонімія* (або *pars pro toto* 'частина замість цілого': зібрав 10 корогов (= полків), 200 душ (= людей)); звуження значень: лат. *pecare* 'вбивати' > фр. *poyer* 'топити'; слово *апетит* у XVII ст. означало 'бажання взагалі'; розширення значень: *тріумф* був суто римським явищем, *чорнило* було тільки чорним [Favrod]. Аналогія також може виступати як джерело новацій: *сидю*, *робе*, *носе* [Favrod, 95].

Коли мовці пояснюють слово в наївний спосіб, не залучаючи фактичні історичні дані, відомі фахівцям, ідеться про так звану "*народну етимологію*". Так, наприклад, фр. *ouvragable* 'робочий (день)' сприймають як похідне від *ouvrir* 'відчиняти', тобто як "день, коли місця роботи відкриті". Насправді слово пов'язане з іменником *œuvre* 'праця, твір'. Це не означає, що народна етимологія побутує лише в народному середовищі, як вважав Сосюр. Насправді, народна етимологія часто відображає пізнішу семантичну еволюцію у свідомості носіїв мови. Єзуїти з Треву пояснювали назву камізарів – протестантів у опозиції до режиму Людовика XIV – від провансальського *самі* 'шлях', аби прирівняти їх до бурлак, волоцюг, а не від *саміса* 'біла сорочка', яку вони носили.

Шляхом зіставлення лінгвостатистичних досліджень різних часових зрізів мови вдається також помітити певні тенденції в чисто формальній зміні лексики, наприклад, у середній довжині слів, яка з часом меншає: пор. § 5-4, рис. 17 – закономірності 3, 6; § 2-4,

Рис. 33. Еволюція середньої довжини слів словника

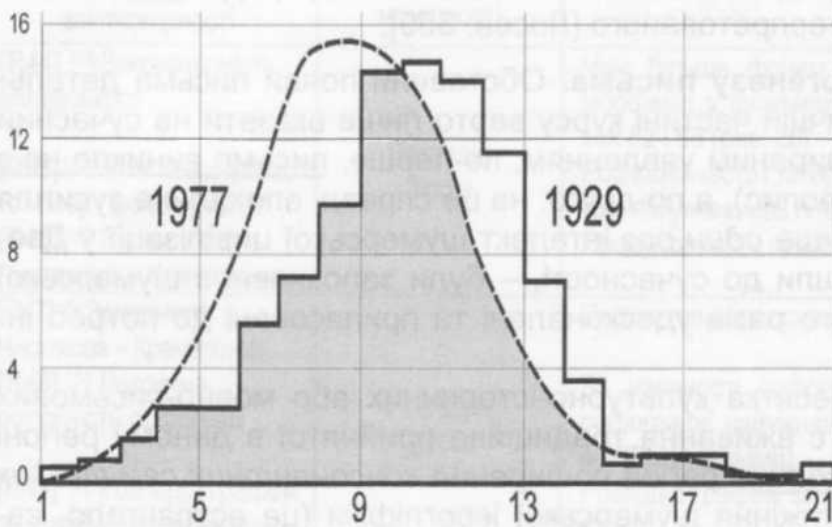

рис. 20; § 3-4, рис. 12. Іноді це стає очевидним навіть за відносно короткий період часу. Так, у російській художній прозі 1920-х рр. найбільша кількість слів (14, %) мала довжину 10 літер (9+11), а в прозі 1960-х рр. пік (понад 15 % слів) помітно змістився до коротших слів з 7 літер (6+8): див. рис. 33, укладений за цифровими даними [Чистяков, Крамаренко, 37–38; РЧС, 930]. За однакової максимальної довжини слів і самого діапазону розподілу очевидним є послідовне, *системне* зміщення за півстоліття всіх

відсоткових показників ліворуч, до початку координат – аналогічно до процесів, виявлених в еволюції синтаксису (§ 5-4, рис. 11). Слід розрізняти середню довжину слова у словнику (в мові) та словоформи в тексті (у мовленні). Так, за середньої довжини російського слова у 8 літер у словнику частота пробілу в тексті виявилася рівною 17,5 % [Гнеденко, Хинчин, 12], тобто пробіл у тексті з'являється через кожні 5,7 літери, що й є середньою довжиною словоформи у мовленні, пор. [РЧС, 931].

Особливий історичний внесок кожної мови до власних словникових засобів становлять *фразеологізми*: вони відображають конкретний часовий *ідіо-аксіологічний* досвід *етномовного* соціуму.

[Н30] Історична концепція походження граматичних категорій. Про граматичні категорії частин мови йшлося вище у [Н25]. Там було наведено детальні роз'яснення О. Лосєва, чому саме вони є не категоріями логічної класифікації, а категоріями комунікативної інтерпретації. "Те саме можна сказати, продовжує О. Лосєв, і про форми дієслова. Теперішній час дієслова також у жодному разі не є тільки просте й безпосереднє позначення теперішнього часу. *Роблю, читаю, сплю* – це, звичайно, є теперішній час і в предметному сенсі, і в сенсі інтерпретації предмета. Але вельми поширений у всіх мовах *praesens historicum* є розуміння, [інтерпретація] у вигляді теперішнього часу такої дії, яка в предметному сенсі є не теперішньою, а минулою" [Лосєв, 358]. У реченні *Завтра ми їдемо до Львова* словоформа *їдемо* всього тільки *інтерпретує* той час, який буде лише *завтра*. Вирази *Я просидів, проспав, промучився над цією задачею* з дієсловами в аористі зовсім не позначають одну миттєву точку в минулому, але *інтерпретують* відрізок часу *нібито як мить*. До всіх цих виразів можна додати вказівку на час (*довго, три години* тощо), але вона не вплине на дієслівні форми. Суперечність між ними вбачає лише той, хто вважає граматичну категорію аориста позначенням, а не інтерпретацією способу дії.

Так само логічно не має сенсу теперішній час у реченні *Вчора йду я по вулиці – і кого бачу?* У реченні *Ти б поїв* умовний спосіб – це не позначення умови, а *інтерпретація* спонукання (побажання чи поради). Аналогічну роль відіграє форма минулого часу в репліці кондуктора: "Ну, там, у середніх дверях, *піднялися!*" Усе сказане "свідчить про те, що *всяка граматична категорія* є не категорією предметного мислення, але категорією спілкування і розуміння [інтерпретації], тобто, категорією *показу предмета в тому чи*

іншому світі, ... здійснюваного з метою повідомити цей предмет іншій свідомості. Звичайно думають, що предмет сам по собі та предмет повідомлюваний є те саме (...) Насправді, акт спілкування й розуміння [інтерпретації] є специфічний акт, відмінний від простого логічного покладання предметів", і цим відрізняється комунікація від простого абстрактного мислення, а в мові – предмет об'єктивно-мислений від предмета повідомлюваного, предмета так чи інакше інтерпретованого [Посев, 359].

[Н31] Історична концепція моногенезу письма. Обставини появи письма детальніше розглянуто в § 8-4. У систематичній частині курсу варто лише вказати на сучасний стан досліджень, адже всупереч поширеним уявленням, по-перше, письмо виникло не з малюнків (з них виникла графіка і живопис), а по-друге, на це справді епохальне зусилля виявився здатним у Старому Світі лише один раз інтелект шумерської цивілізації у Дворіччі. Решта систем письма, що дійшли до сучасності, – були запозичені з шумерської прямо або через посередників, багато разів удосконалені та припасовані до потреб інших мов.

У сучасному світі існує менше десятка культурно-історичних або мовно-письмових регіонів, формальною ознакою яких є вживання традиційно прийнятої в даному регіоні системи письма, а саме: 1) близькосхідний регіон поширення консонантних семітських писемностей, сформованих у полі тяжіння шумерської ієрогліфіки (це естрангело, єврейське квадратне і арабське письмо); 2) європейський регіон грецького, кириличного й латинського письма; 3) кавказький регіон поширення вірменського і грузинського алфавітів, сформованих під впливом пехлевійського й авестійського письма; 4) центральноазійський регіон монгольського письма (єдине продовження согдійської та уйгурської писемності); 5) далекосхідний регіон китайського, корейського (ханґиль), японського письма (катакана, хіраґана); 6) південно-азійський регіон з писемностями деван'гарі, бенгальською, тибетською, орія, що продовжують письмо брагмі; відгалуженням його є також писемність каннада і тамільська (див. карту, розд 8, рис. 8).

§ 6-4. Закономірності десигніки

До закономірностей десигніки належать 68 закономірних особливостей будови, функціонування й історичних змін знакової сторони етномов у їх аксіологічній реалізації індивідами. Детальніше розглянуто: закономірність Мілевського, розподіл частот літер / фонем у тексті; розподіл Чистякова – Крамаренка продуктивності префіксів і основ слів за довжиною; лексичну потужність орфограм; розподіл графем за числом диферентем; три константи Кожевникова – Чистович; психофізичний закон Вебера – Фехнера у фонології; кореляцію співвідношення голосних і приголосних у системі з генеалогічною належністю мови.

Синхронія. Закономірності Зіпфа. Сюди належать: ескізно намічена закономірність Мілевського: чим більше фонем у системі певної етномови, тим коротша в ній середня довжина морфеми¹⁴⁶ [Milewski]; розподіл частоти літер у тексті¹⁴⁷ [Хайтун, 279], голосних і приголосних у мовленні¹⁴⁸, звукових кластерів за дзвінкістю і глухістю¹⁴⁹, за тривалістю і миттевістю¹⁵⁰ у текстах і словнику¹⁵¹; розподіл частоти слів з певним суфіксом за довжиною¹⁵² (всі 5 закономірностей – [Чистяков, Крамаренко]); лексична потужність англійських n-компонентних орфограм¹⁵³, монофтонгів, дифтонгів і трифтонгів¹⁵⁴ [Пашковський]; правило складності графем: чим складніша графічна форма певної літери, тим менше слів з такою літерою¹⁵⁵ [УЧГ]; залежність частки найуживанішої літери в тексті від обсягу застосованого алфавіту¹⁵⁶ [Тищенко, 2005]. Нарешті, дивовижна статистика розподілу префіксів за продуктивністю залежно від їхньої довжини у

літерах¹⁵⁷ [Чистяков, Крамаренко, 40], тоді як розподіл основ тих самих слів характеризується залежністю Гаусса (!), (див. рис. 38).

Рис. 34. Основні закономірності десигніки

Назва закономірності	Тип закономірності	Суттєва характеристика
[R44] ¹³⁶ Закономірність Мілевського	Розподіл Зіпфа	Чим більше фонем у системі мови, тим менша середня довжина морфеми у фонемах [Milewski, 212]. Емпіричний добуток коливається між 52 і 56 (рис. 36)
[R45] ^{147-148, 156} Розподіл частот літер / фонем у тексті		Розподіл частот літер/фонем у тексті відповідає залежності Зіпфа. Частота найуживанішої літери обернено пропорційна довжині алфавіту (рис. 37)
[R46] ¹⁵⁷ Залежності Чистякова – Крамаренка		Продуктивність префіксів залежно від їхньої довжини в літерах (рис. 38)
[R47] ¹⁵⁸ Залежності Чистякова – Крамаренка	Розподіл Гаусса	Продуктивність основ залежно від їхньої довжини в літерах (рис. 38)
[R48] ¹⁵³ Лексична потужність орфограм		За наявності орфограм з кількох членів в історично сформованій орфографії найуживаніші орфограми – середні за довжиною (рис. 39–40) [Пашковський]
[R49] ¹⁶⁷ Розподіл графем за числом диферентем		Розподіл графем за числом диферентем відповідає кривій Гаусса (рис. 41)
[R50] ²¹³⁻²¹⁵ Константи Кожевникова – Чистович	Константа	Три числові величини, які характеризують швидкість проходження нейросигналу між компонентами лінгвістичного знака – від явища до образу, від нього до поняття, між поняттями про явище і про відповідний тип звучання (див. рис. 4): 0,1", 0,15", 0,35"
[R51] ¹⁷⁸ Закон Вебера – Фехнера у фонології	Кореляція	Геометрична прогресія фізичних параметрів класів голосних звуків відповідає арифметичній прогресії відповідних голосних фонем у свідомості [Тищенко, 1980, 6] (рис. 43)
[R52] ²¹² Кореляція співвідношення голосних і приголосних у системі з генеалогічною належністю мови		Розподіл точок, які характеризують споріднені мови за двома координатами на площині (кількість голосних і приголосних у системі) виявляє певну тенденцію до близькості розміщення (рис. 45–47)

Закономірності Гаусса. Розподіл основ за продуктивністю залежно від їхньої довжини в літерах¹⁵⁸ [Чистяков, Крамаренко]; розподіл кількості слів залежно від довжини звукових кластерів в їхньому складі¹⁵⁹ [Чистяков, Крамаренко]. Статистичний розподіл літер / звуків у словах¹⁶⁰⁻¹⁶¹, рядках тексту¹⁶² або у строфах вірша¹⁶³ [Чистяков, Крамаренко], частотність звукових кластерів залежно від їх довжини¹⁶⁴ [Чистяков, Крамаренко]; розподіл фрикативних звуків в етномовах інформаційного банку даних UPSID¹⁶⁵ [Crystal] (рис. 13); розподіл англійських орфограм за числом компонентів¹⁶⁶ [Пашковський] (рис. 39, 40); розподіл графем за числом диферентем¹⁶⁷ [Тищенко, 2005], (рис. 31).

Детермінативні послідовності (ДП). ДП позиційних змін звуків: асиміляція¹⁶⁸, дисиміляція¹⁶⁹, акомодация¹⁷⁰, гаплогія¹⁷¹ та інші; ДП сандгі (для окремих мов)¹⁷²; ДП десигніки: імплікації¹⁷³ [ЛЭС, 535].

Кореляції (К). ?

Константи (Кн). Універсалії десигніки [ЛЭС, 535]: компактні / дифузні¹⁷⁴, категорії означеності / неозначеності¹⁷⁵, множини¹⁷⁶ та інші; обмеження загального числа фонем у системі¹⁷⁷; універсалія [ЛЭС, 535]; обмеження числа голосних фонем у системі як фонетичний прояв закону Вебера – Фехнера¹⁷⁸ [Тищенко, 2000, 220; 1980]; кількісне співвідношення голосних і приголосних у звуковому ланцюжку¹⁷⁹ (≥ 2); те саме в мовній системі¹⁸⁰ [Чистяков, Крамаренко].

Діахронія. Закономірності Зіпфа. ?

Закономірності Гаусса. Розподіл морфем у словнику за довжиною¹⁸¹⁻¹⁸² [Пирс]; часова еволюція середньої довжини слів у літерах у словнику¹⁸³ [Тищенко, 2005].

Детермінативні послідовності (ДП). ДП потрібної інтердикції в становленні мовного знака¹⁸⁴ – прояв закону заперечення заперечення, за Поршневим [Поршнев] (див. тут розд. 8); ДП становлення мовних знаків у філогенезі від сугестивності до інформативності¹⁸⁵ [Поршнев] (див. тут розд. 8); ДП історичної еволюції фонем у даній мові або групі мов: 23 автори¹⁸⁶⁻²⁰⁸ (усі 23 закономірності – [ЛЭС]); ДП Гівона: "сьогоднішня морфологія – це вчорашній синтаксис"²⁰⁹ [ЛЭС, 135].

Кореляції (К). Закон Елькоста в історії становлення мовного знака²¹⁰ за Поршневим [Поршнев, 469]; кореляції еволюційної морфології Чекановського²¹¹ [ЛЭС, 419]; К. співвідношення голосних і приголосних у системі з генеалогічною належністю етномови²¹² [Тищенко, 2005], (рис. 45–47).

Константи (Кн). Три Кн. Кожевникова – Чистович²¹³⁻²¹⁵ (див. [Поршнев]).

Сутність основних закономірностей десигніки відображено в таблиці на рис. 34.

Т. Мілевський

[R44]¹⁴⁶ Закономірність Мілевського. Надамо слово її автору: "Можна показати, що середня довжина морфему перебуває в обернено пропорційній залежності до кількості фонем у фонологічній системі тієї ж мови; тому чим більше фонем у системі, тим менша середня кількість фонем у морфемі й навпаки. Це зумовлено тим, що за більшої кількості фонем у системі кожна з них для відмінності від інших має більшу кількість диференційних ознак (ДО). Наприклад, у мові аранта фонема **p** має тільки дві ДО: вона є ротовою змичною в опозиції до носової **m** і змичною губною до передньоязикового **t**; у мові давньогрецькій, вірменській та інших, крім цих двох ДО, є ще дві, а саме: **p** є глухою в опозиції до дзвінкої **b** і непридиховою в опозиції до придихової **ph**. Звідси можна припустити, що сума ДО фонем, які складають морфему, є в цілому близькою для всіх мов. Вона наближається до мінімального числа ДО, необхідних, аби відрізнити цю фонему від усіх інших фонем даної мови.

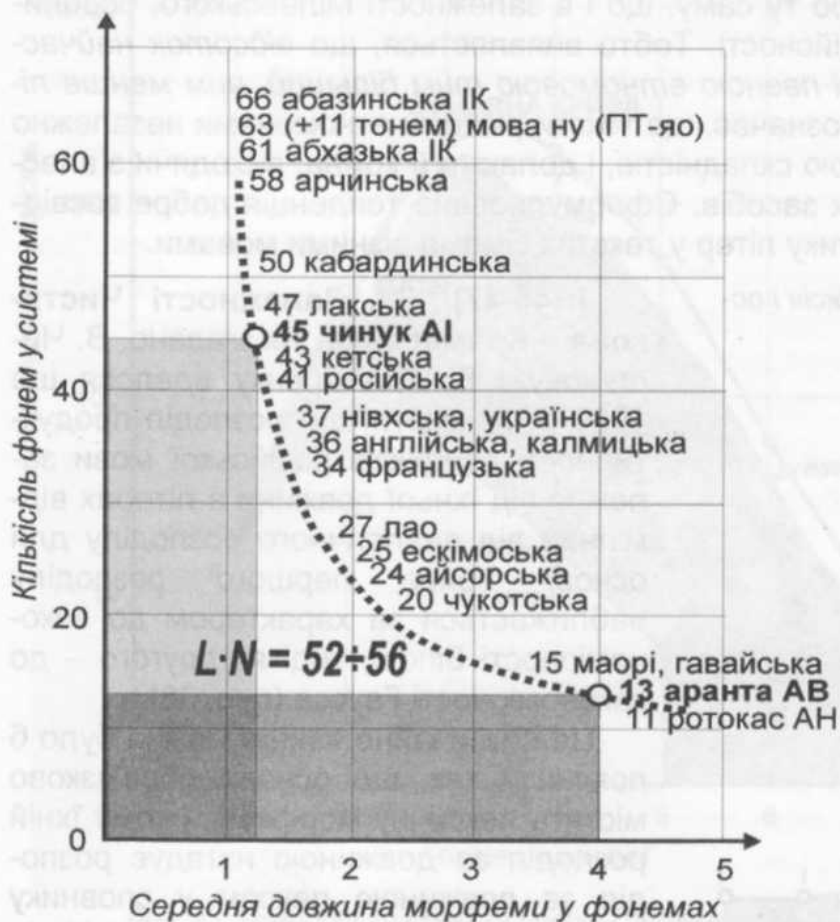
Ця до певної міри стала кількість рис для морфему може бути досягнута з тим меншим числом фонем, чим більше ДО має кожна з фонем (...) У мовах світу існують два крайні типи. Для першого властиві мала кількість фонем у системі і велика середня кількість їх у морфемі. Характерні приклади тут – мови *аранта* АВ і *гавайська* АН, у системі яких є по 13 фонем, а середня довжина морфему сягає чотирьох фонем.

Мови протилежного типу, для яких властива велика кількість фонем у системі й мала їхня середня кількість у морфемі, поширені на Тихоокеанському узбережжі Північної Америки (*чинук* та ін.) і на Кавказі (*лакська*, *арчинська*, *кабардино-черкеська* та ін.). У системах цих мов наявні від 45 до 75 фонем, а середня довжина морфему виносить 1,25–1,40 фонем. Так, фонологічна система мови *чинук* містить 45 фонем, а середня довжина морфему виносить тут 1,25 фонем. Для прикладу наведемо слово-речення

Рис. 35. Короткі морфему мови чинук

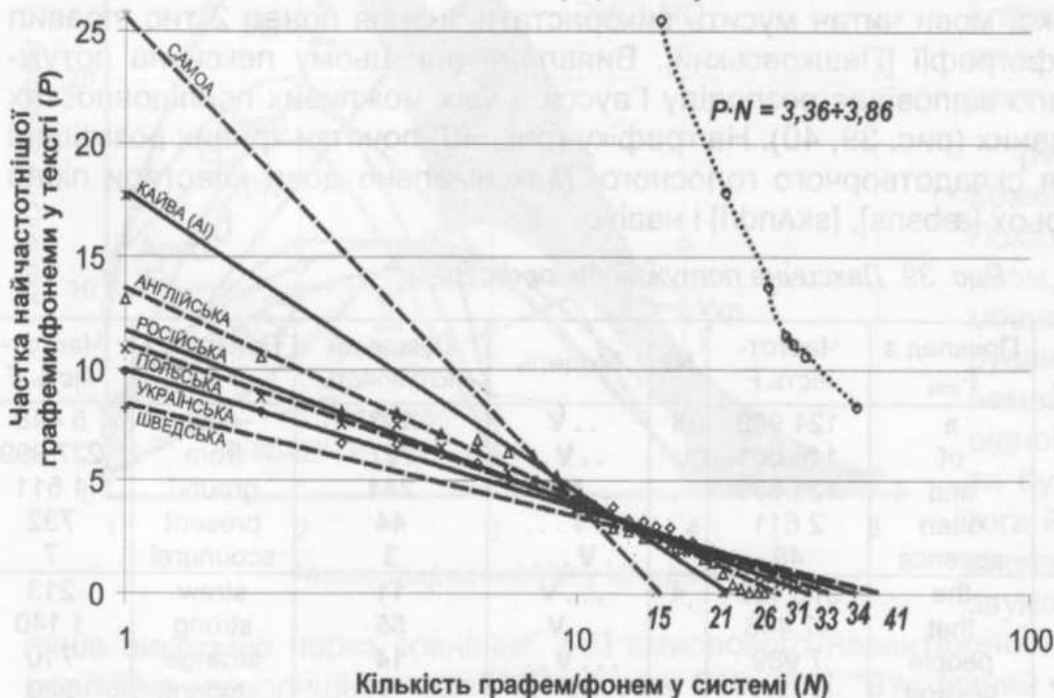

Рис. 36. Закономірність Мілевського.

мовами не такі довгі й надлишкові, як у мовах типу гавайської, а фонологічні системи не такі складні, як у мові чинук чи абхазській. Достережена Т. Мілевським цікава тенденція потребує додаткових студій.

Рис. 37. Розподіл літер/фонем у тексті

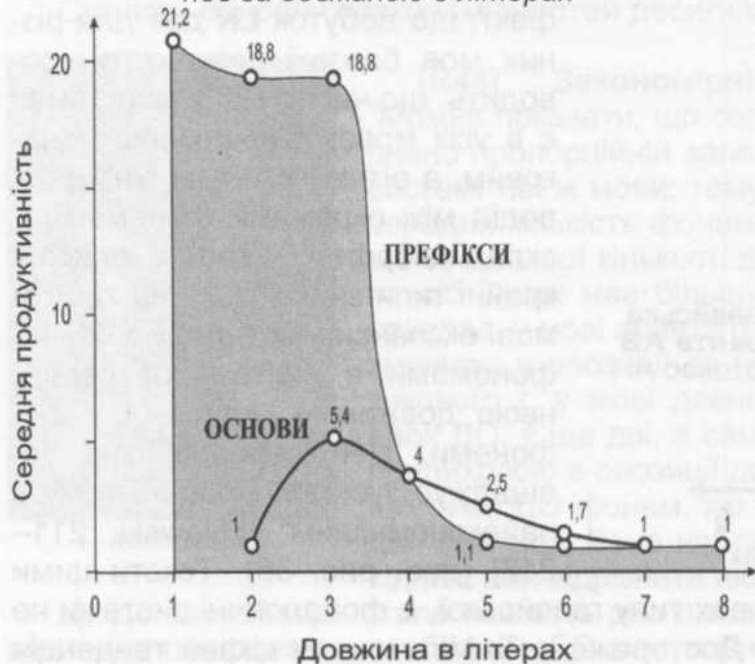
[R45]^{147-148,156} Розподіл літер / фонем у тексті. На рис. 37 показано розподіл літер у текстах українською, російською та англійською мовами (за даними [Минчин, 306; Гнеденко, Хинчин, 12; Пирс, 329]) і схематичний розподіл літер у текстах ще чотирма мовами: польською [Wierzbicka, 138-139 з посиланням на М. Steffen], самоа АН, кайва АІ і шведською [Bengt, 116-117]. Паралельно побудовано графік крайніх характеристик кожного розподілу – частоти найуживанішої літери **P** та числа літер у графічній системі **N**. Як

цією мовою (рис. 35). У цьому реченні вісім морфем, але утворені вони всього десятьма фонемами (!).

Якщо тепер помножити число фонем у системі мови **N** на кількість їх у морфемі **L**, то для різних мов одержимо близькі добутки. Так, для аранта $13 \times 4 = 52$, а для чинук $45 \times 1,25 = 56,25$ (...) Той факт, що добуток **LN** дає для різних мов близькі результати, доводить, що число ДО у морфемах є в усіх мовах більш-менш однаковим, а різним є тільки їхній розподіл між окремими фонемами у складі морфем. Обидва описані крайні типи зникають... під тиском мов експансивного типу з 20-45 фонемами в системі та середньою довжиною морфем у 2-3 фонеми. Цей середній тип заощаджує зусилля мовцю і тому є найекономнішим" [Milewski, 211-212] (див. рис. 36). Тексти цими

видно з врахованих на графіку даних, $PN \approx 3,36 \div 3,86$. Іншими словами, тут простежується закономірність, яка говорить про ту саму, що і в залежності Мілевського, особливість мов як систем відображення дійсності. Тобто виявляється, що *відсоток найчастотнішої літери / фонему в тексті певною етномовою тим більший, чим менше літер / фонем у системі цієї мови*. Це означає, що тексти різними етномовами незалежно від змісту сумірні за своєю структурною складністю, і долають її кожна, виходячи з власного інвентаря звукових чи графічних засобів. Сформульована тенденція добре засвідчена наведеними даними про статистику літер у текстах сімома різними мовами.

Рис. 38. Середня продуктивність префіксів і основ за довжиною в літерах

[R46-47]¹⁵⁷⁻¹⁵⁸ Залежності Чистякова – Крамаренка. Як згадано, В. Чистякову і Б. Крамаренку вдалося ще 1929 р. показати, що розподіл продуктивності префіксів російської мови залежно від їхньої довжини в літерах відмінний від аналогічного розподілу для основ. Крива першого розподілу наближається за характером до закономірності Зіпфа, тоді як другого – до закономірності Гаусса (рис. 38).

Це незвичайне явище можна було б пояснити так, що основи обов'язково містять лексичну морфему, і тому їхній розподіл за довжиною нагадує розподіл за довжиною лексем у словнику (див. рис. 33), тоді як серед префіксів переважають саме короткі морфемі, які за визначенням частотні.

[R48]¹⁵³ Лексична потужність

орфограм. Як з'ясував В. Пашковський, для прочитання 4 тис. найуживаніших односкладових слів англійської мови читач мусить використати знання понад 2 тис. правил сучасної англійської орфографії [Пашковський]. Виявлена при цьому лексична потужність орфограм досконало відповідає розподілу Гаусса в усіх можливих послідовностях розміщення цифрових даних (рис. 39, 40). На графіку (рис. 40) початки кривих розміщені на місцях розташування складотворчого голосного. Максимально довгі кластери після голосного сягають чотирьох [æbsns], [skAndrɪ] і навіть

Рис. 39. Лексична потужність орфограм

№	Модель	Лексична потужність	Приклад з F_{max}	Частотність F	№	Модель	Лексична потужність	Приклад з F_{max}	Частотність F
1	V	24	a	124 959	3	..V	133	new	5 448
	V.	81	of	146 001		..V.	727	from	227 999
	V..	55	and	133 899		..V..	244	ground	1 511
	V...	19	often	2 611		..V...	44	present	732
	V....	5	absence	48		..V....	3	scoundrel	7
2	.V	276	the	373 123	4	...V	11	straw	213
	.V.	1485	that	47 443		...V.	55	strong	1 140
	.V..	777	people	7 989		...V..	14	strange	710
	.V...	151	several	1 801		...V...	5	student	280
	.V....	16	distance	983					
.V.....	1	minstrel	25						

Рис. 40. Лексична потужність орфограм

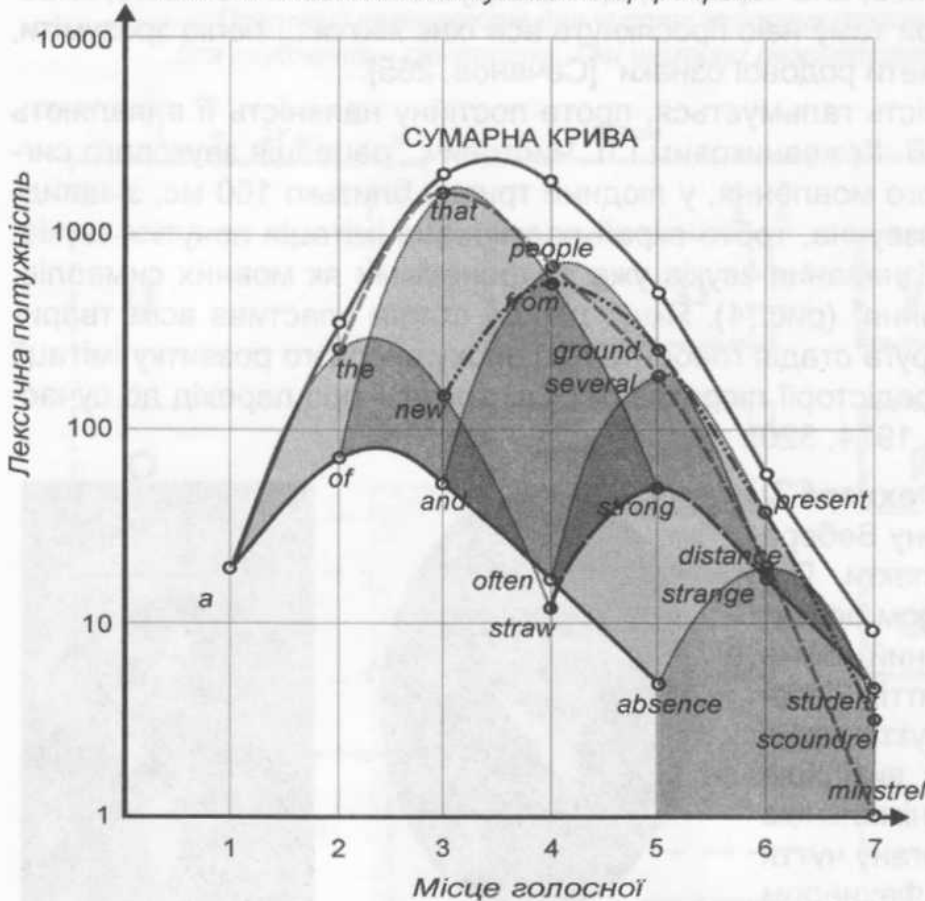
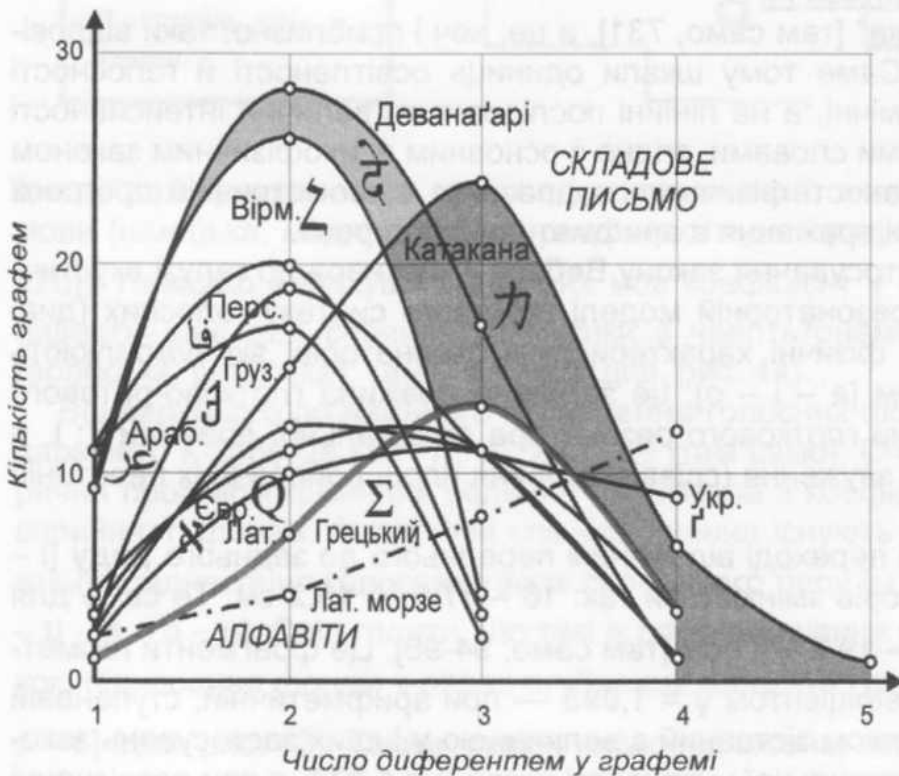

Рис. 41. Розподіл графем за числом диферентем

п'яти приголосних [minstrl]. Загальна довжина односкладового англійського слова жодного разу не перевищила семи фонем. За двома винятками (the і of) гауссів розподіл відповідних орфограм простежується також і в тексті.

[R49]¹⁶⁷ Розподіл графем за числом диферентем. Дані рис. 30 дають змогу побудувати графіки розподілу графем різних графічних систем за числом диферентем у графемі (рис. 41). Усі без винятку графічні системи виявляють при цьому гауссів характер цього розподілу, який тим більше виражений, чим більше елементів містить система (пор. більшу стрімкість кривих для деванагарі, катакани і вірменського письма порівняно з грецьким, кириличним або латинським). Графічна система з теоретично можливою мінімальною кількістю диферентем, як відомо, реалізована штучно в алфавіті Морзе для латинки, і тому крива її виразно відрізняється від інших.

[R50]²¹²⁻²¹⁵ Три константи Кожевникова – Чистович. Показано, що "єдиним механізмом, що підключає дитину до мовного середовища, є наслідування", і оскільки "в дитини немає спадкової схильності до рідної мови, вона може засвоїти будь-яку. Психологи, педагоги й лінгвісти... показали, що спочатку дитина навчається звуків, слів, форм рідної мови

лише виключно через зовнішнє, без смислового навантаження, механічне наслідування мовлення навколишніх людей" [Поршнев, 319–320]. "З'ясований у свідомості звук або низка звуків правлять для дитини за мірку, до якої вона припасовує свої власні звуки і... не вгамовується, поки мірка та її подоба не стануть тотожні. Фізіологічних основ цієї власти-

вості ми не знаємо, писав І. Сеченов, але через те, що наслідування взагалі є якість, властива всім без винятку людям, і при тому нею просякнуте все їхнє життя..., легко зрозуміти, що для людей вона має всі прикмети родової ознаки" [Сеченов, 265].

З віком мимовільна імітативність гальмується, проте постійну наявність її виявляють спеціальні дослідження. Так, за В. Кожевниковим і Л. Чистович, "рецепція звукового сигналу, тобто фізичних звуків чужого мовлення, у людини триває близько 100 мс; зі швидкістю близько 150 мс настає беззвучна, тобто вкрай редукована імітація почутих звуків; зі швидкістю 300–400 мс – розпізнавання звуків уже за фонемами як мовних символів, тобто їхнє фонематичне "розуміння" (рис. 4). Якщо перша стадія властива всім тваринам, то швидкоплинна в мозку друга стадія говорить про епоху високого розвитку імітації в безпосередній еволюційній передісторії людства, тоді як третя – про перехід до сучасної мовної діяльності" [Поршнев, 1974, 320].

[R51]¹⁷⁸ **Закон Вебера – Фехнера у фонології.** У формулюванні закону Вебера – Фехнера розрізняють два аспекти. По-перше, це досліджений Е. Вебером аспект "порогу зміни у відчутті", виявлений ним в акустиці й тактильному сприйнятті. З'ясовано, що для кожного типу відчуттів існує своє постійне відношення γ між вихідною інтенсивністю подразника та її мінімальною зміною, яка стає помітною для органу чуття [Robert, II, 1905]. По-друге, Г. Фехнером згодом було сформульовано правило, згідно з яким "сила відчуття змінюється як

логарифм інтенсивності подразника" [там само, 731], а це, хоч і приблизно, таки відповідає експериментальним даним. Саме тому шкали одиниць освітленості й голосності звучання спираються на логарифмічні, а не лінійні послідовності величин інтенсивності подразника [Zanichelli, 2016]. Іншими словами, згідно з основним психофізичним законом Вебера – Фехнера, зміна інтенсивності фізичного подразника в геометричній прогресії має наслідком зростання величини враження в арифметичній прогресії.

Досить своєрідно виглядає застосування закону Вебера – Фехнера до галузі акустичної фонетики й фонології. У дворезонаторній моделі звукового синтезу голосних (див. рис. 42) розрізняють три основні фізичні характеристики резонаторів, які зумовлюють їхню якісну відмінність за тембром [а – і – о]: це загальна довжина глотково-ротового резонатора L ; відношення довжини глоткового резонатора до загальної довжини $l : L = V$; поперечний параметр – ступінь звуження (співвідношення площ поперечних перетинів резонаторів) $K = S_1 : S_2$ [Mol].

Для неогублених голосних при переході від фонем переднього до заднього ряду [і – ы – ѡ] загальна довжина резонаторів змінюється так: 16 – 17,5 – 19,2 см. Те саме для огублених фонем [у – ʏ – ʊ]: 17,5 – 19,2 – 21 см [там само, 94-96]. Це фрагменти геометричної прогресії параметру L з коефіцієнтом $\gamma = 1,095$ — при арифметичній, ступеневій зміні відчуття. Такий коефіцієнт цілком зіставний з величиною γ інших застосувань закону Вебера-Фехнера, а саме: для тактильної чутливості шкіри $\gamma = 1,073$, а при розрізненні півтонів темперованого музичного строю європейської музики $\gamma = 1,058$ (досить згадати характерні обриси роялю як унаочнення відповідної логарифмічної кривої). При переході від голосних фонем переднього ряду до заднього ряду значення величини V для неогублених фонем змінюються так: $\frac{1}{2}, \frac{3}{4}, \frac{5}{6}$; для огублених — $\frac{2}{3}, \frac{4}{5}, \frac{6}{7}$. Очевидно, що в

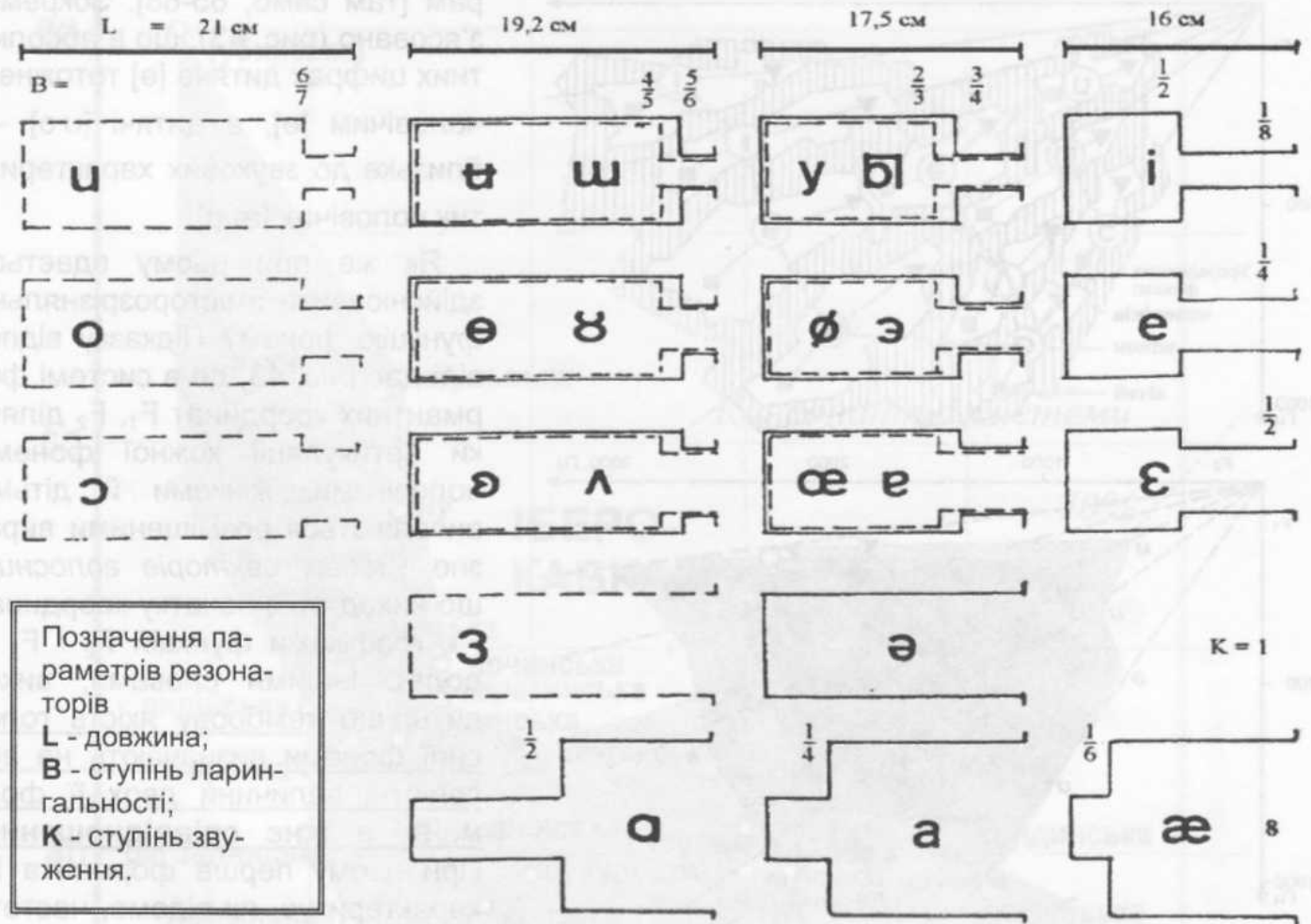

Е. Вебер

Г. Фехнер

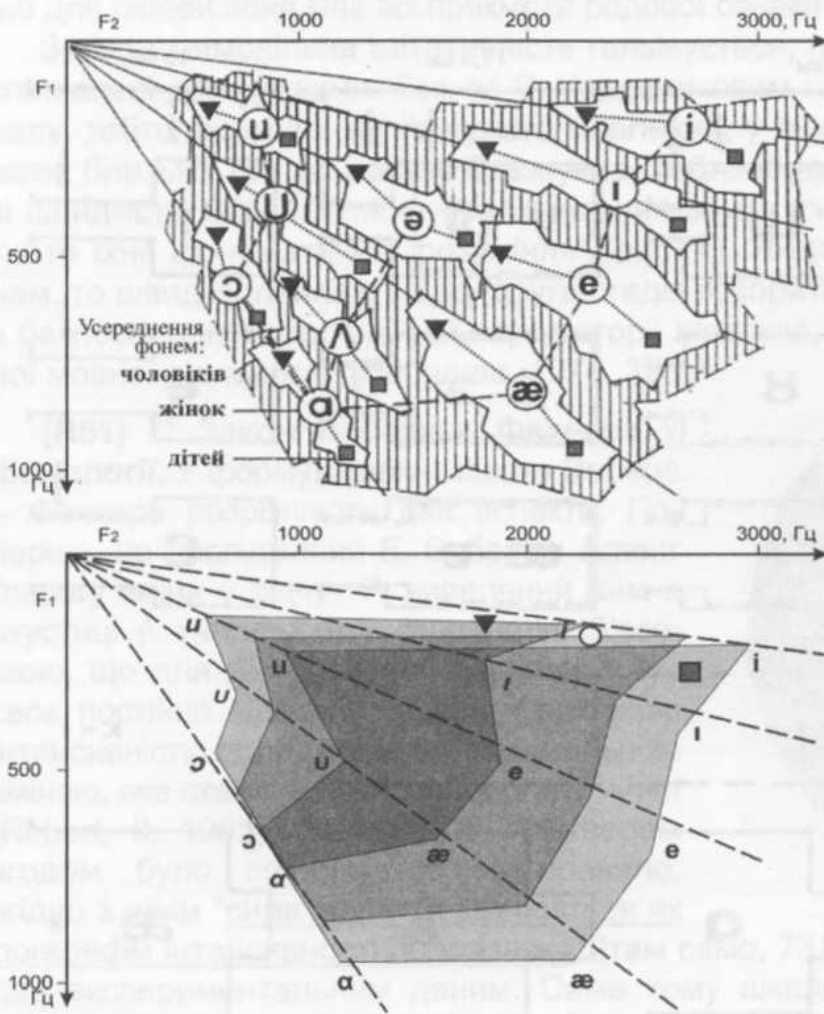
Рис. 42. Дворезонаторна модель звукового синтезу голосних (за цифровими даними Г. Моля).
 Пропорції резонаторів для чистих голосних показано суцільним контуром,
 для огублених – пунктиром. Ліві частини резонаторів – глоткові, праві – ротові

цих рядів проявляється також не арифметична, а геометрична послідовність. Існують мови (німецька, мадярська), які розрізняють до 5 рядів утворення голосних (різниця $[i/i]$, $[u/u]$). Неважко вирахувати для цих мов коефіцієнт $\gamma = 1,047$. Для порівняння можна навести дані для сприйняття музики з чвертьтонами у традиційних культурах сходу (арабська, індійська): там $\gamma = 1,028$ (див. рис. 44).

Від верхнього до нижнього піднесення голосних фонем $[i - e - \varepsilon - \text{ə} - \text{æ}]$ поперечний параметр K зростає так: $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, 1 , 8 ? [там само]. Очевидно, що тут має місце геометрична прогресія фізичних величин параметра з коефіцієнтом 2 — при арифметичній у сприйнятті фонем. Аналогічні співвідношення існують при переході від верхнього до нижнього піднесення голосних також середнього ряду $[\text{y} - \text{e} - \text{e} - \text{ə} - \text{a}]$ і заднього ряду $[\text{u} - \text{u} - \text{л} - \text{ə} - \text{a}]$. Слід гадати, що такі ж співвідношення властиві для аналогічних за ознакою піднесення фонем у рядах огублених голосних: $[\text{y} - \text{ø} - \text{œ} - \text{z}]$, $[\text{u} - \text{ø} - \text{v} - \text{z}]$, $[\text{u} - \text{o} - \text{o} - \text{v}]$ (див. рис. 42). Таким чином, число піднесень, перехід між якими вухо здатне розрізнити як різні послідовні фонемі (відмінні класи звуків), не перевищує 5. Закон Вебера-Фехнера придатний для теоретичного пояснення й іншої області щоденної мовленнєвої практики. Відомо, що хоча "дитина не відтворює (та й не може відтворити!) абсолютні величини формант дорослих", зворотної тенденції зберегти з віком абсолютну висоту

Рис. 43. Усереднені величини формант голосних чоловіків, жінок і дітей (за Г.Молем)

звучань не виявлено, що говорить про стабільність сформованих у дитячому віці нейропрограм [там само, 65-68]. Зокрема, з'ясовано (рис. 43), що в абсолютних цифрах дитяче [ə] тотожне з чоловічим [e], а дитячі [ʊ ɔ] — близьке до звукових характеристик чоловічих [æ a].

Як же при цьому вдається здійснювати змісторозрізняльну функцію фонем? Підказку відповіді дає рис. 43, де в системі формантних координат F_1, F_2 ділянки артикуляції кожної фонемі чоловіками, жінками й дітьми виявляються розміщеними виразно уздовж векторів голосних, що виходять з початку координат і є графіками функцій $F_2 : F_1 = \text{const}$. Іншими словами, виходить, що темброву якість голосної фонемі визначають не абсолютні величини двох її формант, а їхнє співвідношення. При цьому перша форманта F_1 характеризує, як відомо, частоту звукових коливань першого резонатора (до точки найбільшого звуження), а друга форманта F_2 — частоту коливань другого резонатора (від точки звуження до краю губів). Це дозволяє зрозуміти механізм миттєвого пристосування слухача до сприйняття формантних позицій мовця [Mol, 116].

На рис. 43 зображено (штриховкою) множину акустичних даних про реальні англійські голосні, артикульовані тисячею носіїв мови — чоловіками, жінками і дітьми [там само, 64]. Їхні усереднені дані в артикуляції кожної з голосних фонем показано на схемі відповідно

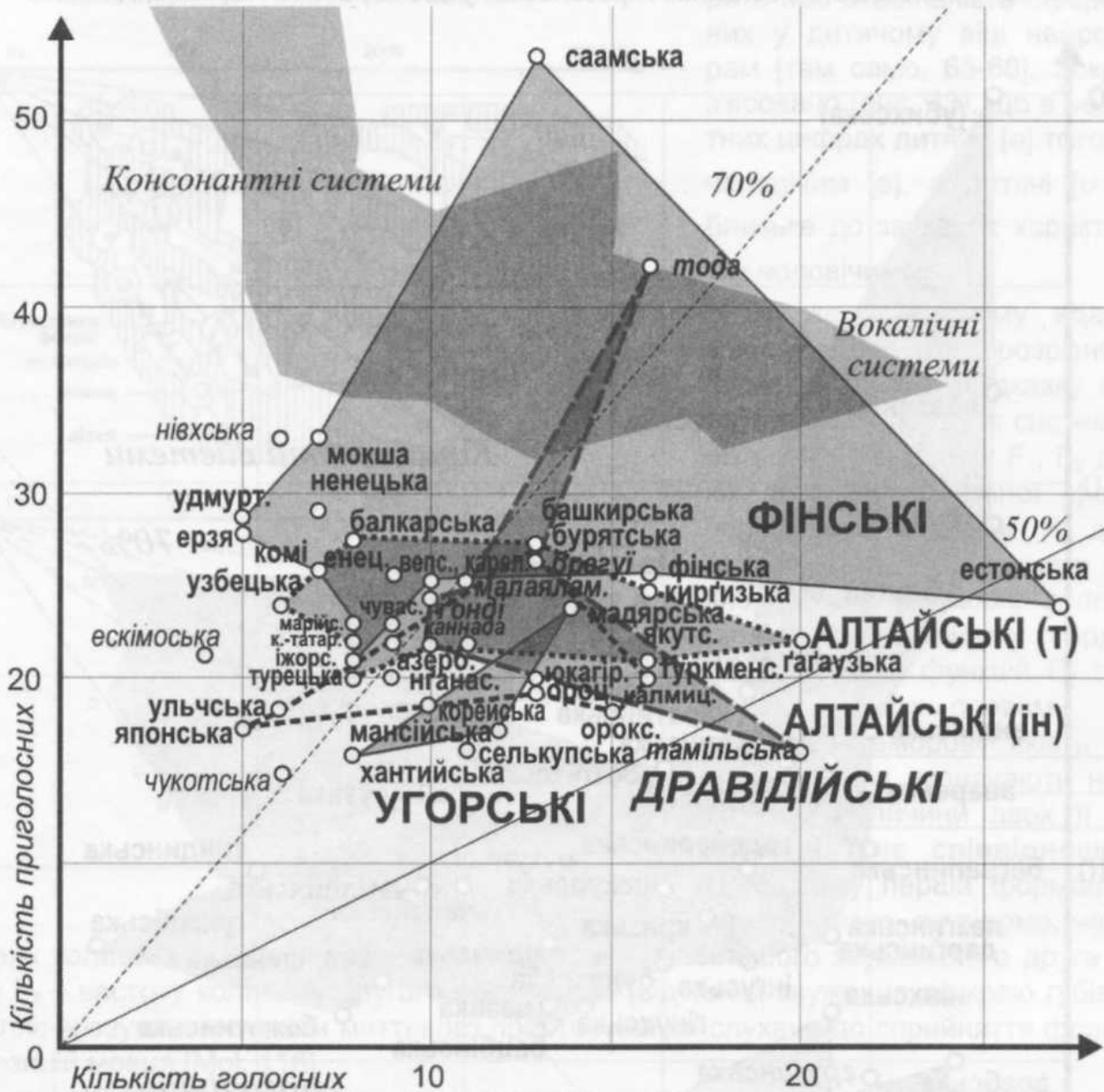
Рис. 44. Деякі значення коефіцієнта γ закону Вебера-Фехнера

Розрізнення голосних за піднесенням		2
Розрізнення англійських фонем 5 різних векторів		1,65
Сприйняття сили звуків як їх голосності	1,27	
Співвідношення голос. зв'язок чоловіків, жінок і дітей	1,16	
Розрізнення голосних 3 рядів	1,095	
Тактильна чутливість	1,073	
Розрізнення музичних півтонів	1,058	
Розрізнення голосних 5 рядів	1,047	
Розрізнення музичних чвертьтонів	1,028	

Рис. 45. Співвідношення голосних і приголосних у системах АН, АВ, ПА, ІК, АФ мов

Рис. 46. Співвідношення голосних і приголосних у системах УР, АЛ, ДР мов

трикутниками, колами і квадратами (ділянки щільного розміщення даних виділено білими багатокутниками). На цю суто акустичну картину накладено пасмо векторів з вихідним значенням $F_2 : F_1 = 1,4$ і $\gamma = 1,65$. При цьому знаменно, що проведені вектори досить точно відповідають напрямкам зміни параметрів формант голосних від чоловічих через жіночі (фонетичний символ у колі) і до дитячих.

Ця величина, знайдена емпірично, зіставна з $\gamma = 1,27$ для сприйняття сили звуків у вигляді їхньої голосності. Як видно зі схеми, фактичний матеріал добре вкладається у послідовність, задану на основі закону Вебера – Фехнера. Зі схеми також очевидно, що гранично можлива кількість векторів у межах звукового поля дорівнює п'яти, а фонем на кожному векторі – не більше трьох: виходить, ці обмеження задані саме фізичними параметрами мовленнєвого апарату членів суспільства – і чоловіків, і жінок, і дітей. Варто додати, що саме співвідношення середньої довжини їхніх голосових зв'язок має $\gamma = 1,16$ (див. рис. 44).

Таким чином, дія основного психофізичного закону поширюється не лише на фізіологію органів чуття, але також на звукові явища мови: артикуляторні, акустичні, фонетичні,

Рис. 47. Співвідношення голосних і приголосних у системах індоєвропейських мов

фонологічні. Охоплення дією закону Вебера – Фехнера також і фонологічних явищ унаочнює виконуваним як фонологією, так і відображеними в законі психофізичними співвідношеннями роль сполучних ланок між біологічною та соціальною формами руху матерії, деталі див. [Тищенко, 1980].

[R52]²¹² Кореляція співвідношення голосних і приголосних у системі та генеалогічної належності мови. Схеми на рис. 45–47 унаочнюють названу кореляцію. Серед обстежених фонетичних систем 130 мов світу мінімальні за складом засвідчені в аустронезійських та австралійських мовах, максимальні – в іберокавказьких. За часткою голосних перші переважно вокалічні (понад 30 % голосних), а інші – консонантні. Для семітських мов властиві середньобагаті консонантні звукові системи, крім вокалічної системи івриту.

Порівняно з іберокавказькими мовами уральські мають менший інвентар фонем (за винятком саамської). Вони переважно консонантні. Системи фінських мов у створеній координатній системі виявляють додаткову дистрибуцію з угорськими. При цьому фактично сполучною ланкою виглядають системи алтайських мов (тюркських, монгольських, тунгусо-маньчжурських) з кількісно найменшими системами ульчської та японської мов. Виразно близькі до них кількісні характеристики звукових систем дравідійських мов. Ві-

домо, що для мов усіх названих генеалогічних родин у порівняльно-історичному мовознавстві сформульовано гіпотези спорідненості різних ступенів близькості.

З-поміж звукових систем індоєвропейських мов очевидну близькість виявляють іранські та слов'янські, що також має історичні підстави. Кельтські розташовані між балтійськими й германськими. Взаємна відстань у системі германських мов так само значна, як і поміж романськими, але в цілому обидві групи близькі одна до одної. Украй консонантними (насиченими приголосними) виявляються системи циганської або російської мов, максимально вокалічними – системи португальської, норвезької, данської. Очевидно, що ця характеристика фонетичних систем відрізняється від розподілу звуків у мовленні відповідними мовами.

Література до розділу 6

- Арапов М.В., Херц М.М. Математические методы в исторической лингвистике. – М., 1974.
- Булыгина Т.В., Крылов С.А. Оппозиция // ЛЭС. – М., 1990.
- Вьетнамский лингвистический сборник. – М., 1976.
- Гнеденко Б.В., Хинчин А.Я. Элементарное введение в теорию вероятностей. – М., 1961.
- Док К.М. Языки банту, флективные с тенденцией к агглютинации // Африканское языкознание : Сб. статей. – М., 1963.
- Журавлев В.К. Корреляция // ЛЭС. – М., 1990.
- Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М., 1979.
- ИП – У истоков письма // Знание – сила. – 1980. – № 3.
- Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М., 1976.
- Клименко Н.Ф. Фузія // УМЕ. – К., 2004.
- Лук А.Н. Мышление и творчество. – М., 1976.
- ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
- Мильчин – Памятная книга редактора / Сост. А.Э. Мильчин. – М., 1988.
- Москалев А.А. Язык дуаньских яо (язык ну). – М., 1978.
- Пашковський В.С. Аспекти моделювання системи англійської орфографії та залежність Гаусса // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 15, кн. 2. – К., 2005.
- Пирс Дж. Символы, сигналы, шумы. – М., 1967.
- Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии. – М., 1974.
- Ремарчук В.В., Макагонов П.П. Опыт составления частотного списка слогов для вьетнамского языка // Вьетнамский лингвистический сборник. – М., 1976.
- Рождественский Ю.В. Типология слова. – М., 1969.
- РЧС – Частотный словарь русского языка / Ред. Л.Н. Засорина. – М., 1977.
- Секст Эмпирик. Сочинения : В 2 т. – М., 1976.
- Селігей П.О. Усне повідомлення.
- Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. – М., 1947.
- Стахурська Г.Ю. Місце англіцизмів у перській комп'ютерній субмові // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. – К., 2004. – Вип. 12.
- Стеланов Ю.С. Имя // ЛЭС. – М., 1990.
- Тищенко К. Метатеорія мовознавства. – К., 2000.
- Тищенко К.М. Аналоги кельтських географічних назв України в топонімії Росії // Київський географічний щорічник. – 2004. – № 2' 2003.
- Тищенко К.М. Кельтські назви селищ на витоках річок України // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 5–6; – 2004. – № 3.
- Тищенко К.М. Лінгвістичний знак як єдність знаків мови і мовлення // Мовознавство. – 1980. – № 1.
- Тищенко К.Н. О фонологическом приложении закона Вебера – Фехнера // Вест. Киев. ун-та. Ром.-герм. филология. – К., 1980. – Вып. 14.
- Транслітерація тексту арабо-перською графікою з сюжету [С38] наприкінці § 6-3: "А вже що казати про третій, цілком реальний у часи Хмельницького шлях, першим кроком на якому мала стати активно обстоювана гетьманом до 1650 р. політика, спрямована на входження України на правах автономії до складу Отоманської Порти, до речі, впертий факт історії, замовчуваний в підручниках; але, попри все, його політична логіка мусить бути осмислена нащадками."

- Уфимцева А.А. Знак языковой // ЛЭС. – М., 1990.
- УЧГ – Частотна українська грамати́ка / Уклад. К.М. Тищенко. Препринт. – Львів, 1990.
- Хайтун С.Д. Наукометрия. Состояние и перспективы. – М., 1983.
- Чистович Л.А., Кожевников В.А. Речь, артикуляция и восприятие. – М., 1965.
- Чистяков В.Ф., Крамаренко Б.К. Опыт приложения статистического метода к языкознанию. – Краснодар, 1929. – Вып. I.
- Щерба Л.В. Фонетика французского языка. – М., 1953.
- Якобсон Р., Фант Г.М., Халле М. Введение в анализ речи. Различительные признаки и их корреляты. Гл 2. Опыт описания различительных признаков // Новое в лингвистике. – М., 1962. – Вып. 2.
- Янквиер С.Б. Гуанчжоуский (кантонский) диалект китайского языка. – М., 1987.
- Crystal – Encyclopædia Cambridge delle scienze del linguaggio / Ed. D. Crystal, red. L. Bertinetti. – Bologna, 1993.
- Jacob A. 100 points de vue sur le langage. – Paris, 1969.
- Dubois J. Dictionnaire de la linguistique. – Paris, 1983.
- Helbig G. Geschichte der neueren Sprachwissenschaft. – Leipzig, 1973.
- Ljudskanov A. Mensch und Maschine als Übersetzer. – Halle, 1972.
- Milewski T. Językoznawstwo. – Warszawa, 1973.
- Mol H. Fundamentals of Phonetics, II. Acoustical Models Generating the Formants of the Vowel Phonemes. – The Hague; Paris, 1970.
- Morev L.N., Moskalyov A.A., Plam Y.Y. The Lao Language. – М., 1979.
- O'Connor J.D. Phonetics. – Harmondsworth: Penguin Books, 1978.
- Ohly R. Języki Afryki. Luga za Afrika. – Warszawa, 1974.
- Robert – Le petit Robert. II. Dictionnaire des noms propres. – Paris, 1986.
- Schmandt-Besserat D. (1978) The earliest precursor of writing // Передрук в: Human Communication / Ed. W. Wang. – San Francisco, 1982.
- Yule G. The Statistical Study of Literary Vocabulary. – Cambridge, 1944.
- Zanichelli – Enciclopedia Zanichelli 1996M., 1990. – Bologna, 1995.

Ч А С Т И Н А І І

ІСТОРИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

Розділ 7. ГЕНЕТИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО: ТЕОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ МОВИ

§ 7-0. Предмет генетичного мовознавства. Фонові відомості

Історичне мовознавство – це галузь мовознавства, яка вивчає **проблеми виникнення, становлення і еволюції лінгвосфери** етномов, діалектів та ідіолектів. Перші дві проблеми становлять предмет дослідження **генетичної** галузі історичного мовознавства, третя – його **еволюційної** галузі.

Фонові відомості до теми включають загальну характеристику передісторії мовлення та історичних складників мовленнєвої здатності.

1. Передмовлення як знаряддя-посередник. Суспільна форма руху матерії (галузь соціального) охоплює процеси життя людей в суспільстві, мову та мислення. Виникнувши з біологічної форми руху, соціальне містить її в собі як підпорядкований складник, але не зводиться до нього, тобто має власну якісну своєрідність [ФС, 455]. Згідно з афоризмом Б. Поршнева, "соціальне не можна звести до біологічного; соціальне нізвідки вивести, як з біологічного" [Поршнев, 1974, 17]. Це означає, що "весь будівельний матеріал при виникненні суспільства, на початку людської історії мав біологічну природу. Світ органічної природи дав усі цеглини, усі фізіологічні, анатомічні, екологічні, словом, усі біологічні елементи, необхідні для появи суспільства. Жоден елемент не був доданий звідкись іззовні" [там само, 399–400]. Інший погляд означав би визнання участі в появі суспільства надприродних сил.

За сучасними науковими уявленнями, поява людства (антропогенез) є наслідком двох послідовних, епохальних процесів: **біологічного олюднення** (виділення людини як біологічного виду зі світу тварин) та **соціогенезу** (появи суспільства людей). Біологічні передумови олюднення (не пов'язані ані з мовним спілкуванням, ані з зумовленим ним суспільством) почали складатися мільйони років тому: за даними палеонтології – близько 20 млн, за даними молекулярної генетики – близько 5 млн років тому. Ці суто біологічні процеси полягали в появі **внаслідок мутації** живої істоти, проміжної між мавпою і сучасною людиною – ПЕРЕДЛЮДИНИ (теорія М. Дубініна) [Матюшин, 4]. Мутантні втрати полягали, зокрема, в ослабленні зубної системи та фізичної сили в цілому, що прирікало таких тварин-мутантів на загибель. З'ясувалося, що мутантні зміни в різних групах цих тварин були різними, тобто, водночас існувало декілька різновидів "проміжних істот". Але згодом усі бічні гілки цього роду згасли. Важливо підкреслити, що ці істоти аж ніяк не були людьми, але вони не були й "звичайними" мавпами: вони були *іншими* тваринами [Поршнев, 1974, 106].

Серед причин мутації Г. Матюшин називає зростання радіоактивного опромінювання внаслідок дії низки космічних і тектонічних чинників. Йдеться про почастишання в той період геомагнітних інверсій (змін полюсів Землі), активізацію вулканів і землетрусів, вихід на поверхню землі покладів уранових руд і радіоактивних вулканічних магм. Такі особливості

були властиві для природних умов Землі наприкінці третинного періоду, зокрема також і в місцях розселення мавп (приматів). Найдавніші викопні рештки "проміжних істот" досі знайдено у *Східній Африці*, що й дає підстави вважати її прабатьківщиною роду людського. Мутація продиктувала історичну необхідність переходу "проміжних істот" до систематичного використання *предметів-посередників* як своєрідних "знарядь" для компенсації втрат, спричинених мутацією. Цей період тривав *мільйони років*.

Підсумувати теперішній стан знань про обставини формування "проміжної істоти" як біологічного виду можна так. Через підвищену природну радіацію одна з груп людиноподібних мавп Східної Африки внаслідок мутагенезу деградувала в австралопітека африканського. Він був фізично слабший за свого предка, позбавлений ікол, слабо обволошений, з помітно більшим мозком і незграбними задніми кінцівками. Мутанта-австралопітека чекала загибель, коли б не знайшлося заміни всьому відібраному в нього природою. Такою заміною і стали предмети-посередники, вживані мутантом у своїх діях слочатку імітативно. Саме у цьому полягала історична необхідність переходу "проміжної істоти" від епізодичного *вживання знарядь* у австралопітеків до систематичного у неандертальців. Для тварин-немутантів такої необхідності не було і немає. Самі ж конкретні форми цього процесу були зумовлені боротьбою за існування, нормальним станом світу тварин [Енгельс, 337].

Напівінстинктивні "знаряддєві дії" становили вищу межу поведінки "проміжних істот" приблизно до 40 тисячоліття до нашої ери. Далі, після нагромадження цих чисто біологічних передумов відбувся якийсь суттєвий, якісний стрибок, що згодом призвів до появи суспільства людей, як виявилось, нової форми руху матерії. Згідно з сучасними науковими уявленнями шлях до соціалізації "проміжних істот" відкрився внаслідок принципово нового поєднання двох відомих чинників: сфери первісної взаємної голосової регуляції поведінки особин і сфери елементарних розсудкових операцій, стимульованих орієнтаційно-знаряддєвими діями цих особин. У вищих тварин названі сфери *також наявні, але роз'єдані*. Їхній синтез виявився **первісним мовленням** предків людей. Етап його становлення тривав приблизно **від 40 до 30 тис. до н. е.** і започаткував формування суспільства людей [Поршнев, 1974, 105].

Варто спеціально застерегти від застарілих концепцій, про живучість яких пише Г. Климов: "Погляд на виникнення мови не пізніше ніж 500 тисяч років тому, що проектує її становлення вже в донеандертальську епоху і по суті повторює стару думку М. Марра з цього питання, може бути розцінений лише як серйозне непорозуміння, виникле, очевидно, через необізнаність з дослідженнями в галузі антропогенезу" [Климов, 1983, 169]. Як впливає з відкриттів В. Кочеткової, на одержаних нею ендокранах (точних зліпках) мозку неандертальців видно некомплектність їхніх мовленнєвих центрів. Тобто у цих істот *ще не було повного набору високоспеціалізованих мовленнєвих ділянок кори мозку*, без чого існування мови в її сучасному розумінні неможливе (подробіці нижче).

"Становлення мови як такої навряд чи можна відсувати в епоху, віддалену від сучасності глибше ніж на 35–40 тисячоліть", тобто йдеться про "відомі хронологічні межі існування гомо сапієнс, з якими тільки й можна співвіднести засвідчені різновиди феномена мови" [там само, 168]. Основу цієї концепції становить *теза про вкорочення історії*, викладена й аргументована 1954 р. істориком Б. Поршневим. Виходячи з виняткової важливості мови для життя сучасних людей, вчений окреслив ключові етапи розвитку мови як історично необхідного компонента становлення суспільства. Іншими словами, Б. Поршнев показав, що походження мови є необхідним аспектом антропогенезу. Що більше, воно посідає в ньому ключову позицію, адже *поява первісного мовлення сталася після тривалого паралельного розвитку обох його складових сфер, але, разом із тим, на думку Ф. Енгельса, задовго ДО виникнення суспільства* [Енгельс].

Окремого розгляду потребують спроби пояснити **походження оббитих каменів**, якими супроводжувалося існування "проміжної істоти". Донедавна підручники беззастережно оголошували їх матеріальним доказом появи людської праці. А однак доведено, що свідома мета справжньої людської праці формується лише завдяки мовленнєвому мисленню, вторинному щодо мовленнєвого спілкування. Але про який свідомий, продуманий вплив індивіда на спосіб оббивання можна говорити, коли техніка його лишалася незмінною впродовж десятків і сотень тисяч років? Адже лише на одне ледь помітне (і то для фахівця) технічне зрушення в обробці каменя припадає в нижньому палеоліті 2500 поколінь *передлюдей*, а в середньому палеоліті – 200–300 поколінь... Навпаки, ці дані говорять про **повний автоматизм**, стереотипність рухів як прояв *зоологічної категорії імітації* (відомо, це еволюційно дуже давній безумовний рефлекс). "Оббиті камені, пише Б. Поршнєв, свідчать саме про *імітацію предметних рухів, дій з каменями, задовго до формування мови і осторонь цього процесу*" [Поршнєв, 1974, 330–331]. Ці "твариноподібні, інстинктивні форми" знаряддєвих дій (терміни К. Маркса) [там само, 118] тільки значно пізніше стали доцільними, тобто перетворилися на свідому, людську працю: це відбулося лише завдяки появі мовленнєвого мислення, яке виникло на основі голосового спілкування.

Б. Поршнєв

Суто *зоологічну природу знаряддєвих дій* проміжної істоти унаочнюють поклади безлічі оббитих каменів на доісторичних стоянках. Число таких каменів у десятки разів перевищує всі можливі життєві потреби. Цим фактам є чимало паралелей в етології (науці про поведінку тварин): так, бобри, керовані виключно зоологічним інстинктом, зрізають часом значно більше дерев, ніж потрібно для їхніх загат; різні тварини так само інстинктивно роблять восени значні запаси харчів, про частину яких неминуче забувають тощо [Сележинский, 87]. Що до принципової здатності до виготовлення знарядь (не обов'язково з каменю, але з гілок, кісток, листя тощо), то, за Д. Левик-Гудол, конкурентами людини виявилися і шимпанзе й орангутан [Lawick-Goodall; Матюшин, 14; Фридман, 189]. Етологи наводять численні факти безперечних ознак "кмітливості" різних птахів у вживанні предметів-посередників. Блискучий спосіб використання "живого знаряддя" демонструє тропічний птах, який, зловивши муху, кидає її у воду як наживку для риби і в такий спосіб ловить рибу (!) [телевізійна програма Discovery, травень, 2005].

Зі свого боку, тривалі дослідження в галузі генетики довели, що **наслідки суспільно-трудової діяльності не можуть записуватися в генах**, тобто, вони не стають суб'єктом біологічної еволюції, і це безнадійно дискредитує формулу "праця створила людину": сенс фрази виявився порожнім. Отже, і тут звичні уявлення стають непридатними для пояснення фактів. До всього з'ясувалося, що шимпанзе також вміють полювати (напр., на мартишок, павіанів, інших звірів) та їдять їхнє м'ясо. Цим поставлено під сумнів гіпотезу м'ясного харчування як провідного чинника олюднення. Переглянувши деякі геологічні гіпотези, вчені переконалися, що епохальні географічні зміни мали місце не в момент виділення людини зі світу тварин, а лише *через кілька мільйонів років*. До того ж ці зміни не вплинули на жодний інший вид мавп у напрямку можливого олюднення, а отже, і зміну середовища не можна вважати визначальним чинником антропогенезу.

Початок оббивання каменів досі не вдалося пов'язати з жодними анатомічними змінами проміжних істот: ні з прямоходінням, ні з будовою рук і ніг, ні з формою чи обсягом мозку. Нові відкриття показали, що ці біологічні зміни виникли *не внаслідок* знаряддєвої діяльності, яка донедавна вважалася працею, а *за кілька мільйонів років до її появи* (за різними датованнями від 5 до 9 млн років) [Матюшин, 15, 38]. Частково ці зміни стосу-

ються й інших тваринних родичів сучасної людини, тому й вивчення їх сприяє реконструкції антропогенезу.

За чисто **анатомічними** ознаками людина входить разом зі своїми тваринними родичами – мавпами – до ряду *приматів* [Фридман, 56 і наст.]. До цих спільних ознак належать:

- наявність хапальних кінцівок і розвинених ключиць;
- протиставлення першого пальця руки іншим; наявність 32–36 зубів чотирьох типів і практично однакова зубна формула, причому постійним зубам передують молочні;
- існування потиличної частки високорозвиненого мозку;
- кольоровий і стереоскопічний характер зору, адже на відміну від інших ссавців очі приматів спрямовані вперед.

Як зазначає Е. Фридман, "високий розвиток і значення зору за умов винятково розвинутої передньої кінцівки (у багатьох приматів вона є рукою), недосяжний іншим тваринам зв'язок "око – рука" дали приматам унікальні можливості для здійснення складних форм поведінки, невластивих жодній іншій тварині" [там само, 60]. Вражає і різноманітність ряду при збереженні основних фізичних ознак: так, вага тіла мікроцебуса – до 60 г, горили – до 300 кг; відповідні розміри тіла – до 8 см і до 2 м. Ареал поширення мавп і напівмавп – суходіл та острови обабіч екватора до 40° широти (крім Австралії).

У плані поведінки приматів – ніде більше серед тварин немає такої складної системи родинних і приятельських підгруп у межах загального стада. Панування ватажка у групі не завжди є наслідком його агресивності, воно пов'язане зі складними "протосоціальними" навичками. Серед мавп поширена взаємодопомога, співпраця, часом навіть спільний контроль стадних відносин. Розвинені й такі складні форми поведінки, як *ськання (грумінг)* – з виявами симпатій, вибачень, підлеглості, "*тітчина поведінка*" у вихованні малят, можливість *підтримки* цілим стадом навіть найбезправнішого члена спільноти у важку хвилину. Поведінка мавп рясніє аналогіями з людською поведінкою в групі – на зразок вітань, поцілунків, виявів погроз, ревнощів, доброзичливості, радощів при зустрічі по довгій розлуці, вмивання, пиття води жменею, канючення їжі, взаємної годівлі, вживання голосу й жестів, поз при спілкуванні тощо.

Серед сучасних приматів нараховують 210 видів тварин (700 підвидів), більшість з яких опинилося у XXI ст. під загрозою зникнення. Підряд нижчих приматів або напівмавп налічує 6 родин (23 роди), поширених лише у Старому Світі, підряд вищих приматів або антропоїдів – 7 родин (32 роди). Останній підряд поділяється на дві секції: широконосих приматів (3 родини мавп тільки в Новому Світі) і вузьконосних приматів (4 родини мавп Старого Світу, а також усі викопні "проміжні істоти" й сучасна людина). У складі *секції вузьконосних мавп* виділяють дві надродина – мартишкоподібних і людиноподібних (гоміноїдів). Остання складається з трьох родин: це гілобатида (гібоноподібні), понгіди (людиноподібні мавпи) і гомініди (люди). Певне уявлення про ступінь їхньої біологічної близькості дає таблиця на рис. 1.

Отже, як казав Арістотель, "хоча мавпа менш гарна, ніж кінь, вона більше схожа на людину". А Пліній вважав, що "всі породи мавп серед інших тварин найближчі за подібністю до людини". Також і сучасна наука відносить людину за біологічними ознаками до ряду приматів. Щоправда, мозок людини втричі більший за мозок інших гоміноїдів, проте зовні тип його організації той же, що і в мавп: у ньому немає якихось особливих анатомічних утворень, яких не було б у мавп. Вражає також і подібність складу крові людини та вищих мавп: вона настільки велика, що при дотриманні групи кров можна безперешкодно переливати від людини до шимпанзе і навпаки (такі приклади відомі). Практично однакові їй імунологічні властивості та амінокислотні послідовності білків (гемоглобін, міоглобін, цитохром С, низка ферментів), ДНК шимпанзе і людини відрізняється лише на 1 %.

А однак принципова відмінність людини від усіх інших тварин надто істотна, і це означає, що її причину, за всієї очевидної біологічної подібності приматів, слід шукати в іншій площині.

Рис. 1. Зіставні біологічні характеристики надродини гоміноїдів

Родина	Рід	Число видів, підвидів	Зріст, см, до:	Вага, кг, до:	Обсяг мозку, см ³ , до:	Групи крові лише:	Число хромосом	Спосіб пересування	Засоби спілкування
Глобатида	Гібон	6/15	120	70	150	A, B, AB	44–52	брахіація	багата вокалізація
Понгіди	Орангутан	1/2	130	190	600	A, B, AB	48	надеревний ходить, лазить	бідні голосові звуки, пози, жести
	Горила	1/3	180	300	700	B	48		
	Шимпанзе	2	150	80	600	A, 0	48		
Гомініди	Людина	1	190	90	1500	A, B, AB, 0	46	наземний	мовні, інші

2. Три історичні складники мовленнєвої здатності. Б. Поршнев виділяє (за Ж. Піаже і Л. Виготським) такі "три корені" походження мови:

- **біологічний** субстрат мови та свідомості: мозок відповідного ступеня складності;
- **поведінковий** аспект мовлення: мовленнєву сугестію, яка має свою окрему передісторію у вигляді вокалізації та звукової сигналізації;
- **інтелектуальний** аспект мовлення: мовленнєве мислення, яке теж має свою окрему передісторію у вигляді предметного мислення.

Під впливом історичної необхідності на певному етапі філогенезу у структурах мозку "проміжних істот" відбувся синтез сугестивної та інтелектуальної сфер, породивши якісно нове явище – мовленнєво-розумову діяльність людей.

Мозок передлюдини-мутанта був достатньо складним, аби вмістити всі дальші непрості нейропсихологічні перетворення. Реконструкцію етапів формування вищих, мовно-мисленнєвих ділянок кори мозку уможливають нові дані нейрофізіології, нейропсихології та психопатології, зокрема дослідження *функціональних регресій* мовлення.

На ендокранах неандертальців майбутні мовленнєві поля кори виглядають роз'єднаними, не пов'язаними в єдину систему (рис. 6, B). На муляжах В. Кочеткової вдається розпізнати: генетично дуже давній інтонаційний центр у правій півкулі; добре розвинені скроневі звукотворні центри – це свідчить про активне використання голосу; мало розвинені лобні частки – вони формуються лише пізніше, у гомо сапієнс, але без них неможливе підкорення особини мовленнєвій регуляції, тобто, непримусовому впливу інших особин (детальніше див. нижче, § 7-4).

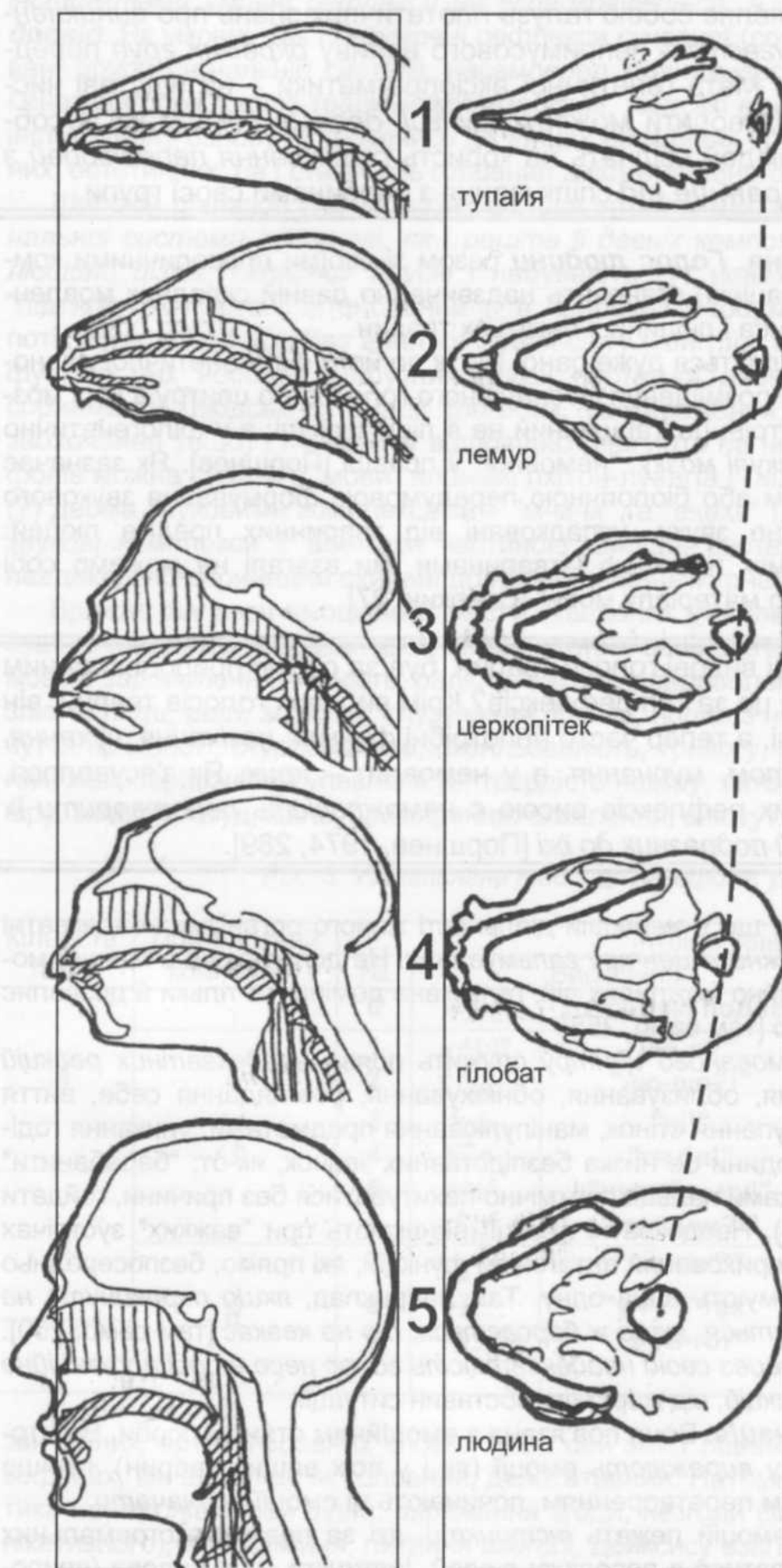
Контури **передісторії мовлення** можна відновити завдяки вивченню трьох різних груп фактів. До них належать:

- дані етології про спільні риси комунікативної сигналізації приматів, у якій вдається простежити найдавніші етапи міжособинної регуляції поведінки [див. Тайлор; Фридман];
- дані палеоантропології (науки, що вивчає процес і обставини виникнення людини як біологічного виду), зокрема реконструкція історії анатомічних змін в ділянці гортані (див. рис. 2: [Bruhl]); поздовжній розмір черепа прийнято за умовну одиницю; штриховка: вертикальна – дихальний шлях; навскісна – травний шлях; пунктиром сполучені центри отворів foramen magnum, через які головний мозок з'єднується зі спинним: за спостереженням анатома Е. Ллойда дю Брюля, пряма хода зумовила розведення гілок щелепи і вивільнення під'язикової кістки);
- історія голосу та його використання – вокалізації, адже самоочевидно, що голос і всі просодичні компоненти мовлення (мелодика, інтонація, динаміка та ін.) становлять спільну біологічну спадщину людини з багатьма іншими видами тварин (див. § 7-2).

Передісторію інтелекту вдається відтворити за даними етології, які свідчать про:

- спільність усіх розсудкових операцій вищих тварин і людини, зокрема індукції, дедукції, абстрагування, аналізу, синтезу, експерименту [Енгельс, 202];
- спільність для всіх антропоїдів таких рис нервової діяльності, як використання

Рис. 2. Еволюція голосового тракту і щелепи приматів
[Bruhl, 43, 57 63 зі змінами]

старого досвіду, образна й умовно-рефлекторна пам'ять; наявність довербальних понять у шимпанзе [Матюшин, 65];

➤ спільність для людини й багатьох тварин (не тільки вищих) знаряддевої діяльності – еволюційно найпізнішої, бо найменш поширеної (Фирсов), але у становленні людей – провідної (зародок практики).

Уявлення про передісторію інтелекту дає також і археологія, розкриваючи нам діло рук первісних людей. За викопними рештками знарядь, предметів побуту, житла можна до певної міри відновити рівень розвитку свідомості давніх людей, особливості їхнього мислення [Поршнев, 1974, 243].

Формування мови через синтез поведінкової та інтелектуальної сфер вивело досупільний розвиток людства на новий рівень. Завдяки мові практика й пізнання подолали вузькі межі тільки індивідуального досвіду і відтепер могли ставати надбанням досвіду інших особин. У сполученні з уже сформованою сферою мовленнєвого впливу на чужу поведінку ці нові мовно-інформаційні зв'язки нечувано збагатили первісне людське спілкування, заклали основи розвитку справжнього людського суспільства. Після сказаного стає зрозумілим, чому всі попередні стадії антропогенезу за всієї їх важливості залишаються всього тільки передісторією людства.

§ 7-1. Генетична аксіопрагматика

Генетична аксіопрагматика являє собою галузь гіпотетичних знань про *виникнення і становлення голосової сугестії* – непримусового впливу окремих груп передлюдей на тварин інших видів. Мета генетичної аксіопрагматики – на підставі численних аксіомовних реліктів відтворити *можливі функції давньої вокалізації*. Особливості ендокранів викопних людей свідчать на користь *спілкування передлюдей з різними видами інших тварин раніше від спілкування з особинами своєї групи*.

1. Реліктові явища мовлення. *Голос людини* разом зі своїми просодичними компонентами (мелодикою та інтонацією) становить надзвичайно давній складник мовлення. Наявність голосу – спільна риса і людини, і багатьох тварин.

В онтогенезі голос також з'являється дуже рано. Що ж до його філогенетичної давності, то про неї свідчить, зокрема, розміщення інтонаційного голосового центру в корі мозку. Це єдиний з усіх мовних центрів, розташований не в лівій півкулі, а у філогенетично ранньому відділі *кори правої півкулі мозку*, "немовної" у правші [Поршнев]. Як зазначає О. Спіркін, основним матеріалом або біологічною передумовою формування звукового мовлення людини стали власне звуки, успадковані від тваринних предків людей: "Визнаючи генетичний зв'язок між людиною і тваринами, ми взагалі не можемо собі уявити іншого джерела звукового матеріалу мови" [Спіркін, 27].

Голос передлюдини, як і всі видові голоси тварин, був за своєю природою одним з *неадекватних рефлексів*. Що це за тип рефлексів? Крім видових голосів тварин, він включає деякі еволюційно давні, а тепер часто непотрібні функції: *позіхання, чухання, часте дихання, виляння хвостом, мурчання*, а у немовлят – *крик*. Як з'ясувалося, спільною для всіх неадекватних рефлексів рисою є *неможливість перетворити їх шляхом підкріплення в умовний подразник до їжі* [Поршнев, 1974, 289].

Дальші дослідження виявили, що в нервовій діяльності живого організму неадекватні рефлекси відіграють роль *запобіжного центру гальмування*. Не допускаючи в певний момент до реалізації безліч потенційно можливих дій, гальмівна домінанта тільки й дозволяє здійснити далі єдино потрібну дію [там само, 255].

Ознакою *виникнення загальмованого центру* служить поява *неадекватних реакцій* "на себе" (чухання, обмацування, облизування, обнюхування, розглядання себе, виття тощо) або "на середовище" (колупання стінок, маніпулювання предметами, уникання годівниці, нявкання, скавчання, у людини це низка безпідставних звичок, як-от: "барабанити" пальцями по столу, хрустити кістками пальців, ритмічно похитуватися без причини, гойдати ногою, плямкати, цмокати тощо). Неадекватні реакції виникають при "важких" зустрічах нервових процесів, унаслідок прихований антагонізм функцій, які прямо, безпосередньо не пов'язані, а однак якось гальмують одна одну. Так, наприклад, *якщо перекинута на спину жаба квакає, то не борсається, якщо ж борсається, то не квакає* [там само, 250]. Важливо запам'ятати, що саме через свою *неадекватність* голос несе в собі *потенційне звільнення від автоматизму реакцій*, від жорстких обставин ситуації.

Від голосу невіддільна *інтонація*. Вона пов'язана з емоційним станом особи. В онтогенезі людини інтонації спочатку *виражають* емоції (як і у всіх вищих тварин), і лише згодом, завдяки глибоким якісним перетворенням, починають ці емоції *позначати*.

На самому споді людських емоцій лежать *інстинкти*, які за певних екстремальних умов можуть несподівано прориватися в поведінку людей. Інстинкти – це видова (природжена, успадкована) форма пристосовної поведінки, що виникає у відповідь на зміни се-

редовища. Розрізняють інстинкти самозбереження, харчові, статеві, батьківські та ін. За І. Павловим, інстинкти являють собою ланцюги безумовних рефлексів. *Надбудовані над інстинктами умовні рефлекси не успадковуються, а спираються на індивідуальний досвід.* Як умовні, так і безумовні рефлекси сучасної (соціалізованої) людини підпорядковані другій сигнальній системі, насамперед мовним засобам регуляції поведінки особи. Генетично пов'язані з тваринними емоціями, людські емоції втрачають у суспільстві свою інстинктивну основу, підносячись до вищих емоційних проявів – соціальних, інтелектуальних, естетичних: це і становить головний зміст емоційного життя сучасних людей.

Широкий діапазон емоцій позначається інтонаціями, причому з розвитком другої сигнальної системи інтонації, як і решта її давніх компонентів, "підтягаються" до еволюційно пізніх, складних ярусів і набувають тут нових функцій [там само]. У такому "підтягнутому" стані інтонований (і в зародковій формі – артикульований) голосовий потік існує досі в усіх без винятку мовах світу у вигляді **назофонів** (рис. 3). Експресивна функція цих носових дифузних звуків настільки давня, що вищі тварини повсюдно сприймають людські інтонації (погрози, застереження, збентеження, смутку, приязні, захоплення тощо) і по-своєму відповідно реагують на них. Про виключну давність назофонів можна судити з "мови" племені пхитон-луангів (Таїланд), яка начебто вичерпується (?) двома звуковими комплексами – "м-м-м" та "ехехе" [Przybysze, 46]. Очевидно, ці два звукові комплекси є все-таки частиною ширшої системи примітивних назофонів, яку неадекватно сприйняли схильні до перебільшень журналісти.

Вражає діапазон емоційного змісту наведених у таблиці назофонів. Залежно від реалізації їх в одному з кількох тональних реєстрів вони здатні виражати в сучасних людських мовах: задоволення, ніжність, радість, захват, невдоволеність, нетерпіння, роздратування; злість, лють, шал, зловтіху, глузування, іронію, подив з несподіванки, розчарованість, відчуття прикрасі, стурбованість, схвильованість, тривогу, розгубленість, сторожкість, переляк, жах, серйозність, упевненість, твердість наміру, авторитетність, сумнів, підозру, недовіру, зневагу, осуд, жаль, примирення, схвалення, співчуття, байдужість. Причому, якщо у

Рис. 3. Узагальнена таблиця назофонів української мови

Кількість тактів	Приголосний компонент	Інтонаційний компонент					
		№	Висхідний		№	Спадний	
1	ɔ	0	≈ ^ˆ !!	(переляк, подив)	10	≈ ^ˆ !!	(жах, жаль)
		1	≈ ^ˆ (:)?	"що-о?"	11	≈ ^ˆ (:)!	"не треба
	2	≈ ^ˆ (:)?	"що-що?!"	12	≈ ^ˆ (:)?	"а, он як!"	
	ɤ/h	3	≈ ^ˆ λ.	"ні!"	13	≈ ^ˆ !	"он що..."
4		≈ ^ˆ ~?	"ти ба!"	14	Δ!	"навіть так?!"	
2		5	≈ ^ˆ ~	"ну ж бо, ну!"	15	≈ ^ˆ ~	"відчепись!"
		6	≈ ^ˆ h	"ти диви?!"	16	≈ ^ˆ h	"он глянь!"
3	ɦ	7	≈ ^ˆ ɦ?	"еж так?"	17	≈ ^ˆ ɦ(:)!	"ага!, еге!.."
		8	≈ ^ˆ ɦ~.	"у-гу" "так"	18	≈ ^ˆ ɦ~(:)	"гай-гай!.."
		9	≈ ^ˆ ɦ~ɦ≡	"о-го-го!"	19	≈ ^ˆ ɦ~ɦ≡	"отакої!"
					20	≈ ^ˆ ɦ~ɦ~!	(зневага)

звичайних, артикульованих словах мови цей зміст переважно конотативний, то тут, у назофонах, він виступає як головний, денотативний. Натомість предметна й логічна семантика назофонів украй бідна: вираження згоди, незгоди (заперечення, але виключно комунікативного), нерозуміння, питання взагалі, дейксису взагалі, фатичності (бажання встановити контакт). Усе це переважно категорії індуктивної, питальної та модальної логік з прагматичним змістом. Знаменно, що жодний назофон не передає саме формально-логічного

змісту. Архаїчною рисою є і синкретизм назофонів – "розмита" багатозначність, спаяність з цілком певною мімікою або жестами, синонімічність не лише зі словами "ротової артикуляції", але й з іншими реліктовими монологіями, наприклад, [ʔcʔc] тощо. Структура назофонів виявляє вже досить складну картину опозицій звукових засобів, що відображено в назвах ділянок таблиці. Цікаво, що в однотактових назофонах наявні, як правило, компоненти [ʔ, ' , h], але не [h], наявний виключно між двома сусідніми голосними. Є підстави вважати найдавнішими з усіх назофонів інспіраторні – з компонентом [ʔ], адже це єдині з них, які й досі не позначають емоції, а ще тільки виражають їх.

Таким чином, незважаючи на багатючі можливості ротових артикуляцій сучасних мов, паралельно з ними здавна функціонує до сотні назофонів. Повсюдний побутовий вжиток їх мільярдами мовців у щоденному спілкуванні завдяки економності їхнього вираження становить запоруку невизначено довгого існування в майбутньому цього найдавнішого мовного релікту самого початку людської історії.

2. Гіпотеза міжвидової голосової регуляції поведінки. По тривалому розвитку (а за іншими даними – знову через мутацію) одна з груп австралопітеків дала початок неандертальцям – новому, досконалішому виду предків людини. Ці істоти також не були ще людьми, але не були вони вже й "звичайними" мавпами, від яких відрізнялися деякими непересічними особливостями: вони користувалися вогнем, "робили" елементарні, примітивні знаряддя – кам'яні (кременеві) ручні рубила, мали пряму ходу. За останньою ознакою їм надано тепер родову назву "гомо еректус" – людина випростана. Цей викопний рід включав, крім неандертальців, ще східноазіатських **синантропів**, дещо відмінних за технікою обробки знарядь (у них були грубіші сокироподібні чоппери). Найістотнішою анатомічною особливістю мозку гомо еректус була *відсутність лобних часток великих півкуль*, а без них неможливе ні свідоме планування власної поведінки, ані підкорення її мовленнєвій регуляції інших людей. Отже, мовлення у прийнятому розумінні слова у цих істот не було, тому неандертальців і синантропів не можна вважати людьми, а їхнє спільне життя – суспільством. Разом з тим, *наявність у них деяких мовленнєвих центрів, у тому числі звукотворних*, свідчить про важливу роль вокалізації (користування голосом). У пошуках можливого адресата цієї вокалізації передлюддей було висунуто гіпотезу *зовнішньовидового використання ними голосу*.

За даними **етології** в природі досить поширені різні форми міжвидового сигнального впливу – починаючи від приваблювання або залякування жертви голосом і до "хитрощів" тварин. Так, наприклад, зайці петляють аби залутати хижача, що йтиме по їхньому сліду, птахи відманюють хижаків і мисливців від гнізда тощо. Напрочуд складні навички до зміни "у своїх інтересах" поведінки інших тварин виявляє африканський тропічний птах, що має назву *індикатор* або *провідник* (рід зозулиних, описано понад 10 видів). Як правило, помітивши людину, птах зі щебетом пролітає перед нею, щоб привернути увагу. Коли йому здасться, що мету досягнуто, він починає манити людину до своєї цілі: нею виявляється найближче дерево, де є рій диких бджіл. Птах перелітає в потрібному напрямку, час від часу сідаючи на гілки й озираючись, аби пересвідчитися, що людина таки йде за ним. Долетівши до дерева з медом у дуплі, птах кружляє навколо нього, а потім сідає неподалік на гілку, голосним стрекотом виявляючи нетерпіння отримати свою пайку здобичі [Troussset, 364]. За іншою версією, знайшовши поживу в лісі, ця сіра пташка з жовтою смужкою на спині "летить до найближчого селища і голосно тріскає, намагаючись привернути до себе увагу мешканців. Знаючи поведінку птаха, люди вирушають за ним... Люди густим димом обкурюють бджіл, забирають даровий мед, а пташці залишають порожні щільники. Адже крилатий провідник "працює"

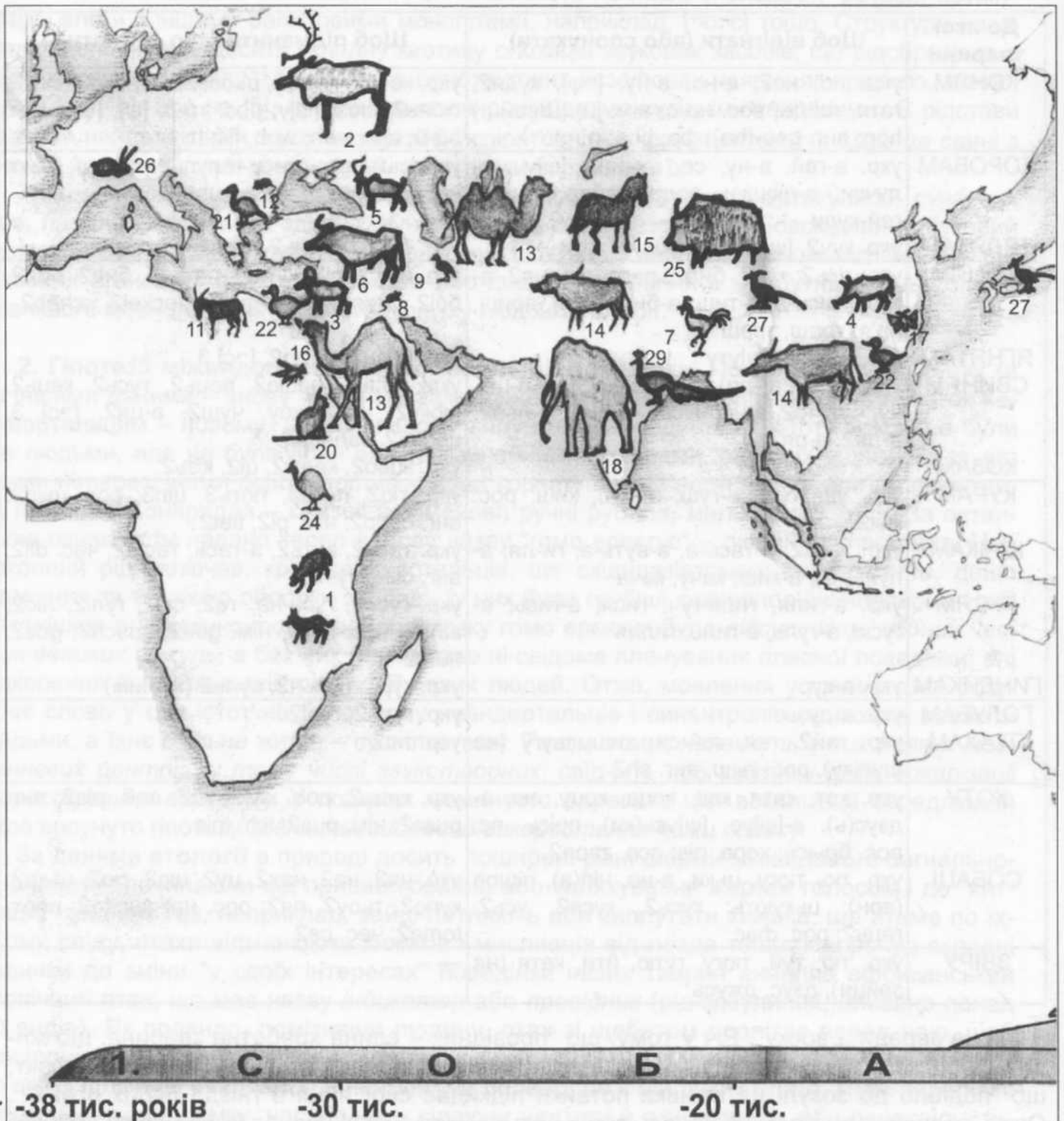
Рис. 4. Зіставна таблиця сугестивних звертань до тварин
(складено за: [Грінченко, I–IV; АУМ1, к. 329–341; Тайлор, 177–182])

До якої тварини	Щоб відігнати (або спонукати)	Щоб підманити (або спинити)
КОНЯМ	укр. но, но2, а-но, а-ну, [ʔф], кудя2, гая, гайда; рос. но-о; нім. jü; (Швейц.) hör; анг. gee-(ho); фр. hue; іт. gio	укр. кось2, кося2, цьось2, сі2, сьо2, сьок2, сьонь2, сьо2, [ψ]у; рос. тр-р, [ψ], [ψ]у; нім. hü-ü; анг. weh, woh, fiif; іт. br-r
КОРОВАМ	укр. а-гей, а-ну, се, а-минь, [ψ]уч, а-лучки, а-люшки, вола, гайда, пішла, гей-куди	укр. ськня, шшкне, телусь2, телуш, цізю-на; нім. (Авст.): köss kuhel köss
ТЕЛЯТАМ	укр. куч2, [ψ]уц2, а-кець, лишки	укр. бинь2, биць2, тізю2
ВІВЦЯМ	укр. гісь2, гуч2, бир2, рист, ціс, ця2, агись, гись-а, а-тиш, а-бир, биря, ариш, ар'я, траш, треш	укр. шту2, сі2, кутю2, на-бир, бир2, бра2, бірі2, биря2; нім. (Авст.): deckel2, schär2
ЯГНЯТАМ	укр. а-базь, [ψ]уту	укр. базь2, базю2, [ʔс] 3
СВИНЯМ	укр. са, а-са(-ля), а-ці-ба, кі, цю, а-цю, чу, чу2, чо2, а-чу, чусь2, а-лю2, о-льо2, а-ля2, а-ря2	укр. паць3, пацю2, вець2, тусь2, кець2, цюку2, чке2-чкоу, чуш2, а-ця2, [ʔс] 3, цьонь2, кабась2
КОЗАМ	—	укр. кцьо2, кедзі2, ці2, кізь2
КУРАМ	укр. уш, гуш, а-гуш, а-киш, киш; рос. кыш	укр. тю2, путь3, тють3, ціп3; рос. цып2; анг. соор2; нім. pi2, tiet2
КАЧКАМ	укр. тась2, а-тась-а, а-вуть-а, ги-ля, а-пуль(-а), а-киш, качу, кача	укр. тась2, вуть2, а-тась, тасю2; чес. dli2, анг. dill-dilly
ГУСЯМ	укр. а-гиля, гиля-гуч, гися, а-гись, а-гусю, а-гуль, а-гиль, гилля	укр. гусь2, гусь-на, те2, сьо2, гулі2, лю2, віль2; чес. husy, нім. gus2, gusch2, gös2, hüh12
ГИНДИКАМ	укр. а-кур	укр. кур2, пульч2, пуль2 (малим)
ГОЛУБАМ	укр. а-дузь	укр. гуль2, гулі2
ПТАХАМ	укр. гай2, гая, гей-си, киш, шугу (на шуліку), рос. кыш; анг. sh2	укр. тю2
КОТУ	укр. кот, катя, кац, коца, коцу, зю, а-дзус(ь), а-[ψ]ус, [ψ]усь(ки), прись, пс; рос. брысь; хорв. pis; есп. zare2	укр. киць2; рос. кис2, кс2; алб. pis2, анг. puss2; нім. pus2; ісп. mis
СОБАЦІ	укр. тю, тьогу, цьки, а-но, чіп(а), пішов (вон); цькують: кусь2, куся2, усь2, гець2; рос. фас	укр. ня2, на2, нах2, цу2, цю2, сьо2, цько2, кугю2, тьоу2, ля2; рос. на; анг. to2; порт. toma2; чес. ps2
ЗВІРУ	укр. тю, туй, тьогу, гутю, йти, катя (на зайця), дзус, джусь	—

лише заради... воску". Річ у тому, що "провідник – єдина хребетна тварина, що живиться воском" [Скарлато, 119]. Проте додаткової складності проблемі надає той факт, що "подібно до зозулі ця пташка потайки підкидає свої яйця в гнізда інших птахів... Отже, пташенята ніколи не бачать своїх батьків. Хто ж тоді навчає їх добувати собі їжу шляхом співробітництва з людиною?" [там само]. Якби на людину було перенесено навички, набуті птахом у практиці міжвидового впливу на інших великих тварин, то й тоді проблема залишається, адже невідомо, щоб такі навички передавалися генетично. Виходить, це незвично складна інстинктивна, вроджена поведінка.

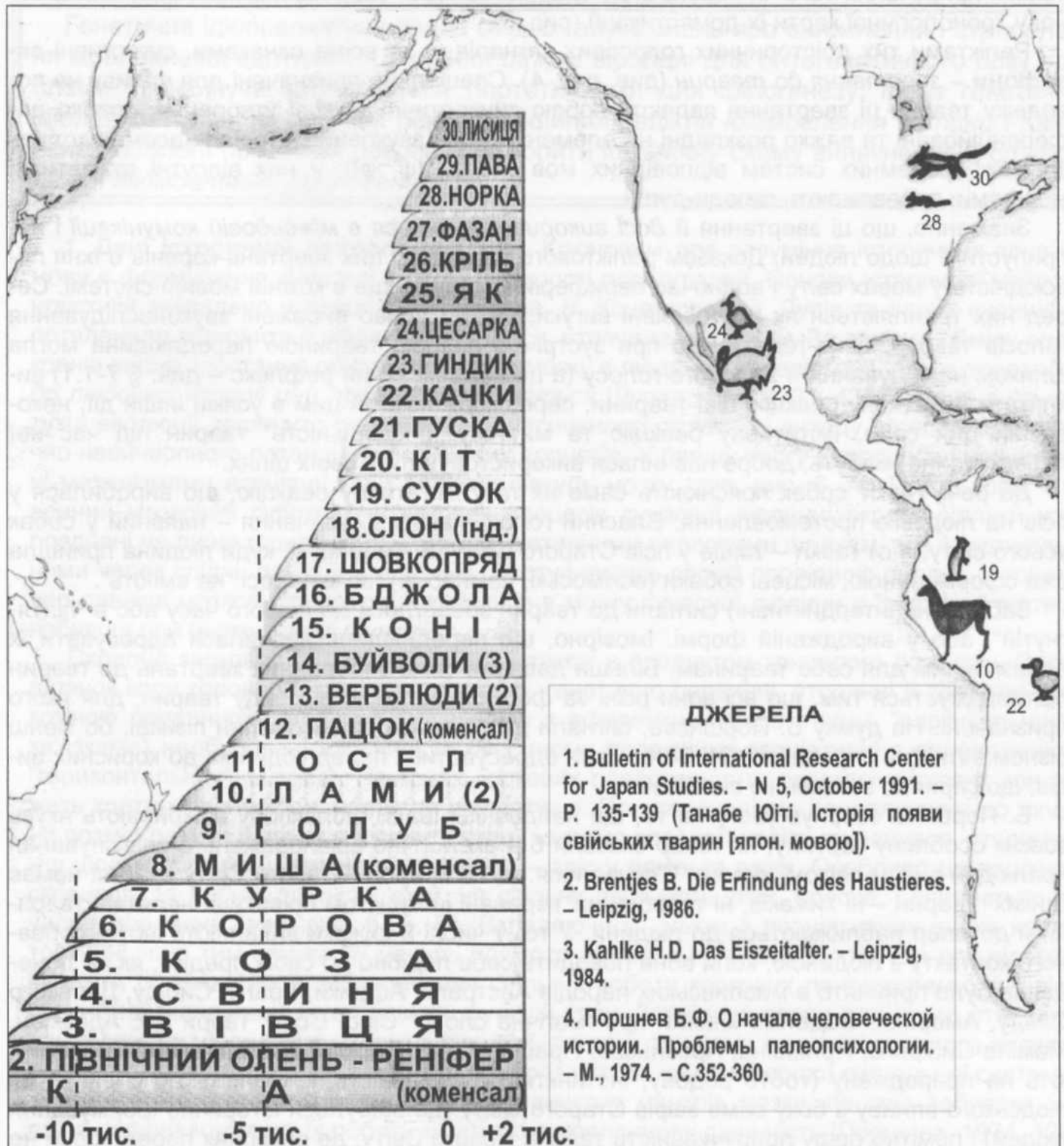
Описано міжвидове домінування макак над фізично сильнішими лангурами. Є відомості, що одна єдина мавпа домінантного виду "командувала" цілою групою підлеглих мавп протягом кількох років. Міжвидові стосунки в природі звичайні. На волі стадо мавп нерідко супроводжує тварин інших видів, а то і класів (птахи). Відомо про дружні стосунки мавп у неволі з птахами, броненосцями та іншими мешканцями зоопарків [Фридман,

Рис. 5. Місце і час приручення свійських тварин

62–63]. Цілком імовірно, що передлюдина також мала подібні міжвидові стосунки. Одним з їхніх проявів міг бути голосовий вплив передлюдини на інших тварин – неляканих, потім приручених, а згодом і свійських. Аналогією до тих давніх процесів можна вважати симбіози теперішніх мавп бабуїнів зі стадами деяких парнокопитних в Африці: мавпа голосом попереджає їх про небезпеку; почувши неспокійні крики самок у стаді, підтягає заблукалих малят; але, очевидно, сама з'їдає ослаблених або хворих телят; не виключено, що часом ссе молоко. Для симбіозів властива динамічність стосунків – від обслуговування стада до командування ним лежить шлях може і заплутаний, але не виключений. Поділяючи висновки сучасної йому етнографії та археології, К. Маркс головне місце

(експонат Лінгвістичного музею)

серед доісторичних засобів праці відводив власне прирученим тваринам: "Поряд з обробленим каменем, деревом, кістками і черепашками *головну роль*, як засіб праці на перших ступенях людської історії, відіграють *приручені, отже, вже змінені через працю, вирощені людиною тварини*" [див. МЕ, XXIII, 177; цитату наведено відповідно до с. 190 російського видання. – К. Т.]. Сам епохальний процес приручення включає міжвидову голосову регуляцію як свою складову частину. Таким чином, активне вживання голосових сигналів, адресованих не до людини, а до різноманітних інших тварин, мало бути важливим етапом розвитку доісторичного "передмовлення".

Японський вчений Танабе Юіті узагальнив великий археологічний матеріал про перші ознаки приручення того чи іншого виду тварин [JS, 135–139], який можна покласти в основу хронологічної карти їх доместикиції (рис. 5).

Реліктами тих доісторичних голосових сигналів є, за всіма ознаками, сугестивні **екзофони** – звертання до тварин (див. рис. 4). Спеціально призначені для впливу на поведінку тварин ці звертання являють собою синкретичні звукові утворення, слабо диференційовані та важко розкладні на елементи, їхній звуковий матеріал часом виходить за межі фонемних систем відповідних мов (напр., [ψ, ʔφ]); у них відсутні граматичні морфеми, переважають склади-дуплі.

Знаменно, що ці звертання й досі використовуються в міжвидовій комунікації і неприпустимі щодо людей. Доказом реліктового характеру цих звертань-коренів є їхня повсюдність у мовах світу і водночас периферійне становище в кожній мовній системі. Серед них трапляються як експресивні вигуки, так і яскраво виражені звуконаслідування голосів тварин. Слід гадати, що при зустрічі з певною твариною передлюдина могла шляхом наслідування її видового голосу (а це неадекватний рефлекс – див. § 7-1.1) викликати імітативну реакцію цієї тварини, перешкоджаючи їй цим в усякій іншій дії, некорисній для себе. Імітативну реакцію та миттєву "бездіяльність" тварин під час неї передлюдина, мабуть, добре навчилася використовувати у своїх цілях.

До речі, гавкіт собак пояснюють саме як таку імітативну реакцію, що виробилася у псів на людське протомовлення. Власний голос – виття і скавчання – наявний у собак усього світу, а от гавкіт – лише у псів Старого Світу. В Америці ж, куди людина прийшла вже сформованою, місцеві собаки (ескімоські, пампаські) гавкати досі "не вміють".

Заборонні (інтердиктивні) сигнали до тварин збереглися до нашого часу або в "підтягнутій", або у виродженій формі. Імовірно, що передлюдина навчилася адресувати їх небезпечним для себе тваринам. Більша давність саме заборонних звертань до тварин підтверджується тим, що всі вони різні за формою залежно від виду тварин, для якого призначені. На думку Б. Поршнева, сигнали для підманювання тварин пізніші, бо менш різноманітні (чи справді так?). Вони мали адресуватися передлюдиною до корисних видів, що сприяло зміцненню симбіозів.

Б. Поршнев звернув увагу на те, що найдавніші шари фольклору відкривають якусь зовсім особливу картину, як тепер сказали б – екологічно врівноваженого співіснування пралюдей з усім світом живого. З'ясувалося, що в природі Старого Світу взагалі немає "диких" тварин – ні хижаків, ні травоядних: керовані інстинктом орієнтації нелякані тварини й дотепер наближаються до людини. У тому числі й хижаки виявляють інстинкт певного контакту з людиною, коли вона поводить себе подібно до своїх предків, як це донедавна було прийнято в мисливських народів Австралії, Африки, Уралу, Сибіру, Далекого Сходу, Америки: згадаймо книжки про "магічне слово" Сірої Сови, твори Дж. Адамсон, Маміна-Сибіряка, Пришвіна, Арсеньєва. Працівники зоопарків і дресирувальники вказують на природжену (тобто родову, інстинктивну) схильність, готовність до сприйняття людського впливу з боку саме звірів Старого Світу (де відбулося історичне формування людей) і помітно гіршу приручуваність тварин Нового Світу, де викопних передлюдей не було. Підсумовуючи, можна сказати, що звертання до тварин (екзофони) є другим після назофонів доісторичним реліктом у сучасних мовах. Ці звертання глибоко архаїчні: за звуковим складом частково афонологічні, за структурою доморфологічні та протосинтаксичні. Натомість надмірна змістова спеціалізація пов'язана з чітко вираженим адресуванням їх певним видам тварин: на думку Б. Поршнева, це переконливий доказ олюднення передлюдини в мирному природному тваринному "товаристві", а не в досупільному полюванні (воно з'явиться значно пізніше).

§ 7-2. Генетична ідіопрагматика

Генетична ідіопрагматика являє собою галузь знань про виникнення і становлення мовленнєвої здатності. Ці знання цілком вірогідні для онтогенетичного боку проблеми і неминуче залишаються гіпотетичними для філогенезу. Мета генетичної ідіопрагматики – на підставі рекапітуляційних реліктів *ідіомовлення дитини* і даних психопатології про *мовні регресії* відтворити історичну схему виникнення й становлення *ідіомовлення у філогенезі*.

1. Дані історичної нейролінгвістики. Ключовим для розуміння історичних початків мови є формування знакової сфери свідомості передлюдей. Основи історичної нейролінгвістики закладено у працях Г. Полякова, В. Кочеткової, О. Лурія та інших вчених: їм поталанило відновити й зібрати, здавалося, втрачене назавжди. За даними обміру ендокранів видно зростання об'єму головного мозку в людській передісторії. Але з *переходом до людської історії цей процес припиняється* [Лурія, 17–19, 31–43]. Судячи з усього, тут в еволюції досягнуто певної якісної насиченості структур і виходу до нового, практично невичерпного потенціалу розумових процесів. У першу чергу ці процеси уможливлені механізмами асоціації кори великих півкуль мозку (див. рис. 6, А). Проте кора – не єдиний мозковий субстрат розумових процесів сучасної людини: окремі ділянки кори поєднані не лише горизонтальними, асоціативними нервовими шляхам, але й вертикальними через спідні, давніші утворення. Поступившись своєю провідною роллю, ці генетично давніші мозкові структури збереглися в мозку сучасної людини у "знятому" вигляді, набувши при цьому нових функцій.

Складна загальна будова самої кори також є продуктом тривалого розвитку. Серед ділянок кори головного мозку розрізняють генетично первинні, вторинні й третинні. Над кожною первинною ділянкою (переважно з аферентно-еферентними, "вертикальними" зв'язками) надбудовані вторинні (в основному проєкційно-асоціативні з переважанням "горизонтальних" зв'язків). На краях коркових представництв окремих чуттєвих зон лежать третинні зони кори, повністю асоціативні. При переході від передлюдини до людини розмір деяких ділянок первинної кори (зокрема зорової) навіть зменшився, вторинних – у цілому зберігся, натомість третинних – зріс у декілька разів. Особливо це помітно у скроневій та лобній ділянках кори, на спільну діяльність яких, власне, і спирається сучасне мовлення (див. рис. 5, Б, В). Складаючись цілком з асоціативних шарів клітин, третинні зони тим самим *не мають прямого зв'язку з органами чуттів*. Це дає підстави вважати їх механізмом забезпечення спільної роботи коркових ланок окремих аналізаторів і найскладніших інтегральних функцій кори. Зовнішню опору для цього становить друга сигнальна система, мовні знаки якої, до речі, так само не мають прямого зв'язку з дійсністю, а сполучаються з нею тільки через чуттєві канали першої сигнальної системи.

Вивчаючи становлення системи мовленнєвих центрів мозку, не слід забувати, що лише повний комплект їх робить можливою мовленнєву діяльність [Поршнев, 1974, 123]. Ані в пітекантропів, ані в неандертальців не було цього повного комплексу, отже, їхнє життя визначалося ще першосигнальними чинниками. Про появу *слова як фактора управління поведінкою* свідчить бурхливе розростання всього задньолобного відділу кори саме при переході від передлюдей до давніх людей (рис. 5, В). Власне тоді у кроманьйонців (викопного гомо сапієнс) на зміну відносно низькому черепному склепінню передлюдини приходить наше, високопідняте. Ця подія належить до останніх анатомічних змін у розвитку людини як біологічного виду. Водночас помітно меншає площа потиличної, переважно зорової частини кори, яка доти неухильно розросталася. Очевидно,

за появу другої сигнальної системи давнім людям довелося поступитися здатністю добре бачити й пересуватися в напівтемряві. Середній об'єм мозку в цілому також зменшився у людей порівняно з неандертальцями приблизно на 6 % [там само, 429].

Хоча й незрівнянно досконаліший, новий тип гальмування був водночас складнішим та енергетично дорожчим. Відомо, що під час напруженої інтелектуальної роботи мозок сучасної людини (при масі, рівній 2,5 % маси тіла), споживає до 20 % цілої енергії організму [Сухотин, 49]. Коли ж узяти до уваги й поведінковий аспект, то енергетичний баланс людини відрізняється від тваринного ще більше: так, якщо вищі тварини витрачають на відновлення своєї маси до $\frac{1}{3}$ енергії, то людина – усього 5 %. Решта (!) йде на пластично досконалі, але енергетично дорогі реакції в середовищі [Поршнев, 1974, 265].

2. Дані палеопсихології. Філогенетично дуже давні нейропсихологічні механізми відкриваються, оголюються з-під надбудованих сучасних механізмів мовлення в *патології* – так звані **функціональні регресії мовлення**. Найважливіші з цих *механізмів-попередників мовлення* – це **ехолалія** (звукове імітативне повторювання або "передражнювання") та **персеверація** (уперте, настирне повторювання).

В. Кожевников і Л. Чистович виявили три стадії сприйняття звукового мовлення нервовою системою людини. Рецепція звукового сигналу в людини триває 0,1"; його беззвучна, редукована імітація – 0,15"; далі настає фонематичне розпізнавання форми сигналу та розуміння його змісту, на що витрачається 0,35". За Б. Поршневим, перша, рецептивна стадія властива всім тваринам. Друга, імітативна, "говорить про епоху високого розвитку імітації в безпосередній еволюційній передісторії людини, тоді як третя – про перехід до сучасної мовленнєвої діяльності" [там само, 320]. Про велику давність ехолалічної ділянки другої сигнальної системи свідчить надзвичайно швидкий перебіг імітації, яка, отже, йде за найпрямішими нейронними шляхами Блінкова між центрами Обертена – Брокá і Верніке. У філогенезі, очевидно, саме ехолалія підвела передлюдину до порогу первісно-мовленнєвого спілкування: ехолалічна "відповідь" є все-таки обміном сигналами, хоча ще й без обміну змістом [там само, 435].

Персеверацію як наполягання на своєму слід віднести до первинних нейрономеханізмів відкидання чужої заборони або закріплення своєї. Справді, інертна, самовідтворювана персеверація могла б з успіхом служити обом сторонам первісного спілкування у становленні незгоди з заборонаю та подоланні чужої вимоги [там само, 434]. В онтогенезі в міру дозрівання особистості мимовільна імітативність гальмується. У хворих зменшення і зникнення функціональних регресій є переконливою ознакою мовленнєвої реабілітації пацієнта.

Поява навичок **мовлення в онтогенезі** (розвиток мовленнєвих навичок у дитини) дає певне уявлення про можливу послідовність основних етапів становлення мови у філогенезі, тобто, на початку людської історії. У період белькотіння в немовлят зовсім відсутні елементи будь-якої "соціальної домовленості": звук видається індивідуально, спонтанно, емоційно. Цей белькіт містить усю можливу гаму звуків, які лише згодом групуються за типами ("фонемами") — залежно від уживаної дорослими етномови. Дитина здатна імітувати будь-який голосний звук (з приголосними дещо складніше через незрілість відповідних ділянок кори мозку). Проте сам механізм імітації передбачає наявність якогось суспільного зразка: так само як люди вчать своїх дітей у певному віці ходити (самочинно це не робиться), так само навчають вони їх і говорити. Анатомія і фізіологія людини мають лише приховані, потенційні можливості до цього за умови підключення на потрібному етапі таких чинників як показ (який наслідуються) і навчання (яке засвоюється).

Ехолалічно-персевераційний компонент становить глибоку генетичну основу всієї мовленнєво-міркувальної діяльності людини. Зокрема, наслідування – вирішальний чинник підключення до мовленнєвого середовища маленької дитини [Поршнев, 1974, 424, 319]. Функція мовлення від раннього віку розподілена між матір'ю і дитиною. Для форму-

вання мовленнєвого досвіду дитини вирішальну роль відіграє зворотний зв'язок: з перших днів немовля ЧУЄ також і свій власний голос і згодом навчається пристосовувати своє звучання до етнофонематичних стандартів дорослих.

"З'ясований у свідомості звук або ряд звуків служить для дитини міркою, до якої вона припасовує свої власні звуки і не вгамовується доти, поки мірка й подоба не стануть тожді. Фізіологічних основ цієї властивості ми не знаємо, але через те, що (вона)... притаманна всім без винятку людям, притому пронизує все життя, легко зрозуміти, що для людей вона має всі характерні риси родової ознаки" [Сеченов, 265].

Як тепер з'ясовано, дитина народжується з повністю дозрілими апаратами підкоркових утворень і первинних зон кори, але натомість з недозрілими нейроапаратами вторинних і третинних зон. Бурхливе розростання поверхні третинних зон відбувається у віці 2–4 років, коли саме йде засвоєння дитиною навичок мовлення. Найскладніші поля третинних зон дозрівають до 10–12-річного віку. Таким чином, структури кори, відповідальні за вищі форми розумової діяльності (у тому числі мовленнєві) дозрівають на відносно пізніх етапах розвитку індивіда. Онтогенетична картина, отже, добре співвідноситься з філогенетичною: див. рис. 5, Г за [Лурия, 42–43], укладений на підставі мієлогенетичної карти Фохтів, де більший розмір позначок відповідає ділянкам кори, що дозрівають у ранішому віці.

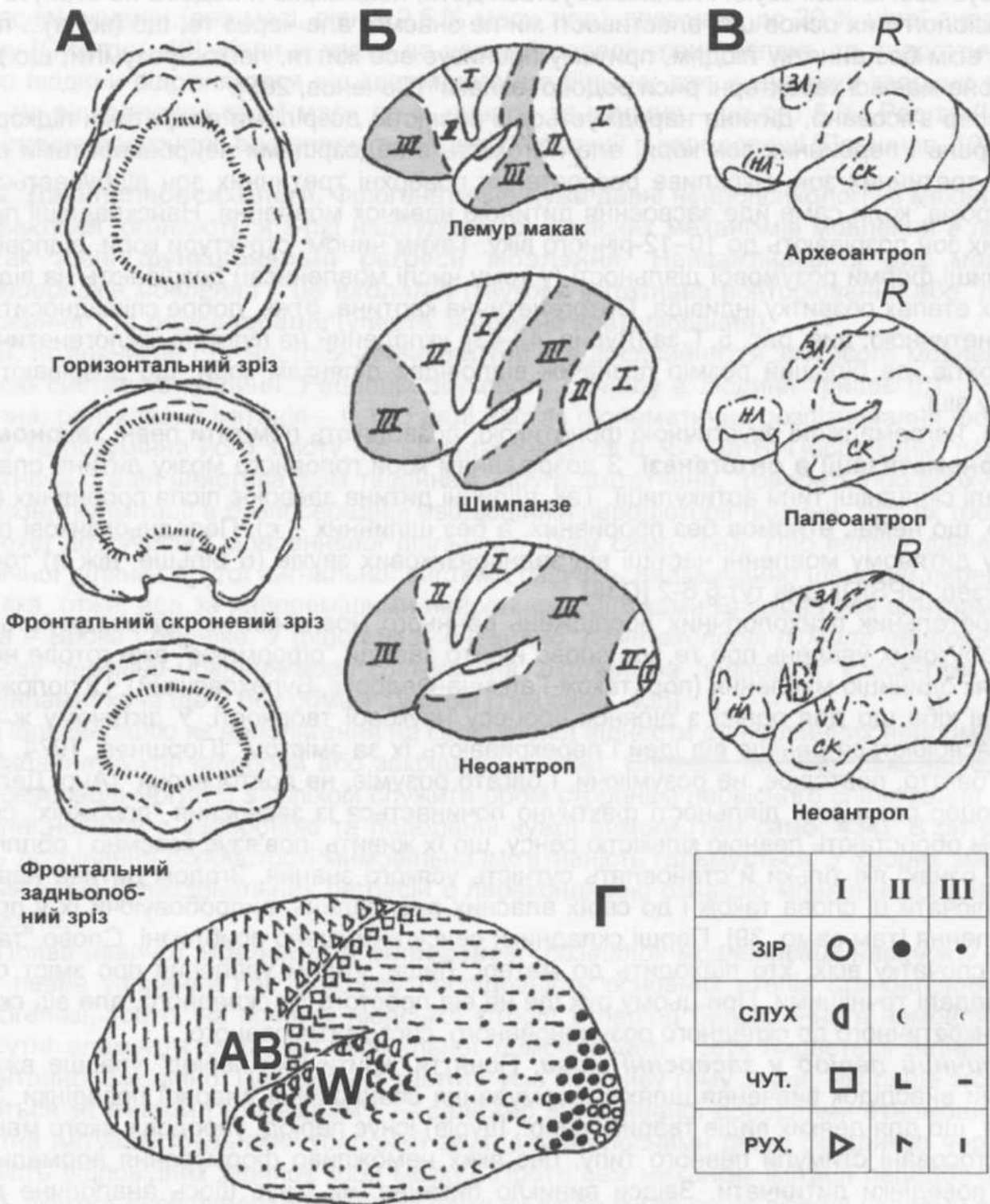
Факти, нагромаджені акустичною фонетикою, дозволяють помітити певні **закономірності фонематизації в онтогенезі**. З дозріванням кори головного мозку дитина опановує дедалі складніші типи артикуляції. Так, щілинні дитина засвоює після проривних (зауважимо, що немає етномов без проривних, а без щілинних – є). Передньоязикові приголосні у дитячому мовленні частіші від задньоязикових звуків (*n* більше, ніж *ŋ*) тощо, пор. [Кайзер; UPSID], див тут § 6-2 [С38].

Дані ретельних психологічних досліджень раннього мовлення не підтверджують відомих побутових уявлень про те, що слово нібито завжди "оформлює" вже готове нове поняття як одиницю мислення (пор. також Галкіна-Федорук, Булаховський). Ці положення слухні хіба що для однієї з ділянок процесу наукової творчості. У дитячому ж віці "слова засвоюються раніше від ідей і перебивають їх за змістом" [Поршнев, 1974, 37]. Дитина "багато, повторює, не розуміючи, і багато розуміє, не повторюючи" (Анрі Делакура). Процес розумової діяльності фактично починається із засвоєння "порожніх" слів, які згодом обростають певною кількістю сенсу, що їх живить, пов'язує взаємно і обплітає набором ознак, які тільки й становлять сутність усякого знання. Згодом дитина навчається включати ці слова також і до своїх власних висловлень, випробовуючи їх у практиці мовлення [там само, 39]. Перші складники сенсу вимушено приблизні. Слово "тато" означає спочатку всіх, хто підходить до матері. Лише згодом уявлення про зміст слів стають дедалі точнішими. При цьому рух йде не від простого до складного, але від складного синкретичного до складного розчленованого, систематизованого.

Критичний період у засвоєнні мови. Поняття "критичний період" уперше вжито етологами внаслідок вивчення шляхів формування специфічної видової поведінки. З'ясувалося, що для деяких видів тварин (напр., шурів) існує період, упродовж якого мають бути застосовані стимули певного типу, без яких неможливо формування нормальної видової поведінки дитинчати. Звідси виникло питання, чи існує щось аналогічне для людських дітей. Американський психолінгвіст Е. Леннеберг (1921–1975) припустив, що такий період має місце при засвоєнні мови. За Леннебергом, при народженні дитини роль кори обох півкуль мозку однакова, а далі впродовж перших двох років життя формується *функціональна асиметрія*, і в 70 % людей домінують функції зосереджуються в корі лівої півкулі: це *правші*. Від такого віку в разі пошкодження лівої півкулі права вже не може перебрати на себе її мовні функції.

Рис. 6. Генетична нейролінгвістика (за Г. Поляковим, В. Кочетковою)

Ідентифіковано ділянки: зорові, слухові, загальночуттєві, рухові. Скорочення: СК – скронева ділянка; НЛ – нижньолобна; ЗЛ – задньолобна. R – роландова борозна; АВ – центр Обертена – Брока; W – центр Верніке; I, II, III – первинні, вторинні, третинні зони кори

Ці аргументи наведено Леннеберґом з практики реабілітації хворих після пошкодження лівої півкулі (дорослих і дітей). Як дорослий не досяг реабілітації упродовж кількох місяців після травми, то її не буде і згодом. Навпаки, у дітей було виявлено здатність компенсувати травми за довший період, а іноді навіть досягти повної реабілітації (якщо вони мали травму в дуже малому віці).

Ця гіпотеза викликала полеміку, адже з-поміж пацієнтів-дітей дехто мав після травми такі ж важкі форми афазії, як і дорослі. Аргументи звичайного становлення мови в онтогенезі також суперечливі. Формування деяких фонологічних, синтаксичних, а ще більше – семантико-прагматичних навичок тривають до юнацького віку. Проте більшість мовних умінь стабілізується на п'ятому році життя (див. вище § 4-3).

Рис. 7. Нервові шляхи між вухами і корою великих півкуль мозку (дихотичний тест)

Факти нейропсихології суперечать припущенню про цілковиту однаковість півкуль при народженні навіть на анатомічному рівні, не кажучи про функціональний: у немовлят відома дуже рання схильність повертатися праворуч, хапати предмети правою рукою тощо. Так само рано засвідчена асиметрія при дихотичному слуханні. У цих експериментах по чергово на кожне з вух у швидкому темпі подають мовні сигнали разом з немовними (різні побутові звуки, музика), а піддослідний має сказати, що саме він почув. Виявлено, що, як правило, ліве вухо краще сприймає немовні сигнали (прямі шляхи до кори правої півкулі), а праве – мовні [Crystal, 263, 259], (див. схему на рис. 7).

Засвоєння перших етапів етнозвукових навичок та спроби осмислити їх мають наслідком формування *міжособинних небіологічних зв'язків дитини*. Б. Поршнев називає три аспекти словесної функції, у яких втілено її заборонну природу: 1) слово забороняє прямі дії з предметом, замінюючи собою цей предмет; 2) слова забороняють повторювати себе співрозмовником, адже це заводить убік від осмисленого спілкування; 3) будь-яке висловлене вголос або подумки слово забороняє, гальмує численні ІНШІ можливі в дану мить слова [Поршнев, 1979, 131–132]. Так і виходить, що формування "словесної сфери" (Башляр) стає *запереченням найпряміших біологічних реакцій*, хоча й виростає з них. Саме словесна сфера є *першим прямим уречевленням міжособинних зв'язків людини* – потенційно соціальних.

На підставі даних розвитку ідіомовлення й мислення в онтогенезі можна зробити висновок, що й у філогенезі в актах сугестії та контрсугестії міжіндивідний вплив, відображаючись у психіці учасників такого акту, зазнавав *інтеріоризації* (перенесення у внутрішню, психічну сферу) та перетворювався в *соціальне опосередковане мовленнєве саморегулювання* – це й була перша і головна функція мислення.

Б. Поршнев показав, що виникнення поняттєвого мислення – це не якась інша проблема поряд з проблемою виникнення суспільства, це інший бік тієї ж самої проблеми. Виникнення людського мислення неможливо пояснити у плані прямолінійного еволюційного ускладнення взаємодій між окремим організмом і середовищем. Його джерела лежать у нових відносинах між індивідами [Поршнев, 1974, 402]. Людське мислення як інтеріоризоване, внутрішнє мовлення оперує внутрішніми знаково-предикативними тетрапластіями, обов'язковим складником яких виступає ототожнення. Тварини не ототожнюють двох явищ. Вони їх або розрізняють, або змішують: для них це не "такі ж" подразники, а "той же". А ототожнення має місце лише там, де є і подвоєння, і узагальнення. Коли ж психіка не сприймає хоч якоюсь мірою водночас і відмінності, і подібності, ототожнення неможливе [там само, 475].

Розвиток понять і **поняттєвого мислення** є також вторинним щодо мови. Поняття формуються за наявності не лише відношення індивіда до середовища, але й особливо-го відношення між індивідами, у якому тільки й можуть не просто регулярно протиставлятися психічні образи конкретних ситуацій, але й вироблятися поняття типів і класів ситуацій. Тому сучасна наука визнає, що "мислення без мови і до мови неможливе"; натомість "можливе й існувало мовлення, точніше, передмовлення до мислення – "передсемантична" (досмислова) стадія формування мовленнєвої діяльності" [там само, 149].

Ще одним наслідком формування мови стала поява **сфери ідеального**. Якщо первісні значення ставали узагальненням або інваріантом групи однотипних образів, то зворотний перехід від інваріантного поняття до конкретного образу породжував новий клас психічних явищ – уявлення. Схожий на "справжній" **образ-сприйняття** новий **образ-уявлення** був лише активованим на основі поняття-значення спогадом про образ-сприйняття. Так, уперше в історії поряд з дійсним одержує право на існування уявне, уявлюване, яке теж виникло внаслідок міжособинного мовленнєвого спілкування. Саме опосередковані мовою уявлення відіграли вирішальну роль у перетворенні досі першосигнально детермінованої дії в доцільну діяльність: тільки у людини "в кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві людини, тобто ідеально" [МЕ, XXIII, 176]. Матеріальними доказами появи попереднього ідеального задуму в процесі праці кроманьйонської людини стають факти нанесення різцем на заготовку контурів того виробу з кістки, який розраховували одержати [Поршнев, 1974, 468]. Нарешті, лише тепер, з виникненням ідеального (тобто випереджальної фази відображення), можна говорити про появу власне людської, усвідомлюваної праці та власне людської свідомості: "Виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, у мову реального життя" [МЕ, III, 23].

Випереджальна фаза відображення бере активну участь у формуванні людських потреб, що виникають не лише з практики, але і з мовного спілкування. Саме завдяки цій випереджальній фазі відображення, пов'язаній з формуванням уявлень і в цілому сфери ідеального ("образу бажаного майбутнього") людське відображення є не механічним дзеркальним процесом, а немовби "обмацуванням" дійсності. Ми не бачимо взагалі, а дивимось, і тоді побачимо те, до чого готові. Не чуємо, а слухаємо, і тоді почуємо те, що нам досяжно. І нарешті, прагнемо зрозуміти, і тоді розуміємо те, до чого підготовані. Інакше кажучи, людська рецепція – це не пасивне сприйняття середовища, а праця, робота, діяльність нервової системи, активна за своїм характером. Мислення знаходить прояв у здатності вільного вибору з багатьох можливостей, у здатності скасовувати в тілі людини природжені рефлексивні автоматизми, у вільній, свідомій побудові своєї поведінки. Матеріальну ж основу і опору внутрішнього плану поведінки людини прямо чи опосередковано, але завжди становить мовлення [там само, 149, 160].

3-поміж численних аргументів, висловлених у різний час на користь первинності мовлення щодо мислення, наведемо найважливіші:

1. "На "духові" з самого початку лежить прокляття – бути "обтяженим" матерією, яка виступає тут у вигляді рухомих шарів повітря, звуків – словом, у вигляді мови" [МЕ, XIX, 27–28].
2. "Навіть основний елемент мислення... – мова – чуттєвої природи" [МЕ, XXIII, 257–258].
3. "Не мовлення – знаряддя мислення (ця ілюзія довго заважала зрозуміти фундаментальне значення мовлення), але мислення – плід мовлення" [Поршнев, 1974, 151].
4. "Думка не виражається словом, а здійснюється у слові" [Выготский, 378].
5. "Мислення, свідомість, воля, особа – це не інші назви мовленнєвої функції, але її складні похідні", тобто "усі вищі психічні функції – гілки і плоди одного дерева, стовбур і корінь якого мовлення" [Поршнев, 1974, 151].

3. Здичавілі немовлята. Важливість ролі мовлення і соціалізації в інтелектуальному і духовному розвитку людей можна простежити на прикладах здичавілих *немовлят, вигодованих звірами* [див. Crystal, 289; Малахова; Поршневу, 1979, 135–138]. За останні 700 років документовано близько 50 випадків, коли діти вижили у здичавілому стані разом з приплодом диких тварин, або довгий час були позбавлені всіляких суспільних зв'язків. Ці факти зібрані й вивчені у книзі Л. Мальсона (L. Malson. *Vambini-lupi*, 1972), (див. табл. на рис. 8. Часом уся інформація обмежена коротким газетним повідомленням. Окремі випадки досліджено детальніше (напр., історії Віктора, Каспара Гаузера, Амали й Камали та Дженні).

Усі знайдені у здичавілому стані діти були цілком нездатні говорити або розуміти мову. Більшість спроб навчити їх мови успіху не мали. Про випадки 1694, 1731 і 1767 рр. (Фраумарк) відомо, що діти частково навчилися говорити, а Томко з Угорщини (також 1767 р.) навіть начебто вивчився говорити по-словацьки й німецьки. Дівчинка 1717 р. і хлопчик з Банкіпура (XIX ст.), здається, якимось освоїли спілкування жестами.

Що до краще документованих фактів – картина невтішна. Віктор, "дикий хлопчик з Авейрону", так і не навчився говорити, хоча розумів мову і навіть дещо читав. Камала з Міднапуру трохи навчилася говорити і спілкуватися жестами. Лише два найуспішніші випадки з-поміж документованих – це Каспар Гаузер, який навчився добре говорити, і виявлена в 1970 р. Дженні [Crystal, 289].

Рис. 8. Документовані випадки здичавілих і самотніх дітей

Назва випадку	Рік виявлення	Вік на той час	Назва випадку	Рік виявлення	Вік на той час
Хлопчик-вовк з Гессе	1344	7	Хлопчик-вовк із Секандри	1872	6
Хлопчик-вовк з Веттеравії	1344	12	Хлопчик із Секандри	1874	10
Хлопчик-ведмідь з Литви	1661	12	Хлопчик-вовк з Кронстадту	?	23
Хлопчик-ягня з Ірландії	1672	16	Хлопчик з Лукнау	1876	?
Хлопчик-теля з Бамберґа	~1680	?	Хлопчик з Джалпайгурі	1892	8
Хлопчик-ведмідь з Литви	1694	10	Хлопчик з Батсіпуру	1893	14
Хлопчик-ведмідь з Литви	?	12	Хлопчик зі Султанпуру	1895	7
Викрадена дівчинка з Голландії	1717	19	Галліна з Юстедаль	?	12
Двоє дітей з Піренеїв	1719	?	Амала з Міднапуру	1920	2
Петер з Ганновера	1724	13	Камала з Міднапуру	1920	8
Дівчина із Сонні	1731	10	Хлопчик-леопард з Індії	1920	?
Жан зі Льєжа	?	21	Хлопчик-вовк з Майвани	1927	?
Томко з Угорщини	1767	?	Хлопчик-вовк з Джансі	1933	?
Дівчина-ведмедиця з Фраумарк	1767	18	Хлопчик-леопард з Дігунгі	?	8
Віктор з Авейрону	1799	11	Хлопчик з Касамансе	1930-і	16
Каспар Гаузер з Нюрнберґа	1828	17	Ассіча з Ліберії	1930-і	?
Дівчина-поросся з Зальцбургґа	?	22	Самотній хлопчик з Пенсільванії	1938	6
Хлопчик з Гусанпуру	1843	?	Самотній хлопчик з Огайо	1940	?
Хлопчик із Султанпуру	1843	?	Хлопчик-газель із Сирії	1946	?
Хлопчик із Султанпуру	1848	?	Хлопчик з Нью-Делі	1954	12
Хлопчик з Чупри	?	?	Хлопчик-газель з Мавританії	1960	?
Хлопчик з Банкіпуру	?	?	Хлопчик-горила з Тегерана?	1961	14
Хлопчик-поросся з Голландії	?	?	Дженні, США	1970	13½
Хлопчик-вовк з Голландії	?	?			

Драматична історія з Дженні сталася у США. Про дівчинку дізналися, коли їй було вже 13½ років. Як з'ясувалося, її виховували в нелюдських умовах, повністю позбавивши соціальних контактів. Очевидним результатом були глибокі розумові порушення й від-

сталість у розвитку. Зокрема, вона не вмiла говорити, адже до неї не зверталися з людським словом від двох років до підліткового віку. Під час реабілітаційної терапії лікарі доклали великих зусиль, аби навчити її початкам мови. Весь час у Дженні спостерігався великий розрив між розумінням і використанням мови, вагання у вжитку правил, стереотипне мовлення, брак синтаксичних навичок і уповільненість самого навчання. З відповідною допомогою Дженні до певної міри освоїла частину мовних навичок, зокрема навчилася впізнавати і вживати чимало слів [там само, 263].

Ретельна перевірка довела, що факти "виховання" немовлят мавпами – вигадані, і отже, літературний образ Тарзана не має під собою навіть віддаленої біологічної основи. Натомість в усіх гідних довіри випадках викрадачами й "вихователями" немовлят виявилися *тільки хижак*: найчастіше вовки, зрідка – ведмеді і навіть леопард.

Чому ж саме хижак? Біологічний механізм тут зрозумілий: хижак викрадає немовля для їжі. Але якщо це робить самиця, яка перед тим сама втратила малят, то в останню мить вона може стати жертвою власного материнського інстинкту. Давши раз поссати молока, вона дедалі легше це повторює, оберігаючи годованця як власний приплід. Вирішальним чинником, однак, є те, що хижак після годівлі молоком продовжують притягати для своїх малят м'ясну їжу. Ось цей інстинкт хижаків і рятував викрадених немовлят. Проте, коли через три, п'ять, сім років мисливці випадково знаходять їх у лігві хижака, можливість повернення таких істот в людське суспільство вже *безповоротно втрачена*. За рівнем розумового розвитку вони відстають від своїх соціалізованих однолітків на стільки років, скільки провели в лігві. Вони мають типові поведінки своїх "зведених братів", прудко бігають навкарачки, кусаються. У тих же вкрай виняткових експериментах природи, коли вдається спостерігати за життям поверненців у суспільних умовах більше двох–трьох років, остаточно стає очевидною *неможливість прилучити їх до мовних і суспільних зв'язків*: "воістину, сили їхнього розуму були витрачені на пристосування цілком іншого роду". Так, знайдена в лігві приблизно в семирічному віці одна з таких істот навіть через десять років життя серед людей за рівнем розумового розвитку нагадувала чотирирічну дитину.

"Ці рідкісні факти дають вихідну позицію для розуміння стрибка від тварини, навіть найвищої, до людини. Нехай мозок людини анатомічно незрівнянно розвиненіший, складніший, ніж мозок будь-якої тварини, все рівно в ньому лише прихована можливість мовлення й думки". Далі Б. Поршневу пропонує порівняння з електромотором: потрібний струм, здатний привести його в дію. Цим струмом, що викликає появу мислення і свідомості в людському мозку, є цілком особлива сила – специфічно людські стосунки і в першу чергу – людське мовлення. Нема цього – і людина все-таки залишається твариною, хоча й дуже тонко пристосованою до середовища [Поршневу, 1979, 138].

Навпаки, науці невідомий жодний випадок цілковитого "здичавіння" і повної тваринної деградації людини, мозок якої вже несе цей мовний заряд соціального. "Мовлення і свідомість не можуть бути втрачені людиною через брак спілкування протягом будь-якого часу. Це може статися лише внаслідок патологічних порушень роботи мозку. ...Звичайно, людина... у крайній ізоляції не розквітає, як вигаданий Робінзон, а грубішає... Вона може забути багато культурних навичок, а мовлення її може збідніти. Проте ніколи людина не втрачає свій вихідний духовний потенціал цілковито" [там само, 140].

Підтвердженням глибокого проникнення Б. Поршневу в суть справи став унікальний факт 1985 р. Як повідомлялося тоді в пресі, корабель ФРН зняв з безлюдного острова потерпілого – чоловіка похилого віку, який *назвав своє ім'я – Джеремі Бібс* – і повідомив *англійською мовою*, що опинився на цьому острові ще юнгою у віці 14 років після аварії корабля, що сталася... 1911 р. (!). Таким чином, на час визволення з острова потерпілому було 88 років, з яких він 74 провів на самоті. Бібса було до-

ставлено до його родичів у Шотландію (див.: Знання – сила, 1986, № 12; тепер є відомості й в Інтернеті). Розвинувшись у суспільстві та увібравши в себе форми спілкування й суспільної поведінки, людина несе їх у собі як свою невідгубну сутність через усе життя, пор. [Поршнев, 1979, 140].

§ 7-3. Генетична етнопрагматика

Генетична етнопрагматика являє собою сукупність гіпотетичних знань про *початок і становлення лінгвосфери етномов*. Мета генетичної етнопрагматики – на підставі етномовних реліктів відтворити *історичну схему появи етномов*. Визначальна риса сучасного спілкування етномовами полягає у *взаємній незрозумілості* сусідніх етномов без спеціальної процедури перекладу. У генетичному плані аналогом до такої риси виступає історія *відмежування протолюдей від свого найближчого біологічного виду*.

1. Палеопсихологічні дані про історію внутрішньовидової голосової заборони. До формування другої сигнальної системи (і згодом завдяки їй – суспільства) привів механізм внутрішньовидового **міжіндивідуального впливу на поведінку за допомогою голосу**. Можливість впливати на поведінку один одного власне і відкрила шлях до формування суспільних відносин [Поршнев, 1974, 403]. Причому з'ясувалося, що на самому споді людських систем спілкування лежить фаза заборони (інтердикції): вона має універсальний характер; пор. фінське *kieli* – "мова" і *kielto* – "заборона". Наступною фазою впливу у спілкуванні стає *вимога, наказ* (прескрипція), пор. "казати" – "наказати". Разом вони складають *непримусовий вплив* (навіювання, сугестію). Слід нагадати, що в сучасному суспільстві всі відношення людей до зовнішнього світу існують тільки через людські взаємини – регулятивні, реалізовані в мовленні та інтеріоризовані в мовленнєвому мисленні. Лише згодом до цих регулятивних відношень добудовуються вторинні – інформаційні.

Сама можливість ГОЛОСОВОЇ ЗАБОРОНИ інстинктивної поведінки була закладена в біологічній природі передлюдей. Збільшення важливості взаємного непримусового впливу стало на якомусь етапі життєвою вимогою. Пізні передлюди-мустьєрці, "найвищою мірою опанувавши сигнальну інтердикцію щодо звірів і птахів, нарешті виявили тенденцію *дедалі більше поширювати її на собі подібних*" [там само, 368], тобто, **сугестивні засоби, відпрацьовані на контактах з іншими тваринами, вони стали застосовувати до членів своєї ж групи**.

ЗАБОРОНА Дії (інтердикція-1) була, за Б. Поршневим, вищою межею нервових взаємодій між пізніми передлюдьми. Імовірно, що це був неконкретний за значенням гальмівний сигнал (жест або звук, або те й інше разом), який блокував у всіх навколишніх особин будь-яку поведінку, крім імітації цього сигналу [там само, 430–431]. Істотно, що сучасні заборонні сигнали до тварин і дітей-немовлят завжди неконкретні (на відміну від заохочень і наказів) [там само, 336]. Перенесення такого узагальненого за значенням, заборонного сигналу на щораз нові акти поведінки – типова риса, спільна у немовлят зі своїськими тваринами.

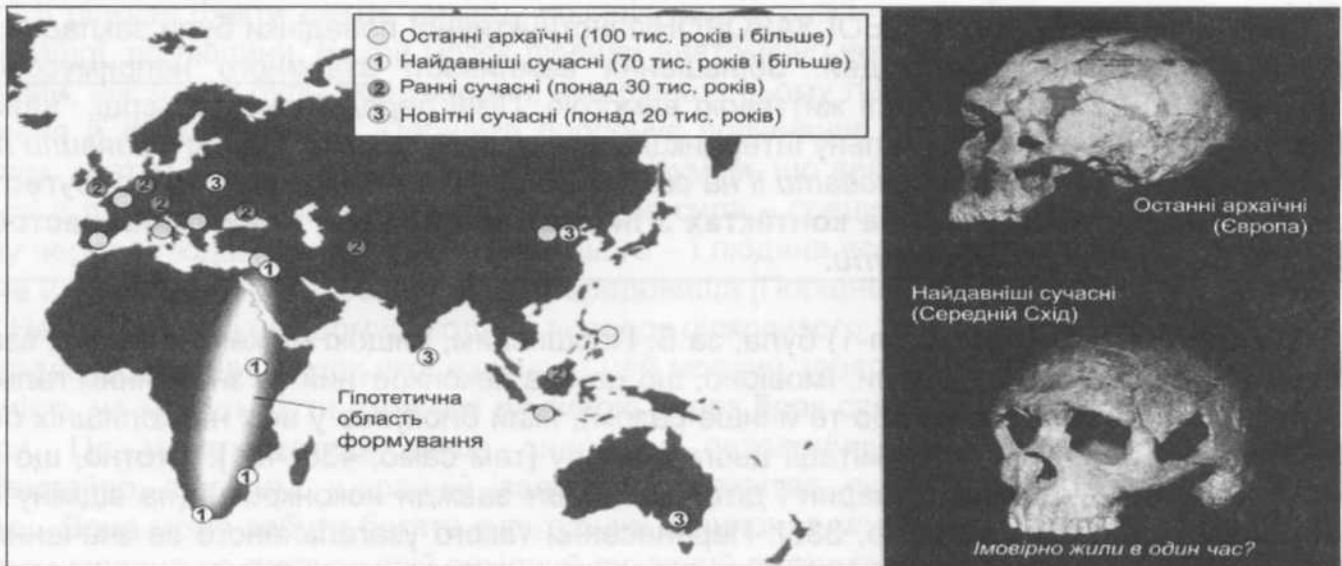
Сугестивний вплив однієї частини передлюдей на іншу *прирікає*, зокрема, *тих інших на роль довічних годувальників*, а перших мав перетворити з часом на довічних годованих. Тому проти сугестивної заборони дії мусив бути знайдений життєво важливий комунікативний протизасіб. І він був з необхідністю вироблений у вигляді **НЕЗГОДИ ІЗ ЗАБОРОНОЮ** (це – інтердикція-2 або контрсугестія). Імовірно, що це був також дифузний зву-

ковий сигнал, який гальмував інтердикцію-1, відвертаючи імітацію на себе. Його єдиним біологічним призначенням було блокувати інтердикцію-1, знімаючи цим заборону з певної дії. **"Він забороняв забороняти, що й було найпершим проблизком гомінізації тварини"** [там само, 431]. Очевидно, ці психологічно напружені протистояння були важкими для тваринної психіки передлюдей. Тому, зазнаючи заборонної сугестії з боку агресивніших родичів, *менш агресивні – предки сучасних людей* – мусили всіляко уникати своїх сугесторів. Цим би можна задовільно пояснити швидке поширення в той час людини сапієнтного типу в незаселених доти регіонах Землі – в Америці та Австралії.

Дальша неминуха ініціативна голосова ЗАБОРОНА НЕЗГОДИ (інтердикція-3 або біконтрсугестія) означала перенесення відносин, властивих для періоду філогенетичної дивергенції (розходження біологічних видів) уже в площину стосунків між особинами і групами самих кроманьонців – викопного гомо сапієнс. Нове й нове заперечення контрсугестії несло в собі безмежний потенціал дальших ускладнень і перетворень, водночас відкриваючи шлях до формування "справжніх" людських мов. Саме безупинне, незбориме чергування взаємних зусиль вплинути на поведінку один одного та протидіяти цьому впливові і є досі рушійною силою розвитку другої, соціалізуючої сигнальної системи. Лише значно пізніше вона стала "надзвичайним додатком" до першої сигнальної системи (за висловом І. Павлова): народилася ж вона як її заперечення, як найлютіший її ворог [див. там само].

Виникнувши як **засіб протидіяти першій сигнальній системі**, гальмувати її імпульси, друга сигнальна система довгий час втручалася в поведінку ранніх людей лише епізодично. Вона керувала тільки деякими діями, потім послідовностями дій, викроюючи, відвойовуючи чимраз більші ділянки першосигнальної детермінації поведінки. Проте першосигнальна, чуттєва сфера завжди залишалася й лишиться в суспільстві основою та передумовою другої сигнальної системи. Незрівнянно пізніше *другосигнальна сфера поведінкового впливу* набула ще й *предметно-знакової функції* (див. нижче), тобто слова й системи слів почали дещо *означати*, у тому числі й "заміняти" собою першосигнальні подразники [див. там само, 114].

Рис. 9. Місця знахідок викопних решток *Homo alalus* (людини безмовної) та *Homo sapiens*

Голосова сугестія відкрила небачені доти можливості СОЦІАЛІЗАЦІЇ первісних людей. Слід гадати, що сам цей процес був аж ніяк не прямолінійним (тільки еволюційним), але суперечливим, діалектичним, адже *сугестивна заборона*, що скасовує, гальмує реакції та дії іншої особини, у певному розумінні *антибіологічна*.

В онтогенетичному становленні мови у дитини (очевидно, так само, як і у філогенезі) **чужа мовленнєва заборона спочатку шкідлива.** Вона робить дитину (і мала робити

первісну людину) безпорадною порівняно із твариною. І лише далші перетворення поступово повертають слову пряму індивідуальну корисність. Взагалі слід визнати, що в концепції Б. Поршнева найбільше приваблює і переконує її відповідність діалектичним законам розвитку світу, зокрема закону єдності й боротьби протилежностей, заперечення заперечення і, нарешті, появи внаслідок кількісних змін *нової якості*, у даному разі – *антибіологічної, соціальної*.

Таким чином, сугестія активізувала неминучу протидію, у тому числі спочатку неконтактність, асугестивність, а згодом – свідоме нерозуміння, інше, інакше розуміння, контрсугестію. Саме завдяки цьому процесу та внаслідок його, відійшовши від передлюдей по "містку" контрсугестії близько 40 тисяч років тому, предки людей сучасного типу **"блискавично відсуваються від них на таксономічну дистанцію підвидів, видів, родів, родин і, нарешті, на дистанцію двох різних форм руху матерії – біологічної та соціальної"** [там само, 370]. Так сталося те "остаточне відокремлення людина від мавпи", коли з появою готової людини виник до того ж ще й новий елемент – суспільство [Енгельс, 457]. Пусковим механізмом, який урухомив весь цей грандіозний процес, стала, найімовірніше, саме внутрішньовидова голосова сугестія.

2. Аргументи етології. Розглянувши в загальних рисах становлення голосової сугестії, час придивитися ближче до гальмівного механізму міжособинного впливу. Схильність тварин генералізувати заборонний сигнал (поширювати його на щораз нові обставини досвіду) описано, зокрема, дресирувальниками. Так, наприклад, коли щеняті, якому відомо слово "фу" як заборона щодо ігор, кажуть це слово при пред'явленні вперше грудочки цукру, повне гальмування настає, як правило, з першого разу. Інший приклад: після перенапруження гальмівного процесу відпущений з прив'язі однорічний собачка вчинив підряд зовсім різні дії, які не можна пояснити нічим, крім попередньої заборони щодо них: наробив калюжу, схопив зубами оголений електродріт, лизнув хазяїна в обличчя і скочив на крісло... Ця поведінка висвітлила, наскільки різноманітними можуть бути дії, попередньо приборкані єдиною інтердикцією [Поршнев, 1974, 335]. Так, нервова система тварини, що опинилася внаслідок заборони у важкому стані, "нерідко дає неадекватну, "зривну" реакцію, коли тварина реагує не очікуваною діяльністю, а тією, що становить її приховану гальмівну доміную, певну "антидіяльність" [там само, 459]. Однак у тварин це розгальмування ("неадекватний, зміщений рефлекс" на заборону) не стає стабільним. У людини ж воно фіксується завдяки природженим якостям: імітогенності вираження емоцій в міміці і жесті (*ехопраксія*), а особливо завдяки імітогенності мовлення (дійсна або прихована *ехолалія*). Тут і відбувається інверсія; у людини гальмівна доміную, як правило, не приборкана. Людське спілкування весь час витягає, викликає її назовні, тобто утримує у світі дії. Водночас *тим самим здійснюється гальмування адекватних першосигнальних рефлексів.* Лише в ході подальшого людського розвитку – у подоланні сугестії контрсугестією – першосигнальні рефлекси певною мірою пробиваються до примирення з другою сигнальною системою.

Таким чином, мовлення виникло насамперед як прояв і засіб нових, уже не біологічних відношень: засіб людей впливати на поведінку один одного, передусім шляхом заборони небажаних дій. "Для того щоб було поняття, має бути наявним не лише *відношення індивіда до середовища (I), але й стосунки між індивідами (II), причому такі, яких немає у жодних тварин навіть у зародку, адже вони суперечать стосункам тварин*" [там само, 403].

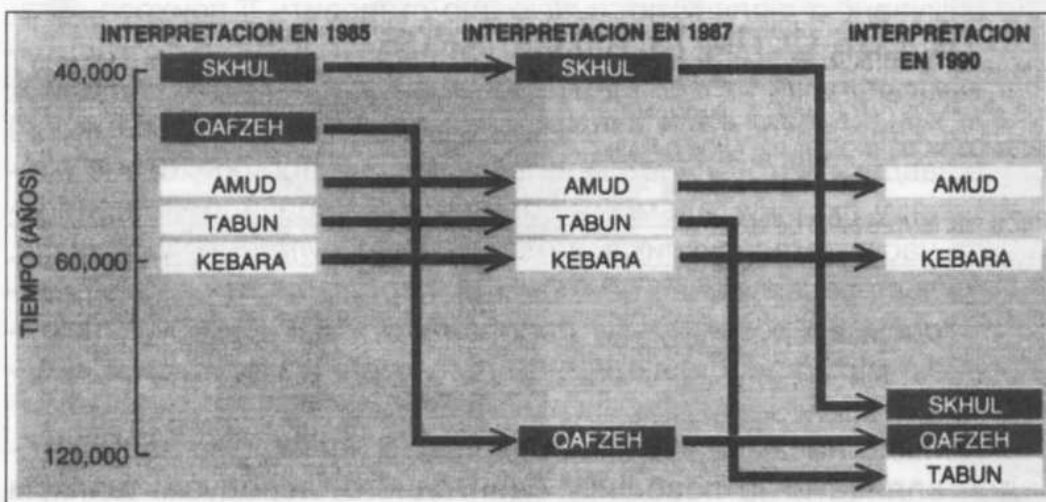
Не наодинці з оббитими каменями людина простувала до суспільства, а безперервно впливаючи на інших вчинками та голосом, формуючи собі подібних у спілкуванні з ними і водночас зазнаючи від них впливу та формуючись завдяки їм. Опір обставинам дійснос-

ті чинила аж ніяк не окрема людина, "одинак". Суб'єктом людських дій могло стати і стало не окреме "я", але "я і ти" (за Фейєрбахом) і люди з розгорнутою системою людських відносин, "ми" і "вони" (за Марксом). Ось за таких умов необхідний складник людської діяльності – свідомість – тільки й могла сформуватися з чуттів і мови як дійсна, практична свідомість, що "існує і для інших людей, і лише тим самим існує також і для мене самого" [МЕ, XIX, 27–28].

Природний добір далі вже енергійно закріплював у мозку неоантропів формування відповідних нервових механізмів – ехолалічних, парафазійних тощо (див. нижче). Тим самим середній тип палеоантропів дедалі більше розмивався, а неандерталоїдний тип залишався щораз осторонь від магістральної лінії еволюції [Поршнев, 1974, 441–442]. З часом він був витіснений первісними людьми до найменш сприятливих для життя районів – на вододіли та в гори, де пристосувався до нових суворих умов свого нужденного животіння.

3. Дані палеоантропології. Нові аргументи на користь саме таких контурів реконструкції загальної історичної картини додало недавнє запровадження цілої низки нових методів датування органічних решток: методу уранової серії (УС), термолюмінісценції (ТЛ), резонансу електронного спіну (РЕС) та ін. Якщо раніше, за допомогою радіовуглецевого методу (С14 з періодом напіврозпаду 5,5 тис. років) вдавалося датувати знахідки надійно лише до 30–40 тис. років до н. е., то названі методи відсунули цю нижню межу майже втричі далі вглиб часу. Сьогоднішні наукові уявлення про часове сусідство сапієнтного та неандерталоїдного підвидів людства зазнали за кілька років докорінних змін (рис. 10). Ще 1985 р. картина виглядала викінченою і зрозумілою: знахідка неандертальських черепів з палестинських печер Амуд, Табун, Кебара датувалися 60-им тисячоліттям до н. е., знахідка черепів ранніх сапієнтних людей (печери Кафзех, Схул) – 40-им тисячоліттям до н. е. Виходило, що на зміну неандертальцям закономірно приходили сапієнтні люди. Проте внаслідок застосування названих методів 1987 р. хронологія знахідок зазнала разючих змін: було показано, що сапієнтний череп з Кафзех утричі давніший, ніж вважали доти, а отже, удвічі давніший від згаданих неандертальських черепів. 1990 рік приніс ще важливіші відкриття: майже таким само давнім, як Кафзех, виявився й інший сапієнтний череп з печери Схул. Водночас з'ясувалося, що неандерталець з Табуна жив раніше від обох сапієнтних індивідів. Таким чином, виходило,

Рис. 10. Перегляд хронології існування викопних гоміноїдів у світлі нових методів дослідження

що сапієнтні предки сучасної людини впродовж десятків тисяч років були сучасниками своїх двоюрідних неандертальських родичів.

Видатні досягнення має і сучасна одонтологія – біологічна дисципліна, яка вивчає особливості будови зубної системи в генетично споріднених популяціях людей. Зокрема, фахівцям-одонтологам вдалося з'ясувати, що сундаданти – популяції прадавнього населення Зондських о-вів (Південно-Східна Азія) – пережили свій період активного

внiший, нiж вважали доти, а отже, удвiчі давнiший вiд згаданих неандертальських черепiв. 1990 рiк принiс ще важлившi вiдкриття: майже таким само давнiм, як Кафзех, виявився й iнший сапiєнтний череп з печери Схул. Водночас з'ясувалося, що неандерталець з Табуна жив ранiше вiд обох сапiєнтних iндивiдiв. Таким чином, виходило,

розселення на північ близько 20 тисячоліття до н. е., тобто на 5 тис. років раніше від синадонтів – прадавніх популяцій центрального Китаю. Поширені від 20 тисячоліття до н. е. в Китаї, сундадонти кількома хвилями проникли до Японії в 17–12 тисячолітті до н. е., а в 3 тисячолітті до н. е. поширилися в Полінезії. Щодо синадонтів, до яких належить переважна більшість теперішніх китайців, то аналогічні їхнім особливості зубної системи виявляє і більшість популяцій ескалеутів та індіанців Америки, де їхня присутність засвідчена від 15 тисячоліття до н. е.; згодом, у 2 тисячолітті до н. е. вони проникають і на терени сучасної Японії (Тернер, 1989) [див. Origenes].

Проблема реліктових неандертальців. Стосунки первісних людей з палеоантропами змінювалися упродовж історії в широкому діапазоні – від взаємного знищення до розселення подалі один від одного. За тимчасовими сходженнями та імовірним симбіозом [пор. Фридман, 162–163] були нові розходження, і в ізоляції палеоантропи чимдалі більше вироджувалися [Поршнев, 1979, 84]. Для наших далеких предків дика людина була, мабуть, такою ж звичною складовою доквілля, як мамонт, ведмідь, бізон. І подібно до того, як мамонти вимерли (чи були вибиті людьми) не 10 тис. років тому, а значно пізніше (є відомості, що останні особини жили ще 300–200 років тому (!), [див. Голованов], так само міг зберегтися і неандерталець – незрівнянно пластичніша та обережніша істота, що уникає контактів з людиною.

Першим ученим, який пов'язав поняття "реліктовий неандерталець" і "снігова людина", був знову ж таки професор Б. Поршнев. Ще 1963 р. він зібрав і проаналізував історичні й сучасні відомості про цих таємничих істот у спеціальній монографії [Поршнев, 1963]. Після виходу цієї та інших його праць (див. список літератури) можна говорити про створення Б. Поршневим стрункої теорії реліктових гоміноїдів. Про географію реліктового неандертальця дають уявлення його назви, дані сусідніми з ним народами: *барфі-одам*, *одамі-явої* (Памір), *еті* (Тибет), *меше-адам* (Азербайджан), *абнауай* (Абхазія), *каптар* (Пн. Кавказ), *ягморт* (Пн. Урал), *алмас*, *хун-гуресу* (Монголія), *чучун* (Якутія), *хейак* (Хабаровський край), *міригди*, *джулін* (Чукотка), *саскватч* (Канада), *бітфут* (Каліфорнія). Б. Поршнев склав карту з зазначенням місць і дат випадкових зустрічей з еті. Свідки на диво однотайні в характеристиках: ідеться про вкриту шерстю прямохідну істоту, зовні подібну до людини або великої мавпи, всеїдну і дуже спритну. Вона веде сутінковий і нічний спосіб життя, вибирає найглухіші й важко доступні для людини місця, і що найістотніше для нашої теми – НЕ МАЄ МОВИ. Ось конкретні відомості з оповідань авторитетних очевидців. Генерал-майор М. Топільський в молоді роки вів боротьбу з басмачами в горах Таджикистану (Ванчський та Язгулямський хребти). Під час бойової операції влітку 1925 р. на його очах у перестрілці випадково загинув барфі-одам "снігова людина". "Убитий лежав з відкритими очима і вишкіреними зубами. Зуби дуже великі, рівні, без сильно розвинених ікол. Нижня щелепа масивна. Очі карі, маленькі, глибоко посаджені. Над очима – масивні надбрів'я. Лоба непомітно, вилиці виступають. Ніс приплющений з глибоко вдавленим переніссям. Убитий був на зріст близько 165 см, мав міцну грудну клітку, сильно розвинені м'язи, коротку шию. Тіло вкрито сірувато-брунатною шерстю, густішою на стегнах і спині. Колір шкіри – жовтуватий, восковий – видно на місцях, де не було шерсті: на стопах, сідницях, мозолястих колінах і долонях та на обличчі [див. Рассказ, 35; Маріуц, 6].

Про зустріч з живим каптаром розповідає підполковник медслужби В. Карапетян. Пізньої осені 1941 р. на Кавказі йому запропонували оглянути захоплену розвідниками істоту. Він побачив перед собою "представника чоловічої статі, голого й босого. На перший погляд це була людина, адже всі форми були людськими. Але на грудях, спині й плечах його тіло було вкрито густим темно-коричневим волоссям. Він був дуже великим, кремезним, м'язистим. Його погляд нічого не виражав. За час перебування в полоні він нічого не їв, а в теплому приміщенні дуже потів. Не знаючи, яка істота потрапила до наших рук,

ми випустили її на волю. Дика людина пішла в гори" [Баянов, Бурцев, 57–68; див. також Баянов, 15–17; Поршнев 1969, 34–36].

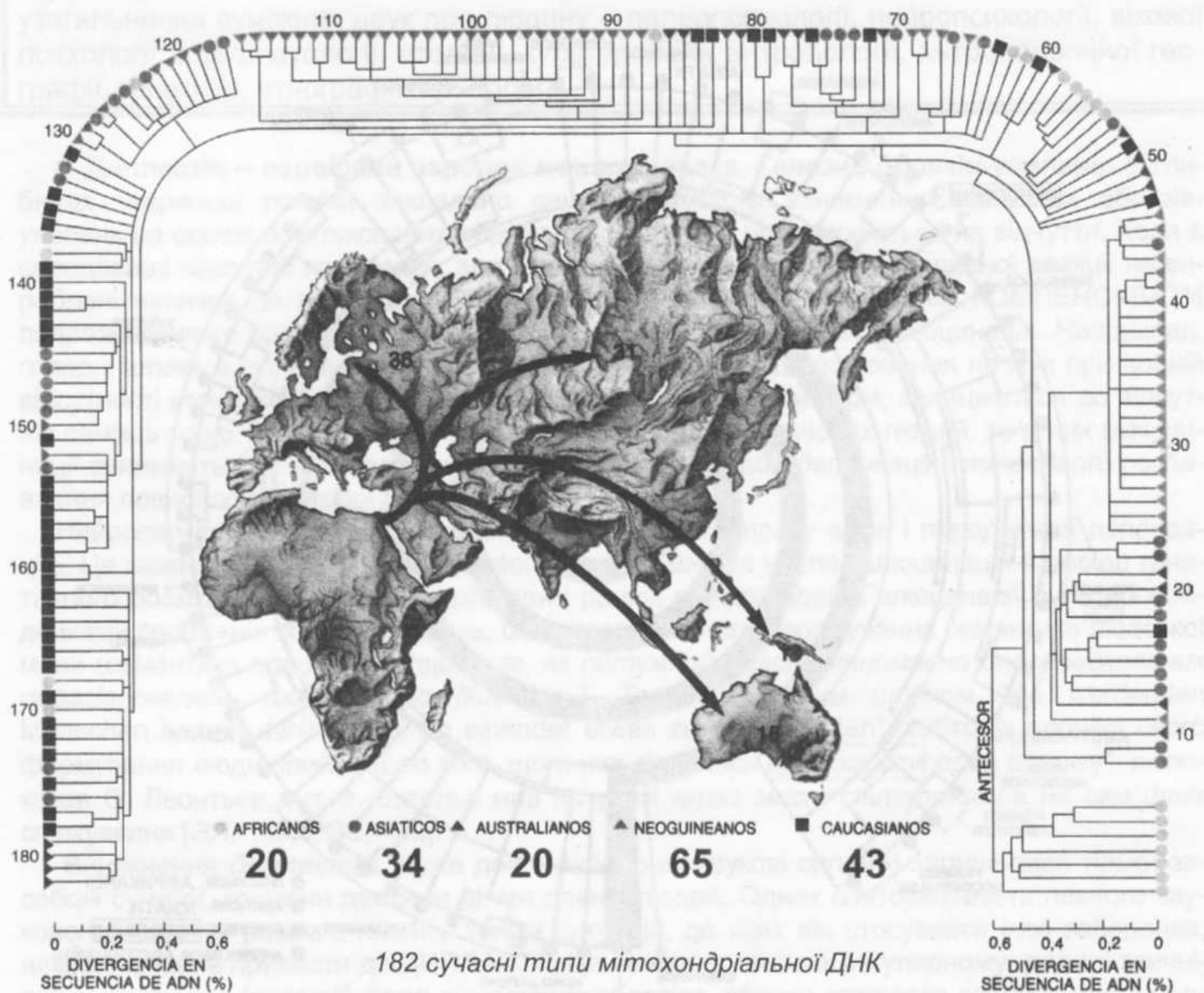
20 жовтня 1967 р. двом американцям під час туристичної прогулянки в горах Північної Каліфорнії поталанило. Вони не просто зустріли людиноподібну волохату істоту, але і встигли з 40-метрової відстані зняти на кіноплівку 20-секундний епізод зустрічі. 1971 р. цю кінострічку було привезено й до Москви, де її вивчали фахівці. Серед нових фактів фільм підтвердив випинання п'яркової кістки, що встановив уже раніше антрополог Г. Кранц за зліпками слідів еті. Саме такій анатомічній особливості істоти відповідала її цілком своєрідна манера бігти, наче на лижах. Але ж з матеріалу розкопок відомо, що п'яркова кістка виступає і у викопних неандертальців. Ретельно дослідивши знятий кіно-епізод, кінематографісти, криміналісти, біомеханіки, зоологи дійшли одностайного висновку: підробка виключена. Біологи додали, що знята тварина їм невідома. Отже, найімовірніше, на кіноплівці зафіксовано реальне зображення людиноподібної істоти жіночої статі приблизно двометрового росту, яка нагадує зовнішнім виглядом неандертальця, гомо алалус ("людину безмовну") і є найближчим з живих тваринних родичів сучасної людини. Тут закінчується "бічна" історія передлюдини, яка без мови так і залишилася всього лише своєрідним біологічним реліктом – і не більше того.

4. Співвідношення даних генетики і лінгвістики. За висловом А. Леруа-Гурана, на дальших еволюційних етапах разом з розвитком знарядь і мовлення "анатомічне тіло людини у *Homo sapiens* знаходить продовження в соціальному тілі", набір біологічних інстинктів поступається місцем колективній пам'яті, видові і расові перетини перекриваються етнічними як формою організації колективної пам'яті [див. Поршнев, 1974, 42].

Серед сучасних міждисциплінарних студій проблеми походження людини важливу роль відіграють прикладні застосування генетики в археології, антропології та лінгвістиці. Після досліджень ДНК ядра клітини (що містить понад 100 тис. генів) було відкрито мітохондріальну ДНК_{MT}, що містить лише 37 особливих, бо вкрай важливих генів. Видобута К. Стрінджером (Лондон) навіть з окремих волосинок людини ця мітохондріальна ДНК_{MT}, яка передається лише доньці по материнській лінії, а синові – по батьківській, дозволила обрахувати дистанцію між людиною сучасною та найближчим біологічним видом – шимпанзе. Ця відстань ДНК_{MT} виявилася рівною 42 %. Праці генетиків переконливо показують, що сучасна просторова генетична різноманітність є синхронною проекцією історичних процесів: великі відмінності відповідають більшим проміжкам самостійного часового існування видів, а менші – меншим. Виявлена генетична дистанція між людиною і шимпанзе (42 %) відповідає часу від початку розходження цих видів 5 млн років тому. Дані генетики показали, що нещодавній претендент на азіатську прабатьківщину людства – рамапітек або шівапітек – є насправді предком не людини, а орангутана. Підтверджено також висновки археології про тісніші зв'язки в палеоліті популяцій Китаю з Індонезією, а Європи – з Африкою. Було виявлено, що максимальна відстань у будові ДНК_{MT} у складі сучасного людства існує між койсанідами та африканськими пігмеями, але становить усього 2 % (див. рис. 12). Між цими крайніми точками розміщуються ВСІ інші 39 популяцій планети (К. Стрінджер, 1991) [див. Origenes].

З кожним роком стає очевиднішою виняткова роль Африки як колыски людства (рис. 11): за даними Д. Віджілант з 15 гілок генетичного дерева людини 14 представлені ВИКЛЮЧНО в Африці, і лише остання, 15-та наявна не тільки в африканців, а й у решти людства (!). А. Вільсон і Р. Канн у 1992 р. показали, що сучасне людство має 182 типи ДНК_{MT}, і це вказує на існування спільної праматері всіх людей близько 200 тис. років то

Рис. 11. Розподіл типів мітохондріальної ДНК за групами популяцій людства

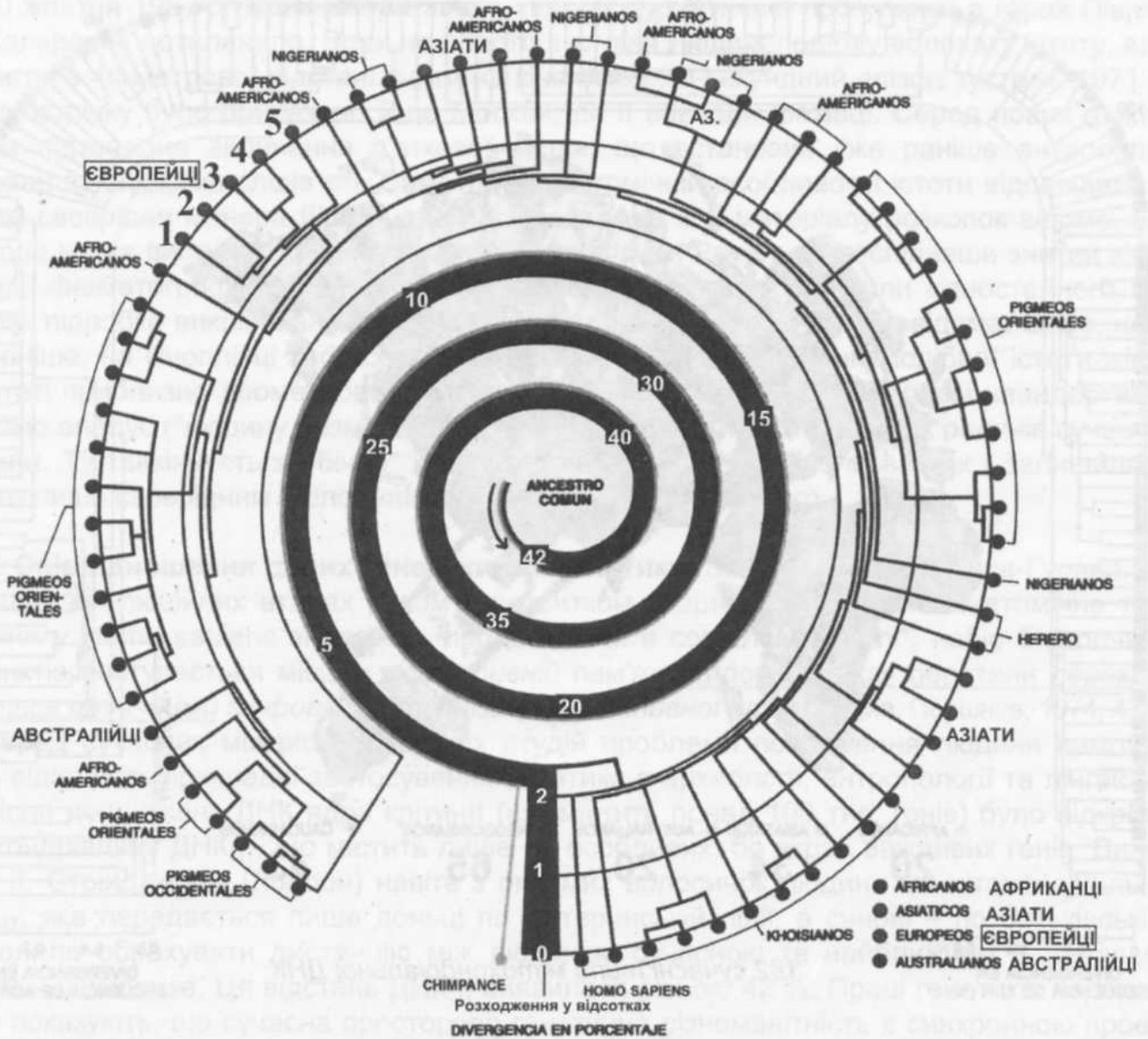

му, очевидно, в Африці. З цієї кількості типів ДНК_{MT} 65 представлено тепер у новогвінейських популяцій, 43 – у кавкасійських (до яких належать і всі європейці), 34 – в азійських та по 20 – в австралійських та африканських популяцій (рис. 11).

Завдяки нагромадженню нових знань про генетичну історію людства відродився інтерес до генеалогічної класифікації мов. На черзі постала побудова системи кореляцій між висновками генетики та лінгвістики, що й було здійснено 1992 р. вченим-генетиком Л. Каваллі-Сфорца (Стенфордський університет, США; див. § 8 і кольорову схему з двох частин на форзаці й нахзаці підручника – за [Origenes] з додатками).

З розвитком сучасних наук ми дедалі більше усвідомлюємо, що наше уявлення про передісторію складається з трьох фрагментарних картин: біологічної, мовної й культурної. Гени, мови й культури – це три різні відлуння тієї самої історії, історії поширення й урізноманітнення людських популяцій, які з роду в рід передають свої гени, свої мови та свої культури. Кореляція цих трьох картин лише відносна. Повна аналогія окремих частин її аж ніяк не означає, що гени визначають мову та культуру. Це означає, що процеси, які призвели до мовної та культурної дивергенції – ті самі, що зумовили й дивергенцію

Рис. 12. Генетичні відстані популяцій людини і шимпанзе

генетичну, див. Дж. Грінберг, М. Рулен [там само, 82–88]. Звичайно, реконструкція з окремих об'єктивних фактів суцільної картини історії як унікального, неповторного процесу залежить також і від суб'єктивних чинників. На цей процес помітно впливає підготовка дослідника – його уява, здатність пропонувати й захищати свої гіпотези, його вміння відділити справжні докази від ілюзорних результатів, неминучих через недосконалість методів дослідження, уміння правильно інтерпретувати неповну викопну знахідку (Ж. Бертранпетіт в [Origenes, 7]). Подальші знахідки поступово прояснюють картину для щораз ширшого кола вчених і неминуче полегшують правильні висновки. Проте правильність висновків за мінімальних відомих засновків – очевидна ознака підготованості й таланту дослідника.

§ 7-4. Генетична десигніка

Генетична десигніка являє собою сукупність гіпотетичних знань про виникнення і становлення у філогенезі *дипластії* – *знакової функції* (спочатку голосу, а згодом артикульованого звукового потоку). Мета генетичної десигніки – на підставі нечисленних знакових реліктів (пережиткових явищ) сучасних мов відтворити історію

чну схему появи мовних знаків. Через обмеженість цих реліктів важливими є факти і узагальнення суміжних наук про людину – палеопсихології, нейропсихології, вікової психології, психопатології, етології, культурології, антропології, антропологічної географії, генетики, етнографії, археології.

1. Дипластія – первісний зародок мовного знака. Генезис образів-уявлень. У глибинах тваринної психіки закладено саму можливість виникнення психічних образів-уявлень на основі повторюваних образів-відображень, що спираються на відчуття. Коли в середовищі відсутній подразник, але в організмі наявна необхідність певної реакції на вироблені навички до відповідної дії, нервова система тварини здатна КОМПЕНСУВАТИ подразник, якого бракує, ілюзією цього подразника: так виникає галюцинація. Наприклад, голодні шпакі в ізольованому приміщенні виконують усі дії полювання на мух при повній відсутності мух. Спостережено, як півні дзьобають відсутній корм, залицяються до відсутніх самиць тощо. У приматів картина складніша. Що до сучасних людей, то в них галюцинації виникають також за умов сенсорного ізолювання або депривації (тимчасового позбавлення певної поведінкової можливості).

Нейросигнальний механізм сугестивної заборони щоразу саме і породжував депривацію. Це можна вважати причиною масового збільшення числа галюцинацій в період генетичного розходження пізніх передлюдей і ранніх першолюдей. Галюцинації були попередниками справжніх образів-уявлень, без яких немислиме формування семантики людської мови (семантика власне і є ніщо інше, як *потужний пласт етномовно опосередкованих образів-уявлень людини про дійсність*). Таким імовірним шляхом "die werdenden Menschen kamen dahin, dass sie einander etwas zu sagen hatten", тобто "у процесі свого формування люди прийшли до того, що в них з'явилося **ЩО сказати** одне одному": як показав О. Леонт'єв, тут Ф. Енгельс мав на увазі якраз зміст спілкування, а не сам факт спілкування [ЭЯ, 139; ЛЭС, 400].

Виникнення *дипластій*. Дуже довго заборонні звукові сигнали залишалися тільки за собою сугестії, керуючи деякими діями давніх людей. Однак повторюваність певного звукового моноліту разом з певним типом ситуацій, до яких він стосувався і які забороняв, неминуче мала привести до ДИПЛАСТІЇ. Це явище полягає в регулярному, дедалі звичнішому *поєднанні (пластії) двох різнорідних образів* – образу звукового заборонного моноліту та образу відповідної забороненої ситуації. Як видно з цього визначення, нейропсихологічний механізм дипластії формував протомовні знаки. Особливою властивістю пластії є діалектична суперечливість її природи. З одного боку, пластія – це стабільне, необхідне асоціювання, "злипання" цілком певних психічних образів, таке звичне і постійне їх співвіднесення, яке веде до майже повного ототожнення. Проте, з іншого боку, пластія *об'єднує лише образи явищ*, самі ж явища водночас *виключають це об'єднання*, не дають для нього мотивованих підстав, адже об'єктивно сторонні одне щодо іншого [Поршнев, 1974, 450].

Знаменно, що у психіці тварин при зіткненні пари таких несумісних нервових процесів неминуче настає зрив, і обидва процеси неодмінно знову розходяться. У людини ж зв'язок таких процесів триває, міцніє у спілкуванні і з часом утворює стабільну єдність. "Те, що для тварини – катастрофа, тут, в антропогенезі, стає фундаментом нової системи".

Що більше, це *зіткнення несумісних образів "для людини на рівні другої сигнальної системи стало довічним, постійним у сфері спілкування"* [там само, 451]. Іншими словами, за цим принципом своєї будови людська свідомість становить очевидне заперечення зоопсихіки.

Первісні *табу* свідчать про нездоланий вплив нових, *міжособинних зв'язків* (див. далі, § 7-5) на формування речових, предметних дипластій. Сутність табу полягає в *забороні хапальних реакцій*, матеріальних контактів з цілком певними, конкретними речами. Саме слово *tapu* означає у полінезійців "заборонений, священний, нечистий". Неминачі винятки з такої заборони означали початок формування культури. "До їх числа належить і оформлення групової власності, яка для нечленів певної групи виступає як *сума заборон* – брати, виносити, вживати, називати, навіть дивитися, (напр., заглядати до житла, як у давніх сванів); проте ці заборони зняті для членів тієї групи" [там само, 463]. Різного роду амулети, фетиші, тотеми і предмети-табу могли виникнути як додаткова матеріальна опора для знакового гальмування і розгальмування цілком певних, адресованих їхньому власнику погроз, вимог, покриків, гримань, наказів, команд тощо. Усі ці речі, по-перше, насправді позначають людські дії та взаємодії, які, крім знакової функції, не мають до них жодного іншого відношення; по-друге, вони досі пов'язані з магією, чарами, святістю, а разом з тим – і з неврозом [там само, 447]. Судячи з усього, від цих же описаних явищ ведуть свій початок людські способи естетичного освоєння дійсності (зокрема мистецтво), які разом з уже наявними знаряддями праці та первісним мовленням збагачують пралюдську культуру.

Саме з табуїстичною сферою життя ранніх людей мали бути пов'язані *графічні подоби явищ*. Виникненням дипластій і табу можна пояснити початок цілої низки зрушень в організації психіки першолюдей, зокрема дивну звичку розмазувати плями червоної вохри (перепаленої глини або оксидів заліза). Згодом ця звичка і призводить до справжніх графічних зображень. Наскельні та печерні малюнки доводять, що *бездоганно реалістичні ориньяцькі зображення тварин* були не узагальненнями, а саме графічними дипластіями – двійниками, "портретами" певних індивідуальних особин. Це і є провісники сигніфікативного, знакового ототожнення двох явищ, насправді несумісних, виразно різних, взаємно виключених. Такі зовнішні подвоєння необхідно свідчать про появу їхніх посередників і наслідків – внутрішніх подвоєнь, образів-уявлень як нащадків галюцинацій [там само, 468]. Власне таку постійно з'єднану в протопсихіці пару вражень А. Валон і називає для онтогенезу бінарною структурою – зародком мовного знака, а для філогенезу та передісторії – *дипластією*. Ця пара є вихідною, необхідною операцією розуму, хоч мовою логіки ім'я цієї операції – абсурд. "Створення зображень-двійників було створенням *стабільних нісенітниць* або абсурдів типу "те ж, та не те" і якраз тому виходило на рівень не просто недосяжний для нервової діяльності будь-якої тварини", а фундаментально несумісний з першосигнальними нейрофізіологічними операціями [там само, 470]. Дипластія відтворює саме ту одночасну наявність двох протилежних подразнень, яка "зриває" нормальну вищу нервову діяльність у тварин. Подальша історія розуму була, за словами Б. Поршнева, усього лише "повільною еволюцією засобів роз'єднання елементів, що утворюють абсурд або дипластію": "*створення дипластій – сублогіка, подолання дипластій – формальна логіка*" [там само]. У духовній сфері дипластія залишила досі помітний слід, зафіксований законом Елькоста: "будь-яке людське чуття в нормі амбівалентне (внутрішньо суперечливе)" [там само, 469].

2. Диференціація звукових монологів. *Структуралізація* первісно аморфних звукових монологів неминує відбуватися внаслідок використання їх для заперечення контрсугестії. Зовнішня взаємодія особин в "репліках"-інтердикціях сприяла внутрішній структуралізації будови самих реплік. Ця структуралізація первісних звукових комплексів-реплік мала полягати у формуванні опозицій (системних протиставлень) та різноманітних *аспектів ритмізації* (повтори-дуплі, силабізація, рими, метатези тощо, див. табл. 8). Як дуже давнє реліктове явище повна й часткова редуплікація досі поширена в усіх без винятку мовах світу, становлячи до 4 % лексики (а в деяких мовах Африки –

койсанських, еве – навіть до 10 %; [Ohly, 165]). З подальшим історичним розвитком в окремих мовах повтори-дуплі поступово граматикувалися, набувши функції множини: наприклад, індонезійське *orang* "людина", *lukisan* "картина" – *orang-orang* "люди", *lukisan2* "картини".

Ономатопеї. Реалізм чи навіть натуралізм ориньяцьких наскельних зображень може правити за вагомий аргумент на користь *провідної ролі звуконаслідувань* власне на цьому далеко не першому, але й не останньому етапі формування мови. До цього періоду можна віднести утворення **протодієслівних ономатопей**: *тваринних* (пугу², кру², гав², дж-ж; ве, беркиць, пурх) та *предметних* (трись, цок², брень, брязь, лясь). Істотно, що сучасні протодієслівні ономатопеї досі мають предикативну функцію у висловленні.

Доповнюючи найдавнішу тваринну звукову спадщину, пізніші назофони, вигуки та звертання-моноліти, у свою чергу, ономатопеї істотно збагатили зображальні можливості первісної мови. На думку О. Спіркіна, "успадковані від тваринних предків звуки... стали основним матеріалом формування звукового мовлення людини. Додатковим джерелом виникнення звукового матеріалу... були численні звуки інших тварин, а також звуки природи, яких не могли не наслідувати первісні люди" [Спіркін, 27].

За гарним образним висловленням Б. Поршнева, *предок людини зібрав у своєму ще нелюдському горлі всі голоси і звуки природи, перш ніж віднайшов свій власний членоподільний голос* [Поршнев, 1974, 360]. Завдяки паралельній дії механізмів фонетичної типізації всіх звукоутворень, ономатопеї стали не дзеркальною імітацією звуків природи, а схематизованим їх відображенням.

Ітеративне повторення відрізка звукового сигналу властиве різним видам тварин – і птахам, і земноводним, і ссавцям. Тому імітація видових голосів тварин не могла не вплинути на подальше утвердження *ітеративної структури* більшості імітованих звуків. Реліктом первісної синестезії залишаються в сучасних мовах **ітеративні ідеофони**. Подібні за своєю формою до ономатопей, вони позначають *не слухові, а зорові, дотикові, смакові та нюхові враження людини (!)* і цим являють собою *новий етап* у розвитку звукового відображення світу. Там, де досі збереглися архаїчні культури і мови, дослідникам не раз траплялося спостерігати, як місцеві люди дотепер виявляють здатність знаходити адекватну звукову форму для зорового враження від певного явища, поміченого вдалині, від раптово відчутого незвичного запаху тощо. Як правило, присутні *повторюють щойно створене звукозображення (або приймають його з мовчазною згодою)*: "так внутрішнє переживання, викликане даним явищем, знаходить вихід у відповідному звуковому вираженні" [Вестерман, 99, 102]. В африканських мовах вигуки та ідеофони – масове, звичайне лексичне явище, особливо в койсанських мовах; у мовах банту помітне їхнє зменшення на користь вигуків і прислівникових зворотів; існують також мови, де залишаються лише сліди ономатопей [Ohly, 164].

Як видно з таблиці на рис. 13, найбільше ідеофонів української мови стосується позначення *жестів і дій* (тиць, торк, маць, хап, бовть, квець...), є також ідеофони *міміки* (лизь, кусь, нюх, блим, кив, цьом...) та *переміщення у просторі* (брик, дриг, тріп, кульг, ковзь, фурк, пурх...). Придивившись уважно до цієї групи архаїчних предикативів, бачимо, що одна частина їх – це фактично провісники *неперехідних* дієслів (блим, дриг, пурх, геп, грюк, шась, плюсь, брьох), а інша – *перехідних* (хап, хвиць, торс; ляп, льоп, квець, мазь; лясь, цьох, шварк, хряп).

"Якщо ехолопія – обмін тотожностями, то природним захистом від неї стала здатність до такого високого фонологічного **диференціювання звуків**, яка при найменшому відхиленні, "порушенні правил" призводить до фонологічного "нерозуміння" – до неповторюваності. У відповідь на слово... повертається щось не тотожне, тим самим "незрозуміле" для першого партнера" [Поршнев, 1974, 435]. Власне так при запереченні контрсугестії і муси

Рис. 13. Доморфологічні

Вид релікту	Засоби структуралізації	Прості форми	Дуплі
СПОНТАННІ	Фізіологічні шуми	АМ, ВЕ, Й, КХЕ, УХ, ХУ, ГА, ХА; ГИ, ХИ; ГЕ, ХЕ, ГО, ХО	ГА ² , ГЕ ² , ГИ ²⁻³ , ГО ² , ХА ³ , ХЕ ² , ХИ ² , ХО ²
	Емоційні вияви	[а], [о], [і], А, АЙ, АХ, АЧ. О, ОЙ, ОХ; Е, ЕЙ, ЕХ, ЕТ, ЕЧ	~Й ^{2,3} , ОЙ ²
ГОЛОСОВІ СИГНАЛИ	Назофони та елем.звертання	[ʌ], А?, ГОВ?, АУ?, [ʌ~], НІ	[~ ~], НІ ²
	Звертання до дитини	А, ПС, Ш, ЦИТЬ, ЦУР	А ² , АМ ² , ЧУ ² , ЛЮЛІ ² , ПС ² , ЧУК ² , БУК(И) ³
	Голосові сигнали до тварин	[ʌФ], [ʌС], [ψ], ПС, НО, НА, НЯ, БРИСЬ, ГЕЙ	[ʌТС] ³ , ПС ² , ЦУ ² , КИЦЬ ² , УСЬ ² , КОСЬ ³ , БИР ² , ПАЦЬ ² , ТЮ ² , ТАСЬ ² , ВУТЬ ²
ЗВУКОНАСЛІДУВАННЯ:	видових голосів тварин	МЕ, БЕ, ВЕ, МУ, ГР, ГИР КАВ, НЯВ, МУР, ФОРК	КАВ ² , НЯВ ² , МУР ² , МУ ² , ГАВ ² , ГИР ² , ФОРК ² , СКАВУ ² , КРУ ² , КУ ² , ТЬОХ ² , КАХ ² , СЮР ² , ПУГУ ² , ЦІНЬ ² , ЦВІРІНЬ ² , ЦЕНЬ ² , ТЕНЬ ² , КВА ² , КУМ ² , ПАТЯ ² , ЛЯ ^{2,3} (про людину)
	звуків неживої природи	БУЛЬ, КАП, ЧВИРК, ЧВАК, ЖВАХ, ПШИК, КЛАЦ, ХРУСЬ, ХРЯП, БРЕНЬ, БРЯЗЬ, ДЗІНЬ, БАМ, БОМ, БОВ, РИП, СКРИП, РЕП, ЧАХ, ГЕП, ГУП, БАХ, БУХ, БЕХ, ТРАХ	БУЛЬ ² , КАП ² , КЛАЦ ² , ХРУСЬ ² , БИР ² , БУХ ² , БРИНЬ ² , ДРИНЬ ² , ДУ ² , БОМ ² , БОВ ² , БАМ ² , БРЕНЬ ² , БРЯЗЬ ² , ДЗІНЬ ² , РИП ² , СКРИП ² , РЕП ² , ГЕП ² , ГУП ² , ГУР ²
ІДЕОФОНИ:	переміщення у просторі	СТРИБ, ПЛИГ, СКІК, БРИК, ДРИГ, КРУТЬ, ВЕРТЬ, ТРІП, КУЛЬГ, КОВЗЬ, ГОЙДЬ, МАХ, ХИЛЬ, ШАСТЬ, МЕЛЬК, ФУРК, ПУРХ	ТУП ² , ДИБ ² , ШАМ ² , ТРУХ ² , ЧАП ² , СОВ ² , ЧОВГ ² , ТРІП ² , ЧА-ЛАП ² , ТА-ЛАП ² , ХА-МЕЛЬ ²
	міміки	ЛИЗЬ, КУСЬ, ГРИЗЬ, ХРУМ, КОВТЬ, ПЛЯМ, НЮХ, СЬОРБ, ЧМИХ, ЗІП, ГЛИП, ЗИР, БЛИК, МИГ, ЛИГ, КЛІП, БЛИМ, ЛУП, МОРГ, ХЛИП, ЦЬОМ, КИВ	БУХИ ² , Ф'Ю ² , ЛИЗЬ ² , ХРУМ ² , ЗІП ² , НЮХ ² , ПЛЯМ ² , КОВТЬ ² , СЬОРБ ² , ЗИР ² , МИГ ² , ЛИГ ² , ЛУП ² , КЛІП ² , МОРГ ² , БЛИМ ² , ХЛИП ² , КИВ ²
	жестів	ТИЦЬ, ТИК, ТОРК, ПИХ; ВИЛЬ, МАЦЬ, ЛАП, ХАП, ХОП, ХВАТЬ, ДРЯП, ЩИП, ХВИЦЬ, ЧУКИ, ХИЛЬ, СМІК, ТОРС, ШМОРГ, ШАРП, ЛЯП, ЛЬОП, БРИЗЬ, КВЕЦЬ, МАЗЬ, ТИР, ЛЯСЬ, ЛУСЬ, ХЛИСЬ, ЦВЬОХ, СТУК, ГЕП, ГРЮК, ХРЯП, ШВАРК, РІЗЬ, КІЛЬ, ШКРЯБ, ПЛЮСЬ, БРЬОХ, ЛЯП, БОВТЬ, (РАЗ)	ТИЦЬ ² , ВИЛЬ ² , МАЦЬ ² , ЛАП ² , ХАП ² , ХОП ² , ХВАТЬ ² , ДРЯП ² , ЩИП ² , ЧУКИ ² , ХИЛЬ ² , СМІК ² , ЛЯП ² , КВЕЦЬ ² , ТИР ² , ЛЯСЬ ² , ЛУСЬ ² , ЦЮК ² , ЦОК ² , СТУК ² , ШКРЯБ ² , (РАЗ ³)
Пізніша лексика	КИВ-АТИ, ВИЛ-ЯТИ, ХЕК-АТИ, ПО-ХАП-ЦЕМ, ПЕРЕ-ХИЛЬ-ЦЕМ, ХЛИПАННЯ, ГРЮК-ІТ, ГУРК-ІТ	ЛЕДЬ ² , ГЕН ² , ДАЛЕКО ² , ТРОХИ ² , СИНІЙ ²	

ли виникати неминучі опозиції між дифузними звуковими комплексами. Вони стосувалися виключно характеру звукотворення: відмінність між ними мала бути достатньо визначеною, щоб один міг служити гальмівною домінантою і сигналом заперечення щодо другого [там само, 431]. Механізм опозиції став першим "надзвичайним додатком" до першосигнальних нейрономеханізмів людини. З одного боку, він давав можливість ототожнювати звуки, високо відмінні акустично (згадаймо недовершене "ототожнення" дитячими словами слів дорослого), а з іншого – робити звуки нетотожними за функцією навіть за їхньої об'єктивної фізичної близькості [там само, 423–424]: це і є поріг фонології.

Формування протофонологічних опозицій. Первісне мовлення мало являти собою процес виключно сугестивного взаємовпливу у формі голосової взаємодії між особинами. Практика його в безлічі актів заборони незгоди (див. § 7-5) мала неухильно при

мовні релікти

Нарощення:			Парафонія:	
початкові	серединні	кінцеві	рими	метатези
Г-АМ, Г-ОП, А-ЧХИ, Х-ВЕ	ХР-Р	КА-ХИ, БУ-ХИ	БУХИ-КАХИ	—
ГАЙ ² , ГЕЙ ²	А-А, О-О, Е-Е, А- ГА, О-ГО, Е-ГЕ	ГАЙ-ДЕ, ГЕЙ-СИ	ТА-НА-НА, ТИ-НИ-НИ, ТРА-ЛА-ЛА, ТРА-ТА- ТА, Е-ХЕ-ХЕ, АЙ-ВАЙ	ОЙ-ВЕЙ
[h /], ХМ, ГМ, ГА?, АГА, А-ГОВ	[=ˈ ʌ], [=h=] УГУ, ГЕ-ГЕЙ	[/], [], [- -]	[= = =], [= =] ЕГЕ-ГЕ(-ГЕ-ГЕ), ОГО- ГО	—
А-ГУ, А-НУ, А-ДИ, ОЙ-ЛЮЛІ	ГО-ГОВ	А-ГОВ, А-ГОСЬ, ША	А-А-А(колисання) [^ ^ /]	ГЕ-ГЕ-ЛЕВ (=АГОВ)
А-ГУШ, А-КОСЬ, И-ГИ, К-УСЬ, ДЗ- УСЬ, ДЖ-УСЬ, А[ψ]УСЬ, А-ГИЙ	[ψ:], НО-О, И-ГИ, ТЮ-ГУ, ГУ-ТЮ, ШУ- ГУ, ГА-ЛЯ	КОС-Ю, КОС-Я, КОСЬ- КИ, БИР-Я, ТАС-Ю ² , ГУСЬ-НА, ПУЛЬ-Ч, ГУ- ЛЮ-ЛЮ, НАХ ² , И-ГИЙ	АСА-ЛЯ	ГАЦЬ-ГО-ГА
С-КАВ-У	БЕ-Е, МЕ-Е, КИГИ, ЧИРИК	ПАДЬ-ПАДЬОМ, МУР-К, ГИР-К, ГАВ-К	І-ГО-ГО, БРЕ-КЕ-КЕ, МЕ-КЕ-КЕ, СТРЕ-КЕ- КЕ, БУР-КУ-КУ, ЧИК- ЧИРИК, КУКУРІКУ; (плюдс.) ТАРИ-БАРИ, ТИНДИ-РИНДИ	ЦВІРІНЬ, КУРЛУ, КУРНЯВ, АВУР, КУВІ
СК-РИП	ДЗЕЕНЬ, ТЕЛЕНЬ, ТРАХ-ТАРА(РА)Х, БЕ-БЕХ, БА-БАХ, ГЕ-ГЕП, ГУ-ГУП	БУЛЬ-К, ХРУС-ТЬ, БОВ- К, БРЕНЬ-К, СТУКУ- ГРЮКУ	СКИРЛИ ² , СТУК- ГРЮК, ДЗЕНЬ- ДЗЕЛЕНЬ	ДЗЕНЬ-БРЯЗЬ, ТИК-ТАК
ХА-МЕЛЬ	ЧАП-ЧАЛАП	ТУПУ ² , ТРІПУ ² , ТАЛІП-У ² , ХАМЕЛЮ ² , МЕЛЬ-К	ШТРИКИ-БРИКИ, ШЕРТЬ-ВЕРТЬ	КРУТЬ-ВЕРТЬ, ШУ- БОВСТЬ, ШЕ-ЛЕСТЬ, ХА-МЕЛЬ, ТЕ-ЛЕП, ТЕ-ЛІП, БЕР-КИЦЬ
Ш-МОРГ		ЗИР-К	ЦУП-ЛУП	ЛИЗЬ-МАЗЬ, КИВ-МОРГ
Х-ЛУСЬ	ХЛОБИСЬ	ЛЯПУ ² , СТУКУ ²	ТИЦЬ-МИЦЬ, ТИК- МИК, ТЯП-ЛЯП, ЛЯ- ПУ-ТЯПУ, СТУК-ГРЮК	—
ПОХАПЦЕМ	НІЧИЧИРК, АНІ- ТЕЛЕНЬ	КАХИКАТИ, БУЛЬКАТИ	ТИШКОМ-НИШКОМ, ТАК-СЯК, ШУРИ-МУ- РИ, ТУДИ-СЮДИ, ЧУ- ДО-ЮДО, НІ БЕ, НІ МЕ	ШКЕРЕБЕРТЬ, ЗРОДУ- ЗВІКУ, НА ХІП-ХАП, З БУХТИ- БАРАХТИ

водити в межах протолюдських спільностей до повторного використання засобів взаємної контрсугестії. При цьому закономірно протиставлялися не окремі явища, а класи близьких, подібних явищ, що вело до сприйняття їх як типових. Відомо, що саме в типізованості полягає сутність фонологічного боку артикуляції – це універсальна і, отже, прадавня характеристика людської мови. Чимдалі точніші, гостріші протиставлення фонематичних класів звуків у голосовій взаємодії були продиктовані потребами контрсугестії, життєво важливої для існування перших людей. За аналогією до онтогенезу, найдавнішою мала б бути опозиція ГОЛОСУ і ШУМІВ – майбутніх голосних і приголосних. Найближчі дальші протиставлення в межах голосних мали бути зумовлені формою резонатора (темброві характеристики), а в межах шумів – різними перешкодами (майбутні типи приголосних). Також не підлягає сумніву, що структурному проясненню доти хаотичної маси самих артикуляцій сприяв у першу чергу механізм опозиції.

§ 7-5. Генетична синтактика

Генетична синтактика являє собою сукупність гіпотетичних знань про виникнення і становлення у філогенезі *пропозиційної функції найдавніших лексичних структур*, тобто початку сучасної лінгвосфери речень, синтагм і парадигм. Мета генетичної синтактики – на підставі нечисленних синтактичних реліктів сучасних мов відтворити історичну схему появи *предикацій*.

1. Трипластії – наслідок демотивації онома топей. На ранньому етапі формування мови протознаки могли, очевидно, включати і мотивовані, тобто знаки-ознаки, показники. "Є підстави припускати, пише Л. Резніков, що первісно функцію знаків дійсно виконували ознаки" [Резніков, 112–113]. Лише згодом значення остаточно відокремилася від ознаки як властивості предмета і стало усвідомлюватися само по собі як таке [Поршнев, 1974, 131–132]. Аналогом хоч і значно складнішого походження тих протознаків, які ще не були взаємно замінні щодо денотату, є імена власні: для них існує смисловий бік змісту, але не існує значення (як інваріанта при взаємній заміні або перекладі). Незмірно пізніше прийшов час, коли звукові послідовності стали не тільки *позначати* щось, але й *дещо означати*, у тому числі "заступаючи" першосигнальні подразники.

Навіть та частина мовних протознаків, які утворилися як мотивовані, мала неминуче зазнавати змін у процесі її використання первісними людьми. Від тих найдавніших часів і дотепер історичний розвиток їх зумовлюють причини кількох типів, а саме:

- фізіологічні (явища мови змінюються внаслідок особливостей функціонування органів мовлення);
- психологічні (перебіг психічних процесів – завжди індивідуальна сфера);
- соціальні (на розвиток мови впливають особливості суспільного життя людини);
- іманентні (внутрішній взаємний вплив самих мовних знаків як елементів системи також зумовлює їхній розвиток).

Процесом, який нездоланно вів до формування щораз менше мотивованих мовних знаків, була стихійна **демотивація онома топей**. Найбільш аргументоване пояснення цих "справжніх", тобто немотивованих, мовних знаків трактує їхню появу як наслідок розвитку онома топей-ознак у напрямку демотивації під впливом щойно перелічених чотирьох типів причин. Усі незлічені факти стихійних якісних зрушень у вираженні та змісті мовних знаків говорять про необернено "*відцентровий*" характер цих змін. Вони неминуче посувають знак до чимраз більшої демотивації. Цей процес супроводжує саме існування мовних знаків, а отже, виявляється їхньою суттєвою ознакою.

У ті прадавні часи початку людської історії демотивовані колишні онома топеї мали стати антитезою, запереченням рефлексорних подразників – ознак, показників, симптомів. Так могло статися, що знакову функцію почали виконувати явища, уже "не пов'язані природним зв'язком з позначеним предметом" (Л. Резніков). Б. Поршнев не поділяє концепції вихідного мотивованого стану знаків Л. Резнікова, проте бачить їхню участь у формуванні знакової системи на першому її етапі. Зокрема, на його думку, процес демотивації онома топей розгорнувся в мезоліті та неоліті, *коли й реалістично-натуралістичні печерні зображення тварин поступово сходять нанівець: очевидно, тоді ж занепадає і звуковий реалізм онома топей* [там само, 131–132].

Важко уявити собі приклади стихійного "випрозорення" слів, коли новіша форма виросла б з менш мотивованої. Проте скільки завгодно зворотних прикладів: укр. *вед-мідь* < *медвідь*; *область* < *володіти*; *тарілка* < нім. Teller; *верблюд* < elephants; рос. *ладонь* < *долонь* тощо. На цілком конкретному матеріалі про механізми *демотивації* певної групи лексики К. Маркс простежує історичні зміни назв деяких грошових одиниць: "Назва

якої-небудь речі не має нічого спільного з її природою... Так само і в грошових назвах – фунт, талер, франк, дукат і т. д. – стирається будь-який слід відношення вартостей. Плутанина... тим більша, чим грошові назви визначають одночасно і вартість товарів, і певну частину деякої ваги металу... З іншого боку, треба, щоб вартість, на відміну від строкатих у своїй різноманітності тіл товарного світу, розвинулася в цю іраціональну речову і в той же час чисто суспільну форму" [МЭ, XXIII, 107]. "Через деякі різні причини грошові назви певних щодо ваги кількостей металу мало-помалу відокремлюються від своїх первісних вагових назв... Фунт стерлінгів був, наприклад, грошовою назвою для дійсного фунту срібла. Але коли золото витіснило срібло як міру вартості, ця сама назва стала застосовуватися до кількості золота, що становить, може, 1/15 фунта... Фунт як грошова назва і фунт як звичайна вагова назва даної кількості золота тепер розділилися". Цьому сприяло також запровадження іноземних грошей, назви яких були відмінні від місцевих, та численні фальсифікації грошей монархами, "внаслідок чого від первісної ваги монет дійсно лишилися самі тільки назви" [там само, 105].

Перші "технічні" труднощі мови. Одним з наслідків демотивації протознаків став розвиток *первісної полісемії*. За даними палеолінгвістичних реконструкцій, значення найдавніших коренів слів регулярно виявляються *синкретичними*: кожний такий реконструйований корінь пов'язаний з пасмами, гронами різноманітних (теперішніх) значень [Андреев]. Так само і *первісна омонімія* мала закономірно виникати при демотивації ономастопей, коли деякі початкові різні звукові комплекси випадково збігалися, зливалися, ототожнювалися формально, зберігаючи при цьому кожний свій старий зміст [Поршнев, 1974, 446].

Учасники первісних актів мовленнєвої сугестії неминуче стикалися з випадками, коли різні звукові комплекси відповідали хоча й різним ситуаціям, проте з однаковим суттєвим складником: це ставило самі комплекси у взаємне відношення *неповної смислової еквівалентності*. Так мали утворитися первісні *синоніми*. У жодного виду тварин не спостерігається двох різних звукових сигналів, які б сигналізували про те ж саме. Навпаки, у людських мовах кожне слово можна пояснити іншими словами, мімікою, жестами, показуючи на фрагмент дійсності, позначений цим словом. Показово, що паралінгвістичні засоби досі "співпрацюють" з чисто мовними, звуковими виражальними засобами. Наприклад: 'звести вгору плечі і на мить застигнути' – 'звести вгору брови, куточки губів опустити, голову повернути злегка вбік і так на мить застигнути' – 'видати назофон зі спадною інтонацією' – [ʔo]! – o-o!? – ого-o!? – ого-го!? – ну-у?! – отакої! дивно! – дивовижно! – неймовірно! – фантастично! – фантастика! – нечувано! – ти диви! – ви подумайте! – оце дива! – просто диво! – диво, та й годі! – ну й ну! – треба ж таки! – не може бути! – ні, ви тільки подумайте! – хто б міг подумати! та ін. При цьому спільний суттєвий семантичний складник сенсів усіх синонімів – це денотація (тут – "подив"), а диференційні семантичні компоненти – конотативні. *Вироблення значення з давньої синонімії* обстоює також В. Звєгінцев [Звєгінцев].

Одним із способів подолання первісної омонімії міг бути одночасний із вимовлянням *різний дейксис* одного звукового комплексу, який робив з нього різні слова (цей засіб – досі звичайний в архаїчних койсанських мовах [див. Ohly]). Таке залучення у спілкування рухопредметних і подійних матеріалів завершується згодом їхньою перемогою: речі перестають бути знаками слів, слова стають їхніми знаками. Іншим способом могло бути "протиставлення сигналів за модальністю: або звуковий або предметний"; проте навіть розійшовшись, ставши несумісними, вони функціонально могли, як і раніше, "підміняти один одного в тій самій сугестивній ситуації" [Поршнев, 1974, 449]. Цим було започатковано їхнє дозріле відношення; формально різні (тобто чітко відмежовані) і водночас функціонально тотожні (ідентичні за дією). Реагувати відразу на два взаємовиключені сигнали окремий організм не може. Натомість відображення обох несумісних сигналів іншим співучасником сугестивного акту цілком можливе. Для нього, другого індивіда, "реагування першого – це

зовнішня картина, а не власний внутрішній стан. Він якраз може сумістити диференційований у мозку першого індивіда звук і предметну дію... і адресувати такий здвоєний сигнал знову першому (чи будь-кому). І той буде глибоко вражений" [там само, 450].

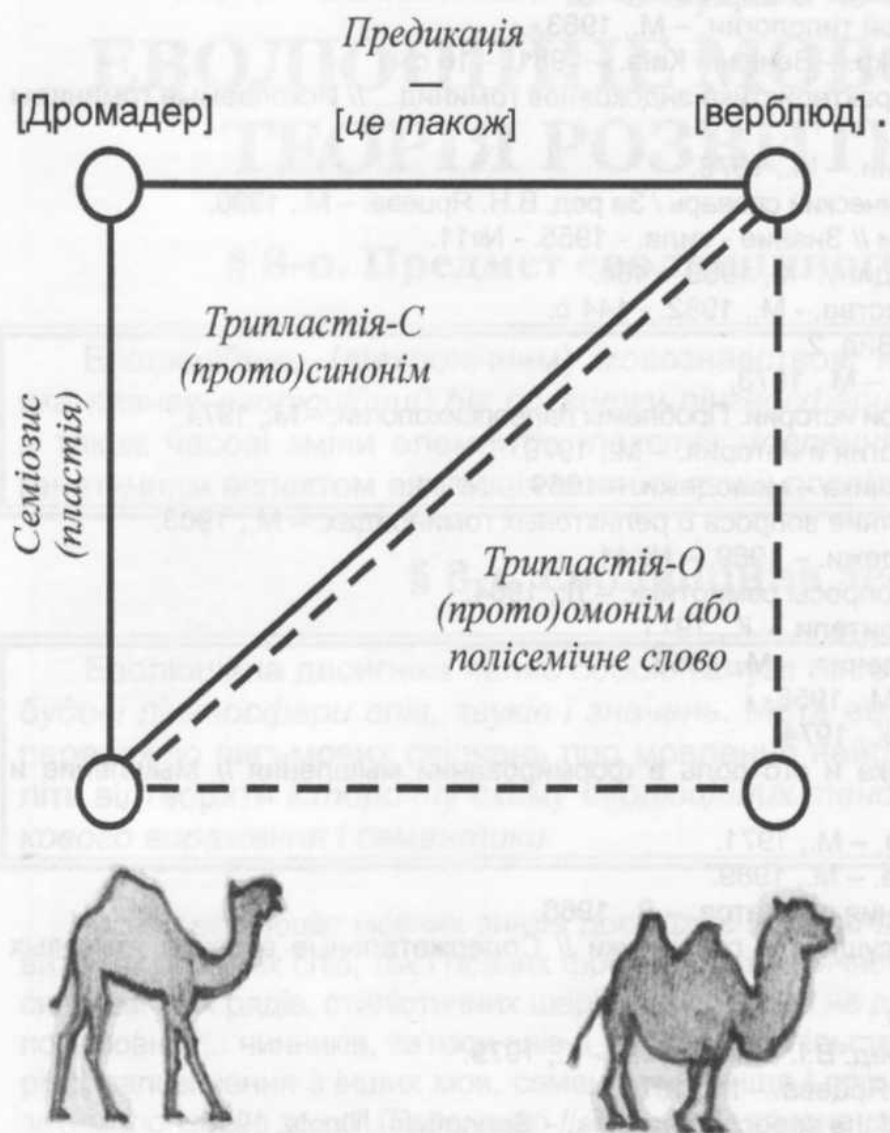
Таким чином, початок *вироблення загального* слід шукати в потенційно синтактичному характері трипластій. Відомо, що первісні омоніми та синоніми являли собою найперші трипластії – двопланові тричленні єдності, два з членів яких завжди належать до того самого знакового плану – або предметного або звукового. Трипластії можна розглядати як стихійні – і водночас як закономірно виниклі – синтаксичні комплекси: *прото-парадигми і протопредикації*. Синонімічні трипластії відкривали шлях до формування, первісних значень – *сигніфікатів*, архаїчних протопонять про предметні ситуації певного типу. *Омонімічні трипластії* уможливлювали розвиток *сигніфікантів* – протопонять про звуковий комплекс певного типу. Так виглядає найімовірніший шлях формування прото-знаків мови як єдностей сигніфікату і сигніфіканту. Тут же містяться корені принципово абстрактного характеру мовного пізнання (пор. [Енгельс, 213]: "по суті ми можемо пізнавати тільки безконечне"). З виробленням загального починається якісно новий, небіологічний етап історії не тільки людської мови, але й людського пізнання. Адже тільки загальне значення, закріплене в мовних знаках, дозволяє за допомогою формально "того самого" слова викроювати щоразу нові й нові денотати з безмежної кількості пов'язаних речей, з об'єктивного світу, де "все пов'язано з усім". "Словесна назва лише виражає... те, що... діяльність перетворила в досвід, а саме, що людям, які вже живуть у певному суспільному зв'язку (це – припущення необхідно впливає з наявності мови), певні зовнішні предмети служать для задоволення їхніх потреб. Люди тільки дають цим предметам особливу (родову) назву..." [МЭ, XIX, 364–365]. Ці *словесні родові назви*, що незабаром стали масовим, звичайним словниковим матеріалом мови, за афористичним визначенням Ф. Енгельса, "є не більше, як скорочення, в яких ми охоплюємо, відповідно до їхніх загальних властивостей, багато різних чуттєво сприйманих речей" [Енгельс, 215].

2. Поява тетрапластій – головного механізму мови. Систематичне оперування трипластіями для сугестивного голосового впливу між ранніми людьми означало регулярне їх сполучення. У такий спосіб мали формуватися тетрапластії – єдності первісного синоніма і омоніма. У тетрапластії якось поєднувалися вже декілька позначень предметів і декілька первісних звукових комплексів. *Сутністю тетрапластій* стало сполучення дипластій двох типів: логічних – таких, що з'єднують два різні мовні знаки, і дологічних – таких, що з'єднують денотати (позначувані предмети) з відповідними денотантами (звуковими комплексами, які умовно, але регулярно їм відповідають, тобто їх позначають).

Можна припустити, що лише після взаємного протиставлення у складі тетрапластій самі дипластії одержали якісно нову динамічну незалежність одна від одної, їхні відношення дозріли і стали чіткішими (не втративши, разом з тим, початкового елемента невизначеності). *У складі тетрапластій дозрівають одночасно відношення як знакові (між майбутніми сигніфікатом і сигніфікантом), так і предикативні (між майбутніми темою і ремою)*. При цьому генетичною основою і теми, і сигніфікату може розглядатися первісний синонім [див. Тищенко, 1982], а прототипом і реми, і сигніфікату – широко трактований первісний омонім (рис. 14). Лише з узагальненням та вдосконаленням індуктивного знання ця первісна відповідність поступово розмивається. Так, *з єдиної вихідної гіпотези Б. Поршнева вдається пояснити взаємну зумовленість і знака мови і предикації*, а звідси й їхнє одночасне формування, що доводить евристичну потужність самої гіпотези.

Таким чином, від самого початку утворення мовних тетрапластій виявляється їхня суперечлива, діалектична природа, що зумовлює такий же характер побудованого на тетрапластіях людського пізнання. Зв'язки тетрапластій справді діалектичні, адже в них

Рис. 14. Структура тетрапластії

наявна як тотожність, так і відмінність, як зчеплення, так і відокремлення [Поршнев, 1974, 476]. Користуючись знаковим відношенням, розум викроює з безмежного взаємозв'язку речей окремі "явища", намагаючись прирівняти їх до елементарних одиниць мовної семантики. Водночас "у цьому криється величезна односторонність і викривлення не менші, аніж зворотний гріх другої сигнальної системи – фантастичне здвоювання в дипластії ніяк не пов'язаних явищ. Частково компенсуючи подрібнення єдиної картини світу на елементи у значеннях окремих слів мови [там само, 475], мовлення виступає як "всезагальна предикація" (Лосєв). Той факт, що тотожність містить у собі відмінність, виражено в кожному реченні, де присудок з необхідності відмінний від підмета. Лілія є рослина, троянда – червона: тут або в підметі, або в присудку є щось таке, що не покривається присудком або підметом (Гегель).

З іншого боку, розвиток мислення і логіки також буде згодом "невпинно долати розтин світу... знаками на різні ізоляти: воно знаходитиме зв'язки розчленованих явищ – каузативні та структурні" [Поршнев, 1974, 474–475], а це є вже сфера людського пізнання. За Гегелем, його основне наповнення досі полягає в тому, аби простежувати каузальні (причинні) зв'язки: "Взаємодія є істинною *causa finalis* (кінцевою причиною. – Ред.) речей... Ми не можемо піти далі пізнання цієї взаємодії саме тому, що поза неї нічого більше пізнавати, цим вичерпується пізнання" [Енгельс, 210–211].

Література до розділу 7

- Андреев Н.Д. Ранне-индоевропейский праязык. – Л., 1986.
 АУМ – Атлас української мови: В 3 т. – К., 1984–2001.
 Баянов Д. Великани високих широт // Наука и религия. – 1990. – № 2.
 Баянов Д., Бурцев Й. Бигфут попадає в кадр // Техника – молодежи. – 1978. – № 6.
 Бромлей – История первобытного общества / Ред. Ю.В. Бромлей. – М., 1983.
 Вестерман Д. Звук, тон и значение в западноафриканских суданских языках // Африканское языкознание. – М., 1963.
 Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М., 1956.
 Голованов Я. Откроет ли ущелье тайну // Комсомольская правда. – 1979. – 9 сент.
 Грінченко Б. Словарь української мови : У 4 т. – К., 1907. – Т. 1–4.
 Енгельс Ф. Діалектика природи. – К., 1977.

- Звегинцев В.А.* Теоретическая и прикладная лингвистика. – М., 1968.
- Киршенблат Я.Д.* Телергоны – химические средства взаимодействия животных. – М., 1974.
- Климов Г.А.* Принципы контенсивной типологии. – М., 1983.
- Клумов С.М.* Снігова людина – не міф. – Вечірній Київ. – 1981. – 16 січ.
- Кочеткова В.И.* Сравнительная характеристика эндокранов гоминид... // Ископаемые гоминиды и происхождение человека. – М., 1966.
- Лурия А.Р.* Основы нейропсихологии. – М., 1973.
- ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь / За ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990.
- Малахова Л.* Вскормленные зверем // Знание - сила. - 1955. - №11.
- Маріуц І.С.* Легенди про снігову людину. -К., 1989. - 46с.
- Матюшин Г.Н.* У истоков человечества. - М., 1982. - 144 с.
- МЕ – *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. Вид. 2.
- Моль А.* Социодинамика культуры. – М., 1973.
- Поршнев Б.Ф.* О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии. – М., 1974.
- Поршнев Б.Ф.* Социальная психология и история. – М., 1979.
- Поршнев Б.Ф.* Палеоантроп? // Техника – молодежи. – 1969. – № 11.
- Поршнев Б.Ф.* Современное состояние вопроса о реликтовых гоминоидах. – М., 1963.
- Рассказ очевидца // Техника-молодежи. – 1969. – № 11.
- Резников Л.О.* Гносеологические вопросы семиотики. – Л., 1964.
- Сележинский Г.В.* Животные – строители. – К., 1971.
- Сеченов И.М.* Избранные произведения. – М., 1958.
- Спиркин А.Г.* Мышление и язык. – М., 1958.
- Скарлато І.П.* Цікава географія. – К., 1974.
- Спиркин А.Г.* Происхождение языка и его роль в формировании мышления // Мышление и язык. – М., 1957.
- Сухотин А.К.* Наука и информация. – М., 1971.
- Тайлор Э.Б.* Первобытная культура. – М., 1989.
- Тих Н.А.* Ранний онтогенез поведения приматов. – Л., 1966.
- Тищенко К.Н.* О диалектической сущности синтактики // Содержательные аспекты языковых единиц. - К., 1982.
- Фридман Э.П.* Приматы. – М., 1979.
- ФС – Философский словарь / За ред. В.І. Шинкарука. – К., 1979.
- Энгельс и языкознание / Ред. В.Н. Ярцева. – М., 1972.
- Bruhl – Lloyd du Bruhl E.* Evolution of the speech apparatus. – Springfield, Illinois, 1958.
- Crystal – The Cambridge Encyclopaedia of Language.* – Cambridge, 1984.
- Goldberg I.* The wonder of words. – Ann Arbor, 1971.
- JS – Bulletin of International Research Center for Japan Studies. – 1991. – № 5. : (Танабе Юіті. Історія появи свійських тварин) / Пер. для Лінгвістичного музею Б. Яценка.
- Lawick-Goodall J.* New Discoveries Among Africa's Chimpanzees // National Geographic. – 1965. – Vol. 128. – № 6.
- Ohly R.* Jezyki Afryki. – Warszawa, 1974.
- Origines del hombre moderno /Red. J.Bertranpetit.* - Barcelona, 1993.
- Przybysze z prehistorii // Wiedza i zycie.* – Warszawa, 1979. – № 4.
- Trousset – Nouveau dictionnaire encyclopedique.* – Paris, [1880].

Розділ 8.

ЕВОЛЮЦІЙНЕ МОВОЗНАВСТВО: ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ МОВИ

§ 8-о. Предмет еволюційного мовознавства

Еволюційним (діахронічним) мовознавством називають галузь мовознавства, яка вивчає *еволюційний бік розвитку лінгвосфери* етномов, діалектів та ідіолектів, а також часові зміни елементів *текстів мовлення* і мовної системи. Порівняно з генетичним аспектом еволюція мовних явищ досліджена значно повніше.

§ 8-1. Еволюційна десигніка

Еволюційна десигніка являє собою галузь лінгвістичних знань про *часові зміни в будові лінгвосфери слів, звуків і значень*. Мета еволюційної десигніки – на підставі переважно письмових свідчень про мовлення найближчих попередніх віків і тисячоліть відтворити *історичну схему еволюційних тенденцій розвитку слів, їхнього звукового вираження і семантики*.

Часову еволюцію мовних знаків досліджує *історична лексикологія*. Вона вивчає "розвиток як окремих слів, так і певних фрагментів лексичної системи мови – семантичних полів, синонімічних рядів, стилістичних шарів тощо, вплив на динаміку мови як власне мовних, так і позамовних... чинників, зв'язок слів з історією суспільства, ключові слова в той чи інший період, запозичення з інших мов, семантичні явища і процеси..., зміни значення слів, їхню дезетимологізацію тощо" [Тараненко // 304]. Крім власне семасіологічного підходу, до вивчення історичного розвитку явищ словника залучають і ономасіологічний підхід – з орієнтацією на найменування певного об'єкта та їхніх змін. Самі зміни значень слів зумовлені кількома типами причин. Основними з них вважають: 1) денотативні – це наслідок розвитку позначуваної дійсності та появи нових реалій; 2) конотативні – наслідок вживання слова у новій етносоціальної мовній групі (напр., слово *операція* в мові військових, фінансистів, медиків); 3) аксіологічні – з новою групою оцінкою значення (табу – уникнення "заборонених" у певному середовищі слів; евфемізми – *спочив* замість *помер*; дисфемізми – *писок* замість *обличчя*); 4) системні – виникли через взаємодію з сусідніми словами в системі значень або форм (аналогія, "народна етимологія", синтагматичне переміщення значень).

До зміни значень спричиняються 1) мовний консерватизм (*стріляти* – тепер уже не лише "пускати стріли"); 2) зміни в самому об'єкті (*літаки* тепер не ті, що 100 років тому); 3) зміни в соціальній оцінці об'єкта (*більшовицькі методи* – від схвальної оцінки до іронії). Наслідком розвитку значення стають: 1) його розширення (*чорнило* – тепер не тільки чорне); 2) звуження (*квас* – усяка кисла рідина, тепер – особливий напій); 3) поява переносного значення слова (*шокова терапія* – з галузі медицини перейшло до економіки); 4) меліорація ("покращання" значення: *погода, доля* – добра погода, щаслива доля); 5) пейорація ("погіршення" значення: *воняти* 'пахнути взагалі' – погано пахнути; *пан* – тепер звертання до всіх); 6) метафоризація (*основа* 'вихідний паралельний ряд ниток тканини', від дієслова "снувати" – тепер "підстава взагалі"; *текст* букв. "зіткане" – тепер "написане"); 7) метонімізація (*бесіда* – товариство; *весілля* – шлюб) [див. Тараненко // 206–207].

Рис. 1. Свідчення генетичного зв'язку між мовами [Finegan, Besnier; Katzner]

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ

(1) СЛОВ'ЯНСЬКА ГРУПА

УКРАЇНСЬКА	БІЛОРУСЬКА	РОСІЙСЬКА	ПОЛЬСЬКА	Н.-ЛУЖИЦЬКА	В.-ЛУЖИЦЬКА
МАТИ (мама)	МАЦІ (мама)	МАТЬ (мама)	МАТКА (mama)	MÁS (mama)	МАС (mácerka)
БАТЬКО (тато)	БАЦЬКА (тата)	ОТЕЦ (папа)	ОЈСІЕС (tatuś)	NAN	NAN, WÓTC
ОКО (очі)	ОКО (вочы)	ГЛАЗ	ОКО (oczy)	WOKO (wócy)	WÓCKO (wóci)
НОГА	НАГА	НОГА	NOGA	NOGA	НОНА
ОДИН	АДЗІН	ОДИН	JEDEN	JADEN	JEDYN
ТРИ	ТРЫ	ТРИ	TRZY	TŚI, TŚO	TŘI, TŘO
МІСЯЦЬ	МЕСЯЦ	МЕСЯЦ	MIESIĄC	MJASEC	MĚSAC

ЧЕСЬКА	СЛОВАЦЬКА	СЛОВЕНСЬКА	ХОРВАТСЬКА	СЕРБСЬКА	МАКЕДОНСЬКА	БОЛГАРСЬКА
МАТКА (maminka)	МАТКА (mama)	МАТИ	МАЈКА	МАЈКА (мама)	МАЈКА	МАЙКА (мама)
ОТЕС (tatínek)	ОТЕС (tatko)	ОЇЕ	ОТАС	ОТАЦ (тата)	БАКА (тато)	БАЩА (татко)
ОКО	ОКО	ОКО	ОКО (oči)	ОКО (очи)	ОКО (очи)	ОКО (очи)
НОНА	НОНА	NOGA	NOGA	НОГА	НОГА	КРАК
JEDEN	JEDEN	EDEN	JEDAN	ЈЕДАН	ЕДИН	ЕДИН
TŘI	TRI	TRI	TRI	ТРИ	ТРИ	ТРИ
MĚSIC	MESIAC	MESEC	MESEC	МЕСЕЦ	МЕСЕЦ	МЕСЕЦ

(2) ГЕРМАНСЬКА ГРУПА

	АНГЛІЙСЬКА	НІДЕРЛАНДС.	НІМЕЦЬКА	ШВЕДСЬКА	ДАНСЬКА	НОРВЕЗЬКА	ІСЛАНДСЬКА
мати	MOTHER	MOEDER	MUTTER	MODER	MODER	MODER	MÓÐIR
батько	FATHER	VADER	VATER	FADER	FADER	FADER	FADIR
око	EYE	OOG	AUGE	ÓGA	ØJE	ØYE	AUGA
нога	FOOT	VOET	FUß	FOT	FOD	FOT	FÓTUR
один	ONE	ÉÉN	EIN	EN	EN	EN	EINN
три	THREE	DRIE	DREI	TRE	TRE	TRE	ÞRÍR
місяць	MONTH	MAAND	MONAT	MÁNAD	MÁNEÐ	MAANED	MÁNAÐUR

(3) РОМАНСЬКА ГРУПА

	ПОРТУГАЛ.	ІСПАНСЬКА	КАТАЛАНС.	ФРАНЦУЗЬКА	РУМАНШ	ІТАЛІЙСЬКА	РУМУНСЬКА
мати	MÃE	MADRE	MARE	MÈRE	MAR	MADRE	MAMĂ
батько	PAI	PADRE	PARE	PÈRE	BAV; (TAT- dido)	PADRE	TATĂ
око	ÔLHO	OJO	ULL	ŒIL	EGL	OCCHIO	OCHIU
нога	PÉ	PIE	PEN	PIED	PEIS	PIEDE	PICIÓR
один	UM	UN	UN	UN	IN, ÛN	UN	UN
три	TRÊS	TRES	TRES	TROIS	TREIS, TRAIS	TRE	TREI
місяць	MÊS	MES	MES	MOIS	MEINS	MESE	LUNĂ

(4) ІНДОІРАНСЬКА ГРУПА

	ФАРСИ	ПУШТУ	ОСЕТИНСЬКА	ГІНДІ	БЕНГАЛІ	ГУДЖАРАТІ	МАРАТХІ
<i>мати</i>	MĀDAR	MŌR	МАД	MĀTĀ	MA	MĀ	MĀ
<i>батько</i>	PEDAR	PLĀR	ФЫД	PIĀ, VĀP	VĀP	VĀP	BAVĀ
<i>око</i>	ĀŠM	STARGA	ЦАСТ	ĀKH	SŌKH	ĀNKH	DOLA
<i>нога</i>	PĀ	XPA	КЪАХ	PĀW	PĀ	PĀG	PĀ
<i>один</i>	YEK	YAN	ИУ	EK	AK	ĒK	EK
<i>три</i>	SI	DRĒ	ĀPTĀ	TĪN	TĪN	TRĀN	TĪN
<i>місяць</i>	MĀH	MIĀSHT		MAHĪNA	MAS	MAHĪNO	MAHĪNĀ

(5) КЕЛЬТСЬКА ГРУПА

	ІРЛАНДСЬКА	ВАЛЛІЙСЬКА
<i>мати</i>	MĀTHAIR	MAM
<i>батько</i>	ATHAIR	TAD
<i>око</i>	SŪIL	LLYGAD
<i>нога</i>	TRAIG	TROED
<i>один</i>	AON [en]	UN
<i>три</i>	TRÍ	TRI, TAIR
<i>місяць</i>	MÍ	MIS

(6) БАЛТІЙСЬКА ГРУПА

	ЛИТОВСЬКА	ЛАТИСЬКА
<i>мати</i>	MŌTINA (mamà)	MĀTE (mamma)
<i>батько</i>	TĒVAS	T-ĒVS (tētis)
<i>око</i>	AKIS	ACS
<i>нога</i>	KŌJA	KĀJA
<i>один</i>	VIENAS	VIENS
<i>три</i>	TRYS	TRIS
<i>місяць</i>	MĒNUO	MĒNESS

(7-10) ІНШІ ГРУПИ

	АЛБАНСЬКА	ГРЕЦЬКА	ЛАТИНА	ВІРМЕНСЬКА
<i>мати</i>	NĒNĒ, ĒMA (mēmē)	ΜΗΤΕΡΑ (μάνα)	MATĒR	MAJR' (majrik)
<i>батько</i>	ATĒ (baba)	ΠΑΤΕΡΑΣ (πατήρ)	PATĒR	HAJR (hajrik)
<i>око</i>	SY, SYN	ΜΑΤΙ, ὈΦΘΑΛΜΟΣ	OCULUS	AVN
<i>нога</i>	KĒMBĒ	ΠΟΔ(ΑΡ)Ι, ΠΟΥΣ	PES	VOKH
<i>один</i>	NJĒ	Εἷς, ΕΝΑΣ	UNUS	MI, MEK
<i>три</i>	TRE, TRI	ΤΡΕῖς, ΤΡΙΑ	TRES	EREKH
<i>місяць</i>	MŪAJ	ΜΗΝ(ΑΣ)	MENSIS	AMIS

Одним з наслідків зміни значення слова стає його *десемантизація*, яка полягає в послабленні (часом до повної втрати) первісного мотивованого значення (пор. *півтора* < *пів втора*, адже в історичних текстах було *пів третя*, *пів чварта* тощо). Вона може виступати як 1) втрата самостійного лексичного значення (перехід до складу ідіоми: *бити байдюки*); 2) формування граматичного значення з лексичного (*край села*; *що тут робити*); 3) формування афіксального значення з лексичного (*два-надцять*, *три-дцять*, але *сім-десять(ь)*); 4) втрата інтенсивності ознаки (*інший* < *іний*; *ставок* < *став*; **більш зрозуміліше* < *зрозуміліше*) [див. там само, 138].

Демотивація значення відбувається внаслідок затемнення його словотвірних і семантичних зв'язків з мотиваційним словом. Причинами демотивації вважають: 1) семантичне розходження спільнокореневих слів (*цілий* > *цілувати*, *ціліти*, *цілитель*; *смердіти* > *смородина*; *місто* > *міщанин*); 2) фонетичні (а звідси й морфемні) зрушення (*сипати* > *віспа*, *призьба*; *вус* > *гусінь*; *горно* > *гончар*); 3) втрату мотиваційного кореня (*курка* < *кур*; *доценту* < *цент* 'уламки'; *занехаяний* < *хаяти* 'дбати, доглядати') [там само, 133]. Після втрати окремих твірних слів може змінитися лише зовнішнє ("вартісне") співвідношення морфем слова в словотвірній системі – при збереженні їхньої кількості й послідовності в самому слові. Це явище має назву *декореляції* (*війна* < *вої(н)* – тепер < *воювати*; *любов* < *любъ* 'милий' – тепер < *любити*; слова типу *недбалий*, *непохитний* та інші втратили корелятивні пари зі ствердним значенням) [див. Клименко // 134].

Іншою важливою дисципліною, що вивчає історію мовних знаків, є **етимологія**. Вона досліджує походження і минулі етапи розвитку слів та морфем. В етимологічних дослідженнях застосовують *порівняльно-історичний метод*, який виходить з того, що звукова будова і значення слів протягом тривалого часу поступово змінюються. Етимологія як наука стає можливою через немотивованість мовного знака (тобто відсутності природного зв'язку між звучанням слова та його значенням) та через існування звукових відповідностей між певними звуками в тотожних або близьких за значенням словах споріднених мов. Це дає змогу розглядати всі випадки відповідностей знаків з близьким звучанням і значенням у різних мовах як *свідчення історичного зв'язку між ними* (див. табл. на рис. 1), тобто спільності їхнього походження або мовних контактів між ними, а звукові закони дають змогу констатувати генетичні зв'язки і між такими знаками різних мов, які на сучасному етапі мають відмінне звучання (напр., укр. *судити*, *блудити* – пол. *sządzić*, *blądzić*).

О. Мельничук

"Етимологічний аналіз слова починається з визначення того, чи є воно здавна успадкованим у певній мові, чи запозиченим з іншої мови. Слова, здавна успадковані, як правило, входять до складу більш або менш широких етимологічних гнізд певної мови, які мають здебільшого фонетично закономірні відповідники у споріднених мовах, наприклад, укр. *рука*, *ручка*, *рушник*, *рушниця*, *ручний*, *зручний*, *доручити*, *приручити*, *підручник*; рос. і білорус. *рука*, пол. *reka*, лит. *ranka*. Слово, запозичене з іншої мови, посідає серед словотвірних та етимологічних гнізд більш або менш ізольоване становище і здебільшого може бути ототожнено з відповідним словом якоїсь іншої мови, у якій воно знаходить переконливе етимологічне пояснення як здавна успадковане чи як запозичене, у свою чергу, з якоїсь іншої мови, наприклад, укр. *ганок* <

нім. *Gang* 'хід' від *gehen* 'йти'; укр. *цікавий* < пол. *ciekawy* < *cieć* 'текти, бігти', *dosiekać* 'осягати розумом, збагнути', що споріднено й з укр. *текти*" [Мельничук // 177].

"Здавна успадковані слова певної мови після виявлення їх етимологічних і словотвірних зв'язків з іншими словами тієї ж мови зіставляють... з відповідними словами інших близькоспоріднених мов, і на основі такого зіставлення реконструюють їхню звукову будову й семантику в прамові. Так, укр. *жати*, розглянуте в його зв'язках зі словами *жатка*, *женчик*, *жнець*, *жниця*, *жнива*, *зажин*, *обжинки*, *ужинок* тощо, зіставляють з рос. *жать*, білорус. *жаць*, друс. *жяти*, пол. *żąć*, чес. *žíti*, слц. *žat'*, влуж. *žeć*, нлуж. *žeś*, болг. *жъна*, макед. *жнее*, серб. і хорв. *жѐти*, слн., старослов. ЖАТИ, на основі чого реконструюють доісторичну спільну форму цих слів – праслов. *žęti* (1 ос. одн. žьпѣ). Далі розшукують відповідники праслов'янської форми в інших індоєвропейських мовах і в результаті їх зіставлення з урахуванням семантики цих відповідників у різних мовах реконструюють звуковий склад і семантику спільного попередника (здебільшого кореня) зіставляваних споріднених мов у індоєвропейській прамові. Так, праслов. *žęti* (< *gentei) 'жати' зіставляють з лит. *genėti* 'обрубувати гілки', вірм. *ganel* 'сікти', авест. *ǰainti* 'убиває', давньоінд. *hanti* 'б'є, вбиває', грец. *θείνω* 'б'ю', лат. *dē-fendo* 'захищаю, обороняю' та іншими, а далі з праслов. *знати* та його відповідниками і на основі проведеного зіставлення реконструюють давній спільний корінь цих слів – іє. *g^hen 'бити' [там само]. Далеко не всі слова піддаються етимологізації. Найчастіше залишаються без етимологічних пояснень слова, наявні тільки в одній мові (здебільшого лише в одному її діалекті), для яких неможливо встановити зв'язки ні з іншими словами цієї мови чи споріднених з нею мов, ні знайти джерело запозичення в будь-якій мові.

Такими є, наприклад, українські слова *духопел(ук)* 'стусан'; *духопелити* 'бити, лупцювати'; діал. *дейкатися* 'переводитися, пропадати'; *деменити* 'довго десь баритися'; *дрія* 'яма, витоптана худобою'; *дудик* 'невеликий камінець у глині'; *дулутій* 'кульгава людина'" [Мельничук // 177-178]. Брак або обмаль матеріалу до зіставлень ускладнює встановлен-

ня етимологій або й унеможлиблює їх.

Охоплення нових етимологічних джерел, як правило, сприяє проясненню щораз більшого числа етимологій. Так, після виходу нового італійського етимологічного словника українське слово *деменіти* з наведеного 20 років тому переліку стало можливим пов'язати з середньовічним італ. *demanio* 'державні маєтності, призначені для забезпечення представницьких функцій офіційної особи', 1416 р., похідне *demaniale* (1364, півд.) < дфр. *demaîne* 'підвладна територія' (сучасне фр. *domaine* 'володіння, домен'. – К. Т.) з лат. *dominiu(m)* 'маєтність'. Слово з'явилося в Сицилії з *норманами* і залишалось у вжитку на півдні Італії до XIX ст. "Поки що не з'ясовано, коли й за яких обставин слова *demanio* і *demaniale* поширилися на цілому півострові" [Cortelazzo, Zolli, II, 321]. Об'їзд таких територій міг бути тривалим, що й є можливим поясненням значення українського слова. Ще два слова справляють враження тюркізмів: 1) *дудик* – пор. тур. *tutuk* 'перешкода, затримка'; *tutmak* 'займати місце', *-tuk* – віддієслівний суфікс іменників; 2) *дулутій* суфіксом нагадує надійно пояснені тюркізми (*багалій*, *гамалія*) і тому може бути зіставлене з тур. < ар. *tul(lü)* 'тривалість', тобто 'загайко, забарний'.

Чільне місце серед дисциплін еволюційної десигніки посідає *лінгвістична палеонтологія* (грец. *παλαιός* 'давній' + *όν, όντος* 'істотність' + *λόγος* 'учення') – сукупність мовознавчих досліджень і відповідних методів для виявлення і тлумачення найархаїчніших елементів мови, збережених в її історії та сучасності як пережитки давніших зниклих станів мовної системи [Топоров // 360–361]. Об'єкт лінгвістичної палеонтології – архаїчні мовні раритети, вкраплені в нове мовне ціле. "Ці об'єкти не просто архаїчні, але настільки "вивітрилися", що їхня інформаційна цінність близька до нуля, і здається, що саме через них ентропія деформує мовну систему. Тому суттєво, що архаїзми... не [можна] піддавати елементарним екстраполяціям і більш-менш автоматичним реконструкціям, виходячи з особливостей певної системи. Основною рисою цих архаїзмів саме і є їхня *неясність*, неможливість їхньої переконливої ідентифікації" [там само, 361], адже вони випадають із системи (незрозуміла їхня функція), не виявляють зв'язків з іншими елементами і цілим. "Застосування методів лінгвістичної палеонтології найефективніше саме тоді, коли при аналізі певного мовного елемента вдається проникнути *до попереднього мовного стану*, виявити архаїчну систему чи хоча б її фрагменти, що досі залишалися невідомими" [там само, 361–362].

Дослідження різного роду 'порушень' системи, винятків в окремих індоєвропейських мовах призвело до відкриття колишнього існування ларингальних фонем, що уможливило пояснення *на спільній єдиній основі* цілої низки рис структури звукової будови праіндоєвропейської мови. За деякими особливостями іменників середнього роду і співвідношенням називного й знахідного відмінків були реконструйовані активний і пасивний відмінки та ергативна конструкція праіндоєвропейської мови. У системі прийменників було розкрито сліди використання *назва частин тіла як просторових кваліфікаторів*. Завдяки етимологічним дослідженням часом вдається відкрити нову форму чи значення, що підіймають завісу над доти невідомою сукупністю фактів або давньою присутністю якоїсь іншої мови – тоді це й пояснює позірні винятки як закономірності у своїй системі (тут варто вказати на дослідження субстратної лексики, особливо плідні на відкриття в топоніміці). Так, саме за позірними винятками в системі давньогрецької фонетики було відновлено цілу "догрецьку" звукову систему.

Лише після того, як вдається визначити місце "генеалогічно темної" мови в генеалогічній класифікації, стає очевидним "порівняльно-історичний код" цієї мови, а це дає змогу інтерпретувати в новому світлі всі або більшість фактів цієї мови та адекватніше реконструювати її "прастан". До кола проблем лінгвістичної палеонтології належить і теорія стадіальності в мові (див. нижче).

§ 8-2. Еволюційна синтактика

Еволюційна синтактика являє собою галузь лінгвістичних знань про *часові зміни в будові лінгвосфери речень, синтагм і парадигм*. Мета еволюційної синтактики – на підставі переважно письмових свідчень про мовлення (тексти) недавніх віків і тисячоліть відтворити цілу історичну схему еволюційних тенденцій розвитку *пропозиційних функцій лексичних структур у мовленні*, як матеріальної опори людського мовленнєвого мислення, а також визначити основні еволюційні *тенденції розвитку структури речень / суджень / висловлень / реплік*.

1. Контенсивна типологія мов. Тепер стали загальновідомими факти мінливості мовних типів у часі аж до повної зміни мовою її типових рис, як-от при переході мови від синтетичного типу до аналітичного. Іноді певні типологічні зміни вдається пов'язати з часовим розвитком значної кількості мов. Прикладом такої типології з можливою історичною інтерпретацією є *контенсивна типологія мов* (Г. Климов, В. Абаєв, С. Кацнельсон). Головним критерієм її є специфіка синтаксичних засобів певної мови для вираження головного *предикативного* відношення у висловленнях. Мови порівнюють за змістом граматичних відношень, проте не виключена оцінка цих відношень як часових стадій (О. Лосєв), і в такому разі ця типологія стає *логіко-історичною класифікацією* мов світу.

В. Абаєв

Застосування принципу історизму в діяхронічних дослідженнях означає прийняття ідеї поступального руху мови, корельованого з розвитком мислення [Климов, 1983, 147]. Уявлення про історичний розвиток мов у вигляді зміни стадій (станів) універсального характеру запровадив В. фон Гумбольдт. Перше формулювання *теорії стадіальності* дав А. Шлейхер, який розглядав морфологічні типи мов – ізолятивний, аглютинативний і флективний – як їхні послідовні історичні етапи розвитку. Через концепції Ф. Мюллера, Ф. Боппа, О. Єсперсена ці ідеї були реорганізовані М. Марром в його "новому вченні" про єдиний глосогенічний процес. Надто прямолінійне співвіднесення мовних змін із соціоекономічними формами розвитку людства завело цей напрям досліджень у глухий кут. Відродження інтересу до теорії стадіальності (в її домаррівському вигляді) саме пов'язане з розвитком історичної типології мов [Виноградов // 491].

Про суспільно-історичну основу первісної мови і мислення дають наукове уявлення наслідки сучасних археологічних та етнографічних досліджень. Незаперечно встановлено, що в первісному суспільстві засоби, знаряддя, розподіл праці та кінцеве споживання її продуктів регулювала родова або племінна громада найближчих родичів [Лосєв, 380]. Звідси ж випливала й безумовна залежність окремої людини від стихійних сил природи та від суспільства, як і відповідний примітивний ступінь усвідомлення цього стану. Лише подальший розвиток і вдосконалення знарядь і засобів праці дещо послаблює цю залежність, проте й сучасна людина, живучи в суспільстві, не може бути вільною від нього (Маркс).

Свого часу Ф. Енгельс розрізнив у "дитинстві людського роду" три етапи, зазначивши, що головним досягненням нижчого з них було виникнення людської мови (наявної в усіх народів світу), на середньому етапі ще до XIX ст. перебували австралійці й полінезійці, а на вищому з нагромадженням досвіду і розвитком розумових здібностей виникає епос і вся міфологія [ME, XXI, 24–31]. У зв'язку з цим дані контенсивної (або логічної) типології мов виявляються істотними для реконструкції конкретних етапів історії людського мовно-го мислення. Завдяки увазі до *мовних засобів вираження суб'єкт-об'єктних відношень* та адекватності критеріїв підходу до мовної системи як цілого онтологічна роль і пояс-

нювальна спроможність контенсивної типології значно перевищують можливості формальних типологій [Климов, 1983, 217], адже справжня *природна класифікація* відбиває саме ті зв'язки і співвідношення між її об'єктами, які реально формувалися упродовж історії.

Таким чином, погляд на різні типи мов як різновиди однакового, рівного в усіх народів ступеня розвитку мовленнєвого мислення виявляється позаісторичним [там само, 150]. Так само помилкою буде вважати ніби кожна мова є цілком індивідуальним явищем, яке розвинулося тільки власним, щоразу зовсім особливим шляхом [Тронский, 87]. Гіпотеза закономірної стадіальної зміни цілих типів синтаксичних систем має підставу в достережених емпіричних фактах, у тому числі з історії мов давнього Сходу, де стадіальну однорідність типологічного розвитку від бездієслівного ладу через ергативний до номінативного справді можна бачити не просто на значних теренах і протягом тривалого часу, але і для багатьох груп мов різного генеалогічного походження [Дьяконов, 10].

Неодноразово засвідчена однобічна спрямованість і незворотність структурних змін у мові (М. Гухман, Г. Климов) призвели до висновку про необерненість стадіальних контенсивних перетворень, а це "дає змогу представити процеси формування активного ладу (з класного), ергативного (з активного) та номінативного (з ергативного або активного) в першому наближенні як єдиний процес послідовного зростання суб'єкт-об'єктної орієнтації складників мовної структури" [Климов, 1983, 176–177].

Контенсивний тип мови виявився категорією історичного порядку, що корелює з відповідним етапом історії мислення. Сполучною корелятивною ланкою між певною стадією розвитку мовної структури та відповідним рівнем мовленнєвого мислення виступає другосигнальна *семантико-логічна детермінанта* (СЛД, див. нижче, п. 7). Що ж до першосигнальної *чуттєвої основи* всіх типів мислення, то вона однакова у людей всіх народів і мовних спільнот. Історично чуттєве сприйняття виступає первинним стимулом до зрушень у СЛД [там само, 115], яка, зі свого боку, за певних обставин здатна впливати на чуттєве сприйняття (пор. гіпотезу Гумбольдта – Селіра – Уорфа) [Гіпотеза].

Таким чином, хоча за сучасного стану науки ще далеко до остаточного соціально-історичного відтворення історії взаємодії синтаксису й логіки, проте нагромаджений матеріал цілком переконливо пояснює найважливіші тенденції розвитку мовленнєвого мислення у зв'язку з суспільною практикою. Дедалі очевиднішим стає, що якраз (навколо)логічний ("контенсивний") бік граматичних явищ саме і становив сутність і найближчу причину їхнього розвитку [Климов, 1983, 152]. За спостереженням С. Шаумяна, усі мови являють собою суміш раціональних та ірраціональних складників; Б. Поршнев уточнює – суміш елементів *логічного* і *дологічного*.

2. Доморфологічний устрій мови й мислення. *Ранньою ознакою появи людської свідомості стало виникнення предикації як протиставлення себе зовнішнім подіям.* Це протиставлення, хоч спочатку нечітке й непослідовне, означало вихід за межі тваринного чисто чуттєвого сприйняття без будь-яких натяків на узагальнення. Спеціально дослідив пропозиційну функцію найдавніших лексичних структур О. Лосєв [Лосев]. Власне факт предикації започаткував нову сферу *суб'єктивних* проявів свідомості, проте в найдавніших типах судження і речення панівна роль *належала об'єктивній події або речі*. Від початку появи суджень і речень вони несли в собі певний абстрактний, генералізаційний момент, адже незалежно від стихійного плину безлічі речей і подій мовні речення й судження фіксують сам *факт наявності деяких речей*, суб'єктивно вихоплених із загального потоку. Самі ж речі й події і надалі сприймаються чуттєво, інстинктивно, сліпо: і для мислення і для мови вони ще відсутні, і тому мислення відтворює їх розпливчасто, плинно, як невизначені плями [Лосев, 382]. Речення також не оформлені ще ні морфологічно, ні синтаксично. Тому первісні квазі-суб'єкти і квазі-предикати можна впізнати лише за взаємним розташуванням відповідних звукових комплексів, а ціле речення, власне, не відрізняється від слова.

О. Лосєв

Цей доморфологічний стан розвитку мови можна дотепер частково простежити в окремих мовах Західної Африки (сім'я манде; малінке, бамбара, сонінке; ґвінейські мови: йоруба, іґбо) та Південної Америки (сім'я жес).

Усього лише порядковий характер підмета і присудка в доморфологічно оформленому реченні "свідчить про те, що для цього мислення в суб'єкті та об'єкті єдино зрозуміле тільки їхнє розташування... Людське "я" розуміє тут себе не як "я", але як певну річ, відмінну від інших речей не більше, ніж взагалі відрізняються речі одна від одної... "Я" мислить тут себе як "не-я", як неістотний і до того дуже слабкий, досить таки *нікчемний атрибут і прида-ток* об'єктивної дійсності. Так воно і є насправді, тому що первісна людина, живучи з примітивного мисливства і збиральництва готового продукту, бачить себе в цілковитій владі навколишніх

всемогутніх і цілком їй незрозумілих сил природи, оволодіти якими вона ніяк не може, які вселяють в неї постійний жах і страх за існування і жалюгідною іграшкою яких вона постійно є" [там само, 385].

"Мова така ж давня, як і свідомість... і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми... Свідомість, звичайно, є спочатку усвідомлення найближчого чуттєво сприйманого середовища і усвідомлення обмеженого зв'язку з іншими особами і речами, які знаходяться поза індивідом, що починає себе усвідомлювати; в той же час вона – усвідомлення природи, що первісно протистоїть людям як зовсім чужа, всемогутня і неприступна сила, до якої люди ставляться цілком по-тваринному і владі якої вони підкоряються, як скот; отже це – суто тваринне усвідомлення природи (обожнення природи)" [МЕ, III, 31–32].

Таким чином, у первісному суспільстві людське "я" почуває себе (та й фактично є) тільки додатком або квазіпредикатом об'єктивних і стихійних сил природи і суспільства. Так само і в доморфологічному реченні справжнім "я" і дійсним суб'єктом виступає зовсім не той "підмет", що відрізняється від "присудка" лише за розташуванням, "але та жива об'єктивна річ або подія, яка сприймається в усій своїй стихійній повноті і притому чисто чуттєво" і щодо якої все доморфологічне речення є не більше як тільки предикатом. "На цьому фоні всемогутньої, сліпої та інстинктивної чуттєвості єдине завоювання абстракційної думки – це фіксація суб'єкта... як певного місця і пункту, невідомо чим зайнятого і такого ж розпливчастого, як і всі речі об'єктивного світу. Це, звичайно, безперечний прогрес, тому що перед цим, тобто у *тваринній свідомості, не було й такого*, тобто не було ставлення до себе як до суб'єкта або навіть як просто до фізичної речі" [Лосєв, 385–386].

Що ж являло собою доморфологічне мислення? "Відсутність морфології вказує на відсутність у мисленні чітко фіксованих предметів і чіткого їх взаємовідношення" [там само, 382]. "Брак відмінності між основою слова та її формативами говорить про нерозрізнення *сутності і явища*" [там само, 383]. Отже, явище сприймається не як прояв сутності (яким воно є насправді), але як сама сутність – з *приписуванням явищу всіх функцій сутності і навпаки*. Кожна річ може виявитися носієм властивостей і кожної іншої речі, що і робить її міфом, наділяючи надприродними силами. Зокрема, нерозрізнення загального й одиничного примушує розуміти загальне як фізичну одиничність: з історії культури це явище відоме як **тотем**. Звідси потреба тлумачити все, що відбувається, як фантастичне, казкове й зачароване, магічне, чаклунське. Тому **доморфологічне мислення являє собою фантастичне, міфічне відображення дійсності**. У доморфологічному мисленні перехід від причини до дії сприймається цілком як просторовий або часовий, так що помилка, яка в сучасній логіці має назву *post hoc ergo propter hoc*, висту-

пає тут як центральний принцип умовиводу і мислення взагалі. О. Лосєв наводить типові приклади умовиводів доморфологічного мислення [Лосєв, 271]:

"Життя людини закінчується з останнім подихом, і мертва людина не дихає. Отже, причина життя, або душа, є дихання".

"Дихання випітає з останнім подихом у вигляді хмарки і летить у повітрі. Птахи теж літають у повітрі. Отже, душа є птах".

"Людина помирає від великої втрати крові. Отже, душа є кров".

"Забитий ворог був дуже сильним. Але сила життя є кров. Отже, щоб стати таким самим сильним, як забитий ворог, треба напитися його крові. Також, якщо душа є легені, серце або нирки, то для тієї ж мети необхідно їсти ці органи вбитої сильної людини".

"Треба вбити ворога, але зображення ворога на картині або у вигляді ляльки і є сам ворог. Отже, для полегшення задуманого вбивства треба простромити списом картину або ляльку, що зображує цього ворога".

"Коли місяць відбився у струмку, собака пив з нього воду. Тоді сталося затемнення місяця. Отже, той собака проковтнув місяць".

"Жінка, проходячи повз скелю, відчула, що в неї буде дитина. Отже, причиною цього є скеля і проходження повз неї. Отже, і всяка інша жінка, яка хоче мати дитину, мусить пройти повз цю скелю".

Ілюстрований тут принцип доморфологічного мислення "ВСЕ В УСЬОМУ" є, по суті, лише іншим вираженням для збиральницько-мисливського розуміння виробничих сил первісної економіки [там само, 383], адже первісна людина усюди й в усьому бачить лише предмет свого споживання.

3. Класно-особовий устрій мови і мислення. *Структуралізація* мови й мислення стала наслідком дії суспільно-історичних причин. Розподіл праці вів до загибелі всієї первісної збиральницько-мисливської економіки та до появи виробничого господарства, заснованого на виготовленні або розведенні свідомо запланованого продукту (скотарство, рільництво, ремесло). Стихийний, всемогутній характер всепроникних сил природи й суспільства відступає, вони стають зрозумілішими і тим самим краще піддаються опануванню. Паралельно до розподілу праці у виробництві на цьому етапі в розумовій практиці провідна роль також належить диференціації розумової праці й дедалі більшій відокремленості її продуктів [Лосєв, 387]. Структуралізація мови й мислення рухалася, зокрема, 1) від аморфологічності до появи морфології (і разом з нею до необхідності розрізняти сутність і явище), а відтак, і до зменшення частки фантастики; 2) від відсутності частин мови до їх формування (а отже, до ослаблення принципу "все в усьому" як опори первісного міфічного мислення); 3) від відсутності членів речення до їхньої появи (а отже, до розхитування "логіки перевертнів" і переходу до реалістичнішого відображення об'єктивної взаємодії речей); 4) від лише позиційного розрізнення суб'єкта і предиката до опуклішої оформленості їх у судженні й реченні (а відтак, до диференціації предмета судження і чимраз чіткішого, свідомішого протиставлення його сторін).

Дослідження історії власності у зв'язку із займенниковістю і присвійністю в мові набуває додаткового виміру. Якщо стан виробничих відносин визначається тим, якими саме знаяддями люди виробляють потрібні їм продукти, то стан суспільних відносин характеризується тим, у чийй власності перебувають засоби виробництва [там само, 389]. Класична економічна теорія прийшла до висновку про *вторинність виробництва і суспільства* щодо власності: "...Ні про яке виробництво, а отже, ні про яке суспільство не може бути мови там, де не існує ніякої форми власності" [МЭ, XII, 714 рос.]. Про давність категорії свідчить раннє формування у мові показників особи, яка чимось володіє, та присвійності – належності особі певних предметів (причому за деякими ознаками категорія присвійності справляє враження давнішої, аніж категорія особи). "Як весь процес виробничих відносин пов'я-

заний з історією власності, так і прогрес давнього граматичного речення після початкової нерозчленованості пов'язаний насамперед з розвитком займенникових показників – особових і присвійних" [Лосев, 390]. Про давні труднощі становлення займенниковості досі свідчать, на думку А. Чикобави, пережиткові синтаксичні побудови з незмінними синкретичними формами особових займенників у деяких кавказьких мовах. Вчений розглядав їх як найдавнішу "індефінітну" конструкцію речення [Климов, 1983, 182]: пор. андійське *din* 'я, мене'; *min* 'ти, тебе'; адиг. *sa(ə)* 'я, мене'; *wa(ə)* 'ти, тебе' тощо.

Реліктом бурхливого розвитку давніх займенникових систем залишається архаїчне протиставлення в деяких мовах категорії інклюзивності / ексклюзивності займенників [там само, 144]. Ця категорія якраз найповніше представлена у класно-особових мовах, але як пережиток зберігається також і в мовах інших стадіальних станів – від органічного до номінативного. Це так звані взаємні особові займенники зі значенням "я з тобою", "я з ним", "ти з ним", "ви плюс він", "вони плюс він" тощо. Особливо стійкою виявляється передача взаємності у займенниках 1-ї особи множини, очевидно, через двозначність за цим параметром лексеми "ми" щодо співрозмовника: пор. аварс. *nil̥* [ni̥] 'ми (разом – з тобою, з вами)' і *niž* [niž] 'ми (самі – без тебе, без вас)'.

На подальших етапах розвитку певна панівна характеристика історично попередньої стадії втрачає свої позиції в ключових ланках мовної структури, відступаючи на периферію і тимчасово закріплюючись там [там само, 205]. Так, кореляція інклюзив / ексклюзив збереглася цілком лише в одному з діалектів абхазо-адизьких мов (що належать до ергативної стадії розвитку), тоді як у решті діалектів утримався лише один з протиставлених рядів – або колишні інклюзивні, або тільки ексклюзивні займенники [там само, 182]. Цим можна пояснити і той факт, що в наш час окремі категорії займенників – присвійні, зворотні тощо – вже не утворюють сильної універсалиї, тобто не поширені повсюдно у мовах [там само, 213].

Займенниковий стан граматичної структури мови виявляється пов'язаним з формуванням частин мови. Саме тут займенникові показники починають регулярно сполучатися з нерозчленованими діє-іменами, що поступово має привести до формування дієслів (на подальшій, органічно-активній стадії), адже формує показники флексії та дієвідмінювання. Архаїчною рисою деяких мов є формальний збіг або велика близькість особових закінчень та особових займенників, зокрема, в арабській, баскійській, валлійській, фінській та інших мовах. Пізніше спрощення аж до зникнення особового закінчення у формах 3-ї особи однини пояснюється частотою вживання цих форм.

Як свідчить мовний матеріал, на цій же стадії відбувається становлення категорії субстанції та належних їй певних ознак (акциденцій). Класний тип організації лексики пов'язаний з виробленням особливих префіксів (згодом – суфіксів), які позначають певну логічну групу понять, об'єднаних у *лексичний клас*. Не обмежившись створенням понять для рядів схожих явищ (*кінь, камінь, пальма*), людський розум знайшов засоби і для вираження загальних понять (*дерево, тварина*). Це позначення загального поняття могло сполучатися з іменами окремих рядів схожих конкретних явищ (напр., *дубове дерево, пальмове дерево, тигровий звір, левовий звір*; пор. фарсі *derāxt-e balut*; а також *šāhr-e Tehran, Vozorg-e-Alavi*).

Африканські мови банту є типовим представником класно-особової стадії розвитку мов. Тут кожний іменник з необхідністю має свій класний префікс, який логічно підпорядковує його певному загальному поняттю. Походження цих префіксів різне: деякі спочатку означали конкретні поняття (згодом *дерево, тварина*), префікс рідин *ta-*, мабуть, первісно означав "вода" [Мейнхоф, 7–8].

Показово, що ані в мовах банту, ані в мові фулані (Екваторіальна Африка) поділ на класи не підлягає єдиному принципу і дозволяє помітити взаємодію чотирьох стихійно виниклих підстав поділу:

- предметної (люди, духи, рідини, знаряддя, тварини, місцевості, дії та стани – майбутній інфінитив);
- просторової (розміщення певного предмета всередині, біля або зовні іншого предмета);
- величинної (зменшувальні, збільшувальні, зневажливі);
- числової (один з двох, один з багатьох, збірний).

Брак єдиного принципу поділу говорить про те, що ця система не була придумана, а виросла в мовному колективі з різнорідних спроб [там само, 9].

Найважливіша функція класних показників (префіксів) полягає у здатності їх виражати будь-яке граматичне відношення частин речення. Доморфологічні мови, а також мова дітей і жестів використовують для цього лише позиційність (порядок слів), мови ж класно-особового типу – спеціальний класний префікс, наприклад, у мові суахілі [там само, 10]:

"Стільців Vi-le vi-ti	гарних vi-zuri	два vi-wili vy-a	європейця m-zungu	впали, vi-meanguka	я їх nime	бачив" vi-ona
Yu-le m-toto "Дитина	m-zuri гарна	w-a	m-zungu європейця	a-meanguka, впала	nime я її	mw-ona бачив"

Завдяки розбудові системи класних показників одержала своє звукове матеріальне вираження категорія субстанції та належності їй певних властивостей. Річ стала тепер сприйматися не просто як факт, але як носій *різних ознак*, постійних і тимчасових, істотних і неістотних [Лосев, 388–389].

Істотне в речі – це і є її *субстанція*, певний *семантичний стрижень*, навколо якого згруповані *акцидентії* – другорядні або й випадкові ознаки. Вони належать субстанції, залежать від неї. Так, замість колишнього "плинного сумбуру" формуються певні **фетиші** з власними якостями; вони розподіляються за певними групами з більш-менш визначеним колом предметів, яких стосуються (див. табл. на рис. 4).

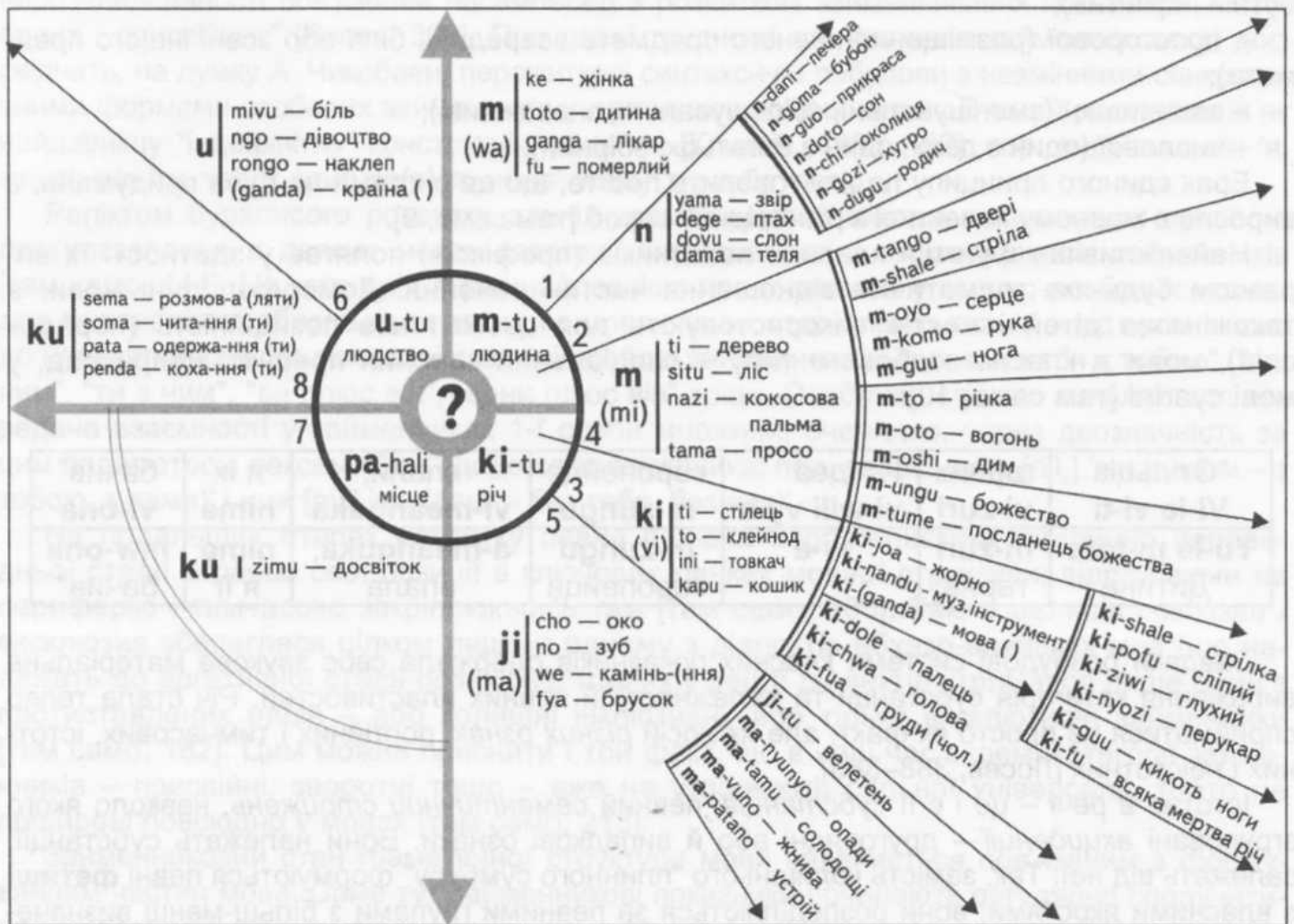
Як виявляється, у класно-особовому мисленні містяться історичні корені *ідеалізму*. Його принцип: "СУТНІСТЬ Є ОКРЕМОЮ ІСТОТОЮ". Абсолютизуючи чуттєвість, класно-особове мислення намагається чуттєво уявляти навіть ті нечисленні продукти абстрактної діяльності людського розуму, які на тому ступені можливі. Порівняйте зауваження Гегеля про те, що ніхто ще не їв плоду як такого (це завжди яблуко, полуниця або огірок). Проте самé намагання чуттєво уявити собі *плід, дерево, силу, кару, зло, добро, долю, любов, мудрість* відкриває шлях до уречевлень або персоніфікацій цих абстрактних понять, і тоді виходять зображення божества, ідоли, кумири.

О. Лосев наводить типові зразки класно-особових міркувань, як вони збереглися на споді давньогрецького епосу:

- Вогонь можна залити водою і загасити; але *поняття вогню не можна залити водою і загасити*. Абсолютизуючи чуттєву абстракцію, таке мислення схильне уявляти поняття вогню як самий вогонь... І тоді виходить такий реальний вогонь, який не можна загасити, тобто утворюється уявлення про *вічний, "негасимий вогонь"*.

- Кінь не може говорити людською мовою; але кінь, що везе героя, утворює з ним певне ціле і деяку спільність, яку ніщо не заважає уявляти не абстрактно, як це робить сучасна цивілізована свідомість, але цілком чуттєво. І тоді все, *що властиве герою, може перейти й на його коня*; то ж не дивно, що коні, які супроводжують Ахілла у Гомера, починають говорити людською мовою.

Рис. 2. Іменникові класи мови суагілі

Класно-особове мислення відкриває шлях до становлення *сумніву, волі, особистості*. Сама область категорії субстанції в класно-особових мовах помітно зростає. Спочатку вона ще досить невиразно диференційована. Тодішні "я", "ти", "ми", "ви" ще цілком близькі, майже тотожні до інших речей і осіб зі свого найближчого оточення. Як не імпозантно виглядають у наших очах люди цієї доби, їх неможливо ще відрізнити один від одного, вони, за висловом К. Маркса, не відірвалися ще від пуповини первісної спільності [ME, XXI, 99 рос.]. "Перше "я", безперечно, ще суто колективне і свідчить про всемогутність роду або племені та про повну підлеглість йому всякого індивіда, подібно до того, як на стадії інкорпорації (за О.Ф. Лосевим це – попередниця класно-особового устрою. – К. Т.) людський індивід теж залежав від навколишнього середовища і почував себе його неістотним додатком" [Лосев, 390; також: Поршневу, 191].

Вивести себе за межі своєї групи "ми" людина могла лише затаючись, приховуючи від інших, тобто гальмуючи заключні ланки причинно-наслідкових ланцюжків поведінки. Це означає, що сусіди розцінювалися як потенційні "вони". Виникає те, що Сеченов називає вкороченим рефлексом – *внутрішнє мовлення, внутрішній рух думки*. Затримана дія є провісником волі. Оскільки особа, приймаючи вольове рішення, гальмує одні дії, дозволяючи інші, це означає, що *воля стає характерною ознакою особистості*. Але вибір рішення передбачає попередній *сумнів*, інакше кажучи, роздвоєність індивіда між двома можливими моделями дії. Отже, на цьому етапі індивід короткий або тривалий час належить до двох "ми" і в той же час бачить в кожному з них потенційне "вони"... Особистість формується в історії на перетині різних "ми", здійснюючи вибір між їхніми веліннями [Поршневу, 1979, 192–193; Лосев, 389].

4. Органічно-активний устрій мови й мислення. Дальший щабель логічного освоєння дійсності був пов'язаний з органічним сприйняттям світу – розвитком виражальних засобів категорії живого / неживого. Усі без залишку іменники розподілилися між двома лексичними групами: *органічних* іменників (живих – люди, тварини, рослини) і *неорганічних* (неживих – усі інші явища і предмети). 3-поміж членів групи предикативних слів виразно виділяються дві формально окреслені групи дієслів, не цілком відповідні двом названим групам іменників: це *активні* дієслова (дії, рухи та інші життєві функції – *народжувати(ся), рости, їсти, різати, збирати, йти, співати, гавкати* тощо) і *стативні* дієслова (якості, властивості, стани – *лежати, висіти, цвісти, боліти, свербіти, бути довгим, теплим, зеленим*). Проте в цілому більшість активних дієслів таки відповідають органічним іменникам, а стативних – неорганічним. Це вказує на *анімізм* як організаційний принцип цього типу мислення [Климов, 1983, 91].

Г. Климов

За висловом О. Ф. Лосева, світ став сприйматися в душі анімізму не як нагромодження фетишів, але як боротьба **демонів і духів**, усе ще наявних у тваринах і рослинах, однак не тотожних з ними [Лосев, 394]. "Але коли останнім критерієм стає безособовий, стихійний і аморальний демон, то, очевидно, усяке неподобство, що коїться в житті, є виправданим і доцільним... Закономірно все відбувається тут тому, що для всього є закон, і цей закон – **ДЕМОНІЧНА БЕЗПРИНЦИПНІСТЬ**" [там само, 317]. Далеким відлунням того давнього світосприйняття залишаються конструкції з орудним відмінком, який вказує на знаряддя демонічних сил природи: *вовком дивиться, вогнем горять, сичем глипає, гадюкою в'ється, смаженим запахло* тощо.

Категорія живого / неживого різною мірою зумовлює й інші особливості устрою органічних мов: відцентрову / невідцентрову версію дієслова (що виражає перебіг дії поза межами або в межах її носія), невідокремлюваної / відокремлюваної присвійності (інші назви – органічна / неорганічна). Категорії часу ще немає, її попередницею виступає категорія доконаності / недоконаності (завершеності / незавершеності дії). Оскільки органічний устрій мови не розрізняє категорії перехідності / неперехідності, у ньому дуже поширені синкретичні (з сучасного номінативного погляду) дієслівні лексеми типу: "вмирати / морити", "палати / палити", "сохнути / сушити", "повзти / тягти", "бігти / гнати", "прокидатися / будити" тощо [Климов, 1983, 94].

Іншими проявами анімістичного уявлення про світ є афективність та, імовірно, інкорпорація. Хоча в залишковому, згорнутому вигляді афективні й інкорпоративні конструкції зустрічаються також у деяких ергативних і номінативних мовах, вони не мають там структурної мотивації. Афективні конструкції спираються на специфічну групу дієслів ненавмисної дії та стану, причому підмет стоїть при них у "давальному" відмінку (*мені здається, сестрі шкода горобчика, шкода праці*). Інвентар формальних засобів органічно-активних мов з афективними конструкціями включає також ближчий і дальший додаток, перший з яких можливий лише при активному дієслові.

Інкорпорація як синтаксичний засіб полягає у своєрідному "нанизуванні" цілих серій таких додатків і включення їх до єдиного слова-речення, обрамленого дієслівними морфемами (як у чукотсько-камчатських мовах).

На сучасній мовній карті органічно-активні мови найширше представлені в Північній Америці (сім'я на-дене – тлінгіт, численні атапаські мови – дакота; групи сіу, мускогі) та в Південній Америці (велика сім'я тупі-гуарані – гуарані, камаюра та ін.). З давньописемних згаслих мов до органічно-активного устрою була близька структура еламської мови раннього періоду [Климов, 1976, 131].

Активний ряд		Інактивний ряд	
(1) Wa -garawijama moja O -u'u Собака змію вкусив		(2) Wə -ra O -wewe Птах літає	
(3) I -ta Камінь	I -powej важкий	(4) I 'ajura I -haku Його шия довга	

"літати": афікс 3-ї ос. акт. ряду **O**-; ближчий додаток "змія" є у прикладі (1). Інактивні конструкції (3, 4) визначаються наявністю в них *стативних* дієслів "важити" (бути важким) і буквально "довжити" (бути довгим): показник 3-ї ос. інакт. ряду **I**-. Підмет "шия" (4) має присвійну форму (**I**-) органічної (невіддільної) належності.

Активний ряд	Інактивний ряд
wa -ti 'я живу'	ma -ʔa 'я вмираю'
ya -ti 'ти живеш'	ni -ʔa 'ти вмираєш'
ni-wa -káska 'тебе я зв'язую'	ma-ya -káska 'мене ти зв'язуєш'

Інший приклад протиставлення особових афіксів активного та ін-активного рядів – з мови *дакота* [Володин // 272].

В органічно-активних мовах зустрічаються рудименти класного устрою. Так, вважається, що лабільні класи активного / інактивного походять з попередніх стабільних класів живого / неживого: в окремих активних мовах наявні системи класифікаційних числівників, класні градації присвійної флексії 3-ї особи тощо. Релікти семантично зумовлених класифікацій імен простежено також в ергативних і номінативних мовах. Зокрема, пізніша номінативна категорія граматичного роду, судячи з усього, походить з давнішого поділу іменників на (соціально) активні та пасивні [Климов, 1983, 185–187].

Таким чином, "диференціація частин мови відбувається вкрай строкато і неймовірно примхливо... Нерозрізнення імені і дієслова наявні тут дуже часто, і плутанина присвійних і особових показників, які спрямовують ці дієслова-імена то в бік дієслів, то в бік імен, дуже велика... То бракує тут усіх частин мови, крім імен і дієслів, та й ті легко перетворюються одне в інше (як в ескімоській мові), то цілковито бракує граматичного роду... (юкагірська); то цілком немає сполучників (тут же); то цілком відсутні всякі особові закінчення в дієслові (нівхська); то у яскравій суперечності до індоєвропейських мов украй послідовно проводиться залежність не додатка від присудка, але підмета від додатка... (кетська). При тлумаченні всіх цих засобів як форм мислення отримуємо найрізноманітніші відтінки міфології, яка то виділяє окремі предмети, то не виділяє їх, то фіксує суб'єкти дійсності, то нездатна їх фіксувати, то ставить дію суб'єкта, а отже, і самого суб'єкта у щонайбільшу залежність від об'єктів (як у щойно вказаному граматичному устрої кетської мови) абоощо. Аналізувати [далі] всі такі нескінченні відтінки міфологічного мислення для мети цієї праці вже немає потреби. І тому ми прямо переходимо до нового, дуже яскравого і типового, вельми поширеного і в логічному сенсі дуже виразного ступеня граматичного устрою, а саме – до ергативного устрою" [Лосев, 300–301].

5. Ергативний устрій мови і мислення. Особливостями організації лексики ергативних мов є розмивання і зникнення класів імен. Проте дієслова чітко розподіляються між двома класами: *агентивні* дієслова "передають дію, що переходить з суб'єкта на об'єкт і перетворює його" [там само, 95] – *різати, зривати, орати, сіяти, рубати, сушити, ловити* тощо; *фактивні* дієслова "передають стан суб'єкта або його поверховий вплив на об'єкт" [там само] – *рости, лежати, бігти, чхати, кричати, співати, танцювати, штовхати, дряпати, кусати, цілувати, тягти, чекати, просити, наздоганяти, лягати, кликати* тощо. Агентивне дієслово становить основу ергативної синтаксичної конструкції, активне дієслово – абсолютної конструкції. В ергативному реченні іменник виступає завжди тільки в синкретичному ергативному відмінку (який *сполучає функції підмета при агентивному дієслові ТА його непрямого, зокрема орудного додатка*). Сама

назва відмінка походить від грец. ΕΡΓΟΝ 'робота, праця'. В абсолютному реченні іменник має форму синкретичного абсолютного відмінка (який *сполучає функції підмета при фактивному дієслові ТА його "прямого" додатка*) [там само, 103]. Формальне узгодження агентивного дієслова з ергативним відмінком іменника здійснюється спеціальною серією особових афіксів; узгодження фактивного дієслова з абсолютним відмінком іменника – іншою серією їх. Типовий порядок слів у реченні – SOV. Розгляньмо сказане на прикладах:

1) адиг. *хьаклэ-М клалэ-М шыр ритыгъ* "гість-М хлопець-М кінь віддав"; 2) бацб. *Done-W koke-W lah bdevi* "чабан-W нога-W змія вбив" – тут ергатив оформляє при агентивному дієслові як підмет, так і "непрямий", у тому числі "орудний" додаток; 3) баскійс. *Ni-K gizon-a da-kusa-T* "я-К людина її-бач-у" – "я бачу людину" або "мені людина вона-видна-мені"; тут -К – закінчення ергатива, дієслово "бачити" (основа -kusa-) – агентивне; *da-* об'єктний афікс 3-ї особи однини абсолютної серії; -Т – суб'єктний афікс 1-ї особи однини ергативної серії; додаток "людину" стоїть в абсолютному відмінку (з нульовим закінченням); 4) баскійс. *Ni pa-bil* "я йду": дієслово "йти" – фактивне; "па-" – суб'єктний афікс 1-ї особи однини абсолютної серії; підмет стоїть в абсолютному відмінку (з нульовим закінченням).

За своїм поширенням ергативні мови поступаються лише номінативним. Західний ареал їх включає: баскійську, кавказькі (абхазо-адизькі, нахсько-дагестанські, з мертвих – хурито-урартські), шумерську та ін. Значно більший східний ареал: тибето-бірманські, папуаські, австралійські, чукото-камчатські, ескалеутські, численні мови з-поміж амеріндіанських (сім'ї чинук-цимшиан, саліш, юто-ацтек, майя-кіче та інших, у Південній Америці – сім'ї пано, такано). Помітні ергативні риси наявні в окремих індоіранських мовах, полінезійських, картвельських, бурушаскі, деяких центральноамериканських.

Розвиток ергативного устрою мов свідчить про усвідомлення людиною себе як дійового начала, а не просто знаряддя в руках невідомих сил. Свідомої та навмисної дії людина в собі раніше не помічала. Тепер у картині світу, який досі сприймався як боротьба демонів і духів, знайшлося місце нарешті й для людини – активного діяча. Так ергативний устрій став виразником нового, *героїко-епічного* світосприйняття. За О. Лосевим, принцип ергативного мислення – ПРИРЕЧЕНІСТЬ НА СВОБОДУ – впритул підходить до порогу усвідомлення діалектичності світу.

6. Формування номінативного устрою мови, формальнологічного та діалектичного мислення. Міфологія відходила в туманне минуле. Її сфера з кожним новим завойованням мови і мислення неухильно скорочувалась. Людський розум викрокував у всеосяжній пов'язаності всього з усім дедалі нові закономірності. Цей процес досяг якісного переламу з появою номінативного типу мов і відповідною мислення [Лосев, 372]. На зміну міфології йшов розсудковий світогляд, зокрема грецька натурфілософія. *Цей період став можливим "тільки завдяки номінативному устрою мови та мислення, який вимагав усюди встановлення закономірних зв'язків, чи то в самій міфології та релігії, чи то в позитивному знанні, у політиці, в суспільному й культурному будівництві. Саме номінативний тип мови вперше забезпечив для людського мислення пошук і віднайдення закономірних зв'язків у безмежній дійсності* [там само, 400–401].

"Номінативне мислення, звичайно, далеко не відразу переходить до встановлення законів природи і суспільства. Спочатку воно працює в межах міфології. Однак номінативна міфологія вже не може бути такою стихійною, несвідомою, такою сумбурною і хаотичною, як міфологія минулих типів мислення. До міфологічного світу мислення вносить порядок і сумірність, систему й закономірність усіх явищ... Вираженням такої номінативної міфології є на грецькому ґрунті олімпійська міфологія з її вічними богами, цими принципами закономірного перебігу всіх явищ космосу й людського життя, з упорядкуванням і *пластичним оформленням усіх старовинних жажливих і диких демонів, цих символів окремих явищ природи, і, нарешті, з тією героїчною добою, коли вперше виступило са-*

мостійне людське "я", розумне й вольове, замість аморальних, алогічних, стихійних і несумірних образів минулого" [там само, 372].

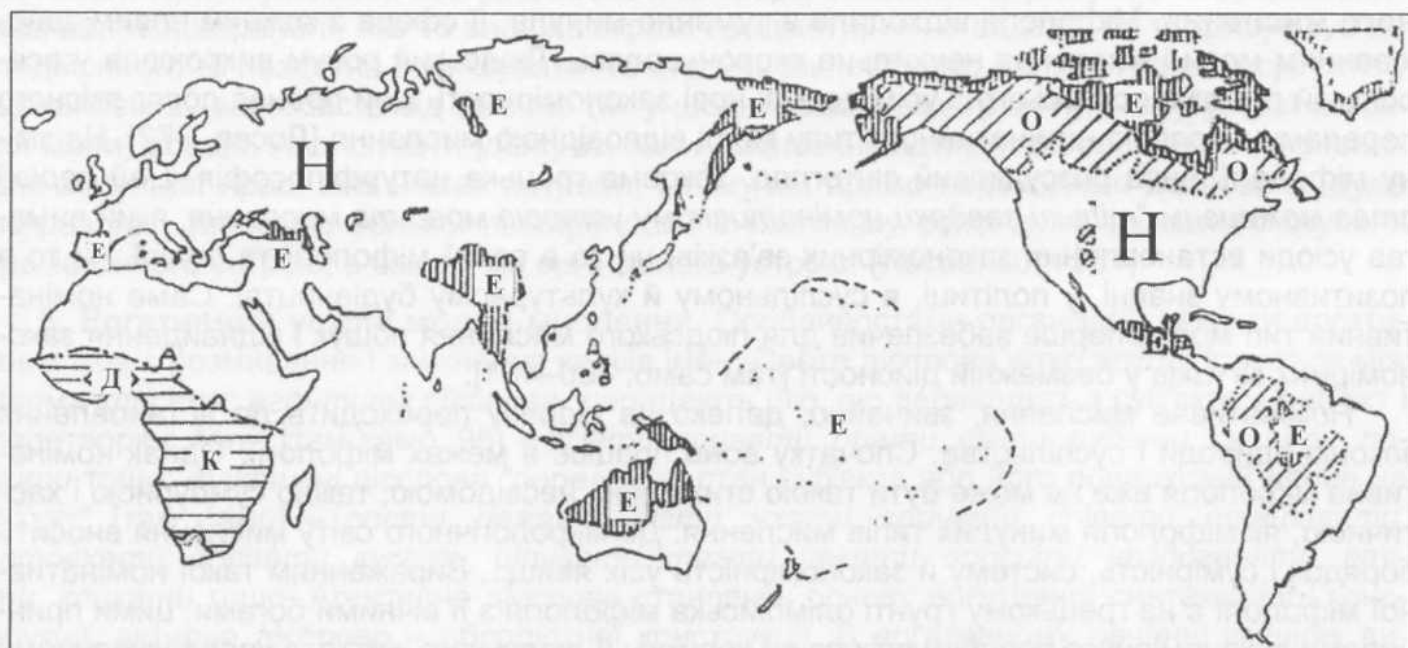
Головною подією номінативного устрою стало формування спеціального засобу вираження такого розуміння суб'єкта дії, коли він мислиться *взагалі поза зв'язками* з іншими явищами, а співвідноситься спеціально тільки з самим собою. Це і є **називний відмінник**, номінатив, за яким названо і весь відповідний устрій мови й мислення.

Цей новий устрій був безперечно "величезним завоюванням людської мови й мислення, але він став можливим лише тому, що людство використовувало різноманітні окремі підходи при побудові мови й мислення і потім узагальнило ці підходи в єдиній концепції, де вони не пропали, але повноцінно виконують своє призначення й досі. *Номінативний устрій мови й мислення є праця і досягнення усього людства*" [там само, 402].

Крім того, у зв'язку з прогресом наук і технологій людство давно переосмислило свої прадавні дономінативні конструкції, пов'язані з первісною ідеологією. Звичайно, безособове речення, афективні, ергативні конструкції, категорії роду, присвійності тощо своїм корінням заглиблюються в міфологію, але хто ж тепер при використанні їх думає про міфологію?

Порівняно з попередніми типами логіко-граматичного устрою іменники мов номінативного типу не розподіляються за семантично зумовленими класами. Зате дієслова чітко розподілені за двома класами – *перехідних і неперехідних* – відповідно з об'єктною та суб'єктною інтенцією (спрямованістю змісту). *Конструкція речення тепер стає єдиною* і не пов'язана з належністю дієслова до одного з цих двох класів. Активна й пасивна конструкції можливі для перехідних дієслів. Прямий додаток відокремлюється від непрямого (який означає, що при перехідному дієслові-присудку неможливий прямий додаток). У дієслівній морфології функціонує єдина серія особових афіксів, суб'єктна за змістом: напр., у мові фарсі: **-am, -i, -ad, -im, -id, -and**. У відмінюванні наявні називний і знахідний відмінки з чіткою суб'єкт-об'єктною орієнтацією. З нею ж пов'язана дієслівна категорія стану (актив, пасив). Транспозицією називного і знахідного відмінків пояснюють розвиток родового відмінку (причому, партитивні й присвійні функції його – вторинні), а також давального й орудного відмінків (їх не потребує ергативний устрій, де вони органічно входять до нерозчленованої сфери граматичних значень самого ергативного відмінка).

Рис. 3. Контенсивні типи мов

Мови номінативного устрою – найпоширеніші у світі, хоча кількісно й поступаються ергативним. До їх числа належать: індоєвропейські, афразійські (семіто-хамітські), дравідійські, уральські, алтайські, більшість китайсько-тибетських, мяо-яо, тайські, численні аустроазійські, деякі мови Північної і Центральної Америки, кечумара в Південній Америці. Є номінативні мови з помітними рисами органічно-активного устрою: картвельські, енісейські, мунда, деякі мови Північної Америки. Номінативними мовами з елементами ергативного устрою вважають полінезійські та більшість індоіранських мов. Географічне розміщення мов названих устроїв зображено на картосхемі (рис. 3; позначення: Д – доморфологічні, К – класно-особові, О – органічно-активні, Е – ергативні, Н – номінативні).

Нагромадження пізнаних закономірних зв'язків означає початок науки як сукупності, а згодом і системи знань про природу, суспільство та пізнання з його основним засобом – мовою. Показово, що *перші наукові граматичні концепції* збудовані давньогрецькими й індійськими вченими саме на достережених закономірностях своїх – номінативних за типом – мов [подробіці див. Климов, 1983, 105]. Завдяки Арістотелевій логіці, формальний суб'єкт якої відповідає іменнику в називному відмінку, розпочинається дослідження сутності виражених словами мови понять, що неминуче веде до відкриття їхньої діалектичної природи.

Аналізуючи ще кантівське протиставлення розсудку й розуму, Ф. Енгельс зазначав, що в цій антиномії "геґелівське розрізнення, згідно з яким тільки діалектичне мислення розумне, має певний сенс. У нас спільні з тваринами всі види розсудкової діяльності: *індукція, дедукція, отже, також абстрагування, аналіз, синтез, експеримент*. Навпаки, діалектичне мислення – саме тому, що воно має своєю передумовою дослідження природи самих понять, можливе тільки для людини, та й для останньої лише на порівняно високому ступені розвитку (буддисти і греки), і досягає свого повного розвитку тільки значно пізніше, у новітній філософії, – і незважаючи на це – колосальні результати вже у греків, які задовго передхоплюють дослідження" [Енгельс, 202]. У грецькій філософії "діалектичне мислення виступає ще у первісній простоті... загальний зв'язок явищ природи не доводиться в подробицях: він є для греків результатом безпосереднього споглядання. У цьому хіба грецької філософії... Але в цьому ж полягає і її перевага над усіма її пізнішими метафізичними противниками. Якщо метафізика має рацію щодо греків у подробицях, то в цілому греки мають рацію щодо метафізики. Це одна з причин, яка примушує нас все знов і знов повертатись у філософії, як і в багатьох інших галузях, до досліджень того маленького народу, *універсальна обдарованість і діяльність* якого забезпечили йому в історії розвитку людства місце, на яке не може претендувати жоден інший народ" [там само, 31–32].

Завдяки усвідомленню діалектичної природи добутих з людського досвіду і зафіксованих у словах мови понять неминучим став висновок про зумовлений законами мови рух людської думки від одиничності через особливість до загальності, чим, як виявилось, і *вичерпується людське пізнання*. "...Усяке дійсне, вичерпне пізнання полягає лише в тому, що ми в думках підносимо одиничне з одиничності в особливість, а з цієї останньої у загальність; полягає в тому, що ми знаходимо і констатуємо безконечне в кінченому, вічне в мінущому... Усяке істинне пізнання природи є пізнання вічного, безконечного, і тому воно по суті абсолютне" [там само, 213]. Ці міркування аргументовані Ф. Енгельсом на прикладі історичного формування уявлень, а згодом понять про теплоту й енергію, які розглядаються як ступені людського пізнання закону перетворення енергії у природі, відокремлені певними історичними проміжками часу. "Ми можемо розглядати перше судження як судження одиничності: в ньому реєструється той одиничний факт, що тертя дає теплоту.

Друге судження можна розглядати як судження особливості: *якась особлива форма руху* (а саме: механічна) виявила властивість переходити за певних обставин (а саме: через тертя) в *якусь іншу особливу форму руху* – в теплоту. Третє судження є судження

Рис. 4. Семантико-логічна детермінанта стадій розвитку мови і мислення (за даними Г.А. Климова та О.Ф. Лосєва)

ПАРАДИГМАТИКА: мова – дійсна практична свідомість (К.Маркс, Ф.Енгельс)	Назофони Вигуки звуконаслідування	Формування категорії присвійності	О С О Б до 20 клас. серій категорія особи	О В І А Ф І К С И 2 серії ~ 2 інші серії орг./неорг. присвійність	Єдина особово-присвійна система: займ., відмінки
	зовнішньовидові звертання-моноліти	дифузне поле протофонів	Формування предметних класів слів: До 20 класів протоімен	І М Е Н А > 2 класів орг./неорг. (діяльні/безд.)	категорія роду прикметники
	ідеофони	Предикативні слова (?)	Виділення дієслів активні/статив. дії/стани	означення при V / при N	прислівники
				Д І Є С Л О В А агентив./факт. перетвор. / поперхові	перехід./непер. з додатком / без додатку

СИНТАГМАТИКА: мовлення – безпосередня дійсність думки	Виникнення предикації у тетрапластіях	Формування позиційності предикації тема/рема	ПРЕДИКАТИВНІ до 20 типів	КОНСТРУКЦІЇ 2 типи ~ 2 інші типи ~ єдиний тип	
			синкретичний ДОДАТОК	при дієсловах актив./статив. протопідмети (орган./неорг.) → поділ додатків при акт. дієсл. на ближчий / дальш. → при дієсловах агентив./факт. квазіпідмети (в ерг./абс. відм.) → синкретизація додатків з квазіпідметами → формування афективних конструкцій	ПІДМЕТ – суб'єкт у називн. відм. об'єкти: прямі у знах. відм. непрямі – в інш. відм. реліктові категорії: стану, безособовості
Семантико-логічна детермінанта	ЗАБОРОНА НЕЗГОДИ інтерд./контрсуг.	ПОСЛІДОВНІСТЬ вихідне / наступне	ІСТОТНІСТЬ сутність / явище	ОРГАНІЧНІСТЬ І ДІЯ діяльне / бездіяльне	ЗМІНА якісна / поперх.
Устрій мови § 4.70.3	0. Дифузний	1. Доморфологічний	2. Класно-особовий	3. Органічно-активний	4. Ергативний
					5. Номінативний

загальності: *будь-яка форма руху виявилася здатною і змушеною перетворюватися в будь-яку іншу форму руху. Дійшовши до цієї форми, закон досяг свого останнього вираження.* За допомогою нових відкриттів ми можемо дати йому нові підтвердження, новий, багатший зміст. Але до самого закону, як він тут поданий, ми не можемо додати більше нічого. У своїй загальності, в якій і форма, і зміст однаково загальні, він не здатний ні до якого дальшого розширення, він є абсолютний закон природи" [там само, 204]. "Так природознавство підтверджує те, що говорив Гегель... Раз ми пізнали форми руху матерії..., то ми пізнали саму матерію, і цим вичерпується пізнання" [там само, 210–211].

7. Еволюція семантико-логічної детермінанти мови й мислення. Як впливає з викладеного, взаємовплив мови й мислення знаходить свій прояв у тому, що розвиток картини світу під впливом практики і даних чуттєвого сприйняття дає щоразу нові змістові стимули розвиткові мовної структури. Зі свого боку новоутворені мовні засоби стають формальною опорою для нових мисленнєвих структур. Вище було показано, чому саме "первісне мислення необхідним чином є тотемізм, фетишизм, "логіка" перевертнів, казкова фантастика і взагалі міфологія. Було показано, як зі зміцненням людського суспільства та індивіда зростало оволодіння природою, гинув фетишизм і анімізм, відкривалися закономірності природи й суспільства та використовувалися для їхньої перебудови – і створювалися основи науки на руїнах давнього міфологічного мислення" [Лосев, 406].

Мільярди разів повторені практичні дії стимулювали людське пізнання, яке вловлювало спочатку в живому спогляданні, а потім через абстрактне мислення приходило до усвідомлення передусім ПОСЛІДОВНОСТІ явищ у просторі, потім ІСТОТНОСТІ певних сторін явища, згодом того факту, що носіями дії є ЖИВІ Істоти, далі – зв'язку явищ у взаємовпливі та викликаних ним ЗМІНАХ, нарешті, до усвідомлення СУБ'ЄКТА як найближчої причини дії. Цим самим сформувалося надійне мовне забезпечення побутового розсудкового мислення.

Підсумкова таблиця на рис. 4 унаочнює за даними Г. Климова й О. Лосєва історичну послідовність етапів формування названих шести устроїв мови і мислення. Сходінками у верхній частині таблиці позначено послідовні історичні фази СЕМАНТИКО-ЛОГІЧНОЇ ДЕТЕРМІНАНТИ (СЛД) мови і мислення: так називають *визначальний змістовий стимул, який відповідає певній моделі світу, побудованій носіями даної мови на певному етапі їхнього історичного розвитку* [Климов, 1983, 138]. СЛД доморфологічного устрою аморфна, розпливчата, несформована. Логічні відношення речей тут сприймаються як чуттєві плями. СЛД класно-особового устрою полягає у протиставленні попередній нерозчленованості певної системи семантично мотивованого поділу денотатів на стабільні класи водночас з усвідомленням категорій присвійності (належності) та особовості. СЛД органічно-активного устрою зводиться до протиставлення активного / інактивного начал, що продовжує і узагальнює стабільну опозицію живого / неживого класів попереднього устрою і є першим натяком на суб'єкт-об'єктні відношення подальших устроїв. СЛД ергативного устрою за А. Кибриком – це протиставлення агентивного і фактивного начал, що знаменує перехід до уявлення про суб'єкта вже не як про виконавця дії, але як про її носія, джерело довільної дії. СЛД номінативного устрою полягає у найчіткішому протиставленні суб'єкта і об'єкта дії. У термінах універсальних граматико-семантичних елементів (А – суб'єкт перехідної дії, S – суб'єкт неперехідної дії, О – об'єкт) вихідні СЛД останніх трьох устроїв виглядають так: активне / інактивне начала: A + Sa / Si + Otrans + Oind; агентивне / фактивне начала: A + Oind / S + Otrans; суб'єктне / об'єктне начала: A + S / Otrans + Oind, причому Otrans виражається знахідним відмінком, а Oind – давальним і орудним. Усі ці начала – лабільні (рухливі, нежорсткі), на противагу стабільним опозиці-

ям класного устрою. За деякими ознаками ключова позиція в історичній послідовності цих типів устрою (стадій розвитку) мови і мислення належить *органічно-активному устрою*, який своїм протиставленням активного / інактивного, з одного боку, продовжує наявну вже в класно-особовому устрої стабільну опозицію живого / неживого, а з іншого – започатковує деякі лабільні опозиції, що дедалі чіткіше оформлюють усвідомлення суб'єкт-об'єктного начала [Климов, 1983, 120]. Діахронічне пояснення внутрішніх механізмів ергативного і номінативного речень дано спеціально Дж. Лайонзом, виходячи з узагальненої моделі активної системи [там само, 171].

Підсумкове узагальнення розглянутих вище уявлень про історичну послідовність конценсивних типів мов виглядає таким чином:

0. Найдавніший етап мислення О. Лосев і Б. Поршнев характеризують як прояв "інстинктивної свідомості вищих тварин і нижчої людини", як розпливчате чуттєве марево з розмитих, плутаних і непроаналізованих плям образів речей [Лосев, 309], єдиною логічною опорою в якому є можливість взаємного непримусового впливу у вигляді НЕЗГОДИ З ЗАБОРОНОЮ під час міжособинного застосування механізмів інтердикції та контрсугестії [Поршнев, 1979].

1. Через брак у доморфологічному устрої мови будь-яких ознак морфології та поділу на частини мови відповідний тип мислення не виявляє диференційованих логічних категорій. Натомість усі категорії в дифузному (злитому і недиференційованому) вигляді присутні відразу всюди. Звідси випливає принцип доморфологічного мислення – "ВСЕ В УСЬОМУ"; звідси ж обожнення природи.

2. Класно-особовий тип мислення вже розрізняє сутність і явище, але намагається будь-яку сутність уявляти чуттєво, так само як уявляється і сприймається явище. Від цієї особливості давнього світосприйняття бере свій початок як *ідеалізм (релігія)*, так і базовий принцип класно-особового мислення – "СУТНІСТЬ Є ОКРЕМОЮ ІСТОТОЮ".

3. Для органічно-активного типу мислення властиве розрізнення живого і неживого, проте неживе ще часто наділене атрибутами живого, тобто органічні уявлення поширені на всю доступну сферу буття. Тут лежать корені *анімізму й демонізму*. Принцип активного мислення – "усе на світі є потенційним носієм дії" – веде до формули "ДЕМОНІЧНА БЕЗПРИНЦИПНІСТЬ". Істотно, що з органічно-активним устроєм мов і категоріальним оформленням дієслова вперше з'являється на сцені людської історії логіка діяння.

4. Ергативний тип мислення розрізняє істотну якісну зміну предмета як наслідок впливу через дію та неістотні кількісні зміни. При цьому саме *джерело дії* відчувається ще плутано: воно *водночас наявне в людині й поза нею*. Також абсолютизовані причинні відношення. Принцип ергативного мислення – "ПРИРЕЧЕНІСТЬ НА СВОБОДУ".

5. Тільки номінативні засоби абстрагування вперше дали змогу нарізно представити граматичні й логічні категорії. Тільки номінативне мислення вперше створило досить гнучкі методи, щоб не плутатися і не засмучуватися від випадкових і сліпо інстинктивних відчуттів, але осмислено розбиратися в них і відкривати відображені в них *закономірності* природи й суспільства. Було вперше вироблено таке знаряддя мислення й пізнання, яке здатне вистояти перед загальною плінністю речей, не потонути в безмежному становленні буття і водночас схоплювати будь-які речі в їх сутності й оригінальності. Гранична узагальненість і свобода від обмежень свідчать про досягнення номінативним мисленням здатності встановлювати чіткі закономірності у світі явищ [Лосев, 356–370]. Принципи номінативного мислення: "СУБ'ЄКТ Є АКТИВНИМ ДІЯЧЕМ", "явище суттєве, сутність являється", "взаємодія є кінцевою причиною всіх речей".

§ 8-3. Еволюційна ідіопрагматика

Еволюційна ідіопрагматика являє собою область лінгвістичних знань про часові зміни будови й функціонування лінгвосфери ідіолектів. Мета еволюційної ідіопрагматики – на підставі масових письмових і електронних свідчень про ідіомовлення попередніх поколінь людей *відтворити історичну схему еволюційних тенденцій розвитку ідіолектів* (щораз більший обсяг знань, безупинне розширення сфер спілкування, Інтернет тощо).

Слід констатувати, що цей навчальний сюжет найменш документований для потреб підручника. У такому ракурсі (щось на зразок історичної ретроспективи IQ) синтетичних чи оглядових праць просто не існує. Зважаючи на вкрай різноманітні досягнення конкретних особистостей, неможливо застосувати до їх порівняння не тільки єдині, але й загальновизнані критерії.

Як зазначає Л. Берталанфі, "людина не тільки політична тварина; вона передусім *індивід*... Людське суспільство – це не мурашник чи термітник, керований успадкованим інстинктом і контрольований законами вищого цілого; воно побудовано на *досягненнях індивідів* і стає приреченим, коли індивіда перетворюють на гвинтик соціальної машини" [Bertalanffy, 52–53].

Якщо суспільство визнає сенс в Олімпійських змаганнях і не соромиться визнати "спритніших, швидших і сильніших", то цілком закономірно віддати належне чи принаймні не зацьковувати розумних і кмітливих, бо решта людства завдячує тим, що має, саме їм у всіх галузях духовної діяльності, у створенні чи то небачених споруд, чи знарядь, чи творів мистецтва. Обабіч свого напрочуд довгого історичного шляху люди залишають пам'ятки духу, у тьмяному досвітку історії спочатку безіменні, але завжди безперечно авторські: кам'яні сокири, лук, стріли, дольмени, кромлехи, менгіри, човен, весла, вітрила. Винахід колеса та його різноманітні наслідки: гончарне коло, кругові жорна, млини, зрошувальні колеса, вози, колісничі. Винахід світильників, ткацький верстат, геометричні прилади – лінійка, трикутник, циркуль, і як наслідок – канали, міські мури, фортеці, Велика китайська стіна, піраміди, храми. Побудова кораблів, винахід компасу і відважні морські подорожі.

До цього ж ряду непересічних винаходів належить і сучасний для нас сплеск електронних технологій, з яким пов'язано й найвищі у світі персональні прибутки (див. розд. 3, рис. 13). Про визнану роль окремих вчених у кожній науці говорять розподіли Лотки (розд. 3, рис. 19). Безперечно суб'єктивно зумовлений рейтинг світових перекладних бестселерів тим не менше відображає ступінь впливу їхніх авторів на людське суспільство (розд. 4, рис. 2).

Прадавні стосунки з сусідами, створення нових знарядь і освоєння чужих досягнень, взаємний обмін знаннями, взаємне збагачення ними, ворожнеча і взаємна підтримка, об'єднання проти спільної загрози при вічно нарізних інтересах, – мова і мови вплетені в усю цю людську історію, вони пронизують усе існування людини. Не буде перебільшенням сказати, що в ньому стільки людського, скільки опосередкованого мовою, вираженого мовою, уможливленого мовою.

Можна розглянути хоча б у фрагментах мовні досягнення минулих епох у вигляді цілком індивідуальних письмових текстів – на глиняних табличках, камені, дереві, папері, магнітоплівці, на електронних носіях. Можна нагадати про феноменально велике розростання інформації: кажуть, що весь обсяг знань геніального Леонардо да Вінчі зіставний з тим, що має сучасний п'ятикурсник інженерного фаху (але він не геніальний, бо одержав ці знання готовими). Можна принаймні в найзагальніших рисах оцінити словникові запаси видатних поетів і письменників минулого. У творах Бальзака і Шекспіра вжито по 15 тисяч різних слів (лексем), у Гюго – 18 тисяч, у Шевченка і Пушкіна – по 20 тисяч, у Франка – 27 тисяч різних слів. Проте не забудьмо, що талановиті твори Мопассан міг писати, вживаючи

всього 3,5 тисяч різних слів, а шедеври фольклору обходяться ще скромнішим кількісно, але напрочуд багатим семантично словником. Крім того, не лише українською писали Шевченко і Франко, не однією російською Пушкін, класиком англійської літератури став під псевдонімом Джозеф Конрад талановитий поляк Коженьовські – наш земляк з Житомирщини, а незрячий від віспи Василь Ярошенко увійшов до світової літератури передусім як класик японської прози Айрошяньке...

Нарешті, немає кращої нагоди розглянути персональні досягнення різних людей в царині практичного опанування мов: це поліглоти і знавці мов. Насправді, мало хто з них просто "колекціонує" вивчені мови: одні вивчають їх як фах, інші – з практичних потреб спілкування, викладання, доступу до щораз нових джерел різномовної інформації, перекладу, реферування, дослідження... Найзагальніше уявлення про цю галузь знань дають наведені далі кілька біографічних довідок про найвідоміших *знавців багатьох мов*, про тих, "кому вдалося" [див. Cienkowski]. Крім названих нижче знавців мов, багатьма мовами володіли відомі з історії десятки й десятки людей: Абуль Фарадж Бар Ебрей, Рабле, Карл V, Скалігер, Хмельницький, Орлик, Вільгельм фон Гумбольдт, Клапрот, Раск, Бопп, Енгельс, Шлейхер, Шліман, Бодуен де Куртене, Марр, Гавроньскі, Поліванов, Ярошенко, Іоан-Павло II і чимало інших. Слід пам'ятати, що відомості про досягнення видатних поліглотів не позбавлені сенсації, до них треба ставитися критично. Проте досвід цих людей заслуговує на увагу, по-перше, як інтелектуальне захоплення для тих, хто вивчає іноземні мови, а по-друге, як джерело нестандартних методів, придатних і в нашій власній праці.

- Мітридат VI (Діонісій Евпатор, 132–63 р. до н. е.), цар Понту і Пантикапею (Керч). Мав досконалу пам'ять і опанував 25 мов. Міг розмовляти без перекладачів з представниками різних народів свого царства. Крім грецької та рідної парфянської, очевидно, знав інші іранські мови та, імовірно, якісь із численних мов Північно-Західного Кавказу й Малої Азії.

- Всеволод Ярославич (Андрій, 1030–1093), князь київський, про якого його син писав: "Батько мій, сидючи вдома, вивчив п'ять мов, а звідси честь від інших країн". Крім рідної слов'янської говірки Києва, знав, імовірно, грецьку (мову своєї другої дружини), латинську, німецьку, половецьку й мадярську (мову свояка, угорського короля Андрія I, що жив тоді в Києві у вигнанні).

- Махмуд аль Кашґарі (XI ст., Центральна Азія), середньовічний філолог. У своєму написаному по-арабськи "Словникові тюркських мов" (1073) показав лексичне багатство й лексичну близькість цих мов (що дає підстави розглядати його як провісника порівняльно-історичної тюркології). Спирався при цьому на власне знання уйгурської, печенізької, булгарської, хозарської та численних інших тюркських мов; володів також перською мовою.

- Памвó Беринда (1560-ті – 1632), український лексикограф, друкар і перекладач. Крім рідної української мови (зокрема її бойківсько-покутських і наддністерських діалектів), добре знав церковнослов'янську, давньогрецьку, латинську і польську мови, дав український переклад і тлумачення численних давньоєврейських і сирійських слів.

- Джузеппе Медзофанті (1774–1849), католицький кардинал, бібліотекар Ватикану. Крім рідної італійської, володів багатьма давніми і новими мовами Європи й Азії: від албанської, амхарської, арабської до чеської, російської, данської, грузинської, від мадярської, ірландської, норвезької, шведської до турецької, перської, санскриту й малайської. Розумів 57 мов, говорив дванадцятьма з них.

- Франсуа Шампольйон (1790–1832), славетний французький єгиптолог. До 11 років опанував, крім рідної французької, латинську й давньогрецьку. Ще за 5 років – давньоєврейську, арабську, сирійську, халдейську, коптську, англійську, італійську і німецьку. У віці 16 років прийнятий до Гренобльської академії. У 18 років опанував санскрит, викладав в університеті. У 19 років уклав коптський словник. У 22 роки зробив важливі відкриття в читанні клинопису та здійснив дешифровку давньоєгипетського ієрогліфічного письма.

- Еміль Кребс (1867–1930), німецький юрист, феноменальний поліглот-самоук. Син теслі. Перекладач у німецькому посольстві в Пекіні (1893–1917). Ще в гімназії опанував 12 мов, серед них давньо- та новогрецьку, турецьку, арабську. Згодом – китайську, сирійську, амхарську, грузинську, перську, пушту, вірменську, японську, гінді, урду, санскрит, палі, гуджараті, мови Балкан, давньоєгипетську, баскійську. На дипломатичній службі одержував офіційну доплату за знання 60 мов.

- Агатангел Кримський (1871–1942), український сходознавець. Походив з татарського роду. Крім рідної російської, ще в дитинстві вивчив польську, французьку, англійську, німецьку; в колегії Галаґана у Києві – грецьку, латинь, італійську, турецьку, опанував українську (десяту за лічбою); у Москві вивчив арабську, займався перською, сербською, болгарською та іншими мовами. На питання, скільки він знає мов, відповідав: "Та забув... Пам'ятаю, що "сім", а чи шістдесят сім чи вісімдесят сім – забув..."

- Карло Тальявіні (1903–1982), славетний італійський лінгвіст. У 20 років знав 15 мов. Викладав в університеті 25 мовами. Учив щороку по 3–4 нові мови. Вільно говорив 35 мовами. Член 55 наукових товариств різних країн. Розумів 120 мов.

- Андрій Олександрович Білецький (1911–1995), український мовознавець, професор Київського університету. Син академіка О.І. Білецького. Крім української і російської, володів ново- і давньогрецькою, латинню, німецькою, французькою, англійською, італійською, іспанською, португальською, турецькою, польською, чеською, болгарською, розумів давньоєгипетську, санскрит, гінді, перську. Щедро ділився своїми знаннями й навчальною літературою зі студентами.

§ 8-4. Еволюційна аксіопрагматика

Еволюційна аксіопрагматика являє собою галузь лінгвістичних знань про *часові зміни будови й функціонування лінгвосфери історичних діалектів*. Мета еволюційної аксіопрагматики – на підставі масових письмових і електронних свідчень попередніх століть *відтворити історичну схему еволюційних тенденцій розвитку відомих діалектів* (зменшення ролі територіальних діалектів, зростання ролі соціальних і професійних діалектів, спеціалізація знань тощо).

Реконструкція історії різних діалектів становить мету *історичної діалектології*. Ця дисципліна вивчає обставини виникнення, розвитку і втрати діалектних особливостей, поширення їх на певних територіях або звуження їхнього ареалу. Вона прагне зрештою відтворити *історію певної мови в її діалектних різновидах* упродовж цілого часу її існування та розвитку [Іванов // 134]. Найбільші результати вдалося отримати, поєднуючи вивчення історії діалектів за письмовими пам'ятками і за даними сучасних польових записів. "Діалектологія пов'язана з *історією мови*, адже діалекти зберігають численні мовні явища, вже втрачені літературною мовою, або розвивають такі явища, які не набули розвитку, чи розвинулися в іншому напрямі в літературній мові. Вона пов'язана також з *історією народу* – носія цієї мови, адже діалекти часто являють собою *єдине джерело знань про минулі зв'язки населення різних територій*, історичні процеси зближення і розходження носіїв різних діалектів і мов, колонізаційні і міграційні рухи. Нарешті, вона пов'язана з етнографією, адже чимало етнографічних і діалектних особливостей в сукупності визначають ту чи іншу *історичну територію*" [там само].

Метою історичної діалектології є встановлення генезису, історичних змін фонетики, акцентуації, граматики, лексики, фразеології в діалектах мови, говорах і говірках як підсистемах діалектного членування; вияв відносної хронології діалектних явищ, архаїчних та інноваційних елементів; здійснення діалектної атрибуції письмових пам'яток як цілих текстів чи їхніх окремих елементів, з'ясування їх відношення до певного діалекту. Джерелами історичної діалектології є синхронна описова діалектологія та лінгвістичні

атласи різних типів, писемні пам'ятки, дані ономастикону, свідчення споріднених мов та історії традиційної матеріальної і духовної культури етносу" [Гриценко // 149–150].

Навколо наукових висновків історичної діалектології за певних умов може створюватися атмосфера політизованості, тенденційності або відвертої деформації результатів досліджень з далекими від науки цілями. Зокрема, це стосується інтерпретації поняття спорідненості мов як підстави до зверхницьких претензій імперського етносу до неімперських. Принагідно слід нагадати про умовний характер вживаних у порівняльно-історичному мовознавстві дендросхем і про небезпеку прямолінійно спрощеного їх тлумачення. Так, зрозуміло, що *коли споріднені мови чи діалекти не цілком припиняють взаємні контакти, то вторинно сформовані міжмовні зв'язки перекривають первинні, а це означає, що дендросхема перестає відповідати справжньому процесу історичного розвитку цих мов.* За дендросхемою кожна спільна прामова розпадається "раз і назавжди" на дві чи більше молодших прамов, і так аж до формування сучасних мов. Очевидно, що *в дійсності такого "розвитку у вакуумі" не буває, бо й після відгалуження від мови-предка сусідні споріднені мови найчастіше контактують і далі.* Крім того, цілком зрозуміло, що в момент розходження мов **ніяка мова не народжується**: кожна продовжує розвиток попереднього мовного стану. Навколо цієї тези стосовно української мови традиційними є трьохсотлітні шовіністичні спекуляції: *насправді мінятися може назва мови, самі ж сучасні мови і народи однаково давні, що доводить склад їхніх словників і граматик. Схема "родинного дерева" щодо слов'янських, як і численних інших мов, "являє собою зручне схематичне спрощення, бо щонайменшою мірою відображає реальні процеси розвитку діалектів"* [Іванов // 96].

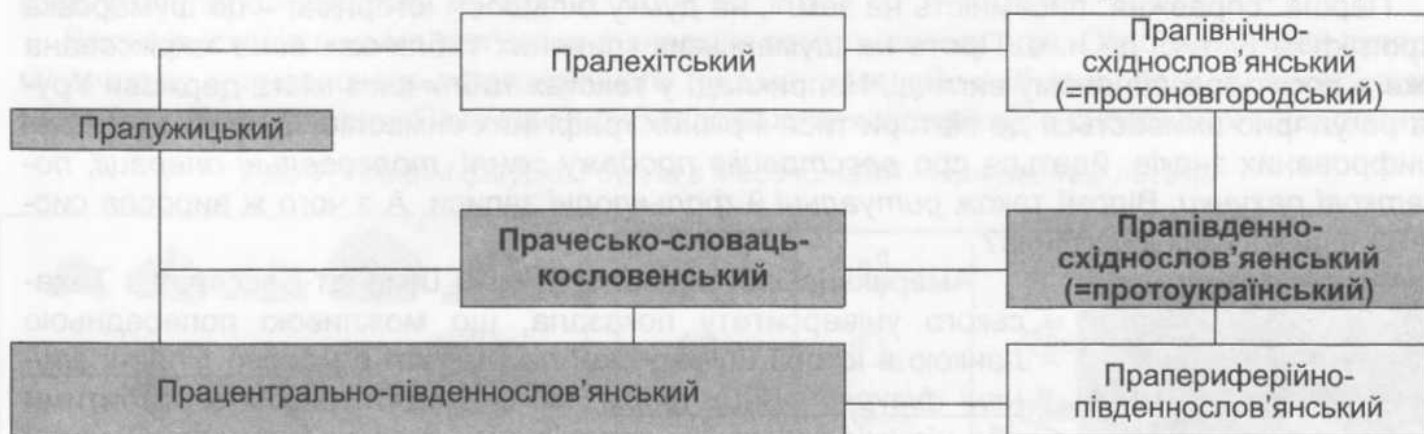
В'яч. Іванов

Зрозуміло, що з часом міждіалектні зв'язки і протиставлення переростають у міжмовні. Тому, коли, наприклад, вдається виявити численні міжслов'янські зв'язки сучасної української мови, незалежні від поділу на "групи" (див. далі, рис. 9), це означає, що започатковані ці зв'язки могли бути ще в часи, коли слов'янські мови перебували у стані діалектів праслов'янської мови. Говорячи про традиційний поділ слов'янських мов на групи, слід нагадати, що передусім поняття "південнослов'янська підгрупа мов" *в жодному разі не є результатом розвитку реальної проміжної прамови, а являє собою свідомо допущену теоретичну ілюзію.* Справді, воно всього лише "позначає всі ті слов'янські діалекти, які після переселення мадярів до Угорщини наприкінці I тисячоліття виявилися відокремленими від решти слов'янських діалектів і згодом розвивалися в контакті з мовами балканської ліги" [там само]. Проте до відокремлення частина західнослов'янських діалектів (проточеськословацька) була пов'язана з протословенськими діалектами (як на півночі пралехітська група – з протоновгородськими). У свою чергу, протоукраїнська група мала зв'язки з протосербмакедонськими говірками, що доводять численні типологічні аналогії сучасних мов (див. рис. 9 за: [Тищенко, 2006, 199]).

В. Іванов запропонував позначити назви окремих праслов'янських діалектів відповідно до назв пізніше сформованих з них мов: при цьому вдалося виділити не менше семи таких діалектів, які в I тисячолітті перебували в контактних стосунках (див. схему на рис. 5 за: [Іванов // 96] з доповненнями у дужках). Фактично на цій схемі "пра-північносхіднослов'янський" – це протоновгородський діалект, а "пра-південносхіднослов'янський" – це не інакше як **протоукраїнський** діалект праслов'янської мови. Як зазначає автор запропонованої графічної моделі, "ця схема також є умовною, але для одного періоду часу (близько середини I тис. н. е.) вона могла відповідати певній історичній реальності". Однак "переосмислення традиційної генеалогічної класифікації мов

у термінах таких схем, що відповідають принципам лінгвістичної географії, тільки-но починається" [Иванов // 96].

Рис. 5. Сітьова схема зв'язків між діалектами праслов'янської мови (близько 500 року)

В. Иванов мав достатні підстави розмістити на схемі протоукраїнський діалект поблизу прачесько-словацько-словенського, адже в українській мові досі масово представлені типові західнослов'янські явища (див. рис. 6). При цьому вони часто відсутні саме в польській, так що їх неможливо пояснити як пізній наслідок перебування України у складі Польської держави неповних 200 років. Ще один вектор подібностей – південнослов'янські: там так само стався історичний збіг давніх **ы** / **и** і так само немає пом'якшення перед **е**: болг. – *Ти как си? Здравя ли си? — Добре съм. Не се тревожи за мене!* – Як ти себе відчуваєш? Чи здорова? – У мене все гаразд, не турбуйся". "За наявністю спільного процесу злиття **ы**, **і** > **и** більшість давньоруських протоукраїнських діалектів виявило типологічну подібність до діалектів, що сформували південнослов'янські мови (болгарську, сербохорватську, словенську), а також південні мови західнослов'янського ареалу (чеську і словацьку)" [Пивторак, 16].

Рис. 6. Українські мовні явища, спільні з західнослов'янськими [ЛЭС, 164]

Мовні явища	Західнослов'янські мови	Українська мова
1. Стягнення прикметників	чес. <i>dobrý, dobrá, dobré</i> < <i>dobryj, dobraja, dobroje</i> ; <i>meho, tvému, pás</i> < <i>mojeho, tvojemu, pojaš</i> ; слц. <i>pekny, á, é</i> ; пол. <i>prosty, a, e</i> ; влуж. <i>novy, a, e</i>	Укр. <i>добрий, добра, добре, мого, [твому], пас</i> (запозичене), <i>гарна, е, проста, е; нова, е</i>
2. Спільна історична доля ъ, ь	чес. <i>sen, den</i> < <i>сънь, днь</i> ; пол. <i>sen, dzień</i> ; відхилення є у слц. (<i>pes, deň</i> , але <i>oroľ, ovos</i> < <i>оръль, овъсь</i>) і влуж. (<i>džeň</i> , але <i>kozol</i> < <i>kozьль</i>)	Українська не має цих відхилень: <i>орел, пес, овес, козел</i> , – але <i>сон</i>
3. Різна історія розвитку ъ	чес. ě , слц. e , пол. ie , влуж. ě , нлуж. ě [i]	В українській – як у нижньолужицькій <i>спів</i> (<i>spěw</i>), <i>вінок</i> (<i>wěnk</i>), <i>їздець</i> (<i>jězdny</i>) (але не як у польській)
4. Різна історія розвитку g / h [ЛЭС, 164]	пол., нлуж. g , слц., чес., влуж. h	В українській – h , як у словацькій, чеській, верхньолужицькій (але не g , як у польській)

Історична концепція моногенезу письма. Оскільки в кожній етномові *письмове мовлення* відображає один з *соціальних діалектів* (письмовий, книжний, літературний), то й початки письма слід розглядати як відображення у площині мови історичного моменту досягнення певним мовним колективом якісно *нового рівня зрілості системи його групових (соціальних) цінностей*. Спостережено, що поява писемності в давніх рабовласницьких державах була пов'язана з формуванням *централізованої влади*. Писемність у чомусь відповідала потребам володарів, купців і жерців. При цьому виглядає так, що

епохальний винахід письма в Старому Світі мав місце **тільки раз** – у Давньому Шумері. Далі писемність поширилася внаслідок "культурної дифузії" в сусідніх землях включно з Індією і Китаєм – так звані "інські написи".

Перша "справжня" писемність на землі, на думку більшості істориків, – це шумерська ієрогліфіка IV тис. до н. е. Проте на шумерських глиняних табличках вона зафіксована вже в досить розвиненому вигляді. Наприклад, у текстах табличок з міста-держави Урука регулярно вживається до півтори тисячі різних графічних символів. Судячи з уже дешифрованих знаків, йдеться про *реєстрацію продажу землі, торговельні операції, податкові рахунки*. Відомі також *ритуальні й фольклорні записи*. А з чого ж виросла система шумерських ієрогліфів?

Д. Шмандт-Бессерат

Американський археолог Деніза Шмандт-Бессерат з Техаського університету показала, що можливою попередньою ланкою в історії шумерської писемності є масово ліплені глиняні фігурки різних форм, які знаходять разом з розбитими або цілими порожніми череп'яними кулями з обпаленої глини (так звані булли).

Ці фігурки у величезних кількостях знаходять у Дворіччі під час розкопок. Проте досі археологи не могли дійти єдиної думки щодо цих "керамічних предметів невідомого призначення". Одні вважали їх гральними костями, інші – дитячими іграшками, треті – талісманами, четверті – жіночими прикрасами. Д. Шмандт-Бессерат на переконливому матеріалі аргументувала припущення про те, що глиняні фігурки тривалий час були вживані для *торговельних розрахунків*. Фігурки різних

форм являли собою *символічні знаки* для всіляких товарів і різні числа. Кружальце з витиснутим на ньому хрестом означало вівцю, таке саме кружальце з паралельними лініями – вовну, гладенька кругла кулька – число 10, а конусовидна фігурка – цифру 1. Дослідниці вдалося показати, що **форми цих фігурок так чи інакше повторюються в шумерських ієрогліфах**, і з цього слід виходити в дальших міркуваннях (рис. 4).

Що ж до глиняних булл, то вони виконували роль футлярів-накладних, доданих до партії товару. Отримавши товар, адресат у присутності свідків, очевидно, розбивав череп'яну кулю і перевіряв відповідність предметів з партії товару тим "документам" з фігурок, які випадали з булли. На якомусь етапі розвитку такого способу звітності ліпні фігурки стали виходити з ужитку, замість цього потрібні зображення почали витискати на поверхні самих булл. Тепер можна було "прочитати" відбитки, не розбиваючи документ, а самі булли вже були не порожніми (у цьому відпала потреба), а суцільними, міцнішими: замість череп'яних куль з'явилися зручні плескаті глиняні таблички. Ось так може виглядати сполучна ланка між ліпними фігурками і пізнішою розвинутою системою шумерського ієрогліфічного письма [ИП].

Принципово важливою обставиною є те, що цей "скульптурний" період передісторії письма *триває неймовірно довго*, адже фігурки трапляються в різних археологічних шарах **від IX тис. до н. е. (!)**. Це означає, що в жодному іншому районі світу письмо не має такого поважного і надійно засвідченого *кореня* свого походження, як у Дворіччі.

Кембриджська лінгвістична енциклопедія присвячує цьому видатному відкриттю спеціальний параграф з ілюстраціями. "Достережено, повідомляє вона, що існує відповідність між графічними символами з шумерських табличок і фігурками з глини, вживаними в цьому регіоні впродовж кількох тисяч років до появи писемності. Імовірно, що ці фігурки з виразними формами були тут у вжитку як система бухгалтерського обліку принаймні від IX тис. до н. е. На рис. 7 наведено кілька таких фігурок із Суз. Їх датують кінцем IV тис. до н. е. У нижній частині рисунка показано відповідність деяких

фігурок і знаків, які згодом витискали на табличках у найдавніших шумерських написах (дешифровано далеко не всі знаки)" [Crystal]. Як видно з наведених прикладів, між цими об'ємними фігурками і площинними зображеннями справді існує виразна подібність (див. [Schmandt-Besserat, 1978]).

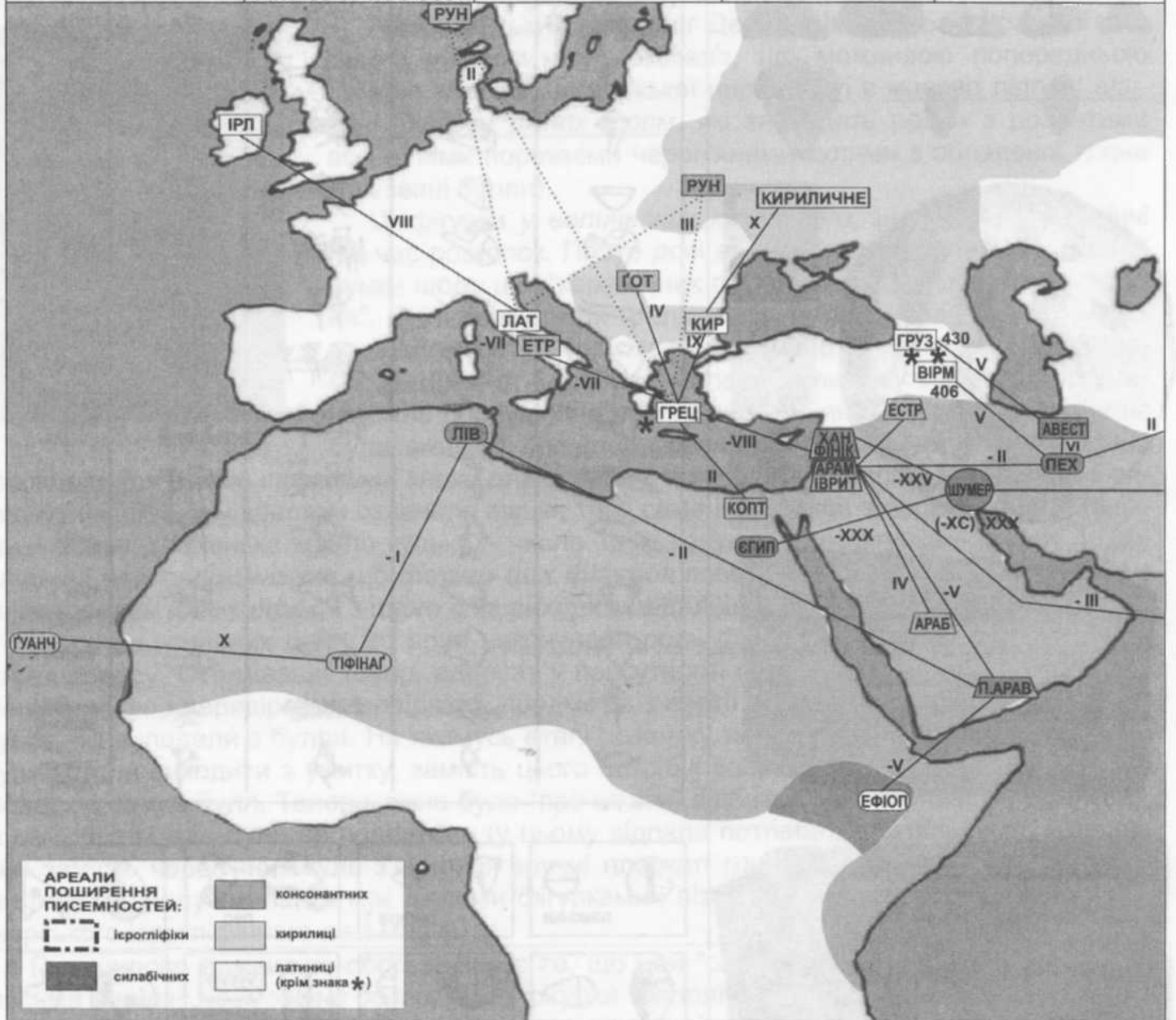
Дальша історія письма пов'язана з внеском семітських народів. Освоївши вкрай складну систему клинописного логографічного письма, у середині III тис. до н. е. писарі в м. Ебла (суч. Тель-Мардих, Північна Сирія) склали таку класифікацію силабічних (складових)

Рис. 7. Глиняні фігурки і булла з Месопотамії – попередниці письма

Рис. 8. Історична філіація систем письма

Ірландський ал. ABCDEFGHIJK LMNOPQRS TUVWXYZ	Рунічний ал. 	Готський алф. 𐍚 𐍝 𐍞 𐍟 𐍠 𐍡 𐍢 𐍣 𐍤 𐍥 𐍦 𐍧 𐍨 𐍩 𐍪 𐍫 𐍬 𐍭 𐍮 𐍯 𐍰 𐍱 𐍲 𐍳 𐍴 𐍵 𐍶 𐍷 𐍸 𐍹 𐍺	Кириличний ал. АБВГГДЕЄЖЗИІ ЙКЛМНОПРСТУФ ХЦЧШЩЬЮЯ	Грузинський ал. ა ბ გ დ ე ვ ზ თ ი კ ლ მ ნ ო პ ჟ რ ს ტ უ ფ ქ ლ ყ მ ჩ ც ძ
Латинський ал. ACDEFGHIJKLMNPQR STUVW XYZ	Етруський ал. 	Грецький алф. ΑΒΓΔΕΖΗΘΙΚΛΜΝΞΟ ΠΡΣΤΥ ΦΧΨΩ	Коптський ал. ΑΒΓΔΕΖΗΘΙΥϠϢ ϤϥϧϨϩϫϬϭϮϯ	Вірменський ал. ԱԲԳԴԵԶԸԹՃԿԼՆՏԿԸ ՁԼՍՐՅԶՇՈՊԹՊՆՎՏՄ ՅԻՓՕՅ

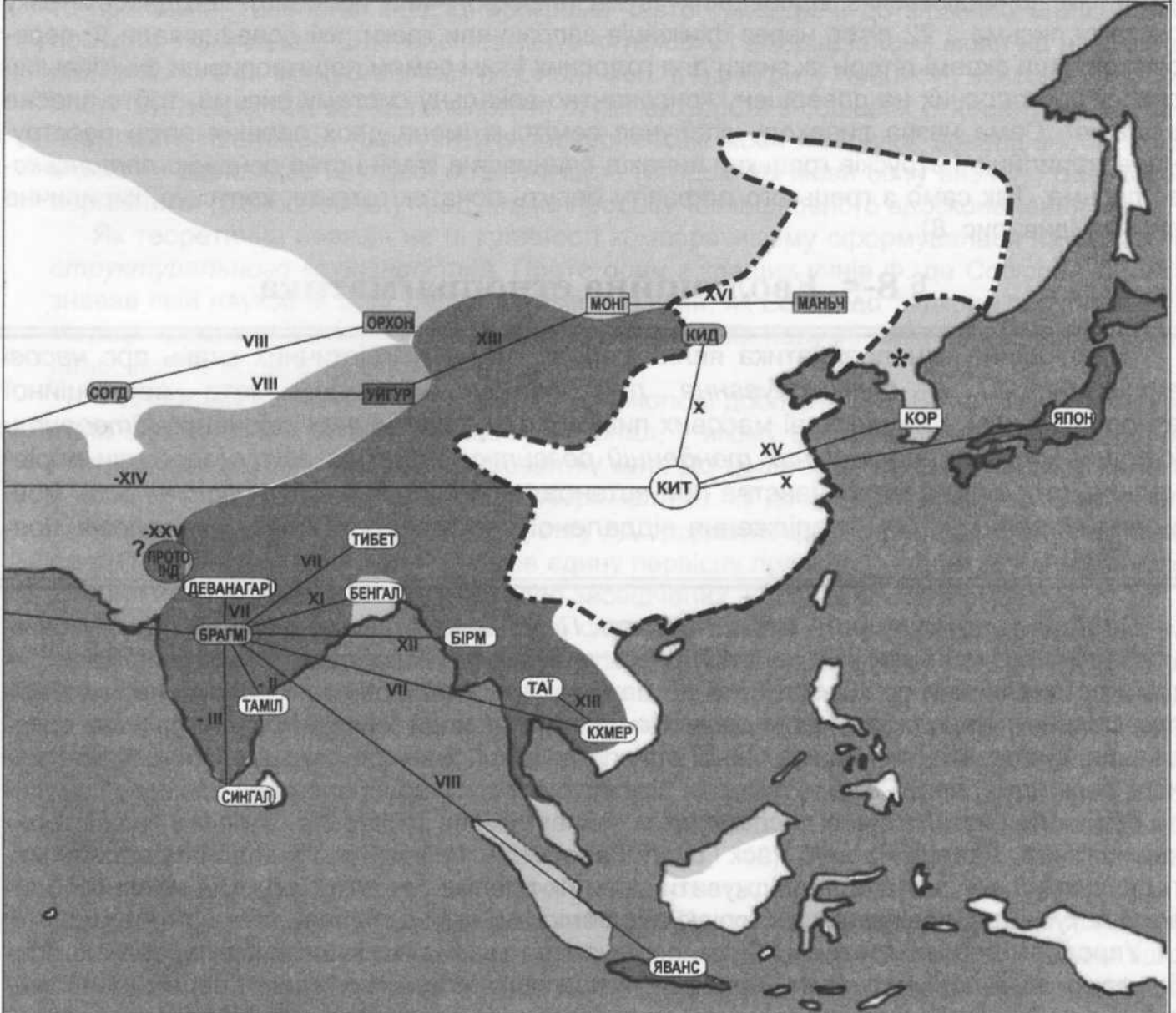
АРЕАЛИ ПОШИРЕННЯ ПИСЕМНОСТЕЙ:

- консонантних
- ієрогліфіки
- синлабічних
- кирилиці
- латиниці (крім знака *)

Тіфінаг 	Пд.-аравійське 	Естрангело 	Фінікійське 	Шумерське
Ефіопське ገዢ : ንጉሠ : ናቦ ዓለፉአቶ : ፳፻፬ አቶ : ሀይሌ : ንጉሠ	Арабське ةتثجحخدذرزبا سش صضظع	Єврейське אבגדהוזחטיךכלםמן נסעףפצקרשת	Арамейське 	Єгипетське

і сучасні мовно-письмові регіони світу

Авестійське 𐬀𐬎𐬎𐬀𐬎𐬎𐬀𐬎𐬎𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀𐬎𐬎𐬀𐬎𐬎𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀𐬎𐬎𐬀𐬎𐬎𐬀𐬎𐬎𐬀	Уйгурське 𐰉𐰆𐰋𐰏𐰤𐰍𐰏𐰣𐰆𐰋 𐰉𐰆𐰋𐰏𐰤𐰍𐰏𐰣𐰆𐰋	Маньчжурське ᡤᡠᡤᡤᡠᡵᡠ ᡤᡠᡤᡤᡠᡵᡠ ᡤᡠᡤᡤᡠᡵᡠ	Корейський ал. ㄱ ㆁ ㄷ ㄹ ㄴ ㄷ ㄹ ㄴ ㄷ ㄹ ㄴ 田人从口天双天ㄱㅉ	Хіраґана かきけこさしすせ そたちのはふるま るをれよ
Пехлевійське 𐭅𐭆𐭇𐭈𐭉𐭊𐭋𐭌𐭍𐭎𐭏𐭐𐭑 𐭅𐭆𐭇𐭈𐭉𐭊𐭋𐭌𐭍𐭎𐭏𐭐𐭑 𐭅𐭆𐭇𐭈𐭉𐭊𐭋𐭌𐭍𐭎𐭏𐭐𐭑	Соґдійське 𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡 𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡 𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡	Монгольське ᠮᠣᠩᠭᠣᠯᠤᠰᠡ ᠮᠣᠩᠭᠣᠯᠤᠰᠡ ᠮᠣᠩᠭᠣᠯᠤᠰᠡ	Китайське 壹 仇 仅 直 亡 五 𠂇 亞 任 佞 侅 仝	Катакана ヲ アイ ウ エ オ カ キ ク ケ コ サ シ ス セ ソ タ チ ツ テ ト ナ ニ ネ ノ ハ ヒ フ ヘ ホ

Палі 𑀀𑀁𑀂𑀃𑀄𑀅𑀆𑀇𑀈𑀉𑀊𑀋𑀌𑀍𑀎𑀏𑀐𑀑 𑀀𑀁𑀂𑀃𑀄𑀅𑀆𑀇𑀈𑀉𑀊𑀋𑀌𑀍𑀎𑀏𑀐𑀑 𑀀𑀁𑀂𑀃𑀄𑀅𑀆𑀇𑀈𑀉𑀊𑀋𑀌𑀍𑀎𑀏𑀐𑀑	Брагмі 𑂀𑂁𑂂𑂃𑂄𑂅𑂆𑂇𑂈𑂉𑂊𑂋𑂌𑂍𑂎𑂏 𑂀𑂁𑂂𑂃𑂄𑂅𑂆𑂇𑂈𑂉𑂊𑂋𑂌𑂍𑂎𑂏 𑂀𑂁𑂂𑂃𑂄𑂅𑂆𑂇𑂈𑂉𑂊𑂋𑂌𑂍𑂎𑂏	Деванаґарі अ ए उ क ख ग घ ङ च ट ठ ड ण त थ द ध...	Тибетське ཀ ཁ ག གྷ ང ཅ ཆ ཇ ཈ ཉ ར ལ ཭ ཮ ཯ ཰ ཱ ི ཱི ུ ཱུ	Кхмерське (+Таі) ណ ព ខ គ ឃ ង ជ ឈ ព្យ ឃា វ អ ន ឥ ឦ
Сингальське 𑆀 𑆁 𑆂 𑆃 𑆄 𑆅 𑆆 𑆇 𑆈 𑆉 𑆊 𑆋 𑆌 𑆍 𑆎 𑆏 𑆐 𑆑 𑆒 𑆓 𑆔 𑆕 𑆖 𑆗 𑆘 𑆙 𑆚 𑆛 𑆜 𑆝 𑆞 𑆟 𑆠 𑆡 𑆢 𑆣 𑆤 𑆥 𑆦 𑆧 𑆨 𑆩 𑆪 𑆫 𑆬 𑆭 𑆮 𑆯 𑆰 𑆱 𑆲 𑆳 𑆴 𑆵 𑆶 𑆷 𑆸 𑆹 𑆺 𑆻 𑆼 𑆽 𑆾 𑆿 𑇀 𑇁 𑇂 𑇃 𑇄 𑇅 𑇆 𑇇 𑇈 𑇉 𑇊 𑇋 𑇌 𑇍 𑇎 𑇏 𑇐 𑇑 𑇒 𑇓 𑇔 𑇕 𑇖 𑇗 𑇘 𑇙 𑇚 𑇛 𑇜 𑇝 𑇞 𑇟 𑇠 𑇡 𑇢 𑇣 𑇤 𑇥 𑇦 𑇧 𑇨 𑇩 𑇪 𑇫 𑇬 𑇭 𑇮 𑇯 𑇰 𑇱 𑇲 𑇳 𑇴 𑇵 𑇶 𑇷 𑇸 𑇹 𑇺 𑇻 𑇼 𑇽 𑇾 𑇿 𑈀 𑈁 𑈂 𑈃 𑈄 𑈅 𑈆 𑈇 𑈈 𑈉 𑈊 𑈋 𑈌 𑈍 𑈎 𑈏 𑈐 𑈑 𑈒 𑈓 𑈔 𑈕 𑈖 𑈗 𑈘 𑈙 𑈚 𑈛 𑈜 𑈝 𑈞 𑈟 𑈠 𑈡 𑈢 𑈣 𑈤 𑈥 𑈦 𑈧 𑈨 𑈩 𑈪 𑈫 𑈬 𑈭 𑈮 𑈯 𑈰 𑈱 𑈲 𑈳 𑈴 𑈵 𑈶 𑈷 𑈸 𑈹 𑈺 𑈻 𑈼 𑈽 𑈾 𑈿 𑉀 𑉁 𑉂 𑉃 𑉄 𑉅 𑉆 𑉇 𑉈 𑉉 𑉊 𑉋 𑉌 𑉍 𑉎 𑉏 𑉐 𑉑 𑉒 𑉓 𑉔 𑉕 𑉖 𑉗 𑉘 𑉙 𑉚 𑉛 𑉜 𑉝 𑉞 𑉟 𑉠 𑉡 𑉢 𑉣 𑉤 𑉥 𑉦 𑉧 𑉨 𑉩 𑉪 𑉫 𑉬 𑉭 𑉮 𑉯 𑉰 𑉱 𑉲 𑉳 𑉴 𑉵 𑉶 𑉷 𑉸 𑉹 𑉺 𑉻 𑉼 𑉽 𑉾 𑉿 𑊀 𑊁 𑊂 𑊃 𑊄 𑊅 𑊆 𑊇 𑊈 𑊉 𑊊 𑊋 𑊌 𑊍 𑊎 𑊏 𑊐 𑊑 𑊒 𑊓 𑊔 𑊕 𑊖 𑊗 𑊘 𑊙 𑊚 𑊛 𑊜 𑊝 𑊞 𑊟 𑊠 𑊡 𑊢 𑊣 𑊤 𑊥 𑊦 𑊧 𑊨 𑊩 𑊪 𑊫 𑊬 𑊭 𑊮 𑊯 𑊰 𑊱 𑊲 𑊳 𑊴 𑊵 𑊶 𑊷 𑊸 𑊹 𑊺 𑊻 𑊼 𑊽 𑊾 𑊿 𑋀 𑋁 𑋂 𑋃 𑋄 𑋅 𑋆 𑋇 𑋈 𑋉 𑋊 𑋋 𑋌 𑋍 𑋎 𑋏 𑋐 𑋑 𑋒 𑋓 𑋔 𑋕 𑋖 𑋗 𑋘 𑋙 𑋚 𑋛 𑋜 𑋝 𑋞 𑋟 𑋠 𑋡 𑋢 𑋣 𑋤 𑋥 𑋦 𑋧 𑋨 𑋩 𑋪 𑋫 𑋬 𑋭 𑋮 𑋯 𑋰 𑋱 𑋲 𑋳 𑋴 𑋵 𑋶 𑋷 𑋸 𑋹 𑋺 𑋻 𑋼 𑋽 𑋾 𑋿 𑌀 𑌁 𑌂 𑌃 𑌄 𑌅 𑌆 𑌇 𑌈 𑌉 𑌊 𑌋 𑌌 𑌍 𑌎 𑌏 𑌐 𑌑 𑌒 𑌓 𑌔 𑌕 𑌖 𑌗 𑌘 𑌙 𑌚 𑌛 𑌜 𑌝 𑌞 𑌟 𑌠 𑌡 𑌢 𑌣 𑌤 𑌥 𑌦 𑌧 𑌨 𑌩 𑌪 𑌫 𑌬 𑌭 𑌮 𑌯 𑌰 𑌱 𑌲 𑌳 𑌴 𑌵 𑌶 𑌷 𑌸 𑌹 𑌺 𑌻 𑌼 𑌽 𑌾 𑌿 𑍀 𑍁 𑍂 𑍃 𑍄 𑍅 𑍆 𑍇 𑍈 𑍉 𑍊 𑍋 𑍌 𑍍 𑍎 𑍏 𑍐 𑍑 𑍒 𑍓 𑍔 𑍕 𑍖 𑍗 𑍘 𑍙 𑍚 𑍛 𑍜 𑍝 𑍞 𑍟 𑍠 𑍡 𑍢 𑍣 𑍤 𑍥 𑍦 𑍧 𑍨 𑍩 𑍪 𑍫 𑍬 𑍭 𑍮 𑍯 𑍰 𑍱 𑍲 𑍳 𑍴 𑍵 𑍶 𑍷 𑍸 𑍹 𑍺 𑍻 𑍼 𑍽 𑍾 𑍿 𑎀 𑎁 𑎂 𑎃 𑎄 𑎅 𑎆 𑎇 𑎈 𑎉 𑎊 𑎋 𑎌 𑎍 𑎎 𑎏 𑎐 𑎑 𑎒 𑎓 𑎔 𑎕 𑎖 𑎗 𑎘 𑎙 𑎚 𑎛 𑎜 𑎝 𑎞 𑎟 𑎠 𑎡 𑎢 𑎣 𑎤 𑎥 𑎦 𑎧 𑎨 𑎩 𑎪 𑎫 𑎬 𑎭 𑎮 𑎯 𑎰 𑎱 𑎲 𑎳 𑎴 𑎵 𑎶 𑎷 𑎸 𑎹 𑎺 𑎻 𑎼 𑎽 𑎾 𑎿 𑏀 𑏁 𑏂 𑏃 𑏄 𑏅 𑏆 𑏇 𑏈 𑏉 𑏊 𑏋 𑏌 𑏍 𑏎 𑏏 𑏐 𑏑 𑏒 𑏓 𑏔 𑏕 𑏖 𑏗 𑏘 𑏙 𑏚 𑏛 𑏜 𑏝 𑏞 𑏟 𑏠 𑏡 𑏢 𑏣 𑏤 𑏥 𑏦 𑏧 𑏨 𑏩 𑏪 𑏫 𑏬 𑏭 𑏮 𑏯 𑏰 𑏱 𑏲 𑏳 𑏴 𑏵 𑏶 𑏷 𑏸 𑏹 𑏺 𑏻 𑏼 𑏽 𑏾 𑏿 𑐀 𑐁 𑐂 𑐃 𑐄 𑐅 𑐆 𑐇 𑐈 𑐉 𑐊 𑐋 𑐌 𑐍 𑐎 𑐏 𑐐 𑐑 𑐒 𑐓 𑐔 𑐕 𑐖 𑐗 𑐘 𑐙 𑐚 𑐛 𑐜 𑐝 𑐞 𑐟 𑐠 𑐡 𑐢 𑐣 𑐤 𑐥 𑐦 𑐧 𑐨 𑐩 𑐪 𑐫 𑐬 𑐭 𑐮 𑐯 𑐰 𑐱 𑐲 𑐳 𑐴 𑐵 𑐶 𑐷 𑐸 𑐹 𑐺 𑐻 𑐼 𑐽 𑐾 𑐿 𑑀 𑑁 𑑂 𑑃 𑑄 𑑅 𑑆 𑑇 𑑈 𑑉 𑑊 𑑋 𑑌 𑑍 𑑎 𑑏 𑑐 𑑑 𑑒 𑑓 𑑔 𑑕 𑑖 𑑗 𑑘 𑑙 𑑚 𑑛 𑑜 𑑝 𑑞 𑑟 𑑠 𑑡 𑑢 𑑣 𑑤 𑑥 𑑦 𑑧 𑑨 𑑩 𑑪 𑑫 𑑬 𑑭 𑑮 𑑯 𑑰 𑑱 𑑲 𑑳 𑑴 𑑵 𑑶 𑑷 𑑸 𑑹 𑑺 𑑻 𑑼 𑑽 𑑾 𑑿 𑒀 𑒁 𑒂 𑒃 𑒄 𑒅 𑒆 𑒇 𑒈 𑒉 𑒊 𑒋 𑒌 𑒍 𑒎 𑒏 𑒐 𑒑 𑒒 𑒓 𑒔 𑒕 𑒖 𑒗 𑒘 𑒙 𑒚 𑒛 𑒜 𑒝 𑒞 𑒟 𑒠 𑒡 𑒢 𑒣 𑒤 𑒥 𑒦 𑒧 𑒨 𑒩 𑒪 𑒫 𑒬 𑒭 𑒮 𑒯 𑒰 𑒱 𑒲 𑒳 𑒴 𑒵 𑒶 𑒷 𑒸 𑒹 𑒺 𑒻 𑒼 𑒽 𑒾 𑒿 𑓀 𑓁 𑓂 𑓃 𑓄 𑓅 𑓆 𑓇 𑓈 𑓉 𑓊 𑓋 𑓌 𑓍 𑓎 𑓏 𑓐 𑓑 𑓒 𑓓 𑓔 𑓕 𑓖 𑓗 𑓘 𑓙 𑓚 𑓛 𑓜 𑓝 𑓞 𑓟 𑓠 𑓡 𑓢 𑓣 𑓤 𑓥 𑓦 𑓧 𑓨 𑓩 𑓪 𑓫 𑓬 𑓭 𑓮 𑓯 𑓰 𑓱 𑓲 𑓳 𑓴 𑓵 𑓶 𑓷 𑓸 𑓹 𑓺 𑓻 𑓼 𑓽 𑓾 𑓿 𑔀 𑔁 𑔂 𑔃 𑔄 𑔅 𑔆 𑔇 𑔈 𑔉 𑔊 𑔋 𑔌 𑔍 𑔎 𑔏 𑔐 𑔑 𑔒 𑔓 𑔔 𑔕 𑔖 𑔗 𑔘 𑔙 𑔚 𑔛 𑔜 𑔝 𑔞 𑔟 𑔠 𑔡 𑔢 𑔣 𑔤 𑔥 𑔦 𑔧 𑔨 𑔩 𑔪 𑔫 𑔬 𑔭 𑔮 𑔯 𑔰 𑔱 𑔲 𑔳 𑔴 𑔵 𑔶 𑔷 𑔸 𑔹 𑔺 𑔻 𑔼 𑔽 𑔾 𑔿 𑕀 𑕁 𑕂 𑕃 𑕄 𑕅 𑕆 𑕇 𑕈 𑕉 𑕊 𑕋 𑕌 𑕍 𑕎 𑕏 𑕐 𑕑 𑕒 𑕓 𑕔 𑕕 𑕖 𑕗 𑕘 𑕙 𑕚 𑕛 𑕜 𑕝 𑕞 𑕟 𑕠 𑕡 𑕢 𑕣 𑕤 𑕥 𑕦 𑕧 𑕨 𑕩 𑕪 𑕫 𑕬 𑕭 𑕮 𑕯 𑕰 𑕱 𑕲 𑕳 𑕴 𑕵 𑕶 𑕷 𑕸 𑕹 𑕺 𑕻 𑕼 𑕽 𑕾 𑕿 𑖀 𑖁 𑖂 𑖃 𑖄 𑖅 𑖆 𑖇 𑖈 𑖉 𑖊 𑖋 𑖌 𑖍 𑖎 𑖏 𑖐 𑖑 𑖒 𑖓 𑖔 𑖕 𑖖 𑖗 𑖘 𑖙 𑖚 𑖛 𑖜 𑖝 𑖞 𑖟 𑖠 𑖡 𑖢 𑖣 𑖤 𑖥 𑖦 𑖧 𑖨 𑖩 𑖪 𑖫 𑖬 𑖭 𑖮 𑖯 𑖰 𑖱 𑖲 𑖳 𑖴 𑖵 𑖶 𑖷 𑖸 𑖹 𑖺 𑖻 𑖼 𑖽 𑖾 𑖿 𑗀 𑗁 𑗂 𑗃 𑗄 𑗅 𑗆 𑗇 𑗈 𑗉 𑗊 𑗋 𑗌 𑗍 𑗎 𑗏 𑗐 𑗑 𑗒 𑗓 𑗔 𑗕 𑗖 𑗗 𑗘 𑗙 𑗚 𑗛 𑗜 𑗝 𑗞 𑗟 𑗠 𑗡 𑗢 𑗣 𑗤 𑗥 𑗦 𑗧 𑗨 𑗩 𑗪 𑗫 𑗬 𑗭 𑗮 𑗯 𑗰 𑗱 𑗲 𑗳 𑗴 𑗵 𑗶 𑗷 𑗸 𑗹 𑗺 𑗻 𑗼 𑗽 𑗾 𑗿 𑘀 𑘁 𑘂 𑘃 𑘄 𑘅 𑘆 𑘇 𑘈 𑘉 𑘊 𑘋 𑘌 𑘍 𑘎 𑘏 𑘐 𑘑 𑘒 𑘓 𑘔 𑘕 𑘖 𑘗 𑘘 𑘙 𑘚 𑘛 𑘜 𑘝 𑘞 𑘟 𑘠 𑘡 𑘢 𑘣 𑘤 𑘥 𑘦 𑘧 𑘨 𑘩 𑘪 𑘫 𑘬 𑘭 𑘮 𑘯 𑘰 𑘱 𑘲 𑘳 𑘴 𑘵 𑘶 𑘷 𑘸 𑘹 𑘺 𑘻 𑘼 𑘽 𑘾 𑘿 𑙀 𑙁 𑙂 𑙃 𑙄 𑙅 𑙆 𑙇 𑙈 𑙉 𑙊 𑙋 𑙌 𑙍 𑙎 𑙏 𑙐 𑙑 𑙒 𑙓 𑙔 𑙕 𑙖 𑙗 𑙘 𑙙 𑙚 𑙛 𑙜 𑙝 𑙞 𑙟 𑙠 𑙡 𑙢 𑙣 𑙤 𑙥 𑙦 𑙧 𑙨 𑙩 𑙪 𑙫 𑙬 𑙭 𑙮 𑙯 𑙰 𑙱 𑙲 𑙳 𑙴 𑙵 𑙶 𑙷 𑙸 𑙹 𑙺 𑙻 𑙼 𑙽 𑙾 𑙿 𑚀 𑚁 𑚂 𑚃 𑚄 𑚅 𑚆 𑚇 𑚈 𑚉 𑚊 𑚋 𑚌 𑚍 𑚎 𑚏 𑚐 𑚑 𑚒 𑚓 𑚔 𑚕 𑚖 𑚗 𑚘 𑚙 𑚚 𑚛 𑚜 𑚝 𑚞 𑚟 𑚠 𑚡 𑚢 𑚣 𑚤 𑚥 𑚦 𑚧 𑚨 𑚩 𑚪 𑚫 𑚬 𑚭 𑚮 𑚯 𑚰 𑚱 𑚲 𑚳 𑚴 𑚵 𑚶 𑚷 𑚸 𑚹 𑚺 𑚻 𑚼 𑚽 𑚾 𑚿 𑛀 𑛁 𑛂 𑛃 𑛄 𑛅 𑛆 𑛇 𑛈 𑛉 𑛊 𑛋 𑛌 𑛍 𑛎 𑛏 𑛐 𑛑 𑛒 𑛓 𑛔 𑛕 𑛖 𑛗 𑛘 𑛙 𑛚 𑛛 𑛜 𑛝 𑛞 𑛟 𑛠 𑛡 𑛢 𑛣 𑛤 𑛥 𑛦 𑛧 𑛨 𑛩 𑛪 𑛫 𑛬 𑛭 𑛮 𑛯 𑛰 𑛱 𑛲 𑛳 𑛴 𑛵 𑛶 𑛷 𑛸 𑛹 𑛺 𑛻 𑛼 𑛽 𑛾 𑛿 𑜀 𑜁 𑜂 𑜃 𑜄 𑜅 𑜆 𑜇 𑜈 𑜉 𑜊 𑜋 𑜌 𑜍 𑜎 𑜏 𑜐 𑜑 𑜒 𑜓 𑜔 𑜕 𑜖 𑜗 𑜘 𑜙 𑜚 𑜛 𑜜 𑜝 𑜞 𑜟 𑜠 𑜡 𑜢 𑜣 𑜤 𑜥 𑜦 𑜧 𑜨 𑜩 𑜪 𑜫 𑜬 𑜭 𑜮 𑜯 𑜰 𑜱 𑜲 𑜳 𑜴 𑜵 𑜶 𑜷 𑜸 𑜹 𑜺 𑜻 𑜼 𑜽 𑜾 𑜿 𑝀 𑝁 𑝂 𑝃 𑝄 𑝅 𑝆 𑝇 𑝈 𑝉 𑝊 𑝋 𑝌 𑝍 𑝎 𑝏 𑝐 𑝑 𑝒 𑝓 𑝔 𑝕 𑝖 𑝗 𑝘 𑝙 𑝚 𑝛 𑝜 𑝝 𑝞 𑝟 𑝠 𑝡 𑝢 𑝣 𑝤 𑝥 𑝦 𑝧 𑝨 𑝩 𑝪 𑝫 𑝬 𑝭 𑝮 𑝯 𑝰 𑝱 𑝲 𑝳 𑝴 𑝵 𑝶 𑝷 𑝸 𑝹 𑝺 𑝻 𑝼 𑝽 𑝾 𑝿 𑞀 𑞁 𑞂 𑞃 𑞄 𑞅 𑞆 𑞇 𑞈 𑞉 𑞊 𑞋 𑞌 𑞍 𑞎 𑞏 𑞐 𑞑 𑞒 𑞓 𑞔 𑞕 𑞖 𑞗 𑞘 𑞙 𑞚 𑞛 𑞜 𑞝 𑞞 𑞟 𑞠 𑞡 𑞢 𑞣 𑞤 𑞥 𑞦 𑞧 𑞨 𑞩 𑞪 𑞫 𑞬 𑞭 𑞮 𑞯 𑞰 𑞱 𑞲 𑞳 𑞴 𑞵 𑞶 𑞷 𑞸 𑞹 𑞺 𑞻 𑞼 𑞽 𑞾 𑞿 𑟀 𑟁 𑟂 𑟃 𑟄 𑟅 𑟆 𑟇 𑟈 𑟉 𑟊 𑟋 𑟌 𑟍 𑟎 𑟏 𑟐 𑟑 𑟒 𑟓 𑟔 𑟕 𑟖 𑟗 𑟘 𑟙 𑟚 𑟛 𑟜 𑟝 𑟞 𑟟 𑟠 𑟡 𑟢 𑟣 𑟤 𑟥 𑟦 𑟧 𑟨 𑟩 𑟪 𑟫 𑟬 𑟭 𑟮 𑟯 𑟰 𑟱 𑟲 𑟳 𑟴 𑟵 𑟶 𑟷 𑟸 𑟹 𑟺 𑟻 𑟼 𑟽 𑟾 𑟿 𑠀 𑠁 𑠂 𑠃 𑠄 𑠅 𑠆 𑠇 𑠈 𑠉 𑠊 𑠋 𑠌 𑠍 𑠎 𑠏 𑠐 𑠑 𑠒 𑠓 𑠔 𑠕 𑠖 𑠗 𑠘 𑠙 𑠚 𑠛 𑠜 𑠝 𑠞 𑠟 𑠠 𑠡 𑠢 𑠣 𑠤 𑠥 𑠦 𑠧 𑠨 𑠩 𑠪 𑠫 𑠬 𑠭 𑠮 𑠯 𑠰 𑠱 𑠲 𑠳 𑠴 𑠵 𑠶 𑠷 𑠸 𑠹 𑠺 𑠻 𑠼 𑠽 𑠾 𑠿 𑡀 𑡁 𑡂 𑡃 𑡄 𑡅 𑡆 𑡇 𑡈 𑡉 𑡊 𑡋 𑡌 𑡍 𑡎 𑡏 𑡐 𑡑 𑡒 𑡓 𑡔 𑡕 𑡖 𑡗 𑡘 𑡙 𑡚 𑡛 𑡜 𑡝 𑡞 𑡟 𑡠 𑡡 𑡢 𑡣 𑡤 𑡥 𑡦 𑡧 𑡨 𑡩 𑡪 𑡫 𑡬 𑡭 𑡮 𑡯 𑡰 𑡱 𑡲 𑡳 𑡴 𑡵 𑡶 𑡷 𑡸 𑡹 𑡺 𑡻 𑡼 𑡽 𑡾 𑡿 𑢀 𑢁 𑢂 𑢃 𑢄 𑢅 𑢆 𑢇 𑢈 𑢉 𑢊 𑢋 𑢌 𑢍 𑢎 𑢏 𑢐 𑢑 𑢒 𑢓 𑢔 𑢕 𑢖 𑢗 𑢘 𑢙 𑢚 𑢛 𑢜 𑢝 𑢞 𑢟 𑢠 𑢡 𑢢 𑢣 𑢤 𑢥 𑢦 𑢧 𑢨 𑢩 𑢪 𑢫 𑢬 𑢭 𑢮 𑢯 𑢰 𑢱 𑢲 𑢳 𑢴 𑢵 𑢶 𑢷 𑢸 𑢹 𑢺 𑢻 𑢼 𑢽 𑢾 𑢿 𑣀 𑣁 𑣂 𑣃 𑣄 𑣅 𑣆 𑣇 𑣈 𑣉 𑣊 𑣋 𑣌 𑣍 𑣎 𑣏 𑣐 𑣑 𑣒 𑣓 𑣔 𑣕 𑣖 𑣗 𑣘 𑣙 𑣚 𑣛 𑣜 𑣝 𑣞 𑣟 𑣠 𑣡 𑣢 𑣣 𑣤 𑣥 𑣦 𑣧 𑣨 𑣩 𑣪 𑣫 𑣬 𑣭 𑣮 𑣯 𑣰 𑣱 𑣲 𑣳 𑣴 𑣵 𑣶 𑣷 𑣸 𑣹 𑣺 𑣻 𑣼 𑣽 𑣾 𑣿 𑤀 𑤁 𑤂 𑤃 𑤄 𑤅 𑤆 𑤇 𑤈 𑤉 𑤊 𑤋 𑤌 𑤍 𑤎 𑤏 𑤐 𑤑 𑤒 𑤓 𑤔 𑤕 𑤖 𑤗 𑤘 𑤙 𑤚 𑤛 𑤜 𑤝 𑤞 𑤟 𑤠 𑤡 𑤢 𑤣 𑤤 𑤥 𑤦 𑤧 𑤨 𑤩 𑤪 𑤫 𑤬 𑤭 𑤮 𑤯 𑤰 𑤱 𑤲 𑤳 𑤴 𑤵 𑤶 𑤷 𑤸 𑤹 𑤺 𑤻 𑤼 𑤽 𑤾 𑤿 𑥀 𑥁 𑥂 𑥃 𑥄 𑥅 𑥆 𑥇 𑥈 𑥉 𑥊 𑥋 𑥌 𑥍 𑥎 𑥏 𑥐 𑥑 𑥒 𑥓 𑥔 𑥕 𑥖 𑥗 𑥘 𑥙 𑥚 𑥛 𑥜 𑥝 𑥞 𑥟 𑥠 𑥡 𑥢 𑥣 𑥤 𑥥 𑥦 𑥧 𑥨 𑥩 𑥪 𑥫 𑥬 𑥭 𑥮 𑥯 𑥰 𑥱 𑥲 𑥳 𑥴 𑥵 𑥶 𑥷 𑥸 𑥹 𑥺 𑥻 𑥼 𑥽 𑥾 𑥿 𑦀 𑦁 𑦂 𑦃				

знаків, у якій знаки були впорядковані за характером голосних при тих самих приголосних: та, ті, ти... Цей силабарій (реєстр складів) вживали вони для запису як своєї місцевої мови, так і месопотамської шумерської. Цей же принцип видно і в пізніших клинописних силабаріях, відомих з єгипетського архіву Амарни (XIV ст. до н. е.). Тоді ж був створений і такий тип консонантно-складового письма, у якому для передачі певної приголосної у сполучі з будь-яким голосним стали вживати єдиний графічний символ. Найдавнішою консонантною системою письма була угаритська (XIV ст. до н. е.) з 30 знаків. Уже відтоді започатковано *строго визначений порядок знаків* (це відомо завдяки знайденим в архіві Угариту кільком табличкам із зображенням самого реєстру знаків для приголосних). Для потреб запам'ятовування літер назви їх були (згодом?) пов'язані зі словами, які починаються з відповідних звуків (акрофонічний принцип). Західносемітську систему письма з 22 літер через фінікійців запозичили греки, які допрацювали її, перекласифікувавши окремі літери як знаки для голосних і тим самим перетворивши фінікійський список приголосних на довершену консонантно-вокальну систему письма, тобто власне *алфавіт*. Сама назва винаходу сполучає семітські імена двох перших літер реєстру. Через фригійців і етрусків грецький винахід опинився в Італії і став основою *латинського* письма. Так само з грецького алфавіту беруть початок готське, коптське, кириличне письмо (див. рис. 8).

§ 8-5. Еволюційна етнопрагматика

Еволюційна етнопрагматика являє собою галузь лінгвістичних знань про *часові зміни будови й функціонування лінгвосфери етномов*. Мета еволюційної етнопрагматики – на підставі масових письмових і електронних свідчень *відтворити історичну схему еволюційних тенденцій розвитку етномов світу* (здобутки порівняльно-історичного мовознавства при встановленні *спорідненості і зрідненості* мов, *мовна стратиграфія*, дослідження віддаленої спорідненості мов – *генеалогія мовних філ*).

Порівняльно-історичне мовознавство. *Порівняння* стало першим дійсно науковим методом у вивченні мов. На початку XIX ст. знайомство європейських вчених із санскритом і встановлення подібності його до латини і грецької мови зумовили появу гіпотези про спільне першоджерело цих мов. Оскільки різні мови мали ймовірно спільне походження, систематичний аналіз їхньої структури міг сприяти реконструкції того гіпотетичного першоджерела. Саме ці зусилля реконструювати індоєвропейську прамову і змусили філологів систематично досліджувати численні мови з метою виявлення їхніх історичних зв'язків. Данець Расмус Раск і особливо німець Франц Бопп заклали підвалини методу, яким уперше стали досліджувати мови як предмет окремої науки, а не як особливості документів, пов'язаних з історією або релігією.

Упродовж першої третини XIX ст. порівняльна граматики займалася переважно проблемами генеалогії мов. Вчені працювали над реконструкцією "єдиної первісної прамови", з якої, за тодішніми уявленнями, мали походити всі сучасні мови. Цей міраж довго бентежив лінгвістів. М. Марр навіть спробував згодом визначити чотири найдавніші корені цієї мови... На підставі всіх досліджених матеріалів А. Шлейхер уперше відтворив справжнє генеалогічне дерево, яке складалося з гілок ведичного санскриту, грецької мови Гомерових поем, іранської мови Авести, архаїчної латини, готської мови IV ст., праслов'янської IX ст. та ін.

Сам Ф. Бопп досить скоро облишив намір реконструювати індоєвропейську мову і не став обмежувати дослідження виключно проблемами спорідненості мов. Генеалогічний зв'язок між двома мовами, наприклад, між давньогрецькою і давньонорвезькою, на його

думку, був ознакою не того, що одна мова породила іншу, але того, що обидві вони **походять зі спільного джерела** – давно зниклого і недосяжного для відновлення. Так студії 1830–1860-х рр. висунули на перший план питання *мовної еволюції*. Я. Грімм, а потім плеяда молодогограматиків поставили за мету показати, що звукові зміни мов відбуваються за цілком строгими, регулярними законами.

Компаративісти порівнювали мови з живими організмами. Сучасники Дарвіна, вони намагалися застосувати до вивчення граматики еволюційну доктрину, що виявилася такою плідною в галузі порівняльної анатомії. Ф. Шлегель, якому приписують сам термін "порівняльна граматика", високо цінував палеонтологічні праці Кюв'є. Це пояснює, чому тодішні лінгвісти робили спроби розбудувати якщо не повну генеалогічну класифікацію, то принаймні типологію мов. Ці програми часто приводили до значною мірою штучних побудов. Наприклад, Шлегель розміщує китайську і амеріндіанські мови на нижчих щаблях своєї схеми морфологічної типології мов, а санскриту приписує всі ознаки досконалості. Виглядає так, що ці типологічні студії виходили з тодішніх етноцентричних настанов, проте прагнення трактувати індоєвропейські мови як зразок довершеності жодною мірою не відповідає науковій об'єктивності. (Згодом усі мови світу визнано однаково довершеними (рівноцінними) продуктами процесу "безвідносного вдосконалення мов").

Як теоретична реакція на ці крайності компаративізму сформувалася наукова теорія *структурального мовознавства*. Проте один з кращих учнів Ф. де Сосюра, А. Меє визнавав свій науковий борг перед такими вченими, як Бопп, що "відкрив порівняльну граматику, шукаючи індоєвропейську мову, так само як Колумб відкрив Америку, шукаючи шлях морем до Індії" [Favrod, 61].

Молодограматики. Наприкінці XIX ст. молоді дослідники К. Бругман і Г. Остгоф почали видавати власний мовознавчий журнал, у якому обстоювали абсолютну регулярність, безвинятковість звукового розвитку мов. До цього ж наукового напрямку належав і Г. Асколі, який дав йому назву *молодограматики*. Ці дослідники виходили з критики порівняльної філології за її надмірну увагу до прадавніх фактів-раритетів (через бажання реконструювати спільну для всіх мов єдину первісну прамову) – коштом меншої уваги до історичного періоду розвитку письмово засвідчених індоєвропейських мов.

1875 р. К. Вернер оприлюднив свою славетну статтю про *пересування приголосних* в індоєвропейській мові. Досліджена ним проблема полягала в тому, що за наявності очевидних звукових відповідностей на зразок $t \sim th \sim d$ у санскриті, готській і німецькій ($bhrata \sim btothar \sim Bruder$ 'брат') існували непояснені винятки, як $pita \sim fadar \sim Vater$. К. Вернер показав, що перехід у готському слові $t > d$ (а не $t > th$) зумовлений *наголосом* ($pità$), і отже, виняток лише позірний. Аналогічні твердження обстоювали й інші молодогограматики. Найважливіша для цього напрямку праця Г. Пауля "Принципи історії мови" вийшла 1880 р. і витримала п'ять видань [Favrod, 140]. Відхиляючи уподібнення мов до організмів, що народжуються, старіють і вмирають, молодогограматики закликали дотримуватися реальної історичної перспективи. Проте досить скоро з'ясувалося, що коли поява звукових змін і справді підлягає обстоюванню молодогограматиками чітким закономірностям, то їхнє поширення в суспільстві відповідає іншим, складнішим схемам, залежним від багатьох соціоісторичних обставин. Зокрема, спостереження за діалектною розмаїтістю живих мов виявили, що *перехід однієї приголосної в іншу проходить не в усьому масиві словника і не на всій етномовній території*. Так, у нормандському діалекті французької мови s перед a , an стало ch [ʃ]: $chat$, $chandelle$, $champ$, $chaîne$ 'кіт, свічка, поле, ланцюг' тощо. Але в багатьох місцевих говірках окремі з цих слів зберегли старе [k] [там само, 141].

О. Трубаčov

Важливість мовних контактів у розвитку етномов (див. с. 53-59) стає очевидною зі статистичних обстежень етимологічної належності словникових запозичень. Так, за даними Г. Майєра, його албанський етимологічний словник з 5140 словникових статей містить 28% романських за походженням слів, 23% тюркських, 16% новогрецьких, 11% слов'янських, 14% слів невідомого походження і лише 8% спільних індоєвропейських, [Meуer]. За підрахунками О. Трубачова, частка спільнослов'янських слів в етимологічних словниках різних слов'янських мов коливається від 30% в російській мові (за словником Фасмера) до 55% у польській мові (у Славського), а пізні запозичень – від 58% у російській до 31% у польській. Слів невідомого походження у цих словниках – від 6% у польській (Брюкнер) до 10% в російській і 12% у чеській (за словником Голуба – Копечного). Дані про кількість "власних", неповторних слів кожної мови також цілком сумірні: в російській мові 93 власні слова (при 72 східнослов'янських), у польській 91 власне слово (при 71 західнослов'янському), у чеській – 177 власних слів (при 121 західнослов'янському) [Трубаčov, 67]. До речі, ця неповторна лексика – не якась "святая святих", а пізні кальки XVIII – XIX ст., зумовлені потребами практичного перекладу наукової та іншої літератури з західноєвропейських мов з багатьма на той час словниками.

Історичний розвиток української мови. "У наш час ... помітно зріс суспільний інтерес до походження та розвитку української мови як головної ознаки нашої нації... Думки з цього приводу М. Грушевського, М. Костомарова, О. Потебні, А. Кримського ще донедавна тоталітарний режим замовчував, забороняв, оголошував ідейно шкідливими, "націоналістичними", ворожими... Але сімдесятирічний період фальсифікації, брехні та ідеологічного терору [мав наслідком те, що] багато поколінь українців були відлучені від своєї історії (її настійно рекомендували починати з жовтня 1917 р.) і навіть від рідної мови як нібито зайвої для вигаданої комуністичними ідеологами "нової історичної спільності людей – радянського народу". Шукаючи прадавні корені української мови, не можна ігнорувати того безумовного факту, що українці – частина слов'янського світу, а українська мова – одна із слов'янських мов... Отже, розглядати історію українців та української мови поза часом і простором та поза історією слов'янства взагалі означає відриватися від наукового ґрунту і літати в хмарах мрій і вигадок" [Півторак, 4–5]. Які ж факти про розвиток української мови зібрані сучасною наукою, починаючи від О. Потебні, який перший виділив і проаналізував характерні особливості української мови?

О. Потебня

Г. Півторак

Наукове знання, не деформоване ідеологічними упередженнями, надалі констатує **неповторну своєрідність української мови серед навколишніх слов'янських** [див. ІУМ]. Ця своєрідність в кінцевому рахунку зумовлена географічно і полягає в очевидних сполучних, перехідних рисах української мови між структурами як північних і південних, так і західних і східних слов'янських мов. У сучасному науковому зведенні характерних рис слов'янських мов, сформованих упродовж I – II тис. н. е., італійський лінгвіст А. Кантаріні присвятив окремий нарис особливостям української мови [Cantarini, 175-177], кільканадцять тез якого подані нижче й унаочнені на рис. 9-1,2.

1. Нагадуючи, що остаточне формування української як окремої мови стало наслідком сполучення **ДАВНІХ МІСЦЕВИХ МОВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ** [праслов'янської мови], наявних упродовж попередніх століть, А. Кантарині звертає увагу передусім на те, що через обмежену кількість книжних церковнослов'янізмів (на відміну від російської мови) для **української фонології ПОВНОГОЛОССЯ** властиве значно більшою мірою.

2. Особливістю української мови є **ІСТОРИЧНИЙ ЗБІГ ДАВНІХ і, ы в єдиній фонемі и [i]**, артикуляційно вищій, ніж російське і білоруське ы та подібної до закритого [e] **західноєвропейських мов**. Цей факт надзвичайно цікавий як унаочнення перехідного становища української мови між південно- і північнослов'янськими, адже збіг **і, ы > [i]** якраз є характерною рисою всіх південнослов'янських мов (при тому, що фонологічно протиставлені і / ы – це виключна риса північнослов'янських мов).

3. В українській мові **НОВЕ "і" МАЄ МАСОВЕ ПОШИРЕННЯ НА МІСЦІ СТАРОГО "ъ"**, як-от в "ікавських" хорватських діалектах Далмації (і, додамо, у нижньолужицькій мові: нлуж. spěw, wěnk, wěpny – укр. *спів, вінок, вірний*).

4. **ІНШЕ НОВЕ і** розвинулося в українській з **ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО /o/** в закритому складі через проміжний стан [ü]. Пор. пол. wół, główka, rapów – укр. *віл, голівка, панів* при формах з /o/ у відкритому складі: *вола, голови, панові*. Цей історичний перехід **o > і** пов'язують з вторинною опозицією "коротка / довга голосна". Імовірно, індукований кельтською фонетикою (спостереження О. Шахматова), весь живий ряд слов'янських історичних звукових перетворень **o > yo > y > yi > [ü] > і** зберігся саме в українських говірках, а не деінде: зокрема, згаданий проміжний стан [ü] автор десятки років чує на Сіверщині (*к[ü]нь, в[ü]з, к[ü]т, сн[ü]п, п[ü]зно*); дослідники вказують на таку ж вимову і на Закарпатті (*б[ü]к ~ боки, р[ü]г ~ роги, н[ü]с ~ носы*) [Бурлак, Старостин, 406-407]. З огляду на поширеність цього явища на периферії української етномовної території аж до говірок найглухіших сіл припущення А.Кантарині всього лише про "прямий західний вплив" нереальне, поготів що в сусідніх білоруських чи російських говірках немає нічного подібного. Натомість два ареали [ü] можна трактувати як терени периферійного архаїзму, тобто припускати, що в минулому [ü] було поширене й на всій проміжній території між Сіверщиною і Закарпаттям (до того ж, багатій на кельтські топоніми). Крім усього, це явище пов'язане також з наступною важливою особливістю.

5. Беручи до уваги, що попередню приголосну перед і < ь – українці "вимовляють м'яко [д,іти, п,існя, сн,іг], а перед і < /o/ – вимовляють **твердо**, наче перед и [дім, пізно, сніп], ці дві голосні і не є позиційними варіантами єдиної фонемі, вони **мають розглядатися, як ДВІ РІЗНІ ФОНЕМИ...** Це унікальна властивість сучасної української мови, яка в цілком оригінальний спосіб відтворює фонологічну опозицію, втрачену рештою слов'янських мов близько тисячі років тому" [Cantarini, 176].

6. Українській **НЕ ВЛАСТИВЕ "АКАННЯ"** (на відміну від російської і ще більшою мірою білоруської); з-поміж інших східнослов'янських діалектів акання невідоме також північноросійським говіркам.

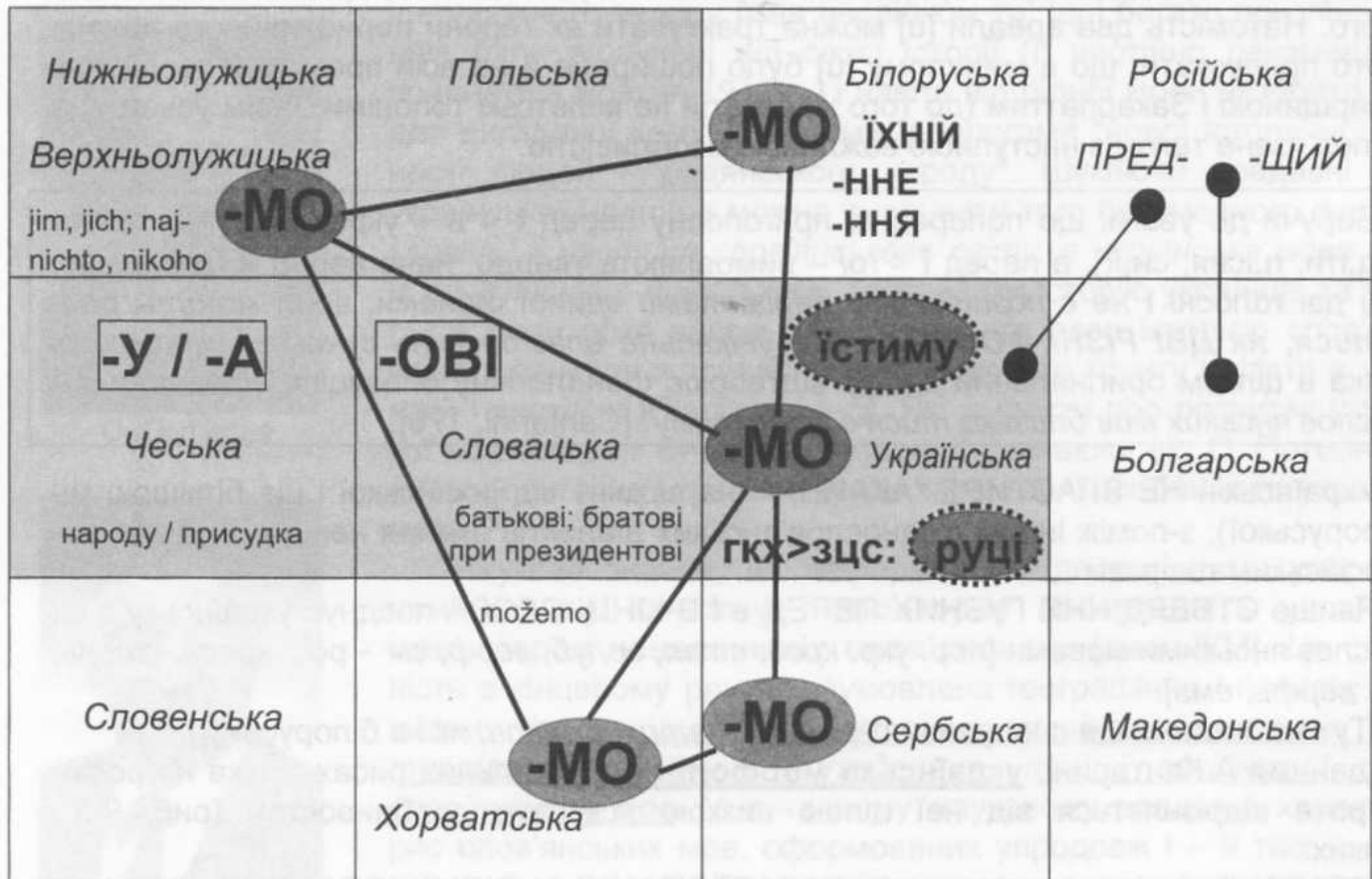
7. Явище **СТВЕРДІННЯ ГУБНИХ ПЕРЕД е і В КІНЦІ СЛОВА** поєднує українську з південнослов'янськими мовами [пор. укр. *кров, степ, голуб, верф, ем* ~ рос. *кровь, степь, голубь, верфь, емь*].

8. (Тут не згадано ще сполучення **-ри-**: *дрижати, гриміти*, як і в білоруській).

За даними А.Кантарині, **українська морфологія** в загальних рисах схожа на російську, проте відрізняється від неї цілою низкою яскравих особливостей (рис. 9-2), серед яких:

9. **СТАРА** ("досхіднослов'янська") **ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ У ВІДМІНЮВАННІ ІМЕННИКІВ** (укр. *руці, нозі, у вусі* ~ рос. *руке, ноге, в ухе*);

Рис. 9. Міжслов'янські зв'язки української історичної фонетики й морфології (за зведенням А.Кантарині 1993, 175-176)

10. СТАРЕ ЗАКІНЧЕННЯ **-ові** дав. відм. одн. не лише відповідає такому ж у західнослов'янських мовах, але наявне в українській також і в місцевому відмінку (*при президентові, на братові*);

11. (Слід згадати ще існування КЛИЧНОГО ВІДМІНКУ: *brate, батьку, мамо*);

12. РОЗРІЗНЕННЯ ЗАКІНЧЕНЬ **-у / -а** В РОД. ВІДМ. ОДН. іменників чол. р. (*народу, обрю, засобу / присудка, підмета, предмета*) — аналогічно до західнослов'янських мов, але на відміну від виключно російського протиставлення *пачка сахару / вкус сахара*, яке продовжує субстратний (фінський) партитив.

13. Поряд із звичайним для північнослов'янських мов аналітичним майбутнім (*буду робити, будеш писати*), яскравою і унікальною серед усіх слов'янських мов морфологічною рисою української є СИНТЕТИЧНИЙ МАЙБУТНІЙ ЧАС ДІЄСЛІВ НЕДОКОНАНОГО ВИДУ (*робитиму, писатимеш*) з аналогією в романських мовах. На давність його вказують засвоєні, очевидно, з української південнобілоруські форми та релікти цього явища у вологодсько-в'ятських говірках [Lehr-Splawiński, 96]. (Російське дієслово має свої унікальні часові форми ітеративу *нашива-л, хажива-ет*, але вони говорять про інший, фіно-кельто-германський вектор контактів.)

14. Серед сепаратних українсько-білоруських ізоглос А.Кантарині згадує НАЯВНІСТЬ ФОНЕМ **дз, дж** і розвиток ЗАКІНЧЕННЯ **-нъе > -ння**.

15. Спільною структурною новацією української та білоруської мов, яка єднає їх з південнослов'янськими стало виникнення спеціальної форми ПРИСВІЙНОГО ЗАЙМЕННИКА З ОС. МН. *їхн-ій, -я, -є, -і* (у білоруській ще й З ос. одн. *ягойны, ейны*), чого немає в решті північнослов'янських мов: там досі зберігається архаїчний стан системи з заміною дотепер відсутніх форм родовим відмінком особового займенника (рос. *его, её, их*; пол. *jego, jej, ich*).

16. (У своєму переліку А.Кантарині проминув ще одну яскраву рису української морфології, ЗАКІНЧЕННЯ **-мо** у 1 ОС. МН. ДІЄСЛІВ (*їмо, дамо, пишемо*) з паралелями у білоруській, сербській, хорватській і верхньолужицькій мовах.)

Важливу роль у порівняльно-історичних дослідженнях мов відіграє аргумент **питомої лексики**, тобто слів, спільних для цілої родини мов, групи і підгрупи. За підрахунками О. Трубачова, у лексиконах сучасних слов'янських мов є до третини слів індоєвропейської спадщини, у тому числі кілька тисяч слів праслов'янського фонду, див його [ЭССЯ]. Як згадано, слів, спільних лише для трьох східнослов'янських мов (що мало б відповідати штучному політизованому конструкту – їхній нібито "предковій мові" Київської Русі) вчений нараховує у словнику М. Фасмера тільки 72. Натомість в українському словниковому фонді збереглася значна частина слів, успадкованих ще з індоєвропейських часів, а тому спільна просто зі слов'янськими мовами, а не з якоюсь їхньою "більш братерською" частиною. Це назви:

- частин тіла (*голова, лице, ніс, око, зуби, губи, борода, мозок, серце, кістка, кров*),
- членів родини (*мати, син, дочка, брат, сестра, свекор, свекруха*),
- ознак патріархального ладу (*дівер 'брат чоловіка', ятрівка 'та чоловіка', зовиця 'сестра чоловіка', стрий 'батьків брат'*), — причому, на українському ґрунті частина індоєвропейських назв родичів "матріархалізувалася" (спостереження М. Грушевського): так, слово *вуй* (лат. *avus*) створило непередбачене у патріархальному суспільстві поняття "брат матері", а *нетій* (інд. *parat*, лат. *peros* 'онук, нащадок') спеціалізувалося на "сина сестри".

До успадкованої спільнослов'янської індоєвропейської лексики належать також назви:

- звичайних дій і станів (*жити, любити, вмирати*, діал. [видіти], *слати, стояти, йти, бігти, могли, боятися, дзвеніти, шити, мережити, плести, тесати, вертіти, тяти, копати, ткати, орати, сіяти, молоти, їсти, жувати, пити*),
- загальних понять (*люди, особа, ся, себе, з, ім'я, смерть, теплий, сон*),
- чисел (*один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять*),
- ремесел (*нитка, вовна, веретено*),
- частин будинку (*дім, двері, піч, вікно, покрівля*),
- тварин (*вівця, ягня, свиня, вепр, поросля, череда, гусь, вовк, тур, лосось, муха*),
 - сільськогосподарських понять (*рало, солома, борона, вісь, ярмо, коло, колесо*),
 - збіжжя й городини (*зерно, овес, пирій, льон, мак, біб, горох*),
 - харчів і напоїв (*м'ясо, вода, юшка, молоко, дріжджі, сіль, віск, мед*).

О. Шахматов

У значно пізнішу епоху, відображену в письмових пам'ятках, писаних у Київській державі в XI ст., зустрічається чимало слів, які досі є частиною українського лексикону, але і так і не набули поширення в сусідніх слов'янських мовах, що й дає підставу трактувати їх як протоукраїнські: *оболонье, криниця, пуща, ринь, кожух, глек, глей, пороси (пороху), лагодити, утяти, потяти, та, бо, аби, чи, ож, оже*, – див. Остромирове євангеліє 1056–1057, Ізборники Святослава 1073, 1076; Життя Феодосія, Бориса, Гліба [Брайчевський, 1968, 188].

Як показав ще академік О.Шахматов, **Іпатський список старокиївського літопису є українським як за географією відтворених подій, так і за мовою**: це просторово близькі до Києва події, в яких кияни беруть участь, це їхня звична мова, якою вони спілкуються. Тут "українська лексика плететься суцільним потоком: *жито, сочевиця, ринь, колодязь, зоря, зоріти, віно, посаг, подружжя, преставитися, могила, умерти, величатися, лукавий, вабити, сварити, приязнь, туга, сором, свита, сіни, вечера, вежа, голубник, стріха, орати, рало, рілля, знемагати, володіти, наймит, уряд, заплатити, мито, митник, повість, перекладати* і т.д." [Яременко, 493]. Є у мові літопису й чимало яскраво українських словосполучень: *отерся віхтем, мало не весь город, на порозі, за тя можем ся бити; стояло сонце в колі, а поза колом ще два сонця тощо* [там само].

Як згадано, до половини або й більшість слів у словнику (рис. 10) становлять **запозичення** з мов історичних сусідів. Неповторний для кожної мови власний набір запозичень відображає такий же унікальний історичний досвід народу-носія мови й водночас створює відмінність цієї мови від сусідніх. При цьому назва мови протягом її довгої історії може змінюватися, але раз набута лексична спадщина зберігається і вживається далі й далі. Тому ми досі вживаємо скіфські дієслова *бачити, тривати, дбати*, кельтські дарунки — *поневірятися, щит, полуда* (О. Шахматов), *сало*, очевидно – *книга*, готські іменники *хліб, мито, лихвар*, монгольські – *табір, пан, халява, ковбаса, чавун, баламут* (див. рис. 10, 11).

Потужним засобом контролю правильності визначення джерела сотень і тисяч лексичних запозичень стає в наш час якісно новий стан *топонімічних* студій. Цей стан з усією очевидністю демонструє кореляцію кожного етномовного пласта топонімії України з уже встановленими етномовними пластами українського словника, див. рис. 10; деталі у [Тищенко, 2006].

Балтійські родичі слов'ян. Хоча і не споконвічний, "період особливої близькості балтійських і слов'янських мов датується орієнтовно серединою 1 тис. до н.е. Саме на цей період вказує факт *спільних назв* хронологічно пізніше освоєних металів (*заліза*, але не міді й бронзи) та культурних рослин (*жита* і *вівса*, але не пшениці та ячменю)" [Непокупний // 42]. Від прадавніх балтизмів слід відрізняти пізні запозичення часів Великого князівства литовського (див. шари 2 і 21 у таблиці на рис. 10).

Іранські впливи в українській мові. Найяскравіша звукова особливість нашої мови – "українське г" – залишилося нам у спадок від скіфів. Це всебічно обґрунтував свого часу акад. В. Абаєв. Крім української мови такий самий звук є ще у словацькій, чеській, верхньолужицькій мовах, які утворюють разом з українською групу центральнослов'янських мов. На землях, де вони тепер поширені, іранські впливи досі найпомітніші. В Україні від скіфів залишилися й добре досліджені географічні назви (М. Фасмер, О.Стрижак) і словникові запозичення (О.Трубачов, В.Мартинов).

А.Непокупний

О.Стрижак

Відображене в мові довге співжиття з кельтами. Початок сучасних кельтологічних студій в Україні заклали археологи Л.Крушельницька, О.Мачинський та мовознавці О.Шахматов і О.Стрижак. Проте лише останнім часом окреслюються масштаби справжньої "кельтської Атлантиди" в українській дописемній історії. В мозаїці індоєвропейських етносів I тис до н.е. у Наддніпрянщині кельти-неври перші зробили своїми слугами мирних хліборобів слов'ян. Сліди тодішніх кривд і *поневірян* від неврів-неврів", "немирів" (а згодом – "*чимисування*" від кимерів-чемерів) досі помітні в топонімії України та українському словнику.

Мовний відгомін готської держави. За свідченням історика Йордана, готський король Германарих володарював над "усіма народами Скіфії та Германії як над своїми власними" (Гетика, 120). Відомо, що обидва ці великі регіони античного світу розмежувала Вісла – географічний центр готської держави. Істотно

доповнюючи здобутки сучасної археології (Д.Козак, В.Сєдов) та історії (Х.Вольфрам), мовні й топонімічні дані дозволяють конкретизувати контур "Зміювої" держави готів над Дніпром.

Серед "запозичень з готської до праслов'янської [мови], які стосуються сфери духовної та матеріальної культури і розкривають захоплені сторінки готсько-слов'янських культурних зв'язків" В. Топоров вважає "дуже показовими" слов'янські готизми, збережені у таких словах, як укр. *виноград*, *буква*, *художник*, *князь*, *полк*, *шолом*, *котел*, *серга*, *хліб*, *хлів*, *верблюд* та ін. [Топоров, 1984, 137-138]. Слов'янську християнську термінологію слов'яни дістали від греків, але через готське посередництво: *церква*, *хрест*, *піп*, *піст*, *сатана*.

За авторитетним висновком В. Топорова, "сама значність готського культурного шару в праслов'янській (всупереч відносно короткому часу безпосередніх контактів — два-три століття) недвозначно вказує на вкрай важливу роль готсько-слов'янських мов[них] і культурних взаємин..." [там само, 138], на наявність "потужного готського впливу на слов'ян у III-V ст. у Причорномор'ї" [там само]. Важливим є визнання В. Топоровим "безперечних випадків, коли *південно-східнослов'янські* (? — К. Т.) мови *краще зберігають готську спадщину*. Імовірно, це можна пояснити тим, що *саме предки південних і схід-*

Рис. 10. Суміщена стратиграфія української топонімії та лексичних запозичень

№	Час	Назва мовно-історичного пласта	ПРИКЛАДИ:	
			з топонімії	з лексики
27	Від XIX ст.	Англiцизми, американiзми	Мiкротопонiми: Вокзал, Макдональдс, Мандарин-Плаза	трамвай, труси, дiлер, брокер, хайтек, драйв, шоу-бiзнес
26	Від XVIII ст.	Росiянізми	Сєвєродонецьк, Утине, Ізобильне, Укромне, Переводчикове	вислуга, союз, котлован, промисловість, баранка, мiроприємство+
25	Від XVII ст.	Екзотизми	Мiкротопонiми: Кав'ярня, *Мокасини	томат, банан, ананас, гамак, шоколад
24	XVI–XVIII ст.	Нiмецькi германiзми	Асканія-Нова, Лемберг+, Блюменталь+, Розенталь+	дах, фах, льох, друк, рахунок, дякувати, рятувати, гвалт, страйк, смак
23	XV–XVIII ст.	Валахiзми	Репосул, Репедзел, Рипеда, Рипа	царина, г'ляг', зг'ляг'атися
22	XV–XVIII ст.	Полонiзми	Кролевець, Свiрж, Блотниця, Злочiв, Янпiль, Садагура	криж, певний, ковадло, простирадло, шлюб, плентатися, принаймнi
21	XIV–XVI ст.	Лiтуанiзми	Кудрявець, Жавинка, Локня, ур. Кiзючеве, Радивилiв	жлукто, пелька, перiцтити, нишпорити, джигун, [мешти], твань
20	XIV–1475 р.	Генуезькi iталiзми	Солдайя+, Чембало+, Джаліта+, Алустон+, Камілле+(Аю-Даг)	скриня, шкарбун, барило, пляшка, стрічка, бенкет, кошт, решта; [бунація, тромонтан, бастуння]
19	XIII–XVIII ст.	Татаризми	Крим, Бахчисарай, Черкаси, Кременчук, Манкермен+ (Київ)	чабан, отара, табун, аркан, торба, батiг, байрак, гарбуз, тютюн, табiр, могорич, харциз, бугай, орда, козак, сарай, башлик
18	XIII–XVII ст.	Мадяризми (угризми)	Унгвар+, Мункач+, Берєгсас+	чота, хутiр, кучма, гусар, гайдук, [газда, легiнь]
17	Від 988 р.	Вiзантійськi грецизми	(Херсон, Феодосія)	грамота, iкона, дяк, миска, макiтра, мак, огiрок, левада
16	IX–XIII ст.	Печенiзькi й половецькi тюркiзми	Трул+, Варух+, Печенiжин; Кагарлик, Кiчкас, Ингул, Iзюм	шатро, курган, ковпак, товар, лоша, бур'ян, яруга
15	840–920 рр.	Скандинавськi германiзми	Каєпугард+ (Київ), Ryzaland+ (Русь); (Глiбовичi, Ольжичi, Iгорiвка)	щогла, стяг, кодола+, [гайстер]
14	VIII–IX ст.	Хозаризми	Козара, Козаричi, Яготин, Субот	козарлюга, тархан, рабин, субота
13	VI–XIII ст.	Монголізми (аварськi й пiзнiшi)	Обарiв, Жупа+, Обертiв, Оброшин, Ображiївка	корогва, телiга, жупан, пан, каган (потiм – чавун, пирiг, курiнь, баламут, богатир)
12	II–VII ст.	Готизми	Мерефа, Мурафа, Молода, Танискава, Щира, Гутило	полк, князь, хлiб, хлiв, дошка, серга, щирий (через готську – грецизми: церква, хрест, пiст, пiп)
11	Від 102 р.	Латинiзми	Домниця, Трояни, Римiв+ (Бурiмка), Рими, Красiїв?	цибуля, редька, оцет, глек, коляда, цята, поганий
10	Від –V ст.	Еллінізми	Ялта, Алушта, Меганом, Місхор, Ольвiя+, Пантiкапей+	корабель, комора, [колиба], баня?, терем?
9	Від серед. – I тис.	Кельтизми	Галичина, Горгани, Радоробель, Сейм, Єсмань, Диканька	боярин, слуга, влада, лiки, бєвзь, чебрець, щит, полуда, лудити, молитися, намисто, брага, сало, борошно, понєвiрjатися, чемерка
8	–VII / –IV ст.	Ілліризми	Карпати, Самбiр, Горинь, Iква, Говтва, Медобори	цап, чiп, шутий, борть, бгати, поратися, порпатися, порплиця
7	Від –I тис.	Праслов'янськiй шар	Стебник, Стир, Сян, Iрпiнь	коса, граблi, снiг, пшениця, полоти, цiлина, теля, кожух, рукавицi, полотно, посуд, вiдро, човен, сад
6	Від –I тис.	Іранізми	Днiпро, Днiстер, Хорол, Прут, Дортоба, Артополот, Слiпорiд	Бог, хата, дбати, тривати, жвавий, збiжжя, почвара, [хупавий], шупити, темрява, кат, заради

Закінчення рис. 11

№	Час	Назва мовно-історичного пласта	ПРИКЛАДИ:	
			з топонімії	з лексики
5	–XI до –VII ст.	Фракізми	Товтри, Сірет(2), Ятрань, Іртиця	цівка, тяма, кпити, кпини, кебета, [гагілки]
4	Від –II тис.	Кавказькі пелагізми	Псло, Псоля, Ворскла, Субот	зубр, черешня, осокір, вино, олія, морока, меч, шарпати, свинець
3	Від –II тис.	Феннізми	Вороніж, Борзна, Київ, Сож	дуб, сом, щука, щупак, щур, кволій, кульгати, шкандибати
2	Від –II тис.	Балтизми	Сквира, Шандра, Желянь, Івот	сват, перст, ярчук, тесло, кий, вапно
1	Від –III тис.	Архаїчні італізми (централь-но-європеїзми)	Ромен, Ромни, Умань, Солучка, Товмень, Телемень, Тумень, Тумінь	молот, горн, лівий, мана, говіти, господь

них слов'ян перебували в переважному... [і] найтривалішому... спілкуванні з готами" [там само].

Дослідження готського словника вивели на готські етимології таких слів, як укр. *дума*, *думка*, *хвиля*, діал. [вор'є] 'загорода від худоби', *стежка*, *веремія*, *снага*, *сварити*, *ворохобити*, *очуняти*, *похнюплений*, імовірно – *гетьман*, *чумак* (відповідні готські прототи-пи: *dōms* 'думка (opinion)', *hweila* 'час, година, пора', *warjan* 'забороняти', *stáiga* 'стежка', *fairina* 'звинувачення', *snaga* 'покрів, одежа, військовий облаштунок', *swagan* 'сварити(ся)', *fra-waurht* 'рпіх, грішний', *ga-qiunan* 'оживати, бути живим', *dis-hniuran* 'розбивати на скалки', *háitan* 'кликати, призначати, наказувати', *riutag* 'хлопець-слуга'). З яскравих російських готизмів відоме, напр., слово *вопить* (пор. готс. *wōrjan* 'галасувати (cry out)') або літописне *гобинные дома* 'будинки заможних бояр' (готс. *gabe* 'багатство, добробут', *gabigs* 'багатий').

До XVI ст. мова готів була ще вживана у Криму. Там у народному татарському житло-вому будівництві до середини XX ст. дотривали типові північні зрубні будинки з дубового бруса — разом з будівельними термінами готського походження *gasan* 'поздовжна балка основи будинку' і *sambar agas* 'поперечна балка', — з готс. *gasn* 'будинок' (В.Топоров) і *timrjan* 'будувати з дерева', пор. нім. *Zimmer* 'кімната', англ. *timber* 'ліс (будівельний)' — пор. укр. *цимбрувати*, ставити зруб над криницею', *цямрина*, *цебро* 'відро з клепок'.

Мовні сліди каганатів алтайців. Скориставшись історичною нагодою, рільники-слов'яни вирвалися з-під зверхності готів коштом союзу з ордами гунів. Слов'яни покля-лися гунам у вірності – тобто стали їхніми *антами* (тюркське слово *ант* означає "клятва, присяга"). Через 80 років гунська держава розпалася після смерті Аттіли. З уламків орди сформувалися два нові владні осередки – навколо монголомовних аварів і тюркомовних хозарів. Данниками їхніх держав – каганатів – слов'яни залишалися до початку своєї пи-семної історії. Нові германомовні авантюристи-варяги змусили слов'ян платити данину не хозарам, а собі, тобто варяго-русам, що отаборилися в Києві: з цих подій розпочина-ється літопис Київської Русі (детальніше див. [Тищенко, 2006]).

Історична концепція глосохронології. *Глосохронологія* (від грец. *γλῶσσα* 'мова' + *χρόνος* 'час' + *λόγος* 'слово, учення') – це дисципліна порівняльно-історичного мовознав-ства, яка виявляє *швидкість перебігу мовних змін* і на цій підставі може визначати час розходження споріднених мов і ступінь близькості між ними. Найвірогідніші результати дає при цьому метод лексикостатистики, тобто обстеження збереженості слів у конт-рольному списку слів. Принципи цього методу опрацював у 1945–1952 рр. М. Сводеш (1909–1967). Глосохронологія використовує *техніку виміру точних наук* і має чимало спільного зі способом датування археологічних знахідок за вмістом у них радіоактивних

Рис. 11. Приклади запозичених слів в українському словнику (крім наведених на рис. 10)

Мова-джерело	Запозичення
З кельтських З германських З романських З балтійських З латини З фінських	блазень, чебрець, ябеда, тать, язик, мотика, лікар, черес... готс. шеляг, цебро, цямрина; сканд. фіорд, скальд, слалом; нім. дах, фах, льох, паунок, гвалт, рахунок, мусити, дякувати, рахувати, мандрувати, апельсин... барвінок, барило, гармата, гроші, кімната, ковдра, комір, лемент, літера, стрічка... бурштин, янтар, клуня, гаразд, пелька, жлукто, ремесло, толока... келих, цегла (через нім.), пошта, приватний, пропонувати... ровдуга, лайба, сауна; комі: пельмені; мансі: шаман...
З арабської З єгипетської З ієриту З африканських	альманах, алкоголь, адмірал, альков, альбатрос, абрикос, арсенал, артишок, атлас, бурнус, мафія, цифра, диван, еліксир, мамелюк, марабу, марципан, матрас, масаж, меринос, мінарет, мокка, мусон, мечеть, муфтії, мулат, папугна, раса, ракло, шафран, самум, шейх, софа, сірокко, сироп, шербет, талісман, тальк, тара, тариф, вата, зеніт, фанфари, ґамаші, гітара, аварія, жакет, юпка, шуба, калій, кадмій, кава, калібр, карафа, карусель, кітель, лак, магазин, ризик, марафет... оаза, лілія, (ал)хімія, канапа, піраміда, мумія, натрій, гума, жирафа... фарисей, серафим, херувим, молох, скорпіон, лазарет, рабин, тора, хедера, субота, геснна, бегемот, ювілей, хохма... павіан, мандрил, цеце, окапі, шимпанзе, банан, ґну, порт.: крааль, зебра, фетиш...
З турецької З татарської З монгольських З евенкійської	паша, кіоск, феска, ґяур, яничар, улан, йогурт... орда, караван, богатир, казан, кафтан, ковпак, товар, товариш... ура, мерин, корогва, жупан, пан, канчук, холява, холошні, онучі, чавун, бовдур, баламут, ковбаса, пиріг, гиря, гирявий... тайга...
З індійських З іранських З тохарських	джунґлі, джут, індиго, паланкін, кашемір, копра, кулі, цукор, кондитер, манбдарин, мул, парія, пунш, шампунь, паґода, зебу, дравід...; порт. каста... базар, бергамот, бронза, дервіш, жасмін, кав'яр, балкон, хакі, шах, шахи, шакал, шарлаховий, шаль, таця, шпінат, тюльпан, тюрбан, мідь, тамбур, тамбурин, табурет, бовван, бовваніти... хай, нехай...
З тамільської З китайської З японської	катамаран... каган, калган, чай, сатин, тайфун, фанза, мандарин... дзюдо, камікадзе, джіу-джітсу, самурай, гейша, ікебана, сенсей...
З малайської З полінезійських З австралійських	бамбук, джонка, бетель, гутаперча, какаду, орангутан, гібон, тамтам... табу... кенґуру, ему, бумеранґ, татуювати...
З ескімоської З алгонкінських З майя-кіче З кечуа З карібських З тупі-гуарані	іґлу... тотем, ґрізлі, карібу, ондатра, віґвам, каяк, вампум, скунс, опосум... томат, шоколад, какао, сигара... пума, каучук, батат, кока, кокаїн, хінін, кондор, гуано, лама... маїс, савана, гамак, ураган, канібал, табака, кайман... тапір, тапіока, маніок, ананас, яґуар, аґава, ґаучо...
З амер. іспанської З португальської З амер.англійської З нідерландської	каньйон, креол, койот, фієста, ранчо, rodeo, флібустьєр, сієрра, асієнда, сомбреро, лассо, пончо, торнадо, мустанґ... каста (Індія); крааль, зебра, фетиш (Африка)... блюз, коктейль, ґанґстер, джаз, джіп, окей, тінейджер... бос, буш, спам, вафлі, Санта Клаус...

ізотопів вуглецю ^{14}C [див. Сводеш].

Лексикостатистична глосохронологія встановлює час роз'єднання споріднених мов, виходячи з даних про рівномірну швидкість змін найбільш сталої частини словника,

уживаної в звичайних, і отже, найістотніших ситуаціях спілкування. Спочатку М. Сводеш відібрав до цього списку емпіричним шляхом 215 слів. Це були:

- деякі займенники (я, ми, ти, ви, хто, що, все, той);
- елементарні дієслова (бачити, приходити, пити, їсти, горіти, давати, знати);
- позначення ознак (великий, новий, холодний, теплий, сухий);
- назви явищ довкілля (хмара, дощ, гора, ніч, дорога, пісок, вода, вогонь, дим, камінь, зірка, сонце);
- назви тварин і рослин (собака, риба, воша, дерево, листок);
- назви частин тіла (ступня, живіт, рука, голова, око, вухо);
- назви людей (жінка, чоловік).

У співпраці з кількома лінгвістами М. Сводеш поставив за мету вирахувати коефіцієнт збереженості лексики цього списку за доступні для спостереження відрізки часу для таких пар мов, як: середньоєгипетська ~ коптська, латина ~ сучасні романські, класична китайська ~ сучасна китайська, давньогрецьке койне ~ новогрецька у двох варіантах, давньоанглійська ~ сучасна англійська, давньонімецька ~ сучасна німецька, мова домініка кариб 1650 р. ~ 1950 р. При цьому вдалося з'ясувати, що у пропорційному перерахунку на "стандартний відрізок" у 1000 років цей коефіцієнт збереженості коливається в порівняно невеликих межах 76–85 %, а це дало підстави надалі розглядати його як усереднену величину близько 81 %. Це означає, що в середньому за кожну тисячу років з дослідного списку з 215 слів зникає близько 19 % слів.

Цілком усвідомлюючи, що довший список був би статистично надійнішим, М. Сводеш із власного досвіду переконався, що створення навіть 300-слівного списку навряд чи можливе. При дальших спробах перекласти дослідний список з 215 слів іншими мовами сам Сводеш і його колеги пересвідчилися, що близько половини відображених у ньому понять не вдається перекласти багатьма мовами: такими виявилися назви спорідненості (*брат, сестра*), числівники, деякі дієслова (*варити, стріляти, працювати, танцювати*). Тоді, врахувавши критику, М. Сводеш просто виключив ці слова зі списку, де після цього залишилося тільки 100 слів (див. рис. 13). З практичних міркувань тут у підручнику список подано російською мовою, для якої існують перекладні словники багатьма мовами світу.

Головна перевага 100-слівного списку полягала в тому, що він став придатним для перекладу численними мовами. Оскільки з нього були вилучені менш стійкі та менш універсальні елементи, коефіцієнт збереженості лексики нового списку зріс до 86 %, тобто за тисячоліття в ньому зникає (замінюється іншими) близько 14 % слів.

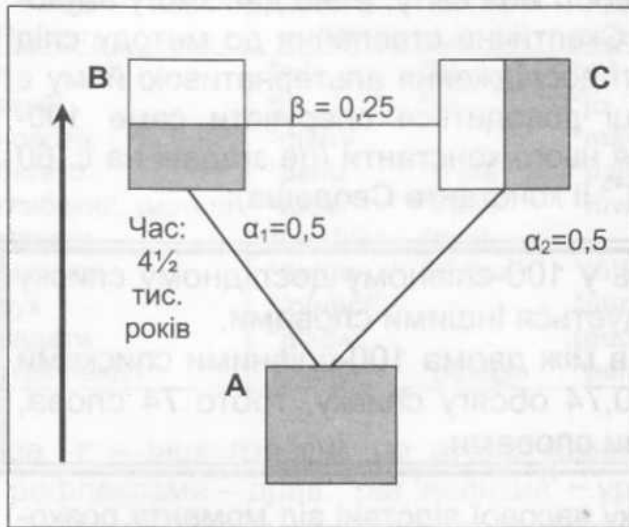
За підсумком В'яч. Іванова, для багатьох мов цей спосіб визначення часу їхнього розходження добре відповідає іншим контрольним даним. Проте відмінність між мовами виникає не лише через зміни в словнику: для цього часом досить фонетичних або морфологічних змін. "Такий випадок має місце в ісландській мові, лексика якої мало змінилася після відокремлення її носіїв на острові від носіїв інших скандинавських мов". Тому розходження ісландської з давньонорвезькою (при обчисленнях за методом Сводеша) мало б статися від 63 до 194 років тому – при реальному історичному розриві зв'язків носіїв цих мов за кілька століть до цього. "Розрив зв'язків, однак, ніколи не означає автоматичного припинення вжитку тієї самої мови (пор. долю англійської, французької, іспанської, португальської мов у різних країнах)" [Іванов // 109].

Таким чином, глосохронологія дає змогу визначати час роз'єднання мов настільки, наскільки цей час у макроеволюції (за досить великі часові інтервали) відображений у словнику. Проте інші рівні мови можуть мати свою швидкість мовних змін, і тому "лексикостатистичний час t може не прямо відповідати позамовним даним, наприклад, історично засвідченим обставинам роз'єднання носіїв відповідних мов і діалектів" [там само].

Рис. 13. Список 100 лексем М. Сводеша (не пишіть у книзі; зробіть більшу ксерокопію на А 4)

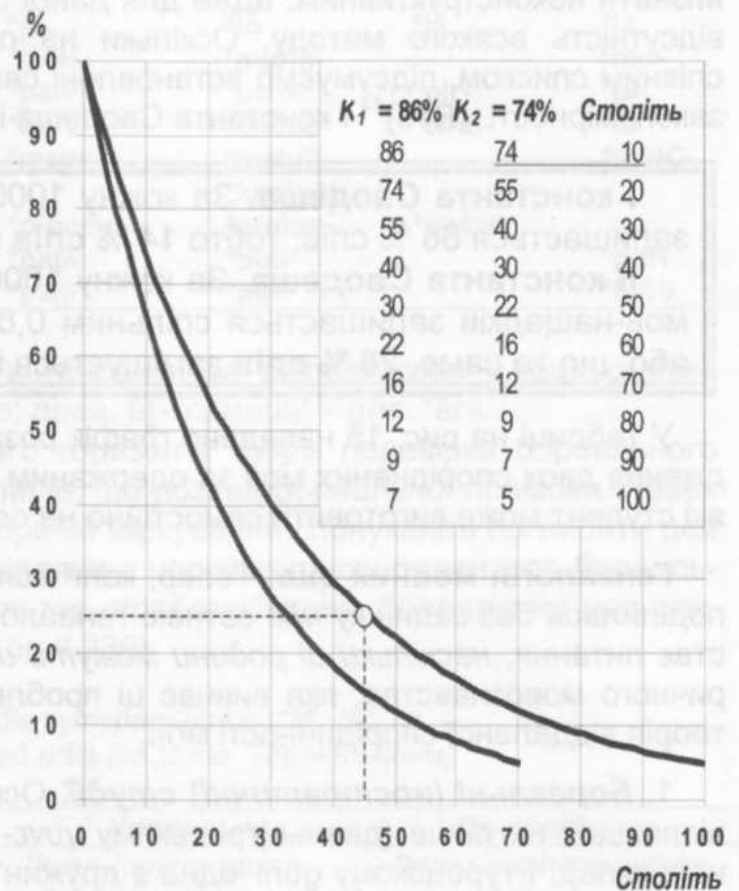
белый большой видеть вода волосы			мужчина мы мясо не новый		
вошь всё глаз голова гора			нос ночь огонь один перо		
гореть грудь давать два дерево			песок печень пить плавать (swim) полный		
длинный дождь дорога дым есть (кушать)			приходить птица рог рот рука		
желтый женщина живот жирный звезда			рыба семя (seed) сердце сидеть сказать		
зеленый земля знать зола зуб			слышать собака солнце спать стоять		
идти имя камень коготь кожа			ступня сухой теплый тот туча		
колени кора корень кость красный			ты убивать умирать ухо хвост		
круглый кровь кто кусать лежать			холодный хороший человек черный что		
лететь лист (дерева) луна маленький много			шея этот я язык яйцо		

Рис. 14. Відповідність частки збережених слів у списках двох споріднених мов і часу їхнього нарізного розвитку

Зрозуміло, що спільна для двох мов частка лексики в усьому словнику менша, ніж серед частотних слів списку. Так, у **100-слівному списку** український і російський словники збігаються на **82 %**, але з кожною новою сотнею частотних слів цей відсоток спадає, так що серед перших 5 тисяч частотних слів в обох мовах є всього **44 % спільних слів**, 18 % подібних і 38 % відмінних (див. розд. 2, рис. 24). Проте метод М. Сводеша спирається на найбільш інертну, стабільну частину спільної лексики, і це додає йому надійності.

Рис. 15. Графік розрахунку часової відстані від часу розходження двох мов за відсотком збереженої спільної лексики у двох 100-слівних списках Сводеша

Зроблене М. Сводешем відкриття констант еволюції лексиконів стало надзвичайною подією в порівняльно-історичному мовознавстві. Воно відкрило шлях до встановлення генетичних відстаней між будь-якими двома спорідненими мовами *навіть за браку давніх письмових пам'яток* цими мовами (а це, як відомо, стосується 97 % мов світу). При цьому вирішальну роль відіграв той факт, що **в разі збереження в сучасному світі принаймні двох споріднених мов їхні словники, як з'ясувалося, несуть кількісну інформацію про час розходження обох мов зі спільної мови-предка.**

Розгляньмо це положення на прикладі. Оберімо для позначення словника певної прамови літеру А, а для двох мов-нащадків – літери В і С (див. рис. 14). Візьмімо ситуацію, коли через певний час у кожному зі словників мов-нащадків залишиться по 50 % слів вихідного словника мови А. Нескладно розрахувати, що це станеться десь за 4½ тис. років, адже по лінії розвитку АВ за перше тисячоліття залишиться 0,86 вихідного словника; за II тисячоліття – 0,86 від 0,86, тобто $0,86^2 = 0,74$ вихідного списку; за III тисячоліття – $0,86^3 = 0,63$; за IV тисячоліття – $0,86^4 = 0,55$; за V тисячоліття – $0,86^5 = 0,47$.

За лінією розвитку іншої мови АС залишиться також 50 % вихідного списку, але "своїх", інших слів. З теорії ймовірностей відомо, що серед них лише половина буде та сама, що й у мові В, а половина слів, навіть збережених у словнику мови С, виявиться

втраченою в мові В. Іншими словами, за той самий час розвитку в 4½ тис. років спільних слів між двома мовами-нащадками В і С залишиться лише 25 %.

Зрозуміло, якої першорядної ваги набуває це відкриття саме з огляду на брак письмових пам'яток для давніх станів переважної більшості мов світу. Воно дає змогу науково досліджувати, здавалося, назавжди втрачене. Скептичне ставлення до методу слід визнати неконструктивним, адже для даної області дослідження альтернативою йому є відсутність всякого методу. Оскільки на практиці доводиться оперувати саме 100-слівним списком, підсумуємо встановлені саме для нього константи (це згадані на с. 60 закономірності [R13]⁴⁴ I константа Сводеша і [R14]⁴⁵ II константа Сводеша):

I константа Сводеша. За кожну 1000 років у 100-слівному дослідному списку залишається 86 % слів, тобто **14 % слів** заміщується іншими словами.

II константа Сводеша. За кожну 1000 років між двома 100-слівними списками мов-нащадків залишається спільним $0,86^2 = 0,74$ обсягу списку, тобто 74 слова, або, що те саме, **26 % слів** заміщується іншими словами.

У таблиці на рис. 15 наведено графік розрахунку часової відстані від моменту розходження двох споріднених мов за одержаним відсотком збігів в їхніх 100-слівних списках, які студент може виготовити самостійно на основі таблиці з рис. 13.

Генеалогія мовних філ. Тепер, коли вся різноманітність 2,5 тис. етномов світу розподілилася без залишку між сотнею генеалогічних груп, об'єднаних у 18 родин мов, постає питання, *наскільки ці родини можуть ще бути споріднені між собою*. Галузь історичного мовознавства, яка вивчає ці проблеми, має назву генеалогія мовних філ або теорія віддаленої спорідненості мов.

1. Бореальні (ностратичні) студії. Основа українського слова *жінка* (псл. ЖЕНА) відповідає не лише (давньо)грецькому *γυνε-* (упізнаваному в терміні *гінеко-логія*), але, наприклад, і турецькому *güni* 'одна з дружин' (гарему). Якщо порівняти ці слова на рівні прамов, то схожість стає ще очевиднішою: праіє. **gūen-* / пратюрк. **gūni*.

Ще 1903 р. відомий данський лінгвіст Х. Педерсен сформулював гіпотезу про *віддалену спорідненість* індоєвропейської, уральської, алтайської та семіто-хамітської мовних родин. Ця гіпотетична прародина одержала назву *ностратичної* (від лат. *poster* 'наш'), або нейтральнішу – *бореальної* (від грец. βόρειος 'північний'). У 1960-х рр. слушність цієї гіпотези довів на величезному матеріалі В. Ілліч-Світич. Його основна праця – тритомна "Спроба порівняння nostrатичних мов" частково відновлена за картотеками рано загиблого автора його колегами й учнями В. Дібо, С. Старостіним, С. Ніколаєвим та ін. Уявлення про ступінь виявлених збігів дає рис. 16.

Такого роду збіги кореневих і афіксальних морфем (їх дотепер налічують близько 1000) не можна пояснити ні випадковістю, ні запозиченнями. Вони явно вказують на одвічну генетичну спорідненість порівнюваних мов. За розвитком прадавнього вокалізму бореальні мови поділяють на східнобореальні (УР, ДР, АЛ) і західнобореальні (АФ, ІЄ, КВ). У перших зберігся давній голосний кореня, а в інших розвинувся *аблаут* – система чергувань голосних.

Як видно з прикладів, корпус генетично споріднених морфем БОР мов пов'язаний системою регулярних звукових відповідностей. Серед них чимало нетривіальних, тобто таких, що проливають світло на взаємний розподіл аналогічних фонем у сусідніх родинах. Так, причина розподілу на три ряди проривних задньоязикових іє. **k*^u, **k*^r, **g* стає зрозумілою після встановлення їхньої додаткової дистрибуції щодо стабільного східнобореального вокалізму (див. рис. 17). Аналогічні висновки вдалося зробити і про розподіл сучасних кінцевих драв. -*r*, -*ṛ*. З'ясовано, що за -*ṛ* ішов голосний переднього ряду, а

Рис. 16. Приклади мікрорідних лексичних і звукових відповідностей у мовах бореальної філи (за Старостіним, Дибо, Терентьєвим)

Родина мов → Поняття ↓	Бореаль- на БОР	Алтай- ська АЛ	Ураль- ська УР	Дравідійська ДР	Індоєвро- пейська ІЄ	Картвель- ська КВ	Афразій- ська АФ
я	*mi	*bi	*mi		*me	*mel	*mi
який	*ja	*ja	*jo	*ja	*to	*ja	*ja
чоловік	*mānV		*māñ-če	*man	*m(o)n-		*mn-
багато	*paliu	*p'ülä	*paliV	*palV	*pelu-	*pir-	*pl
глибокий, умочити	*tuba	*t'uba	*tūwä	*tuvV	*dneub	*twib-	*tb
махати	*maHj/e/	*maji-		*maya-	*meh(i)-		*m(j)C-
никнути	*ñajgu-	*ñajgu-	*(ñ)ik(u)		*kneigüh-		
пух	*p/unčE		*punče	*p'occu	*p(o)us-	*pačw-	
падати	*p'adl		(pudota)	*paṭl	*ped-		*pdH
укріплення	*p'algl	*palagl	*palyl	*paṭṭi	*plH-		*blH/

за -r – інші голосні: це стало можливим встановити за алтайськими і уральськими рефlekсами – драв. *paṅ 'великий' ~ ур. *paṅa; драв. ēṅ- 'самець' ~ алт. *ēṅä.

Через велику давність реконструйованого горизонту форм перевірка бореального словника методом глосохронології показує лише, що розпад бореальної прамови стався не пізніше 6 тис. до н. е., хоча культурно-історичні міркування спонукають поглибити цей період на 4–5 тис. років, пор. [Андреев]. Виходячи з напрямку руху родин мов бореальної філи та відповідних їм археологічних культур, праатьківщину бореальних мов розміщують на Близькому Сході [Дыбо, Терентьев // 339].

Рис. 17. Розвиток трьох рядів гутуральних іє. *k^h, *k', *g з єдиного бореального *k- перед u/ü/a (за Дибо, Терентьєвим)

Індоєвропейська	Алтайська	Уральська	Дравідійська
*k ^h eg- 'будувати, робити'	*kiḡl-/koḡl- 'сплести, скріпити, зметати'	*kiḡl- 'припасувати, збудувати, влаштувати'	*kiḡl- 'сплітати, зв'язувати, прости'
*k ^h egH- 'руйнувати, ламати'		*k'ir(a)- 'скоблити, скребти, стригти'	*kiḡl-/keḡl- 'скребти, голити'
*gem- 'хапати, брати, стискати'	*kamo-/kama- 'жменя, жменька'	*kamu- 'хапати, брати, стиснути'	*kaml- 'хапати, брати, тримати'

2. Сінокавказькі студії. Після проведення бореальної реконструкції виникла низка теорій про існування інших макрородин, зокрема сінокавказької (С. Старостін, С. Ніколаєв) у складі північно-кавказьких (нахсько-дагестанських, абхазо-адизьких, хуррито-урартських), хатської, енісейських (кетської), сінотибетських, на-дене, ймовірно, ще баскійської та буриської (Дж. Бенг'стон) мов (див. рис. 18-19). Усі ці мови зберігають давні відповідності в лексиці й морфології. На відміну від бореальних мов з номінативною структурою речення більшість сінокавказьких ергативні і мають суб'єкт-об'єктне узгодження дієслів [Старостин, 56].

Підсумковий виклад сучасного стану сінокавказьких студій наводимо за В'яч. Івановим. Згідно з його синтезом "висловлене раніше припущення про те, що до мов сінотибетської сім'ї прилягають мови на-дене в Північній Америці (суттєво відмінні від інших амеріндіанських мов цього ареалу) тепер переосмислене у світлі спроб побудови загальної порівняльно-історичної граматики макрородини, що включає поряд з численними неностратичними мовами Євразії... також мови родини на-дене" [Іванов // 611]. При цьому до неностратичних, тобто небореальних мов віднесено північнокавказькі та при-

леглі до них згаслі мови – хатську (найближча до адизьких), хурритську й урартську (найближчі до чеченської та інгуської), можливо, етрусську, імовірно, шумерську; також енісейські мови; близькі до них за структурою баскійську в Іспанії та бурушаскі в Гімалаях; велику родину китайсько-тибетських мов. Що ж до родини на-дене, то до неї включають групу атапаських мов, еяк, тлінгіт, чіпева, навахо (дене) та ймовірно мову гайда. Вогнище поширення цих мов в Америці було на південь від Аляски. Не виключено, що їх носії прийшли до Нового Світу пізніше від усіх інших амеріндіанців.

Рис. 18. Приклади міжродинних лексичних і звукових відповідностей у мовах сінокавказької філи

Поняття \ Родина	Сінокавказька	Північно-кавказька	Енісейська	Сінотибетська
я	*zo	*zol	*az-	
не	*da	*dV	*ta	*ta
голова, обличчя	*mVtV	*mætV	*batt-	*mwat
миша	*jVstwV	*jVcwe	*juta	*jus
трава	*negwV	*negwV	*dVg-Vn	*naik

Рис. 19. Шість мовних родин у складі сінокавказької філи мов

Первісний район формування всієї цієї сінокавказької макрородини (СКА) "до переселення до Нового Світу групи, що стала згодом на-дене, слід, найімовірніше, розмістити в Центральній Азії доби палеоліту (і початку мезоліту). Звідси носії частини діалектів могли переселитися ближче на захід, увійшовши в ранні контакти з носіями частини ностратичних мов в ареалі Кавказу і прилеглих до нього з півдня областей. (...) Інша частина діалектів тієї ж макрородини поширилася аж до заходу Європи – в разі, коли наявність спільних граматичних рис у баскійській з північнокавказькими,

бурушаскі й шумерською уможливило включення всіх цих мов до вказаної макрородини". Це сталося задовго "до заселення Європи (зокрема Західної) пізнішими міграційними хвилями індоєвропейців, які виділилися з загальної маси носіїв ностратичних мов, згрупованих у Західній Азії" [там само].

Та ж частина бореальної макрородини, яка найбільше збереглася в Центральній Азії, започаткувала раннє населення її значної частини, адже *гідронімія* "свідчить про перебування носіїв енісейських мов [у минулому] на теренах сучасного Казахстану, до початку руху через них носіїв частини індоєвропейських, тюркських і уральських діалектів, що вичленувалися з західноазійського ностратичного ареалу. Залишком того ж раннього центральноазійського ареалу в такому разі можна було б визнати мову бурушаскі й частину тибетобірманських мов". Інші групи їхніх носіїв, як і мовців китайською та на-дене,

досить рано просуваються на схід і північний схід. "Від IV–III тис. до н. е. прямі предки китайців, очевидно, вже мешкали в області на північ від р. Янцзи" [там само].

3. Аустричні студії. Порівняльно-історичні дослідження 1970–1980-х рр. показали, що, по-перше, реконструкція прадавніх мовних станів 10–15-тисячолітньої давнини принципово можлива і, по-друге, що бореальна філа не єдина у своєму роді. Завдяки дослідженням П. Бенедикта було виділено *аустричну філу* (АУС) у складі родин: аустронезійської (АН), аустроазійської (АА), паратайської (ПТ); її прамова мала вже існувати у VIII–XII тис. до н. е., тобто в пізньому палеоліті й мезоліті [Старостин, 1991, 56]. "Як припускають, мови мяо-яо, тайські, кадаї... та аустронезійські... становлять єдину *аустротайську макрородину*. Її розпад слід віднести до часу не пізніше від V тис. до н. е. (...) Згідно з аустротайською гіпотезою особливу близькість аустронезійських мов (АН) до мов мяо-яо, тайських і кадайської підтверджує характер чамських мов (група АН мов на півдні В'єтнаму...)" [Иванов // 611]. Крім чамської гілки до АН мов належать архаїчна північно-аустронезійська гілка (мови гаошань на Тайвані), меланезійська, полінезійська і найбільша індонезійська гілка (до її складу входить і мальгаська мова Мадагаскару). Не до кінця з'ясовано характер формування японської та рюкюської мов, які об'єктивно сполучають риси АН і АЛ мов, пор. [Старостин, 1991].

АН мови виявляють спільні риси з АА, що можна пояснити або субстратними причинами, або входженням мов обох родин до ще давнішої *аустричної макрородини* (АУС). "Аустроазійський субстрат виділено не лише в АН, але і в давньокитайській, що часом наводять як аргумент проти її безумовного об'єднання в одну родину з тибето-бірманськими мовами. Однак ці аустроазійські слова, ймовірно, були запозичені до давньокитайської за часів, коли народи-носії одного з аустроазійських діалектів мешкали в долині р. Янцзи (*саму назву якої пояснюють з АА*). Давньокитайською ж тоді говорили лише в області, розміщеній далі на північ" [Иванов // 612].

4. Афричні студії. Склад гіпотетичної *афричної філи* опрацьовує Дж. Грінберґ. Як показав О. Мельничук, до останньої зовсім не вписуються тільки койсанські мови (КС). Таким чином, за новими спробами класифікації населення на південь від Сахари тепер говорить мовами двох макрородин: *конґо-сахарської* (у складі КН і НС мов) та окремої реліктової *койсанської*. Більшість народів Центральної та Південної Африки говорить мовами банту (у складі підгрупи бенуе-конґо КН родини): це мови суагілі, руанда, конґо, рунді, луба, уґанда, лінґала, (се)сото, (кі)зулу. Деякі з бантоїдних мов (тів), кордофанські і ква останнім часом залучають до обґрунтування давнього припущення про єдність усіх "суданських" (конґо-сахарських) мов. Коли таку гіпотезу вдасться довести, це відкриє перспективу в дослідженні зв'язків афроазійських мов з мовами Африки на південь від Сахари [там само]. "Особливе місце на півдні Африки посідають готтентотські й бушменські (койсанська родина), до яких близькі рецесивні мови Східної Африки сандаве і хатса. Можливо, що власне койсанські мови є продовженням мов давнього населення Африки" [там само]. Масові знахідки негроїдних черепів часів мезоліту на теренах Іспанії свідчать про належність того населення саме до південноафриканського антропологічного підтипу. Через відмінність мовного матеріалу койсанських мов від решти мов Африки, статус реконструйованої тут філи поки що відповідає лише поняттю *конґо-сахарської філи* (КОС).

Залишаються недостатньо з'ясованими генеалогічні зв'язки андаманської мови (її носії – екваторіальні за антропологічною належністю племена Андаманських островів у Бенгальській затоці) та споріднених з нею кількісно дуже численних папуаських мов (найбільша за кількістю мов родина у світі). Слід окремо зазначити, що на о. Нова Гвінея і кількох сусідніх островах Зондського архіпелагу зосереджена **ПОЛОВИНА МОВ СВІТУ**, якою, щоправда, говорить... 0,3 % людства (близько 18 млн осіб). Іншою половиною мов

світу говорить 99,7 % людства... Звідси стає очевидною важливість генеалогічних студій папуаських і суміжних з ними мов.

Частина папуаських і меланезійських мов споріднена з австралійськими мовами, що окреслює контури ймовірної **океанічної** філи мов (або папуасько-австралійської, ПАВ). Слід підкреслити, що розібратися у надскладній мозаїчній картині генеалогії мов Нової Гвінеї було б практично неможливо без методу М. Сводеша. У своїй книзі про папуаські мови О. Леонтьєв наводить класифікацію С. Вурма, цілком побудовану на лексикостатистичних даних: "Мови вважалися належними до однієї родини, якщо лексикостатистичний індекс близькості перевищував 28 %; до однієї надродини, якщо він був 12–20 %; до однієї філи, якщо він був 5–12 %" [Леонтьєв, 15-26].

5. Американдіанські студії. Після плідних польових досліджень Ф. Боаса, Е. Сепіра і відомих праць Б. Ворфа класифікацією *американдіанських* (американдських) мов тепер займається Дж. Грінберґ. З-поміж АІ мов групу юкі-пенуті пов'язують з юкагірською та уральськими, ескалеутські – з бореальними, групу алгонкіно-мосанських – з палеосибірськими (чукотська, коряцька, нівхська). Ця обставина дала змогу С. Ніколаєву і О. Мудраку виділити окрему від (*амер*)індіанської філи АІН алгонкіно-чукотську філу АЛЧ.

Рис. 20. Картосхема мовних філ або макрородин мов

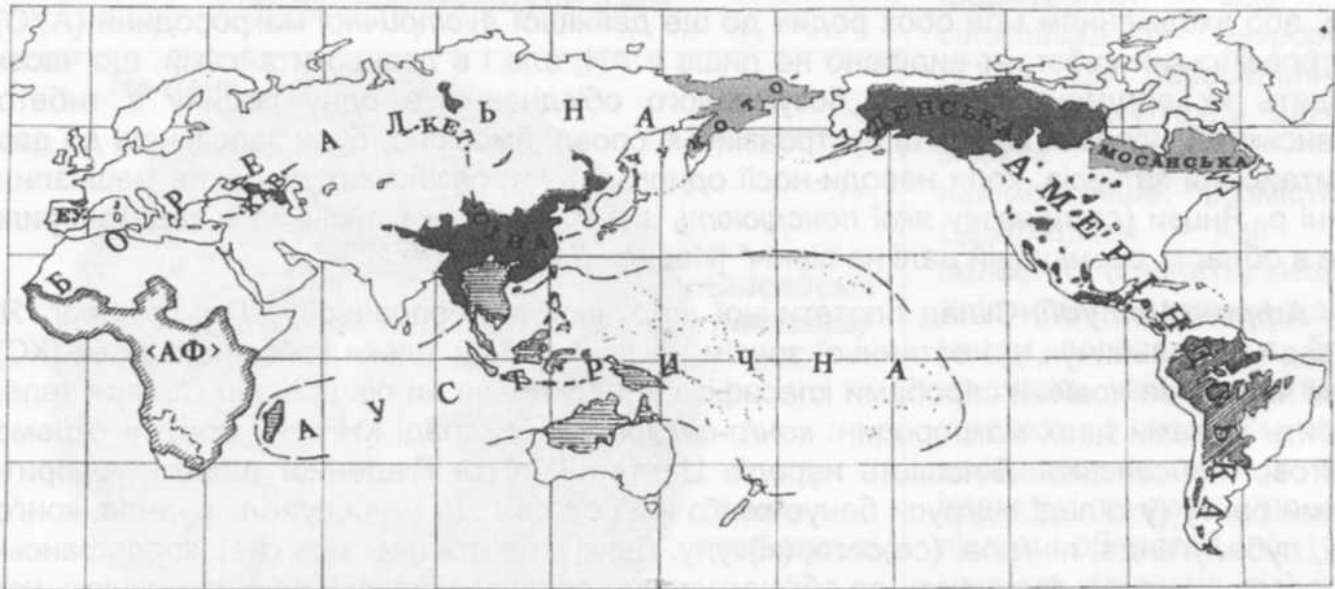

Рис. 21. Приклади міжродинних лексичних і звукових відповідностей між мовами трьох філ: бореальної, американдської та сінокавказької

Поняття \ Філи	Бореальна	Американдська	Сінокавказька
той, цей	*ta	*ta/ti	*tV
що	*mi	*mi-n	*mi
м'ясо	*Homsa	*maci	*jVmcV
темний	*tumV	*t'umak	*dwVmV
жінка	*küni	*kuan	*qwenV

6. Генеалогія макрородин. Схематичне розміщення макрородин або філ мов світу показано на рис. 20. Свого часу М. Сводеш, висувуючи гіпотезу спорідненості всіх АІ мов, припустив, що всі сучасні мови світу походять з діалектів єдиної мовної родини Старого Світу, яка існувала кілька десятиків тисячоліть тому [Іванов // 613]. Тепер таке припущення виглядає краще аргументованим (див. рис. 21), адже "дослідження останніх років дали змогу

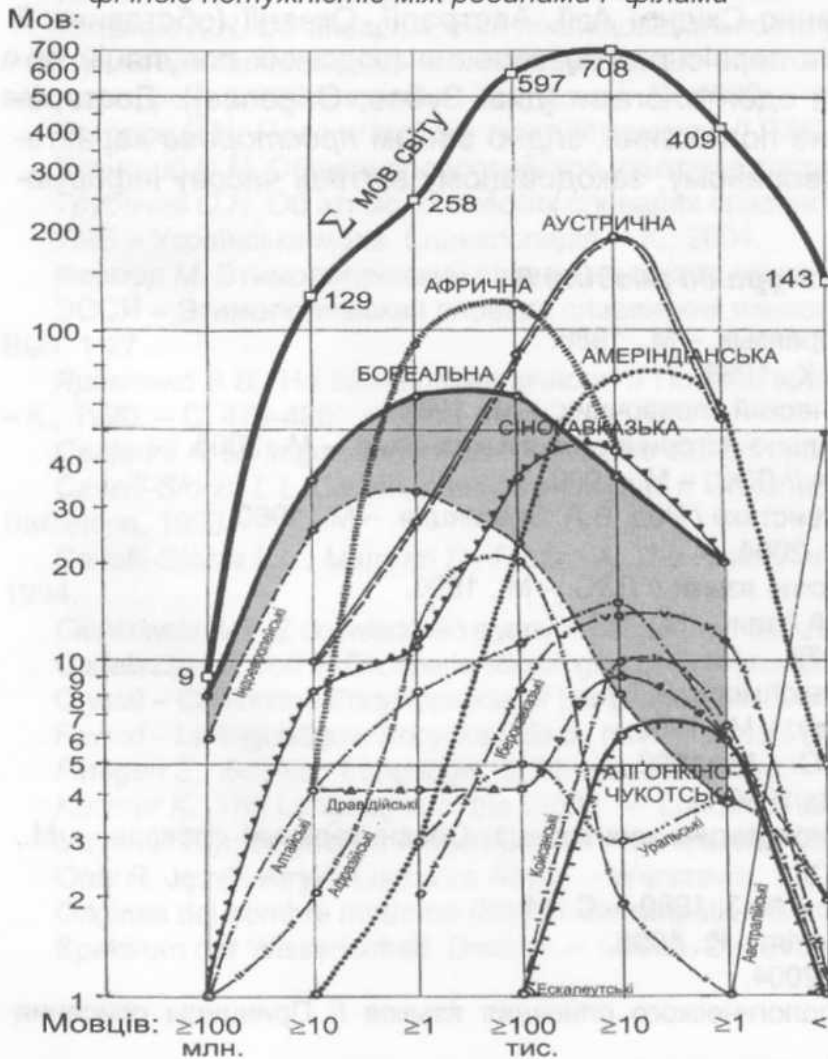
років дали змогу об'єднати майже всі раніше відомі основні родини мов Старого й Нового Світу у **відносно невелике число макрородин**, між якими також помітні деякі зв'язки" [там само].

Іншими словами, на черзі постає наступний етап досліджень, уможливлений зібраним корпусом лексичних паралелей між філами. Незважаючи на те, що й після титанічної праці мовознавців упродовж 200 років відтворити мовну історію людства вдається

Рис. 22. Граничні на сьогодні можливості методу

Рис. 23. Гауссів розподіл споріднених мов за демографічною потужністю між родинами і філами

закономірність: [R15]^{43а} Кореляція генетичної, мовної та географічної історії

все ще досить приблизно, тим не менше вже показано, зокрема, що БОР, СКА і АІН прамови перебували в контактах, наслідком чого є значний пласт запозичень, особливо з СКА до БОР мов. Не виключена ймовірність глибшої спорідненості цих трьох філ.

Складніша проблема стосунків БОР філи з конго-кордофанськими КН та аустроазійськими АА мовами, які мають деякі спільні елементи з бореальними. Граничні на сьогодні можливості цих висновків унаочнює таблиця на рис. 22. "Якщо вдасться довести регулярний характер фонетичних відповідностей між прамовами окремих макрородин, ми зможемо зробити важливий крок углиб мовної історії людства" [Старостин, 56].

Показово, що всередині кожної з виділених філ розподіл споріднених етномов за демографічною потужністю досконало відповідає закономірності Гаусса (див. рис. 23). Масштаб схеми на рис. 23 за віссю *y* логарифмічний. Схему укладено за детальними реєстрами народів світу за станом на 1985 рік [Брук, 547–575]. Гауссів характер графіків очевидний. Нечисленні рецесивні родини мов з малою демографічною потужністю зміщені праворуч і вниз; експансивні родини – ліворуч і вгору. Відображені 9 родин з 18; графіки решти родин зняті, аби розвантажити схему (всі вони є *y*: [Тищенко, 2000, 270–271]).

На завершення курсу надійшов час розглянути згадану на с. 60

людства. Внесок досягнень сучасного порівняльно-історичного мовознавства в галузі генеалогії мовних філ до міждисциплінарного наукового синтезу відображений у *схемі відповідності біологічної та мовної історії людства* на форзаці й нахзаці підручника, – див. її прототип у: [Cavalli-Sforza, 1993, 50-51, 54-55; Тищенко, 2000, 272-275]. В основу схеми покладено концепцію Л. Каваллі-Сфорца (1992 р.), який показав, що в цілому існує кореляція між генетичною схемою послідовності формування 40 популяцій людства і незалежно встановленою мовознавством генеалогічною класифікацією мов (використано зведення М. Рулен). Порівняно з вихідною концепцією у наведеній тут кольоровій схемі враховано кілька уточнень і доповнень.

В генетичній частині схеми об'єднано популяції малайців та індонезійців, натомість виокремлено популяцію басків, підставою до чого є лізніша публікація дослідницької групи Л. Каваллі-Сфорца [Cavalli-Sforza e.a., 1994]. У мовознавчій частині над рівнем мовних родин показано сучасний рівень знань про мовні філи.

Після цього для повнішого уявлення було додано галерею облич народів світу і смугу контурних географічних карт зі схематичною локалізацією розглянутих народів і мов, – і це надало схемі нової якості. Наслідком послідовного врахування всіх деталей відповідності даних генетики й лінгвістики та їх просторово-географічної проекції стала ще одна помітна на схемі глобальна кореляція: з'ясувалося, що географічне поширення народів і мов відповідає (в цілому, в підсумку) структурі "генетичного дерева" популяцій та "генеалогічного дерева" мовних родин і філ. Справді, від лівого краю схеми до її правого краю загальною тенденцією (попри всі місцеві переплетення) є *невпинне поступове переміщення відповідних ареалів з заходу на схід* – з Африки до Європи, Азії, а звідти двома потоками до Америки та Південно-Східної Азії, Австралії, Океанії (обставини й часові рамки цих останніх двох потоків первісного розселення людських популяцій досліджені антропологами, генетиками й одонтологами [див. Зубов; Origenes]). Дотримана тенденція підтверджує теоретичне положення, згідно з яким *просторова характеристика об'єктів містить у собі в перетвореному, закодованому вигляді часову інформацію про них.*

Література до розділу 8

- Андреев Д.Н. Ранне-индоевропейский праязык. – М., 1986.
 Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К., 1968.
 Брук С.И. Население мира. Демографический справочник. – М., 1986.
 Бурлак С.А., Старостин С.А. Сравнительно-историческое языкознание. – М., 2005.
 Виноградов В.А. Стадиальности теория // ЛЭС. – М., 1990.
 Гипотеза Сепира-Уорфа // Новое в лингвистике / Ред. В.А. Звегинцев. – М., 1960.
 Гриценко Г.Ю. Діалектологія // УМЕ. – К, 2004.
 Дыбо В.А., Терентьев В.А. Ностратические языки // ЛЭС. – М., 1990.
 Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. – М., 1967.
 Энгельс Ф. Діалектика природы. – К., 1977.
 ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т.
 Зубов Человек заселяет свою планету. – М., 1969.
 Иванов Вяч. Вс. Глоттохронология // ЛЭС. – М., 1990.
 Иванов Вяч. Вс. Языки мира // ЛЭС. – М., 1990.
 Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. Сравнительный словарь. – М., 1971; 1976; 1984. – Т. 1–3.
 ИП – У истоков письма // Знание – сила. – № 3, 1980. – С. 44.
 ІУМ – Історія української мови. Хрестоматія. – К., 1996.
 Клименко Н.Ф. Декореляція // УМЕ. – К, 2004.
 Климов Г.А. Вопросы континентно-типологического описания языков // Принципы описания языков мира. – М., 1976.
 Климов Г.А. Очерк общей теории эргативности. – М., 1973.
 Климов Г.А. Принципы континентной типологии. – М., 1983.

- Климов Г.А. Типология языков активного строя. – М., 1977.
- Леонтьев А.А. Папуасские языки. – М., 1974.
- Лосев А.Ф. Знак, символ, миф. – М., 1982.
- ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
- Мейнхоф К. Африканские языки с именными классами и их значение для истории языка // Африканское языкознание / Ред. Д.А. Ольдерогге. – М., 1963.
- Мельничук О.С. Етимологія // УМЕ. – К., 2004.
- МЭ – Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. – М.
- Непокупний А.П. Балтійські родичі слов'ян. – К., 1971.
- Непокупний А.П. Балто-слов'янська мовна спільність // УМЕ. – К., 2004.
- Пивторак Г.П. Формирование и диалектная дифференциация восточнославянского этноязыкового ареала до XIII в. (историко-фонетический очерк): Автореф. ... д-ра філол. наук. – К., 1989.
- Пивторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993.
- Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. – М., 1979.
- Сводеш М. К вопросу о повышении точности в лексикостатистическом датировании // Новое в лингвистике. – М., 1960. – Вып. 1.
- Старостин С.А. Как говорили в палеолите? // Наука и человечество / Ред. Д.А. Логунов. – М., 1990.
- Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. – М., 1991.
- Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989.
- Тараненко О.О. Деетимологізація // УМЕ. – К., 2004.
- Тараненко О.О. Десемантизація // УМЕ. – К., 2004.
- Тараненко О.О. Зміни значення // УМЕ. – К., 2004.
- Тараненко О.О. Лексикологія // УМЕ. – К., 2004.
- Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006.
- Тищенко К.М. Метатеорія мовознавства. – К., 1992.
- Тищенко К.Н. Об инвариантной последовательности развития речи в филогенезе и онтогенезе // Актуальные лингвометодические и психолого-педагогические проблемы ускоренного обучения взрослых иностранным языкам : Тез. докл. – К., 1990.
- Топоров В.Н. Палеонтология лингвистическая // ЛЭС. – М., 1990.
- Тронский И.М. Общеиндоевропейское языковое состояние. – Л., 1967.
- Трубачев О.Н. Об этимологических словарях славянских языков // Вопр. языкозн. – № 5, 1957.
- УМЕ – Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. – М., 1964–1973.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков / Ред. О.Н. Трубачев. – М., 1980- 2003... – Вып. 1-27...
- Яременко В.В. На замовлення вічності // Півість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 474-498.
- Cantarini A. Le lingue slave // La formazione dell'Europa linguistica / Ed. E. Banfi. – Firenze, 1993.
- Cavalli-Sforza L.L. Genes, pueblos y lenguas // Origenes del hombre moderno / Sel. J. Bertranpetit. – Barcelona, 1993.
- Cavalli-Sforza L.L., Menozzi P., Piazza A. The History and Geography of Human Genes. – Princeton, 1994.
- Cienkowski W.P. Z doświadczeń słynnych poliglotów // Jak zostać poliglotą. – Warszawa, 1983.
- Cortelazzo M., Zolli P. Dizionario etimologico della lingua italiana: In 5 vol. – Vol. II. – Bologna, 1980.
- Crystal – Cambridge Encyclopaedia of Language / Ed. D. Crystal. – Cambridge, 1985.
- Favrod – La linguistique. Encyclopédie du monde actuel / Réd. C.-H. Favrod. – Paris, 1978.
- Finegan E., Besnier. Language, its Structure and Use. — San Diego e.a., 1989.
- Katzner K. The Languages of the World. — London, 1995.
- Meyer G. Etymologisches Wörterbuch der Albanesischen Sprache. – Strassburg, 1891.
- Ohly R. Języki Afryki. Luga za Afrika. – Warszawa, 1977.
- Origenes del hombre moderno / Red. J. Bertranpetit. - Barcelona, 1993.
- Spektrum der Wissenschaft. Dossier. – 1/2004. Die Evolution der Sprachen.

Предметний покажчик

- автоматичний переклад 43;
авторський стиль 95;
авульсивні звуки 177;
аглютинативні мови 159, 160;
адстрат 59;
аксіологічне нормування мови 71, 73;
аксіомовні (міждіалектні) контакти 81-82;
аксіопрагматика: теорія (діа)лектів 65-91 (предмет 65; одиниці 65; концепції 67; історія 76; закономірності 84);
акустична фонетика 170, 171;
алографи 181;
апофони 162;
алтайські впливи в українській мові 284;
амеріндіанські студії 292;
ансамблі творів 92, 93;
ареальна лінгвістика 57;
артикулеми 152, 153;
артикуляторна фонетика 164, 165, 167, 169;
аустричні студії 291;
аутосугестія 106;
афазії 107-109;
афричні студії 291;
баземи 152, 153;
балканська ліга мов 57, 58;
балтійські родичі слов'ян 281;
безансонський метод "відлуння" 117-118;
білінгвізм 57;
бореальні (ностратичні) студії 288;
валентність 125, 127;
ввічлива (витримана) мова 73;
вегікулярні мови 37, 42;
вернакула 65, 66;
Версальський мир 58;
"викуті слова" 82, 83;
"вимірна рейка" одиниць мовознавства 24;
висловлення 130;
відмінність найчастотніших слів усного й письмового тексту 87;
ВМП (вихідні методологічні параметри) 12;
ВМП галузей 12;
ВМП закономірностей 16;
ВМП історизму 15;
ВМП концепцій 15;
ВМП одиниць 14;
внутрішньо-флексивні мови 159, 162;
вокабули 152, 153;
врахування лінгвостатистичних законів у навчанні мови 103;
гальмівна домінанта 112;
генеалогія макрородин 292;
генеалогія мов 47, 49-53;
генеалогія мовних філ 288;
генетичне мовознавство: теорія становлення мови 206-244 (предмет 206, фонові відомості 206, генетична аксіопрагматика 212, генетична ідіопрагматика 219, генетична етнопрагматика 227, генетична десигніка 235, генетична синтактика 240);
генетичний зв'язок між індоєвропейськими мовами 246-247;
гімалайська ліга мов 58;
глобальна багатомовна система 29;
глобальність мови 30;
глосохронологія 284;
говірка 65, 66;
голос передлюдини 212;
графіми 181;
графічні диферен теми 186, 187;
графічні подоби явищ 236;
груба мова 73;
готські впливи в українській мові 281;
демографічна по-тужність мов 32-33;
демотивація мовних знаків 190;
демотивація оно-матопей 240;
державні мови 35;
державність мови 30;
десигніка: теорія слів 152-205 (предмет 152, одиниці 152, концепції 154, історія 189, закономірності 192);
дефініція людської мови 25;
диглосія 57;
дидактична норма 6, 11;
дипластія 235;
дистинктивні ознаки фонем 170;
диферен теми 152, 153;
диференціація звукових монологів 236;
диференційна відстань української та російської лексики 56;
диференційні відстані лексиконів мов Європи 55;
диференційність 152, 153;
діалект 65, 66;
діалектний континуум 70;
діалог 94;
доморфологічний устрій мови й мислення 251;
доброби 92, 93;
ДП (детермінативні послідовності) етапів засвоєння іноземної мови FIXAT 113, 114, 119-121, 123;
ДП жанрів мовленнєвого мислення 113;
ДП Маєр-Еплера 132-133;
еволюційне мовознавство: теорія розвитку мови 245-295 (предмет 245, еволюційна десигніка 245, еволюційна синтактика 250, еволюційна ідіопрагматика 265, еволюційна аксіопрагматика 267, еволюційна етнопрагматика 274);
еволюція голосового тракту приматів 211;
еволюція лексики 190;
еволюція синтаксису 139-140;
екзофони 189;
експансія ареалу 58;
ергативний устрій мови й мислення 258;
етапи засвоєння мови в онтогенезі 104-106;
етимологія 190, 248;
етномови оригіналів перекладних видань 41;
етномови перекладів 41;
етномовна відносність 44-46;
етномовні контакти 53;
етнопрагматика: теорія етномов 29-64 (предмет 29; одиниці 29; концепції 37; історія 47; закономірності 59);
етологія 214, 229;
ехолалія 220;
жанри мислення 101-102;
закон Гаусса 22;
закономірність Бумера у паузах вагання 146;
закономірність Вебера-Фехнера у фонології 198;
закономірність Гіро 113-115;
закономірність Есту-Зіпфа у тексті 144-145;
закономірність Есту-Зіпфа у фінському словотворі 146;
закономірність Мілевського 194;
закономірності Есту-Зіпфа в жанрах і функціональних стилях 85-86;
закономірності Есту-Зіпфа в перекладі 61, 62;
закономірності Есту-Зіпфа в терміносистемах 86;

- закономірності запам'ятовування і забування 113, 114, 116;
- закономірності Чистякова-Крамаренка 196;
- залежність Грінвуда-Юла 147;
- залежність Зіпфа-Гердана 146;
- залежність Зіпфа-Юла 145, 146;
- залежність Кедінга-Зіпфа-Флеша 145;
- залежності Єркса-Додсона 113, 114, 118, 119;
- запозичення в українському словнику 283-284;
- здичавілі немовлята 225;
- зірочка (*) 48;
- знавці багатьох мов 266;
- знакові релікти 189;
- значення 18;
- зовнішньо-флексивні мови 159, 160, 161;
- зоофони 189;
- зрідненість мов 57;
- ідеофони 189, 237-239;
- ідіолект 65, 67;
- ідіопрагматика: теорія ідіолектів 92-124 (предмет 92, одиниці 92, концепції 94, історія 104, закономірності 112);
- ізоглоси 69;
- ізолекси 78;
- ізолятивні мови 158, 160, 161;
- ізотона 78;
- ізофони 78;
- іменникові класи мови суагілі 256;
- інволюція ареалу 58;
- індекс читальності Флеша 113-116;
- інкорпоративні мови 159, 160;
- інтердикція-1, -2, -3 112, 227-228;
- інтерференція 57;
- інтонація в реліктових мовних явищах 212;
- infima species* 14;
- іранські впливи в українській мові 281;
- історична діалектологія 267;
- історична доля англійської мови 58;
- історична інтерпретація ізоглос 77;
- історична нейролінгвістика 219;
- історична філіація систем письма 272-273;
- історичний розвиток української мови 276;
- історичні складники мовленнєвої здатності 210;
- історія внутрішньовидової голосової заборони 227;
- карта українських діалектів 89;
- кельтські впливи в українській мові 281;
- кількісні параметри індивідуального стилю 98;
- класно-особовий устрій мови й мислення 253;
- когерентність 125-127;
- конвенції спілкування Грайса 94;
- конгруентність 125, 127, 133;
- конективність 125-126;
- константа Голованя-Старинця 147;
- константи Кожевникова-Чистович 197;
- константи Сводеша 288;
- контенсивна типологія мов 137, 250;
- кореляція генетичної, мовної та географічної історії людства 294;
- кореляція ізоглос та історикокультурних явищ 77-81;
- кореляція Пельца-Ендрюса 113, 114, 123;
- кореляція частотності слів словника і словоформ тексту 141;
- корпус 95;
- критичний період у засвоєнні мови дитиною 221;
- лексема 157;
- лексична потужність орфограм 196;
- "лівопівкульний" пацієнт 110-111;
- лінгвістичні ареали 42;
- лінгвістичні закономірності 8,9;
- лінгвопедагогіка: зміст навчання 103;
- літературні жанри 95;
- логіко-семантичні класи баскійських прислів'їв 142-143;
- локальні мови 37;
- локальність мови 30;
- мала дитяча мова 104;
- металогіка 18;
- метамова 18;
- метатеорія мовознавства 11-28 (предмет 11; одиниці 12; концепції 12; історія 17; закономірності 22);
- мислення і мовна пам'ять 102;
- міграція ареалу 58;
- міжвидова голосова регуляція поведінки 214;
- міждисциплінарний синтез 6;
- мовець 94;
- мовлення і мислення 100;
- мовлення і мова 99;
- мовна рекапітуляція 104;
- мовні знаки 154, 155;
- мовні контакти у розвитку етномов 276;
- мовні ліги 56;
- мовні поля кори мозку 107;
- мовні регресії 106;
- мозок передлюдини-мутанта 210;
- молодограматики 275;
- моногенез письма 192, 269;
- морфеми 152, 153, 158;
- морфологічна типологія мов 158;
- МФА 166, 167;
- назалізація 165;
- назофони 189;
- назофони 212;
- наукова норма мовознавства 6, 11;
- національний варіант літературної мови 75;
- непристойна мова 73;
- німецький діалектологічний атлас 70;
- номінативний устрій мови і мислення 259;
- норма літературна і наукова 75;
- норма письмова усна 74-76;
- нормування у діалектах 75;
- огубленість 165;
- ономатопеї 237;
- органічно-активний устрій мови й мислення 257;
- орфографія 75;
- основні закономірності синтактики 144, 145;
- офіційність мови 30;
- палеоантропологія 230;
- палеопсихологія 220;
- парадигма 134-135;
- парадокс Мура 113, 114, 116;
- параметри вегікулярності мови 31-41 (демографічний 32-33, 37-38, 62; економічний 37, 39; мовнополітичний 31; інформаційнокультурний 39, 41);
- парціальні мови 35;
- парціальність мови 30;
- пасажі 125, 126;
- передісторія інтелекту 210;
- передісторія мовлення 210;
- передмовлення як знаряддя-посередник 206;
- персеверація 220;
- перформаційні константи частин мови 149;
- перші "технічні" труднощі мови 241;

- питома лексика української мови 279-280;
- піджин "моя по твоя" 56;
- піджини 56;
- піднесення 165;
- пластія 189;
- поволзька ліга мов 58;
- порівняльно-історичне мовознавство 274;
- послідовність породження і розуміння текстів 131, 132;
- походження граматичних категорій 191;
- поширення у мовах світу звукотипів голосних 182-184;
- поширення у мовах світу звукотипів приголосних 178-180;
- правило Асколі 88;
- правило Берча 113, 114, 119;
- правило Йоста 113, 119;
- правило периферійних архаїзмів 90;
- "правопівкульний" пацієнт 111-112;
- предикативність 125, 126;
- пропоземи 125, 126, 131;
- пропозиційна функція найдавніших лексичних структур 137;
- просунутість 165;
- професійна мова 72;
- пуризм 73;
- регіональні мови 34;
- регіональність мови 30;
- реліктові неандертальці ("снігова людина") 231; реліктові явища мовлення 212;
- репліка 131;
- речення 129, 130;
- риторика 94;
- розвиток мовлення в онтогенезі 220;
- розвиток поняттєвого мислення 224;
- розподіл графем за числом диферентем 197;
- розподіл етномовних складників англійського словника за частотними групами 84;
- розподіл кельтських ойконімів України за продуктивністю основ 147-149;
- розподіл літер і фонем у тексті 195;
- розподіл речень за довжиною в словах (дані Бумера) 147;
- розподіл сюжетів курсу мовознавства 26-27;
- рух думки в синтактичних структурах 131;
- світовий рейтинг прибутків 84;
- семантика 154;
- семантичне поле 135;
- семіозис 189;
- семіотика 18;
- семонегативність 152, 153;
- семоопозитивність 152, 153;
- сєнс 18;
- синтагма 133-134;
- синтагмами 125, 126;
- синтаксична типологія мов 135-136;
- синтактика: теорія синтагм і парадигм 125-151 (предмет 125, одиниці 125, концепції 127, історія 137, закономірності 141);
- синтактичні комплекси 125, 126;
- сіно-кавказькі студії 289;
- СЛД – семантикологічна детермінанта стадій розвитку мови й мислення 262-264;
- слово 157;
- словоформи 125, 127, 157;
- нізм мови 242;
- типологія графічних систем 188;
- типологія солецизм 67;
- соціорівні етномови 71-72;
- спеціальна мова 72;
- співвідношення голосних і приголосних у мовах світу 201-204;
- співвідношення даних генетики й лінгвістики 232;
- спорідненість мов 47;
- статистика правди / неправди 116;
- стоїки 17, 18;
- стратиграфія української топонімії та лексичних запозичень 282-283;
- субмова 66;
- субстрат 59;
- судження 128-130;
- sumtum genus 14;
- суперстрат 59;
- сутність науки 8;
- сфера ідеального як наслідок формування мови 224;
- табу 236;
- твори 92, 93;
- текст 95;
- територіальні діалекти 69;
- тетрапластії – головний мехафонетичних систем 176;
- тонєми 170, 172-175;
- транслітерація 185, 188;
- трипластії 240;
- узус 71, 76;
- українське діалектне мовлення 68;
- універсалії 47;
- UPSID 176;
- уривки 92, 94;
- фамільярний стиль 73;
- фонація 163;
- фонєма 162;
- формування "наскрізних понять" курсу 17;
- формування поняття історизму 19;
- формування протофонологічних опозицій 239;
- формування системного підходу 20;
- французький діалектологічний атлас 71;
- функціональна асиметрія мозку 108, 110, 111;
- функціональні регресії мовлення 220;
- цілоетнічна мова 65, 66;
- цільнооформленість 152, 153;
- часова динаміка мовних ареалів 58;
- часові зміни норми 82;
- часові константи внутрішньомовленнєвої активності 114, 122, 123;
- частини (тексту) 92, 94;
- частини мови 137-139;
- частотні зони Бредфорда 87;
- IV закон Зіпфа 147;
- члени речення 131

Географічний покажчик

- Абхазія 231;
 Авейрон 225;
 Австралія 177,
 209, 218, 228, 294;
 Азербайджан
 231;
 Азія 266, 294;
 Александрія
 (Єгипетська)
 138;
 Аляска 290;
 Альпи 77;
 Амарна 274;
 Америка 20, 35,
 44, 218, 228,
 290, 294;
 Англія 58, 85;
 Андаманські о-
 ви 291;
 Андійське Койсу
 р. 37;
 Африка 35, 159,
 177, 216, 218,
 232, 233, 237,
 291, 294;
 Балкани 267;
 Банкіпур 225;
 Безансон 116;
 Бенгальська
 затока 291;
 Білорусь 57, 81,
 185;
 Близький Схід
 289;
 близькосхідний
 МПР 192;
 Брабант 35;
 В'єтнам 291;
 Валь д'Аоста 35;
 Ванчський хре-
 бет 231;
 Варшава 69;
 Ватикан 266;
 Велике князівс-
 тво Литовське
 77, 81, 281;
 Вісла 281;
 Волинь 68;
 Воронеж 23;
 Гаїті 56;
 Галич 185;
 Галичина 68,
 69, 78, 185;
 Гарвардський
 університет
- (м. Бостон)
 144, 145;
 Гібралтар 70;
 Гімалаї 290;
 Германія 281;
 Гернсі о. 90;
 Гренобль 266;
 Давній Схід
 251;
 Дація 83;
 Далекі Схід
 218;
 далекосхідний
 МПР 192;
 Далмація 277;
 Дворіччя 192,
 270;
 Дніпро 281;
 Дрогобич 159;
 Ебла 271;
 Екваторіальна
 Африка 35,
 174, 254;
 Ельзас 57;
 Еро 77;
 Євразія 185,
 290;
 Європа 35, 37,
 54, 58, 69, 71,
 159, 174, 181,
 232, 266, 290,
 294;
 європейський
 МПР 192;
 ЄС 35;
 Закарпаття 78,
 277;
 Західна Азія
 290;
 Західна Африка
 252;
 Західна Європа
 290;
 Західне Полісся
 68;
 "Зміюва" дер-
 жава готів
 281;
 Зондські о-ви
 231, 294;
 Іберія 83;
 Індія 20, 34;
 Індонезія 59,
 232;
 Ірландія 57;
- Іспанія 71, 290;
 Італія 71;
 Кавказ 37, 177,
 194, 232, 290;
 кавказький МПР
 192;
 Казахстан 290;
 Калімантан о.
 59;
 Каліфорнія 176,
 231;
 Канада 57, 231;
 Карпати 68;
 КВЖД 56;
 Кельн 77;
 Кембридж 98,
 270;
 Керч 266;
 Київ 118, 159,
 266, 280, 284;
 Київська дер-
 жава 280;
 Київська Русь 81,
 279, 284;
 Китай 58, 158,
 231, 231;
 Краків 69;
 Краснодар 23;
 Крим 284;
 Куба 37;
 Кубань 23;
 Ла-Манш 70;
 Ленінград 23;
 Лівобережжя 78,
 81, 90;
 Лондон 232;
 Лондон 88;
 Лос Анжелес
 176;
 Луара р. 90;
 Львів 191;
 Львівщина 78;
 Мадагаскар 59,
 291;
 Мала Азія 266;
 Медок 90;
 Міднапур 225;
 Монголія 231;
 Москва 232, 267;
 МПР (мовно-
 письмові регі-
 они) 192;
 Наддніпрянщина
 149, 281;
- Німеччина 71,
 145;
 Нова Гвінея
 292;
 Новий Світ 209,
 218, 290, 292;
 Нью-Йорк 72;
 Овернь 77;
 Океанія 294;
 Пакистан 34;
 Палестина
 (печери Амуд,
 Табун, Кеба-
 ра, Кафзех,
 Схул) 230;
 Памір 37, 231;
 Пантікапей
 266;
 Папуа-Нова
 Гвінея 56;
 Париж 71, 90,
 145;
 Пекін 267;
 Південна Аме-
 рика 252, ,
 257-259, 261;
 Південна Аф-
 рика 174, 177,
 259, 291;
 південно-азій-
 ський МПР
 192;
 Південно-
 Східна Азія
 158, 174, 231,
 294;
 Північна Азія
 37;
 Північна Аме-
 рика 177, 257,
 261, 289;
 Північна Калі-
 форнія 232;
 Північна Німеч-
 чина 70;
 Північна Сирія
 271;
 Північний Кав-
 каз 231;
 Північний Урал
 231;
 Північно-
 Західний Кав-
 каз 266;
 Піренеї 77;
- Поділля 68, 81;
 Покуття 68;
 Полінезія 231;
 Польща 77, 81;
 Понт 266;
 Португалія 37;
 Правобережжя
 90;
 Причорномор'я
 281;
 Рим 83;
 річки України
 (230 селищ на
 витоках) 148,
 149;
 Росія 37, 58;
 Румунія 71;
 Санкт-
 Петербург
 109;
 Сахара 291;
 Середземне
 море 159;
 Середнє Поліс-
 ся 68;
 Середня Над-
 дніпрянщина
 68, 69, 81, 90;
 Сибір 218;
 Сицилія 70, 249;
 Сіверщина 68,
 277;
 Скандинавія 62;
 Скіфія 281;
 Слобожанщина
 68;
 Старий Світ
 192, 209, 218,
 228, 270, 293;
 Стенфордський
 університет
 233;
 Сузи 271;
 Східна Африка
 207, 291;
 Східна Європа
 57;
 Східне Полісся
 68;
 США 37, 40, 44,
 57, 145, 176,
 225, 233;
 Таджикистан
 231;
- Таїланд 213;
 Тайвань 291;
 Тель-Мардих
 271;
 Техаський уні-
 верситет 270;
 Тибет 231;
 Тихоокеанське
 узбережжя
 США 194;
 Треву 190;
 Тріп 77;
 Угорщина 225;
 Уельс 85;
 Україна 57, 67,
 78, 281;
 Український
 Степ 68;
 Урал 218;
 Уругвай 37;
 Урук 270;
 Фландрія 71;
 Франція 71, 77,
 83, 90, 159;
 Фраумарк 225;
 ФРН 226;
 Хабаровський
 край 231;
 Центральна
 Азія 266, 290;
 Центральна
 Америка 174,
 261;
 Центральна
 Африка 177,
 291;
 Центральна
 Німеччина 70;
 Центральний
 Масив 77;
 центрально-
 азійський МПР
 192;
 Чернігів 68;
 Чукотка 231;
 Швейцарія 71,
 90;
 Шотландія 227;
 Шумер 270;
 Язгулямський
 хребет 231;
 Якутія 231;
 Янцзи р. 291;
 Японія 37, 231;

Іменний покажчик

- Абасв В. 250, 281;
Абуль Фарадж 266;
Адамсон Дж. 218;
Айрошяньке 266;
Алісов М. 37;
Амала 225;
Ананьїнський Д. 9;
Андрій (король угорський) 266;
Андрій Ярославич 266;
Арістотель 8, 17, 18, 101, 131, 138, 209;
Арсеньєв В. 218;
Асколі Г. 27, 70, 84, 85, 88, 90, 275;
Ататюрк Кемаль 185;
Аттіла 284;
Ахілл 255;
Балі Ш. 95;
Бальдінгер К. 153;
Бальзак О. 265;
Барт Р. 60, 99;
Башляр Г. 223;
Белл А. 167;
Белман 9;
Бенгстон Дж. 6, 289;
Беринда П. 266;
Берталанфі Л. 7, 265;
Бертранпетіт Дж. 234;
Берч Г. 27, 113, 114, 119;
Бібс Дж. 226;
Білецька І. 10;
Білецький А. 5, 7, 20, 23, 267;
Білецький О. 267;
Блінков 107, 220;
Блумфілд Л. 127;
Боас Ф. 71, 292;
Бодуен де Куртене Я. 158, 162, 266;
Бойль Р. 9;
Бондаренко О. 10;
Боно Е. 26, 101, 113;
Бопп Ф. 20, 250, 266, 274, 275;
Борис св. 280;
Брагіна 111;
Бредфорд С. 27, 84, 87;
Брехт Б. 44;
Брока П. 107, 108, 220;
Бругман К. 275;
Брюкнер А. 276;
Брюно Ф. 158;
Будагов Р. 86;
Булаховський Л. 221;
Бумер Д. 27, 140, 143, 144, 146;
Бюлер К. 67;
Вагилевич І. 69;
Вайтхед А. 9;
Валон А. 236;
Вахек Й. 71;
Вебер Е. 27, 193, 198, 199, 202, 203;
Вейнен А. 77;
Венкер Г. 70;
Вернер К. 275;
Верніке К. 107, 108, 220;
Виготський Л. 20, 132, 210;
Виноградов В. 71;
Віко Дж. 19;
Віктор 225;
Вільямс П. 117;
Вітгенштейн Л. 18, 116;
Вітлі П. 117;
Вітні В. 99;
Вольфрам Х. 281;
Ворф Б. 44-46, 251, 292;
Вреде Ф. 70;
Всеволод Ярославич 266;
Вурм С. 292;
Галкіна-Федорук 221;
Гаузер Каспар 225;
Геґель Г. 17, 18, 95, 126, 243, 263;
Гельвецій К. 19;
Геракліт 17, 19;
Гердан Дж. 27, 140, 144, 146;
Гердер Й. 19;
Германаріх 281;
Гешль 108;
Гліб св. 280;
Гніденко 23;
Гокет Ч. 6;
Головань Е. 27, 140, 144, 147;
Головацький Я. 69;
Голуб 276;
Гомер 255, 274;
Гончарова О. 118;
Грушевський М. 276, 279;
Гумбольдт В. 44-46, 156, 250, 251, 266;
Гухман М. 251;
Гюґо В. 266;
Гавронські А. 266;
Гаусс К. 17, 22, 23, 59, 60, 84, 113, 114, 143, 147, 193, 196, 293;
Гелваґ Х. 167;
Гівон Т. 194;
Гіро П. 9, 27, 90, 98, 113-114, 142, 190;
Гооссенс Й. 77;
Грайс П. 26, 94;
Гран Л. 140;
Грімм Я. 20, 275;
Грінберг Дж. 135, 234, 291, 292;
Грінвуд 27, 140, 143, 144, 147;
Данило Галицький 185;
Дарвін Ч. 19, 275;
Деблін 23;
Деглін В. 109;
Декарт Р. 101;
Демосфен 42;
Джеймс В. 18;
Дженні 225, 226;
Джонз Г. 27, 113, 114, 116, 117;
Джонсон 58;
Дибо В. 288;
Дідро Д. 19;
Діонісій Евпатор 266;
Діонісій Фракійський 138;
Діце А. 117;
Додсон Дж. 27, 113, 114, 118, 119;
Доза А. 77, 90;
Доброхотова 111;
Драгоманов М. 185;
Дубінін М. 206;
Дюбуа Ж. 116;
Дюркгейм Е. 57;
Еббінґгауз 27, 102, 113, 114, 116, 117;
Едмон Е. 71;
Елдрідж 145;
Елькост 193;
Еме М. 128;
Енгдаль 139, 140;
Енгельс Ф. 126, 129, 207, 235, 242, 250, 261, 266;
Ендрюс Ф. 27, 113, 114;
Есту Ж. 23, 27, 59, 61, 62, 84, 113, 140, 143-144;
Ельмслев Л. 76, 127;
Еркс Р. 27, 113, 114, 118, 119;
Есперсен О. 158, 250;
Жилко Ф. 68, 71, 89;
Жильєрон Ж. 71, 90;
Залозний П. 137;
Звеґінцев В. 241;
Зіпф Дж. 9, 17, 22, 23, 27, 53, 59-62, 83, 84, 88, 113, 115, 140, 143-145, 147, 192, 196;
Іванов В'яч. 25, 81, 268, 285, 289;
Ілліч-Світич В. 288;
Інґве В. 9, 143;
Іоан-Павло II 266;
Ітон Е. 145;
Йост 27, 113, 114, 119;
Каваллі-Сфорца Л. 61, 233, 294;
Камала 225;
Камю А. 128;
Кант Е. 9, 19;
Кантаріні А. 276, 277;
Карамзін М. 67;
Карапетян В. 232;
Карл V 266;
Карнап Р. 9, 17-19;
Касавін І. 74;
Кастомаров М. 276;
Кацнельсон С. 250;
Квірін св. 77;
Кедінґ 27, 140, 145;
Кенікот С. 109;
Кенінгстон 145;
Кибрик А. 263;
Клапрот Ю. 266;
Клеменевич З. 128;
Клименко Н. 4, 9;
Климов Г. 6, 20, 137, 143, 207, 250, 251, 263;
Кожевников 27, 197, 198, 220;
Кожина М. 86;
Козак Д. 281;
Колумб Х. 20, 275;
Комаровська Г. 121;
Кондон Е. 144;
Конрад Дж. 266;
Копечний Ф. 276;
Котляревський І. 69, 75;
Кочеткова В. 207, 210, 219;
Кошеріу Е. 74;
Крамаренко Б. 23, 105, 142, 145, 193, 196;
Кранц Г. 232;
Кребс Е. 267;
Кримський А. 82, 267, 276;
Крушельницька Л. 281;
Кюв'є Ж. 275;
Лабов В. 72;
Лайон Д. 117;
Лаплас П. 19;
Лауб І. 86;
Левик-Гудол Дж.

- 208;
 Лейбніц К. 17;
 Леннеберг Е. 221, 222;
 Леонардо да Вінчі 265;
 Леонтьєв О. 20, 235, 292;
 Леруа-Гуран А. 232;
 Ллойд дю Брюль Е. 210;
 Ломоносов М. 67;
 Лосєв О. 6, 20, 25, 129, 137, 139, 143, 191, 250, 251, 255–257, 259, 263, 264;
 Лотка А. 27, 84, 87;
 Лурія О. 6, 20, 219;
 Льюїс К. 156;
 Людовик XIV 190;
 Людсканов О. 153;
 Маєр-Еплер 132;
 Майєр Г. 276;
 Мак-Гіч Дж. 117;
 Макіавеллі Н. 116;
 Маларме С. 116;
 Мальсон 225;
 Мамін-Сибіряк Д. 218;
 Мандельброт Б. 113;
 Маркс К. 99, 208, 216, 230, 241, 250, 256;
 Марр М. 207, 250, 266, 274;
 Мартинов В. 281;
 Мартіне А. 158;
 Матезіус В. 71, 126;
 Матюшин Г. 206;
 Махмуд аль Кашгарі 266;
 Мачинський О. 281;
 Медзофанті Дж. 266;
 Меє А. 20, 71, 275;
 Меєр П. 70;
 Мельничук О. 291;
 Мирослав з Блудник 185;
 Мілевський Т. 27, 192–196;
 Міллер Дж. 7, 9, 113, 143, 147;
 Мітридат IV 266;
 Моль А. 37, 105;
 Монтень Ш. 57;
 Мопасан Гі 266;
 Морзе С. 189;
 Морріс Ч. 13, 14, 17, 19, 134;
 Мос М. 6;
 Мудрак 292;
 Мур Дж. 27, 113, 114, 116;
 Мюллер Ф. 250;
 Нейгауз Г. 9;
 Нейрат О. 19;
 Несмелов О. 56;
 Ніколаєв С. 6, 289, 292;
 О'Коннор Дж. 165;
 Обертен Е. 107, 108, 220;
 Огли Р. 143;
 Оккам В. 21;
 Орлик П. 266;
 Остгоф Г. 275;
 Остин Дж. 156;
 Остромир 280;
 П'єрон А. 117;
 Парамонов Б. 8;
 Паріс Г. 70;
 Пауль Г. 276;
 Пашковський В. 196;
 Педерсен Х. 288;
 Пельц Д. 27, 113, 114;
 Піаже Ж. 6, 104, 113, 119, 210;
 Пірс Ч. 13, 14, 18, 145;
 Пірсон К. 17, 23, 143, 147;
 Платон 18, 129, 138;
 Пліній 209;
 Поліванов Є. 71, 266;
 Поляков Г. 219;
 Поршнев Б. 6, 20, 112, 131, 193, 206–208, 210, 218, 220, 223, 226, 227, 231, 236, 237, 242, 251, 264;
 Потєбня О. 20, 276;
 Потьє Б. 134;
 Пришвін М. 218;
 Протагор 17, 18;
 Пукосович О. 185;
 Пушкін О. 266;
 Пчілка О. 82;
 Рабле Ф. 266;
 Радчук В. 60;
 Расін Ж. 98;
 Раск Р. 20, 266, 274;
 Рассел Б. 18;
 Рєзніков Л. 240;
 Ріфатер М. 98;
 Робінзон 226;
 Ронсар П. 90;
 Россі-Ланді Ф. 19;
 Рудий Б. 9, 25;
 Рулен М. 234, 294;
 Світ Х. 167;
 Сводеш М. 6, 27, 59–61, 284, 285, 287, 288, 292;
 Святослав 280;
 Секст Емпірик 153;
 Селігей П. 4, 9;
 Сельє Г. 7;
 Семчинський С. 10;
 Сепір Е. 6, 44–46, 66, 71, 159, 251, 292;
 Серль Дж. 156;
 Сєдов В. 281;
 Сєченів І. 197, 256;
 Сіра Сова 218;
 Скалігер Й. 266;
 Славський Ф. 276;
 Сократ 129;
 Сосюр Ф. 6, 20, 99, 130, 153, 163, 190, 275;
 Спіркін О. 212, 237;
 Старинець В. 27, 140, 144, 147;
 Старицький М. 82;
 Старостін С. 6, 289;
 Степанов Ю. 19;
 Стрижак О. 281;
 Стрінджер К. 232, 233;
 Сухожєвський Л. 119, 121;
 Тальявіні К. 267;
 Тейлор 115;
 Тимошук І. 60, 62;
 Тиндал Дж. 7;
 Томашєвський Б. 132;
 Томко 227;
 Топільський 231;
 Топоров В. 281, 284;
 Тоцька Н. 68;
 Траугот Н. 106;
 Тресі 105;
 Трір Й. 135;
 Трошин 105;
 Трубачов О. 276, 279, 281;
 Трубецької М. 57;
 Турчанінова В. 60, 62;
 Українка Л. 82;
 Ухтомський О. 112;
 Ушакова Т. 114;
 Фасмер М. 276, 277, 281;
 Фейєрбах Л. 230;
 Феодосій 280;
 Фехнер Г. 27, 193, 198, 199, 202, 203;
 Фирсов 211;
 Фідос Л. 108;
 Флеш 27, 113–115, 140, 145;
 Франко І. 82, 266;
 Фреге Г. 17, 18, 130;
 Фридман Е. 209;
 Фрінгс Т. 70, 71;
 Фуко М. 102;
 Фюретьер ... 82;
 Хайтун С. 23;
 Хеєр Р. 116;
 Хмельницький Б. 266;
 Хорєв Б. 37;
 Цицерон 42, 83;
 Чекановський Я. 193;
 Чикобава А. 254;
 Чистович Л. 27, 197, 198, 220;
 Чистяков В. 23, 105, 142, 145, 193, 196;
 Чосєр Дж. 58, 98;
 Шампольон Ф. 266;
 Шаумян С. 251;
 Шахматов О. 71, 277, 280, 281;
 Шашкевич М. 69;
 Шевченко Т. 9, 69, 118, 266;
 Шекспір В. 58, 265;
 Шеллі П. 101;
 Шлеґель Ф. 275;
 Шлейхер А. 20, 47, 266, 274;
 Шліман Г. 266;
 Шмандт-Бессєрат Д. 270;
 Шмідт Й. 70;
 Шубін Е. 99, 104;
 Щєрба Л. 167;
 Юіті Т. 218;
 Юл Дж. 27, 140, 143, 144, 147;
 Якобсон Р. 25, 81, 153;
 Ярошенко В. 266

Показчик мов

- АА (аустроазійські) 135, 159, 291, 293;
 абхазо-адизькі 254, 259, 289;
 аварська 254;
 аварські 37;
 авестійська 20, 248, 274;
 АВ (австралійські) 48, 135, 159, 174, 201, 259, 292;
 адигейська ІК 254, 259;
 адизькі 290;
 АІН (амеріндіанська філа) 293;
 айсорська 58;
 АЛ (алтайські) 135, 159, 202, 203, 261, 288, 289;
 албанська 266;
 алгонкіно-мосанські 292;
 алгонкіно-чукотські 292;
 американська англійська 35;
 (амер)індіанські 48, 159, 275, 290, 292;
 амхарська АФ 266, 267;
 АН (аустронезійські) 159, 201, 261, 291;
 англійська 19, 34, 42, 43, 48, 53, 54, 56, 58, 69, 75, 77, 83, 103, 135, 146, 158, 160, 161, 165, 167-173, 188, 195, 196, 200, 226, 266, 267, 284, 285;
 андаманська 291;
 андійська ІК 66, 254;
 андійсько-цезька група мов 37;
 арабська 34, 37, 57, 58, 62, 69, 159, 162, 163, 181, 249, 254, 266, 267;
 аранта АВ 186, 194, 195;
 арчинська ІК 194;
 ассамі ІЄіа 62;
 атапські 257, 290;
 АУС (аустрічна філа) 291;
 аустротайські 291;
 АФ (афроазійські) 42, 159, 201, 261, 288;
 африкаанс 57;
 африканські 177;
 ацтекська (=наху-атль) 159;
 балтійські 58, 159, 204, 280
 бамана 188;
 бамбара КН 252;
 банту 59, 158, 159, 181, 237, 254, 291;
 баскійська 58, 69, 137, 138, 142, 143, 254, 259, 267, 289, 290;
 бацбійська ІК 259;
 бельгійська французька 35;
 бенгалі 35, 62;
 бенуе-конго 291;
 берестейська українська 35;
 бігарі ІЄіа 35;
 білоруська 56, 57, 71, 185, 248, 277, 279;
 бірманська 174;
 бойківсько-покутський діалект укр. мови 266;
 болгарська 56, 248, 267, 269;
 бореальні 288, 292, 293;
 бразильська португальська 35;
 британська англійська 35;
 болгарська 266;
 буриська 259, 289, 290, 291;
 бушменські 181, 291;
 в'єтнамська АА 34, 35, 174; верхньо-лу-
 жицька 56, 248;
 вірменська 56, 58, 187, 248, 267;
 верхньо-лужицька 279, 280;
 вологодсько-в'ятські говірки рос. мови 279;
 гавайська АН 181, 194;
 гайтянська креольська 56;
 гайда АІ 176, 181, 290;
 галісійсько-португальські говірки 70;
 галло-романські говірки 71;
 галльська 59;
 германські мови 47, 53, 159, 204, 252, 279;
 гінді 34, 35, 62, 69, 185, 188, 267;
 гіндустані 34;
 голландська 62;
 готтентотська КС 177, 291;
 грецька 248, 249, 266, 267, 274, 280;
 грузинська 187, 266, 267;
 ґаошань АН 291;
 ґасконська 57;
 ґвінейські КН 252;
 ґотська 44, 274, 275, 280, 284;
 ґуанчжоуська СТ 174;
 давньогрецька 20, 29, 39, 65, 67, 69, 74, 138, 158, 162, 163, 249, 266, 267, 285, 288;
 давньоіндійська 48;
 дакота АІ 257, 258;
 данг. (давньо-англійська) 48, 98, 285;
 данська 62, 204, 266;
 дболг. 48;
 дєвр. 266;
 дгерм. 48, 83, 147;
 дене 290;
 дегип. 267;
 дінд. 248;
 дкит. 291;
 дмак. 48;
 днім. 285;
 днор. 285;
 днорв. 274;
 домініка кариб 285;
 дперс. 48;
 ДР (дравідійські) 48, 56, 135, 159, 202, 203, 261, 289;
 друс. 248;
 дсканд. 48;
 дслов. 48;
 дукр. 48;
 дфін. 81;
 дфр. 249;
 ЕА (ескалеутські) 259, 292;
 еве КН 177;
 еламська 257;
 ельзаська німецька 35;
 естонська 181, 185;
 етрусська 290;
 ефік КН 177;
 еяк 290;
 європейські 58;
 єнісейські 261, 289, 290;
 жес (сім'я мов, АІ) 252;
 західно-слов'янська 269, 276, 279;
 зулуська КН 62 (див. кізулу);
 іберійська 59;
 іврит 57, 187, 188, 190;
 іґбо КН 174, 252;
 ІЄ (індоєвропейські) 32, 47, 48, 56, 88, 203, 248, 261, 275, 276, 288, 290;
 ІЄ прамова 249, 274, 288;
 ІК (іберо-кавказькі) 56, 135, 176, 181, 201, 203, 254, 259;
 інгуська ІК 290;
 індо-іранські 90, 259, 261;
 індонезійська АН 35, 185, 237;
 індонезійські 291;
 іранські 42, 47, 204, 280;
 ірландська 177, 181, 266;
 ісландська 62;
 іспанська 34, 49, 47, 58, 59, 69, 70, 163, 176, 267;
 італійська 34, 53, 54, 58, 70, 88, 249, 266, 267;
 йбруба КН 252;
 кабардинська ІК 181;
 кабардино-черкеська 194;
 кавказька російська 35;
 кадаї 291;
 казахська 159
 кайва АІ 195;
 калмицька 58;
 камаюра АІ 257, 258;
 канадська французька 35;
 караїмська 185
 картвельські 259, 261, 288;
 кастильська іспанська 35;
 каталонська 70;
 ква 291;
 кельтські 58, 147-149, 277, 279, 280;
 кетська 289;
 кечумара АІ 261;
 китайська (путунхуа) 34, 37, 62, 69, 158, 160, 173, 267, 275, 285, 291;
 (кі)зулу 291;
 кімрська (валлійська) 135, 149, 176, 254;
 КН (конго-кордофанські) 159, 174, 177, 291, 293;
 конго 291;
 конго-сахарські 291;
 коптська 266, 285;
 кора(на) КС 177;
 кордофанські КН 291;
 корейська 34, 158, 159, 187;
 коряцька ПА 292;
 кримтатарська 284;
 КС (койсанські) 174, 177, 181, 241, 291;
 Іксум КС 176, 181;
 КТ 289, 290;
 кубанська українська 35;
 кунґ КН 177;
 куршська УР 48;
 ладіно 88;
 лакська ІК 194;
 лаоська ПТ 174, 17;
 латиноамериканська іспанська 35;
 латинська 19, 20, 29, 39, 47, 53, 58, 59, 74, 76, 77, 83, 88, 90, 129, 135, 138, 153, 156, 173, 186, 190, 241, 248, 266, 267, 274, 285;
 латис. 48, 105, 174, 249;
 лемківська українська 35;
 литовська 81, 174, 248, 252;
 лінґала КН 291;
 лотаринзька німецька 35;
 луба КН 291;
 лузитанська португальська 35;
 лурська ІЄір 62;
 мадарська УР 159, 266;
 майя (юкатек) АІ 177;
 майя-кіче 259;
 македонська 248;
 малайська АН 34, 185, 266;
 малінке КН 252;
 мальґаська АН 59, 291;

- манде (група мов, Аф) 252;
 марамароська українська 35;
 меланезійські 291, 292;
 мідійська ІСір 48;
 молдавська 34, 185;
 монгольські 203, 280;
 муна КН 176;
 мунда АА 261;
 мускоґі АІ 257;
 мяо-яо 261, 291;
 навахо АІ 290;
 наддністерський діалект укр. мови 266;
 на-дене АІ 257, 289, 290, 291;
 нахсько-дагестанські 259, 289;
 нівхська ПА 176, 292;
 нідерландська 34, 54, 56, 57;
 німецька 34, 53, 56, 58, 69, 70, 77, 82, 83, 129, 132, 135, 145, 159, 177, 181, 188, 225, 241, 248, 266, 267, 275, 284, 285;
 нижньо-лужицька 248, 277;
 (ново)грецька 34, 267, 276, 285;
 новомеланезійська креольська 56;
 норвезька 62, 174, 185, 204, 266;
 нормандський діалект фр. м. 275;
 ностратичні (=бо-реальні) 288;
 НС (ніло-сахарські) 291;
 ну СТ 174;
 нутка АІ 177, 181;
 океанічні 292;
 окситанська 90;
 осетинська 56;
 ПА (палеосибірські) 201, 292;
 павая ПП 176, 181;
 палі 267;
 лано АІ 259;
 парфянська 266;
 пд.-білоруські говірки 279;
 пдсл 277;
 пенджабі 35;
 перська 34, 48, 62, 185, 187, 188, 190, 254, 260, 266, 267;
 пехлеві 185;
 печенізька 266;
 писемно-українська 48;
 піджин "моя по твоя" 56;
 піджин-інгліш 56;
 підляська українська 35;
 пн.-терм. 56;
 пн.-кавк. 289, 290;
 пн.-рос. говірки 277;
 пнсл. ??;
 полінезійські 259, 261, 291;
 польська 35, 39, 54, 56, 69, 105, 186, 195, 248, 266, 267, 269, 276, 277;
 порт 267;
 португальська 34, 56, 69, 159, 204;
 ПП (папуаські) 37, 42, 259, 291, 292;
 ПП-АВ 292;
 пралехітський діалект 268;
 пра-пд.-сх.-слов'янська 268;
 пра-пн.-сх.-слов'янська 268;
 псл. (пра-слов'янська) 48, 248, 274;
 пратюркська 288;
 провансальська 70, 190;
 протоновгородський діалект 268;
 протосербсько-македонський діалект 268;
 прото-словенський діалект 268;
 протофінська 56;
 прото-чесько-словацький діалект 268;
 проукраїнський діалект 268;
 ПТ (паратайські) 291;
 пушту ІСір 267;
 пхитон-луанґ 213;
 ретороманська 88;
 романські 47, 53, 59, 70, 98, 159, 276, 279, 285;
 російська 34, 37, 48, 56, 58, 62, 67, 71, 81, 96, 97, 138, 161, 163, 164, 171, 186, 191, 195, 196, 204, 248, 266, 267, 276, 277, 279, 284, 285;
 ротокас АН 176, 181;
 руанда КН 291;
 румунська 34, 54, 185;
 рунді КН 291;
 русеношк 56;
 рюкюська 291;
 саамська УР 62, 203;
 сабір 56;
 саліш 259;
 самоа АН 195;
 сандаве КС 291;
 санскрит 20, 266, 267, 274, 275;
 секлерська ма-дярська 35;
 семіто-хамітські 261, 288;
 семітські 42, 48;
 сербсько-хорватська 269;
 сербська 62, 174, 185, 188, 248, 267, 279;
 серед.-єгипетська 285;
 середньоазіатська російська 35;
 (се)сото 291;
 сирійська 266, 267;
 сіу 257;
 СКА (сінокавказька філа) 135, 289, 290, 293;
 скандинавські 53, 285;
 скіфська 280;
 слов'янські 42, 47, 69, 159, 204, 276, 277;
 слов'янські діалекти 268;
 словацька 56, 105, 225, 248, 269, 280;
 словенська 248, 269;
 сонінке КН 252;
 СТ (сіно-тибетські) 135, 261;
 ст.-сл. 248;
 суагілі КН 34, 35, 160, 161, 255, 256, 291;
 ст.-франц. 59;
 сх.-слов. 276;
 тадшу СТ 66;
 тайська ПТ 261, 291;
 тамільська ДР 34;
 тапано АІ 259;
 татарська 185;
 тві КН 62;
 телугу ДР 35;
 тибето-бірманські 259, 291;
 тів КН 291;
 тіві АВ 160;
 тлінгіт АІ 257, 290;
 тунгусо-маньчжурські 203;
 тупі-гуарані АІ 257;
 турецька 34, 159, 160, 249, 266, 267, 288;
 тюркські 42, 48, 69, 159, 203, 266, 276, 290;
 убихська ІК 181;
 уґанда 291;
 угорські 203;
 угро-фінські 48, 159;
 уйгурська 266;
 українська 35, 39, 42, 44, 56, 61, 67, 69, 71, 75, 77, 79, 81, 82, 88, 96, 126, 128, 147, 153, 157, 185, 188, 190, 195, 241, 248, 266, 267, 280, 284, 285;
 ульчська АЛ 203;
 УР (уральські) 135, 159, 202, 203, 261, 288, 289, 290, 292;
 уралпо-алтайські 135;
 урду 34, 35, 62, 185, 267;
 фанте (=акан) КН 62;
 фарерська 62;
 фінська 254, 279;
 фінські 57, 83, 146, 159, 203, 227;
 фламандська 62;
 франко-провансальська 70, 88, 90;
 французька 34, 43, 47, 56-58, 69, 71, 73-77, 90, 98, 105, 128, 135, 137, 138, 144, 145, 159, 160, 172, 173, 177, 188, 190, 249, 266, 267;
 французька Брабанту 35;
 французька Валь д'Аости 35;
 фула(ні) КН 177, 254;
 хаґу 174;
 халдійська 266;
 хатська 289, 290, 291;
 хетська 48;
 хозарська 266;
 хорватська 62, 174-175, 188, 248, 277, 279;
 хурритська 290;
 хуррито-урартська 259, 289;
 ц.-амер. 259;
 циганська 204;
 церк.-сл. 48, 57, 266, 277, 280;
 чамська АН 291;
 чеська 54, 56, 57, 59, 105, 186, 248, 266, 267, 269, 276, 280;
 чеченська ІК 181, 290;
 чибча АІ 176;
 чинук АІ 56, 194, 195;
 чинук-цимши-ан (група мов) 259;
 чіпева АІ 290;
 чоса КС 62;
 чук.-камчатська 259;
 чукотська ПА 66, 176, 292;
 шведська 34, 62, 135, 140, 176, 195, 266;
 шведська у Фінляндії 35;
 швейцарська німецька (шви-цертюшт) 35;
 швейцарська французька 35;
 шуг'нано-рушанські мови ІСір 37;
 шумерська 259, 290;
 юкагірська АЛ 292;
 юкі-пенуті 292;
 юто-ацтецькі 259;
 яна АІ 66;
 яо 176;
 японська 35, 66, 158, 159, 177, 181, 187, 203, 266, 267, 291

Навчальне видання

Костянтин Тищенко

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА

СИСТЕМНИЙ ПІДРУЧНИК

Редактор Л. Воронцова

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Виконавець Д. Ананьївський

Підписано до друку 15.05.07. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 700. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 400. Ум. друк. арк. 22,0. Обл.-вид. арк. 17,90. Зам. № 27-3919.

Надруковано у Видавничо-поліграфічному центрі "Київський університет"

01601, Київ, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43,

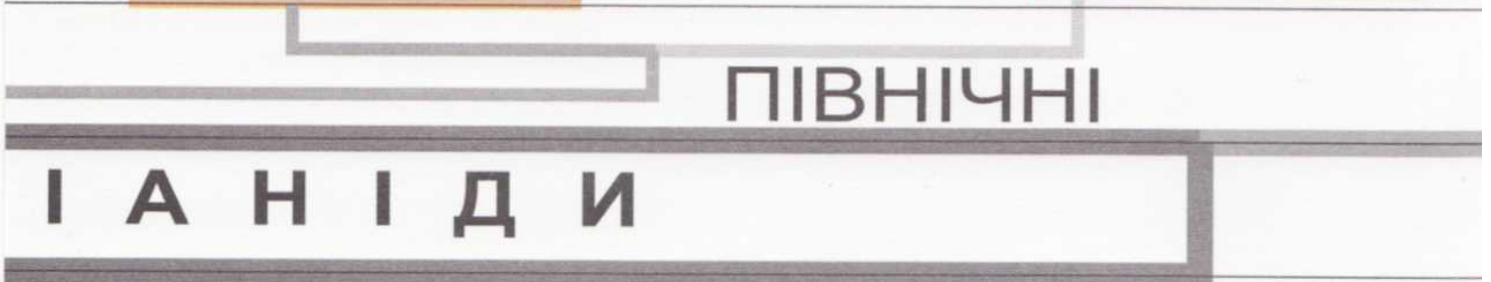
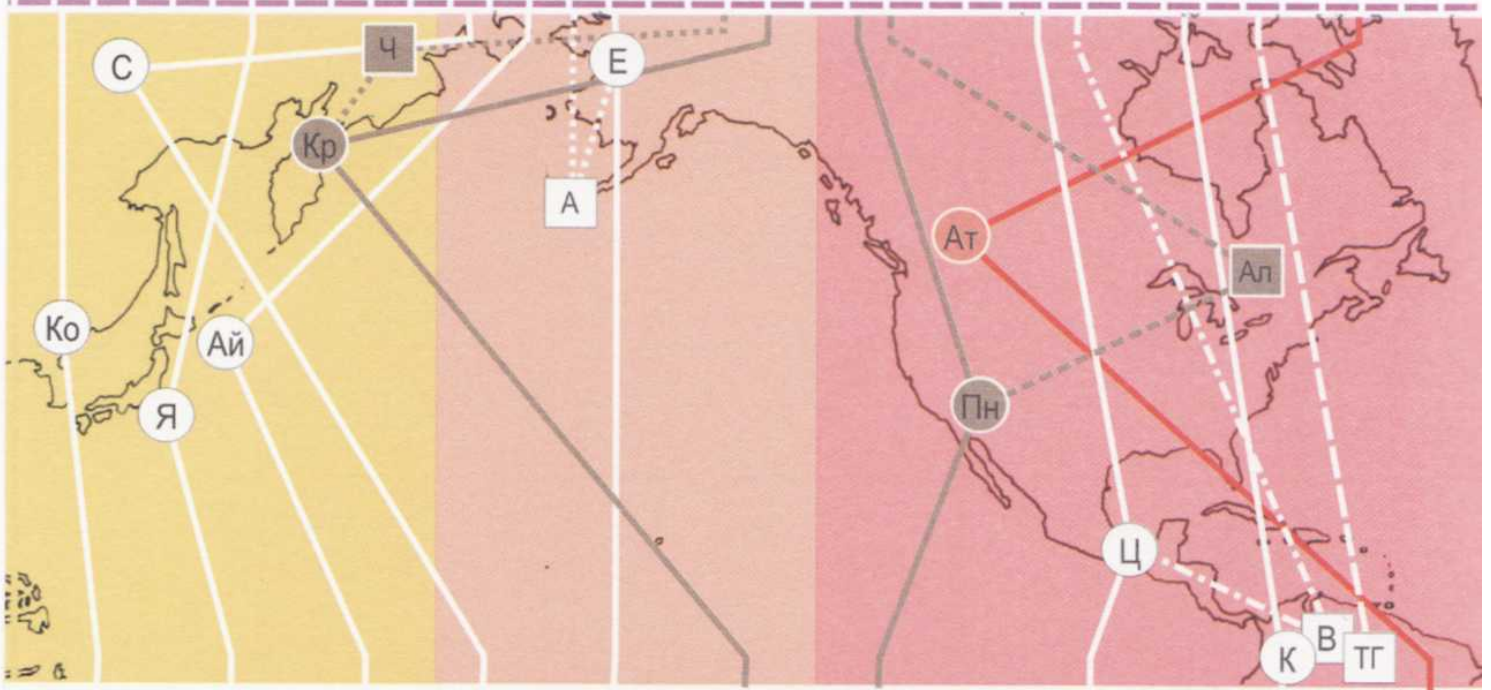
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128.

E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua

WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.

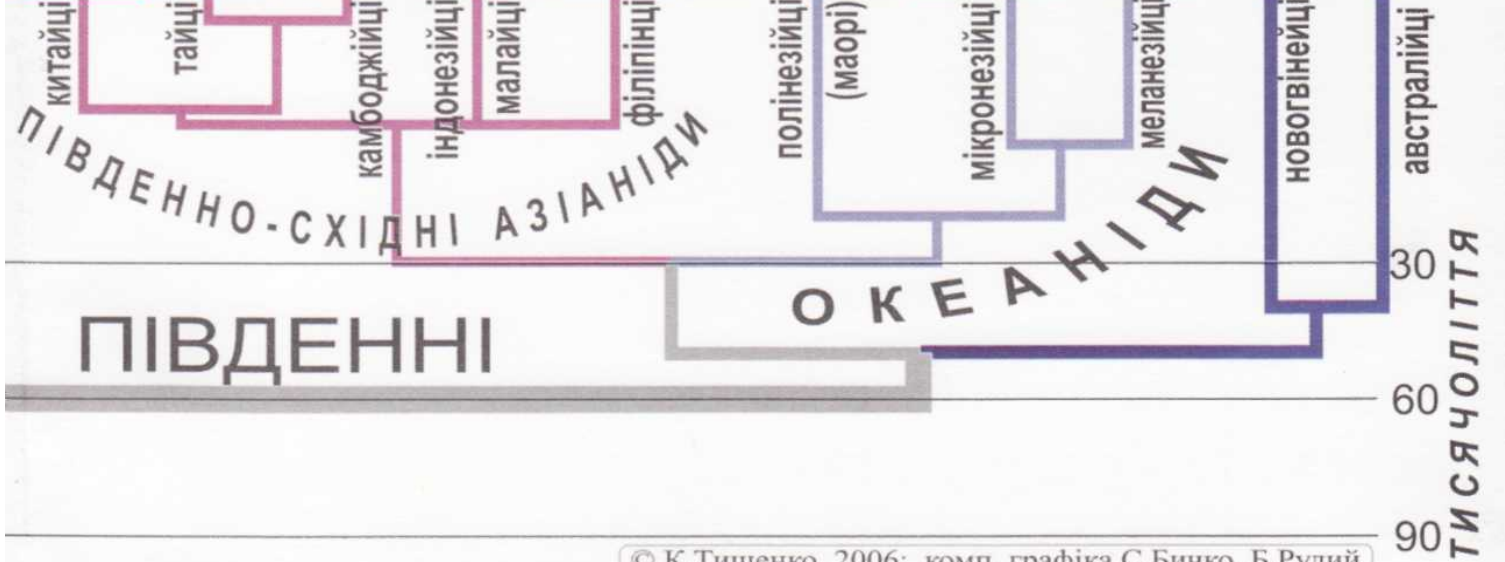
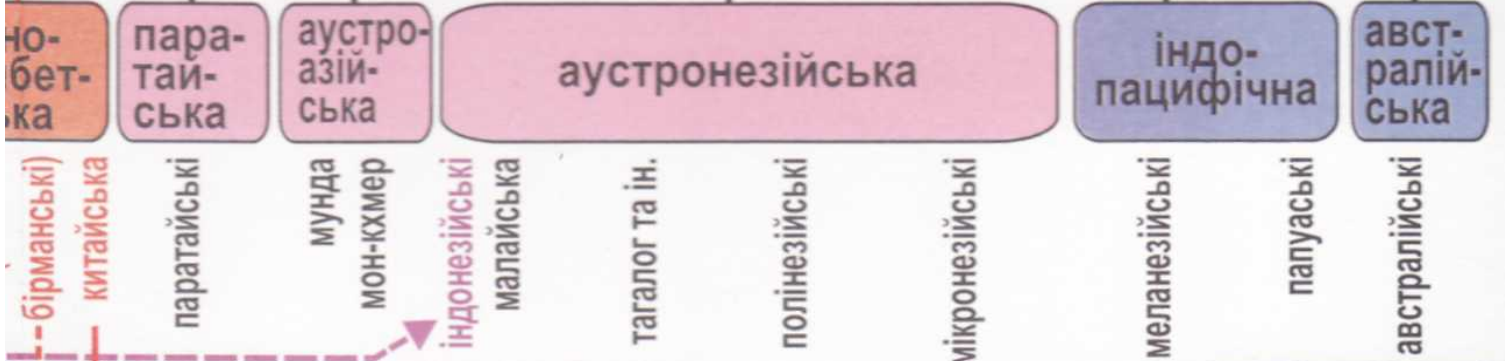
(сучасний міждисциплінарний теоретичний синтез)

Ю-КА-А₂

6. АУСТРИЧНА

7. ОКЕАНІЧНА

До 175-річчя
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

УКР > 30 млн. > біл > 3 млн. > спц > 300 тис. > ал > 30 тис. > нр > 3 тис